Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVI.

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
2930
Magyar Irodalomtörténeti Könyvtár

Általános Nyelvészeti
Tanulmányok
XVI.

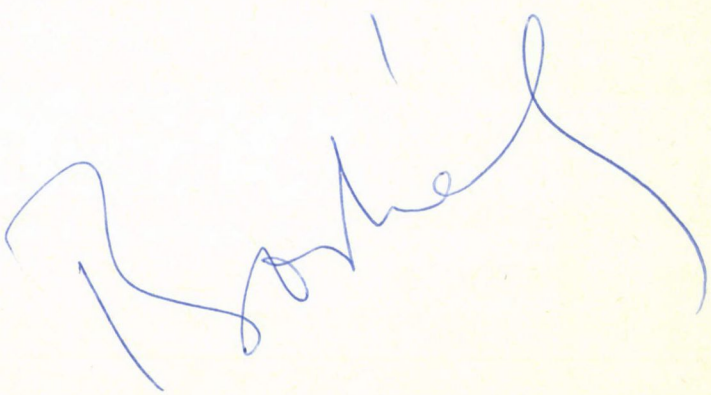

Szerzők:

Albert Sándor, Bakos Ferenc, Sz. Bakró-Nagy Marianne, Bańczerowski Janusz, Bánréti Zoltán, Benkő Balázs, Havas Ferenc, Hőnyi Ede, Hunyadi László, Juhász József, Kálmán László, Kenesei István, Kiefer Ferenc, É. Kiss Katalin, Maleczki Márta, Masát András, Máté Jakab, Mikó Pálné, Molnár Ilona, Nádasdy Ádám, Orosz Magdolna, Oszmanné Sági Judit, Pálfy Miklós, Páll Erna, Pléh Csaba, Ruzsiczky Éva, Siptár Péter, Szabolcsi Anna, Szathmári István, Villó Ildikó

Készült
a Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézetében

Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVI.

A szemantika kérdései

Szerkesztő:

Telegdi Zsigmond
és
Bakos Ferenc

Akadémiai Kiadó, Budapest 1985

Segédszerkesztő:

Szabolcsi Anna

Lektorálta:

Bakos Ferenc, Molnár Ilona, Radics Katalin, Telegdi Zsigmond

ISBN 963 05 3549 1

© *Akadémiai Kiadó, Budapest 1985*

Printed in Hungary

Szerkesztői bevezetés

Az olvasó az Általános Nyelvészeti Tanulmányoknak egy újabb tematikus kötetét tartja a kezében. Úgy gondoljuk, hogy a jelentéstannak a kötet témájául választása nem szorul különösebb indokolásra. A jelentéstannak elméleti jelentősége egyre inkább nő, egyre inkább áthatja az egész nyelvelméletet, és szorosan felzárkózik a grammatikaelmélet mellé, többé-kevésbé függetlenül attól, hogy művelője milyen iskolának vagy irányzatnak a híve. Kötetünk az ÁNyT szokásos felépítését követi: tanulmányokat és ismertetéseket tartalmaz. A kötetben tíz tanulmány olvasható: nem mutatják ugyan be a hazai szemantikai kutatások teljes színképét, bizonyos mértékig azért jól tükrözik azt a gazdag változatosságot, amely e téren a hazai nyelvtudományt jellemzi. E tanulmányok közös jellemzője — foglalkozzanak bár a szó vagy a mondat, vagy akár a szöveg jelentésével — az újfajta megközelítési mód keresése, az a törekvés, hogy a már régebben is kutatott részletkérdések megoldását újabb szempontok alkalmazásával próbálják előbbre vinni, de hogy újabb kérdéseket is megvizsgáljanak. A szerzők módszertani és elméleti beállítottsága igen eltérő: van, aki a hagyományok alapján áll, de nem zárkózik el az újabb módszereknek ebbe való beépítésétől, van, aki a kettő ötvözésére és valamilyen új metodikának, a gazdag nyelvi anyag alapján történő elméleti általánosításnak a kialakítására törekszik, végül több tanulmány szerzője a legmodernebb kutatások és tudományelmélet alapján dolgozik. Nézetünk szerint mindez a kötet érdekességét és reprezentatív voltát csak növeli.

A tíz tanulmány közül négy lexikológiai jellegű. A szinonimiával foglalkozó írás részben tudománytörténet, de a szerző számára ez a történeti áttekintés jó alap arra, hogy megpróbálja tisztázni magának a szinonimának a fogalmát; e törekvésből folyik, hogy maguknak a szinonimáknak az osztályozásában is a régebbieknél árnyaltabb álláspontot fejt ki. Érdekes kísérlet az a tanulmány, amely azt mutatja be, hogy miként alkalmazható az összetevős (komponenciális) elemzés a diakrón jelentéstani vizsgálatokban: egyrészt egy rekonstruált alapnyelvbe tartozó lexémák jelentéseinek, a protojelentéseknek a kikövetkeztetésében, másrészt a protojelentések és a mai, természetes nyelvi jelentések között végbement jelentésváltozások levezetésében. A szerző nem követi a hagyományos módszert, azt igyekszik bizonyítani, hogy a jelentésváltozások hiponimikus relációk

sorozatára vezethetők vissza. A megnevezés (nomináció) kérdéseivel foglalkozó dolgozat a tipológia és a kontrasztív nyelvészet módszereit próbálja a szókészlettanban alkalmazni és azt vizsgálja, hogy a megnevezés során milyen mértékben érvényesülnek a nyelv formális-hangos oldaláról folyó megkötöttségek és melyek a kognitív folyamat következményei. Egy további tanulmány a leíró frazeológiának az utóbbi öt-tíz év folyamán újabb fejlődésnek indult jelentéstanához szolgáltat figyelemreméltó adalékokat. Többek között vizsgálja a frazeológiai kötöttségű szójelentések kérdését, és bemutatja a frazeológiai poliszémia kialakulásának egyes fő tendenciáit.

Napjaink trendjének megfelelően erős logikai irányultság jellemzi a négy mondatszemantikai tanulmányt, de ez a logikai hozzáállás szerzőnként változik. Az „Egzisztencia-viszonyok a *hogy*-os mondatban" című tanulmány a magyar *hogy* kötőszós mellékmondatot tartalmazó mondatok egy új szemantikai-szintaktikai megközelítését vázolja fel. Ez a dolgozat egy újabb lépés abban a programban, amelyet a szerző a „nyelvi logika" feltárásában maga elé tűzött. Az episztemikus logika szolgált alapul a *-hat/-het* képző jelentéseinek a vizsgálatához. Az episztemikus *-hat/-het* ezek közül csak egy, de maga is kétféleképpen használható: lehet valóságábrázoló funkciója, de kifejezhet egy beszélői magatartást is, a beszélőnek egy tényállással kapcsolatos szubjektív értékelését. A modális logikán alapuló Montague-grammatika az elméleti kerete annak a dolgozatnak, amely az aktuális mondattagolással kapcsolatos. Ebből kitűnik, hogy a „puszta főnév"-nek a fókuszbeli viselkedése látszólag ellentmond a fókuszálásra vonatkozó minden szilárdnak tűnő feltevésnek, de a detektívregényszerűen megírt cikk végül is megmutatja, hogy ezek az ellentmondások feloldhatók. A negyedik mondatszemantikai tanulmány a magyar névmások különféle referenciális sajátságait vizsgálja a különféle főnévi csoport-típusok koreferencia lehetőségeiről és korlátairól szóló legújabb generatív elméletnek, az ún. „megkötés-elmélet"-nek a segítségével. Eközben Chomskynak az angol alapján kidolgozott, de általános érvényűnek szánt megkötéselvei is módosítást, kiegészítést nyernek.

Képviselve van kötetünkben a szövegszemantika is. Az idevágó dolgozat a három tagmondatból álló és páros *akár*-t tartalmazó szintaktikai szerkezetek szemantikai interpretációit vizsgálja, empirikus hozzájárulás a kötőszók és a többszörösen összetett mondatok szemantikájának és szintaxisának leírásához a magyarban.

Az információelmélet felől közeledik a jelentés kérdéseihez a „Néhány megjegyzés a nyelvi közlés elemzéséhez" című írás szerzője. A tanulmány többek között tárgyalja a nyelvi és a kommunikációs kompetencia problémáját, megadja a nyelvi közlések osztályozását, elemzi a nyelvi közlés információs struktúráját, a szituációnak és a kommunikációs aktus céljának a tükröződését a nyelvi közlés struktúrájában.

A tanulmányokra fordítható terjedelmet ez alkalommal kivételesen az MTA Nyelvtudományi Intézetének kutatói számára tartottuk fenn. E réven is számot kívánunk adni arról, hogy az intézetben e területen milyen kutatások folynak, és hogy ezek a szemantikának több ágára és irányzatára is kiterjednek. Mint fontos intézeti tervmunka résztvevőjének, É. Kiss Katalinnak a dolgozatát is mint az intézet munkatársának az írását iktattuk a kötetbe.

A kötet recenziós rovatában sajnos nem mindenben sikerült megvalósítani azt a célkitűzésünket, hogy az utóbbi tíz év számottevő szemantikai műveiről átfogó szemlét adjunk. Ehhez természetesen már az intézeten kívüli kutatók, jórészt fiatalok, segítségét is kérnünk kellett, de több könyv is akadt, amelynek ismertetésére nem sikerült recenzenst találnunk. Különös gondot fordítottunk a hazai irányzatok bemutatására. A szemlében mégsem szerepel Károly Sándor könyve, mivel erről az ÁNyT VIII. kötetében Kiefer Ferenc részletes bírálatot írt (270—278). Igyekeztünk kiegyenlített képet adni a Szovjetunióban és a Nyugaton elért eredményekről, magunk is érezzük azonban, hogy — nem utolsósorban nyelvi okokból — a szocialista országok szakirodalma nem a maga jelentőségének megfelelő arányban van képviselve.

A kötet szerkesztését Bakos Ferenc és Telegdi Zsigmond vállalta, a lektorálás munkájában rajtuk kívül Molnár Ilona és Radics Katalin vett részt. A segédszerkesztői teendőket Szabolcsi Anna végezte. A kötet szerkesztését 1982 tavaszán fejeztük be. Szerzőink munkahelyének megjelölése is az akkori állapotot tükrözi.

Bakos Ferenc
Telegdi Zsigmond

Bakos Ferenc

Egy fejezet a magyar *fő-* előtagos összetett főnevek újlatin, germán és szláv megfelelőinek szemantikai-tipológiai vizsgálatából
Az intézménynevek

0. Előzmények

0. 1. Ez az írás is része annak a tanulmánysorozatnak, amelyben a szerző a megnevezés (nomináció) alapján azt vizsgálja, hogy a szójelentés kikristályosodásában milyen arányban vesz részt a kognitív-visszatükröző rész, és mekkora a szerepe a hangos-formális, az egyes nyelvek specifikumából folyó összetevőnek. Eddig két ilyen tanulmány jelent meg: csak újlatin nyelveket elemez a „Studio semantico contrastivo-tipologico di un gruppo di composti nominali nelle lingue romanze" In: Quaderni di semantica I/2: 217—243; tíz nyelv (4 újlatin: francia, spanyol, olasz, román, 3 germán: német, svéd, angol, 3 szláv: orosz, szerb-horvát, lengyel) adatait tartalmazza a „Megnevezés és kontrasztivitás. (A magyar *fő-* előtagú főnévi összetételek újlatin, germán és szláv megfelelőinek szemantikai-tipológiai vizsgálata") In: NyK. 84: 3—39; német változata: ALH. 30: 275—326. Ezekben bizonyos terminusok egyéni értelmezését vezettem be, az érthetőség kedvéért néhányat meg kell ismételnem: „denotátum": a lexikális formájától elvonatkoztatott fogalom; „deszignátum": a denotátum sajátosan lexematizált formája; „ekvivalens": a magyar *fő*-nek megfelelő lexikai elem valamely elemzett nyelvben (pl. *Haupt-, central, principal* stb.; egyes esetekben az idegen nyelvben a magyar összetétel tagjai már nem választhatók szét); „realizáció": az a lexikai egység, amelyben egy ekvivalens előfordul; „korrelatív azonosság": a két vagy több nyelvben megnyilvánuló azonos lexikai megformáltság (pl. ném. *Hauptpost(amt)*, sv. *huvudpostkontor*, ang. *head post office)*.

0. 2. Az elemzés alapja most is ugyanaz a korpusz, mint a megelőző tanulmányokban: az ÉKSz. *fő-* előtagú összetett főneveinek a halmaza; ezek a választott tíz nyelvben nyolc szemantikai csoportba sorolhatók. A magyar összetételek idegen nyelvi megfelelőit (fr., sp., ol., rom., ang., ném., sv., or., le., szb.-hv.) az illető nyelv értelmező szótáraiból, nagy kétnyelvű szótárakból (a magyar nyelvűeket csak végső esetben vettem tekintetbe) és anyanyelvi informátorok segítségével próbáltam megállapítani. A forrásjegyzék azonos a NyK. 84: 35—38. lapján találhatóval.[1] Igyekeztem követ-

[1] Ehhez még:
NÉMET
D = Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache in sechs Bänden. Hrsg. ... von G. Drosdowski. Mannheim 1977—1981.

kezetesen érvényesíteni a szinkronia elvét, ezért ha a nyelvi informátorok és a szótárak vallomása egymásnak teljesen ellentmondott, inkább a szótári adatokról mondtam le.

0. 3. Már említett tanulmányaimban részletesen foglalkoztam az általam végzett szemantikai-tipológiai elemzés elvi-módszertani alapjaival, ezekre felesleges visszatérni. Szólni kell azonban néhány ott is érintett jelenségről.[2]

0. 3.1. A most vizsgált intézménymegnevezések szemantikai mikrostruktúrájában éppúgy megtalálható a két részrendszer, mint a tisztségviselők megnevezéseiben. Közülük jellemzőbb a t i p i k u s m e g f e l e l é s e k rendszere. A megnevezések formailag egy melléknévből és egy főnévből álló jelzős szintagmák, amelyek már lexémaként viselkednek (a melléknévi elemek viszonylag szűk körre korlátozódnak: „központi", „felsőbb", „legfelső", „legmagasabb", „magas", „nagy", *generális, principális* stb.), több denotátum megnevezésére szolgálnak és több nyelvben fordulnak elő. A teljes korpusz szempontjából — számos denotátumot testesítenek meg — ide tartozik néhány, csak egyetlen nyelvben megjelenő ekvivalens is, pl. ang. *chief, main*, fr. *grand*, le. *naczelny*. Mindezek egy onomasziológiai paradigmán belül könnyen elhelyezhetők. A tipikus megfelelések között kell számon tartani az újlatin/germán 'fej' főnevet és ennek szláv melléknévi 'fő' párját. — A másik részrendszer két formából épül fel: a) egyedítésre kiválóan alkalmas monéma és b) „a megnevezés más formája" (röviden: „más forma"). Ez utóbbi lényegében szabadon kialakított szintagmatikus kapcsolat; az intézmények szemantikai csoportban [= I]: főnév + főnév (pl. ném. *Domkirche* 'főtemplom') vagy főnév + nem tipikus melléknév (pl. fr. *siège social* 'főintézet').

0. 3.2. A kontrasztív tipológiai elemzés szempontjából az ekvivalens hangtani arculata nem releváns, ha maguknak az elemzett nyelveknek a szókészleti rendszerében ez azonos vagy megközelítően azonos funkciót tölt be. Ezért, akárcsak előző dolgozataim során, azonos ekvivalensként kezelem a „fej" eltérő megjelenéseit a vizsgált nyelvekben (újlatin *chef* stb. ~ germán *Haupt-* stb. ~ szláv *главный* stb.), és itt a szemantikailag azonos

---

ÖkL = Ökonomisches Lexikon I—II. Berlin 1970².
DGS = WDG

ANGOL
CO = The Concise Oxford Dictionary of Current English. Oxford.
Herbst = Herbst, R., Dictionary of commercial, financial and legal terms. Lucerne 1955.
HG = Harrap's Standard German and English Dictionary. Ed. by Trevor Jones. Part I. German—English 1—3: A—R. 1963—1967.
Longman = Dictionary of Contemporary English. Editor in chief P. Procter. Harlow—London 1978, Longman.

SZERB-HORVÁT
= Šamšalović, G.; Rječnik njemacko-hrvatski. Zagreb [194?].

[2] Tipológiai jegy pl., hogy az újlatin nyelvekben nagyobb mértékű a valamennyi vizsgált nyelvre vagy legalább háromra kiterjedő korrelatív azonosság, míg a germán nyelvekre inkább a kettős korrelációk a jellemzők, további ilyen jegy a denotátumokat megtestesítő egyes ekvivalensek jelenléte és számaránya (pl. a monéma az angolban 6, de a németben csak 2 denotátumot lexematizál) stb.

szerep folytán még a szófaji különbözőségtől is eltekinthettem. Egy egységként jönnek számításba az újlatin *suprême* stb. ~ germán *oberste/överste* ~ szláv *najviša/najwyższa* 'legfelső', az újlatin *supérieur* stb. ~ germán *ober/över* ~ szláv *высшій* stb. 'felsőbb', a germán *höchster* és az or./szb.-hv. *верховный/vrhovni* 'legmagasabb'.

1. Az intézmények megnevezései

Az I csoportba tartozó 10 + 1 denotátum nyelvi adatait nyelvcsaládonként csoportosítom, majd sematikus összehasonlító táblázat következik arról, hogy az egyes denotátumok az elemzett tíz nyelvben milyen ekvivalensekkel jelenhetnek meg. Egy-egy sorban mindig az azonos ekvivalenssel történő realizációk állnak, ott azonban, ahol ez az áttekintést nem zavarja, a || jellel elválasztva egy sorba kerültek eltérő természetű realizációk is. Ugyanazon ekvivalensnek egy nyelvben is lehet több azonos típusú megjelenése: a mi szempontunkból ezek v a r i á n s o k; kapcsos kötőjel emeli ki őket.

1.1.: *l.* 12—19. pp.

1.1.1 A korpusznak az elemzések alapjául szolgáló mutatóit az alábbi táblázat adja:

Ekvivalens	Denot.	Nyelv család	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	le.	szb.-hv.	Össz.	%
monéma	7	3	3	5	2	3	5	3	4	3	5	3	36	18,8
„fej"	8	2					2	6	6	7	7	7	35	18,2
„központi"	7	3	2	3	3	3	3	5	5	2	1		27	14,1
„felsőbb"	4	3	3	3	3	3		3	1	2	2	2	22	11,5
„más forma"	5	3	2	1	2		2	1	1	1	4	3	17	8,8
„legfelső"	3	3	1	2	2	1	3	3			2	1	15	7,8
„legmagasabb"	3	2					1	2	2	2		3	10	5,2
generális	3	3	1	1	1	2	1	1		1		1	9	4,7
principális	4	2	2	2	1	1	1						7	3,6
„magas"	1	2						1	1			1	3	1,6
kapitális	1	2			1		1						2	1,0
„nagy"°	3	1	3										3	1,6
chief°	2	1					2						2	1,0
main°	2	1					2						2	1,0
naczelny°	2	1									2		2	1,0
15 ekvivalens= 10 + 1 denotátum			17	17	15	13	23	25	20	18	23	21	192	99,9

° csak egy nyelvben

1.1.2. Az I csoport változatosságát, a megnevezések gazdag nómenklatúráját mutatja, hogy ennek a 10 + 1 denotátumnak 151 szinonima-deszignátumban 192 realizációját tudjuk kimutatni. Míg a mintegy 120 denotátumra rugó összkorpusz 27 ekvivalenssel lexikalizálódik, addig ezt az aránylag

1.1 A korpusz[3]

A. Újlatin nyelvek

Denotátum	Francia	Spanyol	Olasz	Román
1. [főhatalom]	*pouvoir suprême* *autorité suprême* GR, TLF *pouvoir souverain* GR	*poder supremo* Gros *suma autoridad* Mol	*potere supremo* DO, Z *autorità suprema* Garz, Z	*putere supremă* RMSz *autoritate supremă*
2. [főhatóság]	*autorité supérieure* GL, GR	*autoridad superior* Gros *suprema autorid.* Gros	*autorità superiore* Pal *autorità suprema* Pal	*autorit. superiore*
3. [főintézet]	*siège central* TLF *siège social* GR *maison-mère* GL	*casa central* Mol *casa principal* Mol *oficina principal* *central* Cas, Mol	*sede centrale* DO, Garz *sede principale* Batt *sede sociale* DO	*instituţie centrală*
4. [főiskola]	*école supérieure* GR *grande école* GR	*esculea superior* Gros, Tolh	*scuola superiore* *istituto superiore* Garz, Z	*şcoală superioară* RMSz
5. [főosztály]	*division* GL, GR	*departamento* Al, Mol *dirección general* Al, Mol	*direz. generale*? Batt, DO	*departament* DEX *direcţie generală* RMSz.
6. [főpályaudvar]	*gare principale* *grande gare* GR	*estación principal* Gros *estación central* Gros	*stazione centrale* DO	*gară principală* *gară centrală* RMSz
7. [főposta]	*poste centrale* *grande poste* GL, GR *poste principale*	*correo central* Gros *correos* Mol	*posta centrale* Garz	*poştă centrală* RMSz
8. [főtanács]	*conseil général* GR, TLF *conseil supérieur* GR, TLF	*consejo superior*	*consiglio superiore* Batt, Z	*consiliu general* *consiliu superior*
9. [főtemplom]	*basilique* *cathédrale* TLF	*basilica* *catedral* Mol, Vox *iglesia catedral* Cas, Vox	*basilica* *cattedrale* Batt, Garz *chiesa cattedrale* DO, Garz	*catedrală* DEX

10. [főváros]	*capitale* TLF [rég. *ville capitale*] TLF	*capital* Cas, Mol	*capitale* Batt, DO *città capitale* Batt, DO	*capitală* DEX

B. Germán nyelvek

Denotátum	Német	Svéd	Angol
1. [főhatalom]	*Obergewalt* D, WDG		
	oberste Gewalt BrE, D, W, WDG		{*supreme power* OED, WID, HG *supreme authority* HG, LED}
	{*höchste Macht* D, WDG *höchste Gewalt* WDG}	*högsta makten* ISO, SAOB	
	Zentralgewalt BrE, D, W, WDG||		||*sovereign power* CO, Longman
2. [főhatóság]	*Oberbehörde* BrE, WDG	*överstyrelse* ISO, NO	
	oberste Behörde BrE, D, W, WDG		{*supreme body* OED *supreme authority* Herbst}
	höchste Behörde WDG	*högsta myndighet* SAOB	*highest authority* CO, HG
	Zentralbehörde BrE, D, W, WDG	{*centralstyrelse* *centralmyndighet* *centralförvaltning* ISO, SAOB}	
3. [főintézet]	*Hauptgeschäftstelle* BrE, D, W	*huvudkontor* ISO, NO, TSO	*head office* HF, HG, LED *chief office* HG
	Zentralstelle D, ÖkL, WDG *Zentrale* BrE, D, W, WDG	*centralkontor* ISO, NO, SAOB *central* ISO, SAOB	*central office* HG, OED, WID *central* LED *main office* LED

[3] A magyar *fő*-nek természetesen semmilyen belső összefüggése nincsen az indoeurópai nyelvekben való megfeleléseihez, csakis kiindulási alap egy korpuszhoz. A korpuszban vízszintes sorokban megjelenő realizáció az, ami egy közös denotátumot testesít meg. Az egymást függőleges sorokban követő denotátumok nyelvenként és egyedenként más-más ekvivalenssel ölthetnek testet. Talán nem egészen felesleges itt is megjegyezni, hogy a valóságnak nyelvek szerint történő tagolása folytán az egyes nyelvekben ugyanazon denotátum esetleg nem tökéletesen kongruens, a poliszémia következményeként pedig olyan lexémák is vannak, amelyeknek csupán az egyik jelentése tartozik bele a korpuszba. Ha ugyanazon denotátum több deszignátummal is realizálódik, ezek esetleg egymással nem helyettesíthető kváziszinonimák, de ez a nomináció szempontjából különösebb jelentőséggel nem bír.

Denotátum	Német	Svéd	Angol
4. [főiskola]	*Hochschule* D, WDG, W *Akademie* BrE, D, W, WDG	*högskola* ISO, NO, SAOB *akademi* ISO, NO, TSO	{*academy* CO, HG, LED} {*college* OED, WID, HG}
5. [főosztály]	{*Hauptabteilung* D, WDG, ÖkL} {*Hauptdirektion* WDG, ÖkL} *?Generaldirektion* WDG	*huvudavdelning* ISO, NO, SAOB	
			department OED, WID *main department* HG
		centralavdelning SAOB	
6. [főpályaudvar]	*Hauptbahnhof* D, W, WDG *Zentralbahnhof* W, WDG	*huvudstation* ISO, NO, SAOB *centralstation* NO, SAOB, TSO *central* ISO, SAOB, TSO	*central station* OED, HG, LED
7. [főposta]	*Hauptpost(amt)* D, ÖkL, W, WDG	*huvudpostkontor* ISO, NO, SAOB *centralpostkontor* ISO, SAOB	*head post office* OED, HG, HF *central post office* OED *general post office* OED, HG, LED
8. [főtanács]	*oberste Rat* BrE, Grimm *Oberrat* Grimm *Zentralrat* D, WDG		*supreme council* Herbst
9. [főtemplom]			
A. ['legjelentősebb']	*Hauptkirche* BrE, D, W, WDG	*huvudkyrka* NO, SAOB	
			chief church HG, LED *principal church*
B. ['székesegyház']	{*Kathedral*/Dom* D, W, WDG}	*katedral** ISO, NO, SAOB	*cathedral* OED, WID *cathedral church* OED, WID
	{*Bischofskirche* D, W, WDG} {*Domkirche* WDG}	*domkyrka* ISO, STO	
10. [főváros]	*Hauptstadt* D, W, WDG	*huvudstad* ISO, NO, SAOB	
			capital OED, WID *capital city/town* OED, WID

* főleg fr., sp. és ang. templomokról

C. Szláv nyelvek

Denotátum	Orosz	Lengyel	Szerb-horvát
1. [főhatalom]			
	верховная власть СРЯ, СЛ, БНРС	*władza najwyższa* Dor, PI *zwierzchnia władza* Dor, VSz	*najviša vlast* RiKr, Rist *vrhovna vlast* RiKr, Š
2. [főhatóság]		*władza najwyższa* PI	
	верховный орган Щ *высший орган* СРЯ, СЛ, БНРС	*wyższa władza* Dor, PI *wyższa instancja* Dor, PI	*vrhovno nadleštvo* *viša vlast* RiKr, Š
	главное управление БНРС, ШРС	*główna instancja* LS *instancja nadrzędna* *władza naczelna* VSz	
3. [főintézet]	*центр* СРЯ	*centrala* Dor, LS, PI *ośrodek* Dor, PI	*centrala* RSHKJ, RiKr
	центральное управление БНРС *главная контора* ШРС	*główny urząd* Dor, LS *główna instytucja* LS	*glavni zavod* RiKr
		instytucja nadrzędna	*središnjica* RiKr, Š *matična ustanovna* RSHKJ
4. [főiskola]	*вуз, высшее учебное заведение* СРЯ, СЛ *высшая школа* СЛ, БНРС	*wyższa szkoła* Dor, PI	*viša škola* RSHKJ
		akademia Dor, PI	*visoka škola* Dean, RiKr, Š *akademija* RSHKJ, RiKr
5. [főosztály]	*главное отделение* БНРС *главный отдел* БНРС *главное управление* БСЭ	*główny oddział*	*glavno odeljenje*
		department Dor, LS	
6. [főpályaudvar]	*главный вокзал* БНРС, ШРС	*dworzec główny* LS, PI	*glavno kolodvor* Dean, RSHKJ *gl. železnička stanica* RSHKJ
	центральный вокзал БНРС, ШРС	*dworzec centralny* LS, PI	

Denotátum	Orosz	Lengyel	Szerb-horvát
7. [főposta]	*главный почтамт* БНРС, СЛ, Щ	*główna poczta* LS, PI *główny urząd poczt.* PI	*glavna pošta* RiKr, Š
8. [főtanács]	*главный совет* *генеральный совет* *генеральная коллегия*	*rada naczelna* *rada główna*	*glavno veće* *generalni savet* *vrhovni savet* RiKr
9. [főtemplom]			
A. ['legjelentékenyebb']		*główny kościoł*	*glavna crkva* (kat) Dean, RiKr, RSHKJ
B. ['székesegyház']	*собор* БНРС, СРЯ *кафедральный собор* БНРС, СРЯ, ШРС	{*katedra/tun* Dor, LS, PI} *kościoł katedralny* Dor, PI	*katedrala* (kat) Dean, RSHKJ *saborna crkva* (görkel) Dean, RSHKJ
10. [főváros]	*столица* СРЯ, СЛ, БНРС *главный город* СРЯ, СЛ, БНРС	*stolica* Dor, LS, PI	*stolna crkva* (kat) Dean, RSHKJ *glavni grad* Dean, RiKr, RSHKJ *stolni grad* RSHKJ *presto(l)nica* RiKr, RSHKJ *prijestolnica* Dean

Összesítés a tíz nyelvre ekvivalensek szerint

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	le.	szb-hv.	Σ
1. [főhatalom]	„legfelső"	+	+[1]	+	+	+	+			+	+	8
	„legmagasabb"						+	+	+		+	4
	más forma	+				+				+		3
	„felsőbb"						+					1
	„központi"						+					1
	5 ekvivalens											17 real.
2. [főhatóság]	„felsőbb"	+	+	+	+		+	+	+	+	+	9
	„legfelső"		+	+		+	+			+		5
	„legmagasabb"					+	+	+	+		+	5
	„központi"						+	+				2
	„fej"								+	+		2
	más forma									+		1
	naczelny									+		1
	7 ekvivalens											25 real.
3. [főintézet]	„központi"	+	+	+	+	+	+	+	+			8
	monéma		+			+	+	+	+	+[2]	+	7
	„fej"					+	+	+	+	+	+	6
	más forma	+[3]		+						+	+[4]	4
	principális		+	+								2
	chief					+						1
	main					+						1
	7 ekvivalens											29 real.

[1] sp. *supremo* és *sumo*
[2] le. *centrala* és *ośrodek*
[3] fr. *maison-mère* és *siège social*
[4] szb.-hv. *središnjica* és *matična ustanovna*

Magyar Nyelvtudományi Könyvtár
Eötvös Loránd Bölcsészettudományi Egyetem

Denotátum	Ekvivalens	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	le.	szb-hv.	Σ
4. [főiskola]	„felsőbb"	+	+	+	+				+	+	+	7
	monéma					+	+	+		+	+	5
	„magas"						+	+			+	3
	„nagy"	+										1
	4 ekvivalens											16 real.
5. [főosztály]	„fej"						+	+	+	+	+	5
	monéma	+	+		+	+				+		5
	generális		+	+	+		+					4
	main					+						1
	„központi"							+				1
	5 ekvivalens											16 real.
6. [főpályaudvar]	„központi"		+	+	+	+	+	+	+	+		8
	„fej"						+	+	+	+	+	5
	principális	+	+		+							3
	„nagy"	+										1
	monéma							+				1
	5 ekvivalens											18 real.
7. [főposta]	„központi"	+	+	+	+	+		+				6
	„fej"					+	+	+	+	+	+	6
	„nagy"	+										1
	principális	+										1
	generális					+						1
	monéma		+									1
	6 ekvivalens											16 real.
8. [főtanács]	„felsőbb"	+	+	+	+		+					5
	generális	+			+				+		+	4
	„fej"								+	+	+	3

	„legfelső"					+	+					2
	„legmagasabb"										+	1
	„központi"						+					1
	naczelny									+		1
	7 ekvivalens											17 real.
9.A [főtemplom]	„fej"						+	+		+	+	4
	chief					+						1
	principális					+						1
	3 ekvivalens											6 real.
9.B [főtemplom = 'székesegyház']	monéma	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10
	más		+	+		+	+	+	+	+	+	8
	2 ekvivalens											18 real.
10. [főváros]	monéma	+	+	+	+	+			+	+		7
	„fej"						+	+	+		+	4
	kapitális			+		+						2
	más forma										+[1]	1
	4 ekvivalens											14 real.

[1] szb.-hv. *stolni grad* és *presto(l)nica*

kevés denotátumot 15 ekvivalens fejezi ki. (A denotátumok alig egy tizede az ekvivalenseknek több mint a felével. Ez persze részben a rendszerből is folyik.) A másik jellemző vonás az ekvivalensek nagyfokú szóródása. Pusztán a realizációk számát tekintve a monéma (36 = 18,8%) és a „fej" (35 = 18,2%) valamivel meghaladja a közepes gyakoriságú „központi" (27 = 14,1%), „felsőbb" (22 = 11,5%), „más forma" (17 = 8,8%) és „legfelső" (15 = 7,8%) ekvivalensek realizációinak a számát, de a csoportnak tulajdonképpeni reprezentáns eleme nincsen.

1.2. Lényeges eltérések mutatkoznak az egyes ekvivalenseknek a jelentőségét és a megnevezés hatóerőit illetően.

1.2.1. A monémák alkotják ugyan a legmagasabb százalékot, és igen sok a képviselt denotátumok száma (10 + 1-ből 7), de a megnevezésben szerepüket jócskán csökkenti, hogy nagy részük nem a megfelelő nyelvekben keletkezett, hanem már a latinban létrejött, innen került az újlatinba, majd kölcsönzéssel terjedt tovább (pl. 3., 4., 9B., 10.[4].) A *capital, cathedral, central* és a sp. *correos* monéma lett: a jelzős főnévi szintagma teljes jelentését a főnév vagy a melléknév vette át. Az intézmények megnevezésének rendszerében a monéma mégsem pusztán a fentebbiek miatt került az első helyre: kiválóan alkalmas arra, hogy jelöltjét mintegy kiemelje, egyénítse, és evvel is hozzájáruljon fontosságának hangsúlyozásához. A megnevezés természetéből folyik, hogy más-más nyelv ugyanazon denotátumot eltérő vagy akár több monémával realizálhatja, pl. *főváros*: a latin *capitalis* továbbélése és az angolba való átkerülése mellett or. *столица*/le. *stolica* (egyébként ez az egyetlen teljes egészében eredeti nomináció). A megnevezés ugyan más attributumok alapján történt, de lexikai értékük mindenben megfelel egymásnak, ugyanazon korrelatív sor tagjai. Ezt mondhatjuk a *főtemplom* 'székesegyház' *cathédrale* (4 újlatin nyelv), a német *Dom* és orosz *собор* monémái esetében is.

1.2.2. A maga 35 realizációjával a „fej" úgy foglalja el a második helyet, hogy az újlatin nyelvekben meg sem jelenik. Ha százalékos aránya nem volna alacsony, ezt tekinthetnénk az I reprezentánsának, mint ahogyan a teljes korpuszban belőle is van a legtöbb: az eredeti jelentéshez még egy funkcionális-kategoriális is járul. A testrész *fej* különleges fontossága folytán a jelentésfejlődésben mint attributum különleges szerepet játszott: a 10 + 1 denotátumból 8 így is lexematizálódik; három nyelvben (or., le., szb.-hv.) az általa képviselt denotátumok száma hét.

1.2.3. Az intézmények megnevezésében fontos szerepe van a „központi"-nak. Bár számarányát tekintve csak a harmadik helyen áll, a denotátumoknak csaknem a kétharmadát fejezi ki, és sok tagú korrelációs sorokban lép fel. A teljes korpusz 57 realizációja közül 26 ebből a csoportból származik, sőt az angolban és a németben csak I-ből vannak példák. Feltűnő viszont, hogy itt a szerb-horvát nem él vele, bár monémaként megvan. Ha meggondoljuk, hogy az irányító, vezető intézmények általában valamely központi helyen (a főintézet, főposta, főpályaudvar a város központjában) szoktak

[4] A továbbiakban az aláhúzott számok mindig a denotátumra utalnak.

lenni, a megnevezés attributumait ismét megtaláltuk. A *főintézet* és a *főpályaudvar* nyolc, a *főposta* hat nyelvben „központi". További négy denotátum megjelenítése már jóval ritkább, egyedi a ném. *Zentralgewalt* (1.) és *Zentralrat* (8.) valamint a sv. *centralavdelning* (5.).

1.2.4. Az angolból hiányzik a „felsőbb"; 22 realizációjával négy denotátumot (1., 2., 4., 8.) testesít meg. A *főiskola* motivációja teljesen világos (7 nyelv), de kétségtelenül igen fontos a „felsőbb" szerepe a *főhatóság* (8 nyelv) és a *főtanács* (5 nyelv) esetében is. Önálló ekvivalensként kell számon tartani a „legfelső" (15 realizáció, 8 nyelv; nincs meg a svédben és az oroszban) és a „legmagasabb" (10 realizáció; ném., sv., ang., or., szb.-hv.) lexémákat. A „felsőbb"-nél már látott három denotátum (1., 2., 8.) így is lexematizálódik. A három ekvivalens kognitív tartalma csaknem azonos, az árnyalatnyi eltérésre a szemléletmód különbsége vezetett. (Hadd utaljak itt mindarra, amit evvel kapcsolatban az SZ² [= tisztségviselők] csoport elemzése során ugyanazon melléknévi lexéma alap-, közép- és felsőfokú alakjainak önálló ekvivalensként való kezeléséről mondtam: főleg NyK. 84: 31—32.) Kitűnik, hogy a három ekvivalens nyelvenként más-más módon realizálódik — a szinonimiának is ez a forrása.

1.2.5. A viszonylag gyakoribb ekvivalensek közé tartozik „a megnevezés más formája". A lengyelt és a szerb-horvátot kivéve a jelölt denotátumok száma nem haladja meg a hármat. A „más forma" azért érdemel figyelmet, mert világos példákat szolgáltat arra, amikor a lexematizáció csak a megnevezési forma t í p u s ában volt azonos, de az alapul szolgáló attributum, a kiragadott valóságszegmentum a párhuzamba állított nyelvekben már részben eltérő volt, pl. 3., 9B. (a nyelvi anyagot l. **1.4.1.**).

1.2.6. A még nem említett ekvivalensek közül elsőnek a *generális* (3 denotátum, 8 nyelv, 9 realizáció) és a *principális* (4 denotátum, 4 újlatin nyelv 6 realizációval + 1 angol realizáció) említendő. „Fő" jelentésük már a latinból kimutatható; az újlatinból továbbterjedtek, a *generális* a germánba és szlávba, a *principális* csak az angolba. Az összkorpuszban mindkét ekvivalens a leggyakoribbak közé tartozik; bár a vele kifejezett denotátumok száma nem elhanyagolható, e csoportban jelentőségük valamivel kisebb.

Egy-egy denotátumot, de több nyelvben képvisel a „magas" (4.) és a *kapitális* (10.). A velük kapcsolatos problémákról még lesz szó. Végül a csak egyetlen nyelvben előforduló, de több denotátumot kifejező tipikus ekvivalensekről kell szólni. Ezek: *grand* 4., 6., 7.: fr.; *chief* 3., 9A.: ang.; *main* 3., 5.: ang.; *naczelny* 2., 8.: le. A jelölt denotátumok széles skálája arra vall, hogy az egyes nyelvek az ekvivalensek felhasználásában egyéni sajátosságokat mutatnak.

1.3. A megnevezés kontrasztív szemantikai vizsgálatára nézve fontos mutató az egy-egy ekvivalenssel kifejezett denotátumok száma egy-egy nyelvcsaládban, illetve nyelvben, továbbá, hogy hány tagból álló korrelatív sorok keletkeztek velük.

1.3.1. Az I egyik jellemzője, hogy — más szemantikai csoportoktól eltérően — a jelölt denotátumok száma és az őket az egyes nyelvekben jelölő

ekvivalensek száma egymással nagyjából összhangban van, maguknak az ekvivalenseknek a számszerű gyakorisági megoszlása sem mutat akkora eltéréseket, mint más csoportokban (I: a két első helyen álló százalékaránya nem éri el a húszat és csaknem megegyezik; az SZ[2] megfelelő adatai: „fej" 31,2%, ill. „felsőbb" 12,5%). Az I említett párhuzamosságait a következő táblázat mutatja be:

Ekvivalens	Denotátum	Nyelvcsalád	Nyelv	Realizáció
1. monéma	7	3	10	36
2. „fej"	8	2[! !]	6[! !]	35
3. „központi"	7	3	9	26
4—5. „felsőbb"	4	3	9	22
„más forma"	5	3	9	17
6. „legfelső"	3	3	8	15
7—9. „legmagasabb"	3	2	5	10
generális	3	3	8	9
principális	4	2	5	7

(A továbbiakra nézve vö. a 11. lapon közölt táblázatot). Ki kell emelni a „fej" különleges szerepét. A megnevezésben elfoglalt fontosságát nem csökkenti, éppen ellenkezőleg növeli, hogy a második helyet úgy foglalja el, hogy a lexéma mint ekvivalens csak két nyelvcsaládban él. A *fej* testrész eredeti jelentéséből ('a test fő része') könnyen levezethetők azok a metaforikus jelentésátvitelek, amelyek a „fő" szemantikai mikrostruktúrájának a kialakulásához vezettek. Nem tekinthető véletlennek, hogy a teljes korpuszban a „fej" áll az első helyen, így egy szemantikai kategoriális jelentést is kapott.

Fentebb (**1.2.1.** és **1.2.3.**) már rámutattam, hogy miért a monémák foglalják el az első és a „központi" a harmadik helyet. Láttuk azt is, hogy a *fej* felveheti a 'felsőbb', 'legfelső', 'legmagasabb' árnyalatokat is, természetes tehát, hogy az eredetileg is ezt jelentő lexémák is megjelenhetnek mint ilyen szerepű ekvivalensek; innen a „felsőbb" ~ „legfelső" ~ „legmagasabb" már bemutatott hármassága. Kognitív természetét illetően a különben rendkívül gyengén képviselt „magas" (1 denotátum 3 realizáció) a „felsőbb"-bel rokon. A „megnevezés más formája" a nyelvi kreativitásból folyik: minden így kifejezett denotátum egy-egy kiragadott valóságmozzanat lexematizációja. Három ekvivalensnek *(capitalis, generalis, principalis)* a „fő" funkciójában való használata már a latinban megjelenik.

Az egyetlen nyelvben jelentkező ekvivalensek közül a francia *grand* a „nagy" poliszémiáján alapul: ennek jelentésnyalábjába a 'fontos; nevezetes; rendkívüli, kiemelkedő' beletartoznak. Voltaképpen ugyanezt jelenti az angol *main* is. Más szemantikai csoportokban a „nagy" képviselete nem is ennyire csekély, sőt az SZ[1] [= méltóságviselők] csoportban a realizációk több mint egy negyedével az első helyet foglalja el. A másik angol specifikum, a *chief* a fr. *chef* átvétele, de egyben önálló alkalmazása. A lengyel *naczelny* a *czoło* 'homlok' származéka; a „fej"-ről mondottak rá is érvényesek.

1.3.2. Az egyes ekvivalenseknek az intézménynevek szemantikai rendszerében betöltött szerepére nézve ismét egy táblázat:

Ekvivalens	A nyelvek száma									Összes
	10	9	8	7	6	5	4	3	2	
monéma	+			+ (2×)		+ (2×)				5
„felsőbb"		+		+		+				3
„központi"			+ (2×)		+				+	4
„legfelső"			+			+			+	3
más forma			+				+	+		3
„fej"					+ (2×)	+ (2×)	+ (2×)	+	+	8
„legmagasabb"						+	+			2
generális							+ (2×)			2
principális								+	+	2
„magas"								+		1
kapitális									+	1
	1	1	4	3	3	7	6	4	5	34

A korrelatív sorok megmutatják, hogy az egyes ekvivalenseknek milyen az egyes nyelvekben és nyelvcsaládokban a kihasználtsága. Nincs korreláció a csak egy nyelvben élő négy ekvivalenssel. A két nyelvcsaládban képviseltek közül hiába van egy angol példa a *principális*ra, ez kifejezetten újlatin jellegű, csak az újlatinban alkot egy hármas meg egy kettős korrelatív sort. A *kapitális* megvan ugyan egy olasz/angol párban, de ezeknek csak a latinon keresztül van közük egymáshoz, másrészt a „magas" tükörfordítással került a szerb-horvátba, így lép korrelatív viszonyba a némettel és a svéddel. A „legmagasabb" ötös korrelációja már joggal kelti fel a figyelmünket, itt a megnevezésnek már jelentős hatóerői működhettek (erre vall, hogy van egy négyes sor is), még inkább így van ez a „fej" esetében. Ez alkotja a legtöbb korrelatív sort (2 hatos, 2 ötös, 2 négyes, 1 hármas és 1 kettős). Ez a 8 sor méltón képviseli a „fej" mindmáig transzparens motivációját. A *generális* 2 négyes sora arra mutat, hogy a motiváció nem volt különösebben erős, bár mindhárom nyelvcsaládban megvan. A „fej" kivételével az igazán számottevő ekvivalensek mindhárom nyelvcsaládban megvannak, megfontolandó azonban a sorok száma és hosszúsága. Első itt is a monéma (5 sor: 1 tízes — az egyetlen —, 2 hetes, 2 ötös). 4 sort (2 nyolcas, 1 hatos, 1 kettős) találtunk a „központi" ekvivalenssel. Ez még meglehetősen nagy nominációs értéket képvisel. Végül: a „felsőbb", a „legfelső" és a „más forma" 3 korrelatív sort képvisel (1 kilences, 1 hetes, 1 ötös; 1 nyolcas, 1 ötös, 1 kettős; 1 nyolcas és 1 négyes, 1 hármas).

Minthogy az első hét helyen szereplő ekvivalens közül a „fej", a „legfelső", a „legmagasabb" hangtestükben jellegzetes különbségeket mutatnak, nemigen lehet szó a genuin kongruencia (GK: a nyelvcsalád legalább két tagjában azonos lexéma-ekvivalens jelöli ugyanazon denotátumo(ka)t, és ez vezet a korrelatív azonosságra) nyelvcsaládokon túllépő

megnyilvánulásáról. A megnevezés folyamán a kiragadott attributum azonossága, az azonos gondolkozás- és szemléletmód érvényesül. Vannak ilyen vetületei a monéma, „más forma" és „központi" ekvivalenseknek is, de az ő esetükben a kölcsönzésnek és az e l t é r ő s z e r k e s z t é s m ó d nak (ESZ: csak az ekvivalens azonos, a lexéma másik tagja már nem) nagyobb szerep jut. Bár a hibás körben futó következtetés veszélye fennáll (ha egyszer több van belőlük, korrelatív tag is több lesz), mégis óhatatlanul felmerül a kérdés: miért éppen belőlük van több. Vajon nem tulajdoníthatjuk-e ezt annak, hogy erősebb volt a motivációjuk. A szeméma egészében vagy egy szemájában mindvégig eleven maradt egy olyan mozzanat, amely a megkülönböztetett szerepre vagy fontosságra utal, míg a többiek esetében ez eleve halványabb volt vagy elhalványodott.

A 34 korrelatív soron kívül még 20 egyedi sor is van. Ezek zömét a korrelatív sorokban szereplő ekvivalensek (pl. 1. ném. *Zentralgewalt*, 2. ang. *general post office*, 10. szb.-hv. *stolni grad)* alkotják, s 9-ben a csak egy nyelvben előforduló négy ekvivalens szerepel.

1.4. Vegyük most közelebbről is szemügyre a korrelatív sorokat; a több nyelvcsaládra is kiterjedők természetét úgy ismerhetjük fel igazán, ha nyelvcsaládokra is lebontjuk őket.

1.4.1. Sok sornak a tagjai mintha egymás másolatai volnának:

f e j: 5.: germán: *Hauptabteilung, huvudavdelning* ~ szláv *главное отделение, главный отдел, główny oddział, glavni odeljenje*; 10.: germán: *Hauptstadt, huvudstad* ~ szláv *главный город, glavni grad.*

m á s f o r m a: az alábbi három denotátum realizálásakor mindhárom esetben a „másolat" mellett csak t i p o l ó g i a i l a g azonos más deszignátumok is jelentkeznek. 1.: fr. *pouvoir souverain* > ang. *sovereign power* (de: le. *zwierzchnia władza*); 3.: fr. *siège social*, ol. *sede sociale* (de: le. *instytucja nadrzędna*, szb.-hv. *matična ustanovna* és *središnjica*); 9**B.**: sp. *iglesia catedral*, ol. *chiesa cattedrale*, ang. *cathedral church*, or. *кафедральный собор*, le. *kościoł katedralny*, szb.-hv. *saborna crkva* (de: ném. *Domkirche* és *Bischofskirche*, sv. *domkyrka).*

f e l s ő b b: 2.: újlatin: *autorité supérieure, autoridad superior, autorità superiore, autoritate superioară* ~ szláv. *wyższa władza, viša vlast* (vö. még: 4. és 8.).

l e g f e l s ő: 1.: újlatin *pouvoir suprême, poder supremo, potere supremo, putere supremă*; > ang. *supreme power* ~ szláv. *najwyższa władza, najviša vlast*; 2.: sp. *suprema autoridad*, ol. *autorità suprema*; ang. *supreme authority.*

l e g m a g a s a b b: 1.: ném. *höchste Macht*, sv. *högsta makten*; 2.: or. *верховная власть*, szb.-hv. *vrhovna vlast.*

g e n e r á l i s: 5.: újlatin: *dirección general, direzione generale, direcţie generală*; > ném. *Generaldirektion*; 8.: fr. *conseil général*, rom. *consiliu general*; ~ or. *генеральный совет*, szb.-hv. *generalni savet.*

m a g a s: 4.: ném. *Hochschule*, sv. *högskola*; > szb.-hv. *visoka škola.*

k a p i t á l i s: 10.: ol. *città capitale* ~ ang. *capital city/town.*

1.4.1.1. Már „a megnevezés más formája" ekvivalensnél feltűntek a korrelatív sor olyan tagjai, amelyek csak t í p u s ukban voltak azonosak

a többivel. Most olyan deszignátumokról kell említést tenni, amelyek hangtani formájukban nem azonosak, de a **0.3.2.** alapján mint azonos ekvivalens ugyanazon korrelatív sorba tartoznak, sőt a látottakkal egybevágóak, ilyenek a „felsőbb"-nél ném. *Oberrat* (8.; vö. fr. *conseil supérieur* + ol., sp.), a „legfelső"-nél ném. *oberste Gewalt* (1.; vö. fr. *pouvoir suprême* + újlatin nyelvek, szb.-hv. *najviša vlast* + le.; — ilyen egybevágóság a ném. *oberste Rat* ~ ang. *supreme council* (8.) is, de ez önmagában külön sor), a „legmagasabb"-nál szb.-hv. *vrhovna vlast* (2.; vö. sp. *suprema autoridad*, ang. *supreme authority)* és ném. *höchste Gewalt* (1.; vö. or. *верховная власть*, szb.-hv. *vrhovna vlast*).

1.4.2. A fentebbi példák általában a genuin kongruencia megnyilvánulásai, és az eltérő szerkesztésmód példái még inkább. Az ekvivalens az érintett nyelvcsalád(ok) több tagjában ugyanazt a denotátumot jelöli, de az egyes denotátumok nyelvenként árnyalatnyi eltéréssel válnak deszignátumokká.

Ilyenek:

f e j: 2.: or. *главное управление*, le. *główna instancja*; 6.: ném. *Hauptbahnhof*, sv. *huvudstation*, or. *главный вокзал*, le. *dworzec główny*, szb.-hv. *glavni kolodvor*; 8.: or. *главный совет*, le. *rada główna*, szb.-hv. *glavni veće* (vö. még: 3., 7., 9A.).

k ö z p o n t i: 3.: fr. *siège central*, sp. *casa central*, ol. *sede centrale*, rom. *instituție centrală*; ném. *Zentralstelle*, sv. *centralkontor*, ang. *central office*; or. *центральное управление*; 6.: sp. *estación central*, ol. *stazione centrale*, rom. *gară centrală*; ném. *Zentralbahnhof*, sv. *centralstation*, ang. *central station*; or. *центральный вокзал*, le. *dworzec centralny* (vö. még: 2., 7.).

l e g m a g a s a b b: 2.: ném. *höchste Behörde*, sv. *högsta myndighet*, ang. *highest authority*; or. *верховный орган*, szb.-hv. *vrhovno nadleštvo*.

p r i n c i p á l i s: 3.: sp. *casa/oficina principal*, ol. *sede principale*; 6.: fr. *gare principale*, sp. *estación principal*, rom. *gară principală*.

1.4.3. Itt a helye, hogy tisztázzuk a kölcsönzések (jövevényszók, részfordítások, tükörkifejezések) problémáját. Mivel az intézménynevek, különösen a „fő" korpuszában szereplők, kifejezetten műveltségszó jellegűek, a magasabb műveltség terjedésével vándoroltak nyugatról kelet felé, és ezt a nyelvi anyag egyértelműen tükrözi is.

1.4.3.1. Az újlatinból kerültek más nyelvcsaládba a *principális* és *generális* lexémák, továbbá a francia *chef* az őse az angol *chief*nek. Ennek ellenére minden jel arra mutat, hogy mint a „fő" szemantikai mikrostruktúrájának tipikus ekvivalensei a GK és az ESZ folyamatában önálló megnevezéseket hoztak létre. Ilyennek kell tartanunk azokat az egyedi deszignátumokat is, amelyeknek nem akadtam újlatin mintájára, pl. ang. *chief office* (3.), *general post office* (7.). A „központi" mint lexéma germán és szláv megfelelői közvetlenül a latinból valók, az egyes deszignátumokban való megjelenései azonban arra mutatnak, hogy a megnevezés nyelvcsaládokként, sőt több ízben nyelvenként is önálló; a ném. *Zentralgewalt* (1.) és *Zentralrat* (8.), a sv. *centralavdelning* (5.), az or. *центральное управление* (3.) teljesen egyedi (vö. még: **1.4.2.**). Latin eredetű az angol *supreme* is, ugyanakkor az önmagában álló *supreme power* (1.) francia hatás.

Általában a kölcsönzés ott látszik a legvalószínűbbnek, ahol a sornak csak egy tagja képvisel valamely nyelvcsaládot és átadó különösebb keresés nélkül kínálkozik. Néhány esetben az egyes nyelvcsaládokban egymást fedő kettős korrelációk belső kölcsönzésből is fakadhatnak. Ilyen a fr. *siège social* ~ ol. *sede sociale* (3.), de a kölcsönzés iránya nem világos; a fr. *gare principale* ~ rom. *gară principală* (6.) esetében a francia az átadó. Felmerülhetnek hasonló problémák a kettős német ~ svéd, ill. orosz ~ lengyel, orosz ~ szerb-horvát korrelatív soroknál is, de ez már messze vezet az eredeti célkitűzéstől.

Az általánosan elterjedt monémák *(academia, capital, cathedral, central)* mint előkelő hangulatú idegen szók kölcsönzés útján válhattak nemzetközivé.

1.4.3.2. A latinra mennek vissza és egymástól függetlenek az olasz *città capitale* és az angol *capital city/town*. Ugyancsak latin ősre *(ecclesia cathedralis)* vezethetők vissza a *főtemplom* (9B.) megfelelői, de más-más úton jöttek létre. A sp. *iglesia catedral* és az ol. *chiesa cattedrale* közvetlenül a latinból való, az ang. *cathedral church* talán tudós szó, míg a szláv nyelvekben részfordítással (or. *кафедральный собор*, le. *kościoł katedralny)*, illetve tükörfordítással (szb.-hv. *saborna crkva)* van dolgunk. Kimutatható még egy részfordítás: ném. *Hauptpostamt* ~ or. *главный почтамт*.

1.4.3.3. Meglehetősen nagy a tükörfordítások száma, ami műveltségszavakról lévén szó nem meglepő. Két kisugárzási góc található: a francia és a német. A csak a franciában élő *pouvoir souverain* angol megfelelője a *sovereign power* (1.). Az angol *supreme power, supreme authority* (1.) a megvizsgált másik két germán nyelvben eltérő lexematizációt nyert (az eltérő lexematizációról: **2.4.**), így nem kétséges, hogy a fr. *pouvoir suprême, autorité suprême* (a többi újlatin nyelvben is így!) tükörkifejezése. A *supreme* előfordul az angolban más denotátumokkal (2., 8.) is, ezekkel viszont nincs meg a franciában. Egyedisége folytán a ném. *Generaldirektion* is francia átvételnek látszik, hiszen három újlatin nyelvből is kimutatható a megfelelő *direction générale* (5.).

Kissé bonyolultabb a németből a szlávban létrejött tükörfordítások kérdése. A teljes kongruencia és az egyediség a szlávban nem hagy kétséget róla, hogy a szb.-hv. *visoka škola* a ném. *Hochschule* tükröződése, de hogyan ítéljük meg azt, amikor a németnek megfelelő lexematizáció már két szláv nyelvben is megvan? Az or. *главный город* és a szb.-hv. *glavni grad* erősen emlékeztet a német *Hauptstadt*ra (10.), csakúgy mint a le. *najwyższa władza*, szb.-hv. *najviša vlast* a ném. *oberste Gewalt*ra, ill. az orosz *верховная власть*, szb.-hv. *vrhovna vlast* a ném. *höchste Gewalt*ra (1.). Az azonos lexikai megformáltság mellett az is tükörfordításra enged következtetni, hogy mellettük genuin deszignátumok *(столица, presto(l)nica*; *stolni grad*; *zwierzchnia władza)* is kimutathatók.

1.5. A következő vizsgálat a szinonimiára irányul. Ha nem is minden nyelvben mindegyiknek, de minden denotátumnak egymással szinonim többféle deszignátuma is van. A 10 + 1 denotátummal 63 szinonimasor alakult, a 192 deszignátum közül ezekben 151 vesz részt, és bennük mind

a 15 ekvivalens megjelenik. A szinonimia ilyen arányait és változatosságát egyetlen más csoportban sem találjuk.[5]

1.5.1. A szinonimák szeszélyes eloszlását szemléltesse mindenekelőtt a következő táblázat:

Denotátum	Nyelv										Összes
	fr.	sp.	ol.	rom.	ang.	ném.	sv.	or.	le.	szb.-hv.	
1.	2				2	4			2	2	12
2.		2	2		2	4	3	3	5	2	23
3.	2	3	3		5	3	3	3	3	3	28
4.	2					2	2		2	3	11
5.		2		2	2	2	2		2		12
6.	2	2		2		2	3	2	2		15
7.	3	2			3		2				10
8.	2			2		3		2	3	2	14
9A.					2						2
9B.		2	2		2	2	2	2	2	2	16
10.			2		2			2		2	8
	6/13	6/13	4/9	3/6	8/20	8/22	7/17	6/14	8/21	7/16	151

Egyes kivételes esetekben négy-öt deszignátum is lehet ugyanazon szinonimasor tagja (1. *főhatalom:* ném. *Obergewalt, oberste Gewalt, höchste Gewalt, Zentralgewalt;* 2. *főhatóság:* ném. *Oberbehörde, oberste Behörde, höchste Behörde, Zentralbehörde* (teljesen megegyezik 1.-gyel!); le. *władza najwyższa, władza naczelna, wyższa władza/instancja, główna instancja, instancja nadrzędna;* 3. *főintézet:* ang. *head office, chief office, main office, central office,* monéma: *central),* de a két vagy három tagú szinonimasor a jellemző.

Egy-egy denotátumot általában négy-öt ekvivalens realizál, de kiemelkednek 2. *főhatóság,* 3. *főintézet,* 8. *főtanács* hét és 7. *főposta* hat ekvivalenssel. Ennek következtében a szinonimia ezeknél a leggazdagabb (3.: 28, 2.: 23). Úgy tűnik, hogy az 1., 2., 3., 8. jelentése a legelvontabb és a leghierarchikusabb: ezek a megnevezés különleges formáit egyszerre meg is engedik, de meg is kívánják. A szinonimák gazdagságának tehát van valamelyes társadalmi motivációja, persze az már az egyes nyelvekre jellemző, sőt a véletlen is közrejátszhat, hogy ez éppen hogy alakul. Erre vall, hogy minden konkrétsága ellenére a 9B. *főtemplom* 'székesegyház' realizálásában a monéma és a „más forma" (azaz két ekvivalens) nyolc nyelvben 16 deszignátum-szinonimát testesít meg, ugyanakkor a semmivel sem elvontabb 6. *főpályaudvar* öt ekvivalenssel az előbbitől részben eltérő hét nyelvben 15 szinonimát képvisel.

1.5.2. Ugyanazon denotátum a különféle nyelvekben más-más szinonimasorokban realizálódhat, pl. 2.: sp. ol. és le. „felsőbb"/„legfelső", ang. „legfelső"/„legmagasabb", ném. l. f., sv. „felsőbb"/„legmagasabb"/„központi",

[5] Ha kifejezetten nem teszek különbséget a kettő között, a több tagú szinonimasorokban fellépő szinonimákat úgy tekintem, mintha külön-külön szinonimapárok volnának.

or. „fej"/„legmagasabb"/„legfelső", le. l. f., szb.-hv. „felsőbb"/„legmagasabb"; 3.: fr. „központi"/„más forma", sp. monéma/„központi"/*principális*, ol. „más forma"/„központi"/*principális*, ang. l. f., ném., sv., or. monéma /„fej"/„központi", le., szb.-hv. monéma/„fej"/„más forma". A 17—19. lapokon közölt táblázat meggyőz róla, hogy a kombinációs lehetőségeknek milyen gazdag tárházából adtam a fenti két denotátum révén mutatványt. A három vagy több tagból álló szinonimasorok kissé megbontják a nomináció szempontjából nem lényegtelen tömörebb azonosságot, pl. 2.-nél „felső"/„legfelsőbb" négy nyelvben (sp., ol., ném., le.), 3.-nál monéma/„fej" hat nyelvben (ang., ném., sv., or., le., szb.-hv.).

A nominációs értéket mutatja, amikor egy-egy szinonimapár meglehetősen sok nyelvben azonos denotátum kifejezésére szolgál (l. alább) — ; megfontolást érdemel, hogy ezekben a 2. és 3. mellett még másik két denotátumot (6. és 9**B**.) is megtalálunk, vagy amikor nagyfokú változatosságban jelentkeznek olyan párok, amelyek eltérő denotátumokkal más-más nyelvekben alakultak. Ismét csak mutatóba: monéma/„fej" 3.: 6 nyelv (l. f.) ~ 5.: le. ~ 6.: sv. ~ 10.: or.; „fej"/*generális* 5.: ném. ~ 7.: ang. ~ 8.: or., szb.-hv.; „legmagasabb"/„legfelső" 1.: ném., szb.-hv. ~ 2.: ném., ang.; „felsőbb"/„legmagasabb" 1.: ném. ~ 2.: ném., sv., or., szb.-hv. Ezekben a megnevezés értéke nagyjából meg kellett hogy feleljen egymásnak, legalábbis ez a fejlődés tendenciája.

1.5.3. Több jele is van annak, hogy a mikrorendszernek — a monéma és a „fej" mellett — a „központi" a valóságos összetartója. 11 más ekvivalenssel alkot szinonimasorokat (csak a rendszer szélén álló „magas", *kapitális*, *naczelny* hiányzik közülük). 30 szinonimikus kapcsolatban 7 denotátumot testesít meg. Egy-egy gyakoribb ekvivalenssel (monéma, „fej", „felsőbb", „legfelső") három-három denotátumot is jelöl, mégpedig egy kivétellel több nyelvben is.

A monéma és a „fej" értékei nem sokban maradnak el mögötte. A monéma 55 szinonimikus kapcsolatban mutatható ki, ez 8 denotátumot és ismét csak 11 ekvivalenst (most a „legmagasabb", meg a marginális „nagy" és *naczelny* hiányzik) képvisel. Több ízben lép szinonimikus kapcsolatba a „fej"-jel (4 denotátum összesen 9 ízben, de legfeljebb 6 nyelvben; a továbbiakban ezeket 4/9: 6 formulával rövidítem), a „más formá"-val (2/10: 8), a „központi"-val (3/7: 5). A fej 57 szinonimában hét denotátumot testesít meg, de már csak 8 más ekvivalenst találunk mellette. Gyakoribb sorai: ~/monéma: l. f., ~/„központi": 4/11: 4, ~/*generális*: 3/4: 2.

A szinonimikusan is jelölt denotátumok száma négyre, illetve háromra csökken a „más forma" és „felsőbb", azaz a „legfelső" és „legmagasabb" esetében.

m á s f o r m a: 17 szinonimasor (13 pár), ebből ~/monéma 10 (9**B**. nyolc, 3. két nyelvben), ~/„legfelső" 4 (1. három nyelvben). A szinonimikus kapcsolatokban mellette hét ekvivalens vesz részt, a monéma harmadik tagként is. Hosszabb sor 2. le.: ~, „fej", „legfelső", „felsőbb", *naczelny*. A jelölt négy denotátum közül 9**B**. egy nyolcas korrelatív sorban szerepel.

f e l s ő b b: 13 szinonimasor (6 pár), ebből ~/„legfelső" 6 (2. négy nyelvben), ~/„legmagasabb" 5 (2. négy nyelvben). A „felsőbb" mellett tíz ekvivalens lép fel, négy mint a sor harmadik tagja.

legfelső: 11 szinonimasor (7 pár), ebből ~/„felsőbb" négy, ~/„legmagasabb" két nyelvben. A szinonimasorokban rajta kívül 7 ekvivalenst találunk, de hosszabb sor tagjaként három csak a lengyelből kerül elő. legmagasabb: 8 szinonimasor (3 pár), ebből öt realizációt ad ~/„felsőbb", hármat ~/„legfelső". A sorokban mellette öt ekvivalenst találunk, de a „központi" és a „generális" csak harmadik tagként lép fel.

A szinonimia erőteljesen kiemel két olyan jelenséget, amelyekkel már találkoztunk: a „felsőbb" ~ „legfelső" ~ „legmagasabb" szoros kapcsolatát, másrészt az 1., 2. és 8. denotátumok eltérő lexematizálásának gazdag lehetőségeit.

A ritkább ekvivalensek jelentősége a szinonimia szempontjából is csekélyebb. Mintegy átmenetet alkot a *generális* és a *principális:* 10-10 szinonimikus kapcsolatuk van. A *generális* a „fej"-jel, a *principális* a „központi"-val három-három denotátum jelölésére lép szinonimikus kapcsolatba (3/4: 2, ill. 3/5: 2). A teljesség kedvéért megemlíthetők még a *chief/main* (3. ang.), a *chief/principal* (9**A**. ang.) és a *grand/principal* (6. és 7. fr.) párok; ezeknek és a még nem említetteknek is van egy-egy szinonimapárjuk a jelentősebb ekvivalensekkel.

1.5.4. Ha hálózatot készítünk arról, hogy az egyáltalán lehetséges szinonimapárok közül melyek és hányszor, illetve hány nyelvben jelennek meg, azaz hány tagú korrelációs sorokat alkotnak, akkor kitűnik, hogy a 15 ekvivalens közül 7 (monéma, „fej", „központi", „más forma", „felsőbb", „legfelső" és „legmagasabb") a „fej"/„legmagasabb", monéma/„legmagasabb" és „más forma"/„legmagasabb" párok kivételével minden párban megjelenik, mégpedig számos nyelvben és több denotátum kifejezésére. Hosszadalmas felsorolásukat mellőzöm, de kiemelem azokat, amelyek több nyelvben is élnek:

monéma: ~/„fej" 3.: ném., sv., ang., or., le., szb.-hv.; ~/„központi" 3.: sp., ném., sv., ang., or.; ~/„más forma": 3.: le., szb.-hv.; 9**B**.: sp., ol., ném., sv., ang., or., le., szb.-hv.; ~/„felsőbb" 4.: le., szb.-hv.

központi: ~/monéma: l. f.; ~/„fej" 3.: ném., sv., ang., or., 6.: ném., sv., or., le., 7.: ang., sv.; ~/„más forma" 3.: fr., ol.; ~/„legmagasabb" 2.: ném., sv.

fej: (a másik tagnál előfordult párokat a továbbiakban nem sorolom fel újra) ~/„más forma" 3.: le., szb.-hv.; ~/„felsőbb" 2.: or., le.

a megnevezés más formája: ~/„legfelső" 1.: fr., ang., le.

felsőbb: ~/„legfelső" 2.: sp., ol., ném., le.; ~/„legmagasabb" 2.: ném., sv., or., szb.-hv.

legfelső: ~/„legmagasabb" 1.: ném., szb.-hv.; 2.: ang., ném.

A bemutatott hét ekvivalens a többi nyolccal, s ez a 8 egymással is alkot szinonimapárokat. Erősen megszaporodik a kitöltetlen helyek száma — minőségi különbséggel számolhatunk, és ez a helyzet más ismérveket illetően is. Egyetlen hármas korrelatív sorunk van (4.), de a benne szereplő szb.-hv. *visoka škola* a német *Hochschule* tükörfordítása. Akad még néhány kettős sor, amelyekben az átmenetiként jellemzett *principális* (3. és 6.) és *generális* (5. és 8.) a másik tag. Szórványosak a szinonimia azon esetei is, ahol ugyanazon pár egy nyelvben több denotátumot is megtestesít: „fej"/*naczelny* 2, és 8.: le.; monéma/*main* 3. és 5.: ang.; „központi"/„nagy" 6. és 7.: fr.

A ritkább ekvivalensek inkább véletlenszerűen jelennek meg szinonimikus kapcsolatokban. Többségük úgy alakul, hogy ugyanazon denotátumot különböző nyelvekben más ekvivalensek szinonimái realizálják, pl. 4.: „felsőbb"/„nagy" (fr.) ~ monéma/„magas" (ném., sv., szb.-hv.); 6.: „nagy"/*principális* (fr.) ~ „központi"/*principális* (sp., rom.); 7.: „központi"/„nagy"/*principális* (fr.) ~ „fej"/*generális* (ang.). A „fej", a „központi" és a monéma a ritkább ekvivalensekkel előforduló szinonimasorokban is megkülönböztetett nagyságrendű; ez érthető is, hiszen a szinonimia ekkora kiterjedtsége mellett (192 deszignátum közül 151 szinonima is) nemigen kaphatunk a korrelációs soroktól lényegében eltérő képet.

2. Következtetések és tanulságok

A szinonimia vizsgálata során több helyen is bemutattam, hogy azonos denotátumnak a különböző nyelvekben másfajta szinonimasorai és -párjai vannak, továbbá hogy azonos szinonim kapcsolatok különféle denotátumokat egy és több nyelvben egyaránt jelölhetnek. Tulajdonképpen ekvivalencia-relációkról van szó, arról, hogy különféle nyelveken „hogyan viszonyulnak egymáshoz az ekvivalensek, hogyan és hányféleképpen realizálódhatnak a denotátumok a deszignátumok révén" (Bakos, NyK. 84: 33), hiszen valamennyi összetartozó deszignátum — most már a szinonimiától függetlenül is — egyazon denotátumot testesíti meg.

2.1. Az I rendszer voltát mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az ekvivalenseknek egy meghatározott halmazával számolhatunk, amelyek általában több denotátum kifejezésére szolgálnak. Így van ez még a csak egyetlen nyelvben élő „nagy" (3 denotátum), és a *chief, main, naczelny* (2 denotátum) esetében is. Ezt annak ellenére állíthatjuk, hogy a denotátum egyedi jelentésétől függően még a gyakoribb ekvivalensek használatában is mutatkozik bizonyos korlátozás: a „központi" vagy a *generális* furcsa lenne a *főiskola*, a „legfelső" vagy „legmagasabb" a szoros jelentésbeli azonosságot tartalmazó 6. *főpályaudvar* és 7. *főposta* kifejezésére. Egyes denotátumok bizonyos ekvivalenseket szinte vonzanak, pl. az előbbi 6. és 7.-nél monéma, „központi", „fej" (az újlatin nyelvekben még „nagy", *principális* is). Jellegzetes a „felsőbb", „legfelső", „legmagasabb" és „központi" közös előfordulása az azonos jelentésmozzanatokat tartalmazó 1. *főhatalom*, 2. *főhatóság*, 8. *főtanács* ekvivalensei között, de ezenkívül közös még a „más forma" az 1. és 2., a *naczelny* a 2. és 8. esetében. A közelebbi jelentésbeli kapcsolatot mutató 2. *főhatóság* és 3. *főintézet* szintén felmutatnak három közös ekvivalenst („központi", „fej", „más forma").

2.2. A nagyfokú variabilitáshoz mindenképpen hozzájárul az egyes ekvivalenseknek a különféle nyelvekben való egymástól részben eltérő megjelenése (vö. **1.3.2.**). Mind a tíz nyelvben csak a monéma található meg és van négy csupán egy nyelvben élő ekvivalens. Kilenc és kettő között váltakozik azon nyelvek száma, amelyben a többi ekvivalens előfordul (vö. **1.3.1.**), de jellegzetes a germánban és szlávban leggyakoribb „fej" hiánya az újlatinban, ahol egyébként a „magas" és „legmagasabb" sem használatos; ez utóbbinak a germán és a szláv nyelvekben van 5-5 realizációja.

Ezzel ellentétben kifejezetten újlatin jellegű a *principális* (de egy angol példa is) és a *generális* (két-két germán és szláv nyelvből is kimutatható).

2.3. Jól megfigyelhető, hogy az egyes nyelvek egyedi módon választanak a rendszer adta lehetőségek között. Ha ezt sorokban ábrázoljuk, rögtön előtűnik a kép tarkasága. A 2. deszignátumai között 9 „felsőbb" jelentkezik, továbbá két ötös sor („legfelső" és „legmagasabb"). Rövidebb, kettős sorokban található a „központi" (ném., sv.) és a „fej" (or., le.). Egyedi sorok a lengyel *instancja nadrzędna* és *władza naczelna*. Más a megoszlás a 3. és a 8. jelölésében, noha a három denotátum között bizonyos közelebbi jelentésbeli azonosság nem tagadható. 3.: 8 „központi", 7 monéma, 6 „fej", 4 „más forma", 2 *principális* ~ 8.: 5 „felsőbb", 4 *generális*, 3 „fej", 2 „legfelső", végül az egyedi ném. *Zentralrat*, szb.-hv. *vrhovni savet* és le. *rada naczelna*. A 12 előforduló ekvivalens közül csak a „központi" testesíti meg mindhárom denotátumot, kettőt-kettőt jelöl a „fej", „felsőbb", „legfelső", „más forma" és *naczelny*, a többi hat már csak egy denotátum kifejezésére szolgál. A jegyzetben közölt táblázatba való betekintés meggyőz róla, hogy nyelvenként is mekkora különbségek vannak.[6] Nyilvánvaló, hogy az egyes ekvivalensek megválasztását egy-egy nyelv egyedisége határozottan befolyásolja. Hogy ez mennyire így van, azt láttuk a szinonimia során, most pusztán utalnék rá, hogy a 2., 3., 8. denotátumok szinte nyelvenként más-más szinonimapárokban jelennek meg. (Az említett táblázat erről is tájékoztat.[7])

Ez a meglehetősen sok választást megengedő, de adott számú kombinációs lehetőséget tartalmazó keret adja meg a „fő" korpuszán belül az I mikroszemantikai struktúráját, és az egyes nyelvektől függ, hogy az adott lehetőségekből hánnyal élnek, hány realizációt hoznak létre. A mindig számításba veendő véletlenen túl, nyilván történelmi-társadalmi okok is hatnak, de ennek kutatása már meghaladja jelen dolgozat tárgykörét. Nem árt azonban mindehhez hozzátenni, hogy mint cseppben a tenger tükröződik: a szószemantikai vizsgálatnak bonyolultan összetett rendszerekkel kell számolnia. A kontrasztív szemantikai tipológia ezek feltárásához kíván segítséget, szempontokat adni.

2.4. Akad tanulság a jelentés kognitív oldalát illetően is. Konkrét, formális megjelenésében a deszignátum feltétlenül nyelvhez kötött és ennek hatása

[6] Részletesen: 2.: 8 „felsőbb": 4 újlatin nyelv, ném., or., le., szb.-hv; 5 „legfelső": sp., ol., ang., ném., le.; 5 „legmagasabb": ang., ném., sv., or., szb.-hv.; 2 „központi": ném., sv.; 2 „fej": or., le.; 1 „központi: ném.; 1 *naczelny:* le. ~ 3.: 8 „központi": 4 újlatin nyelv + 3 germán nyelv + or.; 7 monéma: sp. + valamennyi germán és szláv nyelv; 6 „fej": valamennyi germán és szláv nyelv; 4 „más forma": fr., ol., le., szb.-hv.; 2 újlatin *principális;* 1-1 *chief* és *main* az angolban ~ 8.: 5 „felsőbb": 4 újlatin nyelv + ném.; 3 „fej": 3 szláv nyelv; 4 *generális:* fr., rom., or., szb.-hv.; 2 „legmagasabb': sv., szb.-hv.; 2 „legfelső": ang., ném.; 1 „központi": ném.; 1 *naczelny:* le.

[7] Részletesen: 2.: csak „felsőbb": fr., rom.; „felsőbb"/„legfelső": sp., ol. — a többi mind eltér ezektől és egymástól ~ 3.: csak „központi": rom.; monéma/„fej"/„központi": ném., sv., or.; monéma/„fej"/„más forma": le., szb.-hv. — egyéb, egymástól eltérő variációk is (fr., sp., ol., ang.) ~ 8.: csak „felsőbb": sp., ol.; csak „legfelső": ang.; „felsőbb"/*generális:* fr., rom. — a többi öt nyelvben további egyedi sorok.

alól a megtestesített denotátum sem vonhatja ki magát, ugyanakkor marad azonban a denotátumnak egy elvont, gondolati magva, aminek az alapján a deszignátum létrejön. Mire is gondolok? A hosszú korrelatív sorok tagjainak egymással nem rokon nyelvekben való megjelenése (a példák tömegéből csak szemléltetésre emelem ki ezeket: mindhárom nyelvcsaládban, nyolc-nyolc nyelvben „legfelső": 1.; „felsőbb" (9 nyelvben): 2.; „központi": 3. Valamennyi germán és szláv nyelvben: „fej": 3. és 7.) elsősorban nem a GK-nak vagy az ESZ-nak a nyelvcsaládokat túllépő megnyilvánulásáról, hanem a denotátum azonos kognitív kialakításáról, a lexematizáció alapjául szolgáló azonos attributum megragadásáról tanúskodik. Ha a nyelvek a bemutatott számos példában azonosan lexematizálnak, akkor ez a gondolkozás azonosságát tárja fel, és ez hozza létre az azonos nyelvi alakulatokat. Mindennél ékesebben szól erről az ESZ, hiszen itt a hangos megnyilvánulás szintjén — anélkül, hogy ez magát az egyvágóságot érintené — az egybevágó deszignátumok egymástól teljesen eltérhetnek (pl. 1. fr. *pouvoir suprême* ~ ném. *oberste Gewalt* ~ szb.-hv. *najviša vlast).* Ez azonban formális, nyelvspecifikus — elhanyagolható voltát ez távolról sem jelenti, de kizárja a kölcsönzést —, a megnevezés kognitív oldala szempontjából nem releváns.

Tovább mehetünk még egy lépéssel: ha bevezetjük az eltérő lexematizáció fogalmát (= ugyanazon denotátum többféle ekvivalenssel is kifejeződik), akkor azt a nyelvi tényt ismerjük el, hogy a megnevezés folyamán többféle megközelítési és viszonyulási mód lehetséges. Bizonyos, hogy ilyenkor eltérő kognitív stratégiák hatnak, így eredetileg és eredetükben kisebb-nagyobb árnyalatnyi eltérések is születnek. Lényegében ez vezet a szinonimiára, de most nem feladatunk annak a vizsgálata, hogy jelentésükben a szinonimapárok tagjai mennyiben vál(hat)nak azonossá. A mi szempontunkból az a lényeges, hogy az eltérő lexematizáció több nyelvben-nyelvcsaládban létrejött, pl. 6.: fr. *grande gare|gare principale* ~ ném. *Hauptbahnhof|Zentralbahnhof* (ui. a svédben, de a *central* még monémaként is). Nyilván a történeti fejlődés vezetett oda, hogy több deszignátumnak közös denotátuma van. Ez lehetséges egy nyelven belül, de akár több nyelv között is. Nem kétséges, hogy az ol. *autorità suprema* és *autorità superiore,* a ném. *oberste Behörde* és *höchste Behörde,* a le. *wyższa władza* és *władza naczelna* ugyanazon denotátum (2. *főhatóság)* egyenértékes deszignátumaivá váltak. De akad ilyen még a szinonimapárok között is, pl. „legmagasabb"/„legfelső" 1.: ném. és szb.-hv.; „központi"/„fej" 3.: ang., ném., sv., or. és 6.: ném., sv., or., le.; a „más forma"/„legfelső" pedig egyenesen mindhárom nyelvcsaládban létrejött: 1.: fr., ang., le. Nagyon valószínűtlen, hogy ennek formális nyelvi (hangos) oka van, sokkal inkább arra kell gondolni, hogy a kognitív folyamat volt a közös.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Sz. Bakró-Nagy Marianne

Egy történeti-szemantikai elemzés vázlata

Célkitűzés

Dolgozatomban olyan történeti szempontú szemantikai elemzés vázlatát szeretném bemutatni, amelynek célja egyfelől az ún. alapjelentés (az etimológiailag összetartozó leány-nyelvi szavak jelentéseinek az alapnyelvre kikövetkeztetett közös előzménye) rekonstrukciója, másfelől az alapjelentés és a mai, természetes nyelvi jelentések között végbement jelentésváltozások feltárása és leírása. Ez az elemzés, az alkalmazott módszer segítségével remélhetően legalábbis felvillantja annak a lehetőségét, hogy a jelentések történeti kutatásában is elérhető arra az egzaktságra és pontosságra való törekvés, ami a legutóbbi időkben a hangtani rekonstrukciót és a hangváltozások levezetését a finnugrisztikában jellemzi. A jelentéstani kutatások viszonylagos háttérbe szorultsága nem kis mértékben a megfelelő módszerek hiányának tulajdonítható, amin azt értem, hogy a nagy múltra visszatekintő történeti jelentéstani kutatások eredményei még mindig nem nyújtanak elegendő fogódzót az olyan nyelvek vizsgálatához, amelyeknek előzményeit (ti. az alapnyelvet) több ezer évvel ezelőtti, nyelvi emlékekkel nem dokumentálható korokban kell keresnünk. Így aztán az a felemás helyzet állott elő, hogy míg a proto-uráli (PU)/proto-finnugor(PFU) stb. alapnyelvi szavaink hangalakjai hozzávetőleges pontossággal kikövetkeztethetők, addig azok jelentéseiről gyakran csak bizonytalan elképzeléseink vannak, s jobb híján csak azokat a fogalomköröket vagyunk képesek megadni, amelyekbe az illető alapalakok beletartozhattak — jóllehet az sem kevés —, de magukat a jelentéseket már nem. Ahhoz, hogy ezt megtehessük, mindenekelőtt hipotetikus, metanyelvi szinten és formában újra kell alkotnunk azt a nyelvi állapotot, az alapnyelvet, amelyhez viszonyítva a változások menete kitapintható. Ez pedig aligha történhetik meg másképp, mint a mai, természetes nyelvi rendszerek összevetése során megmutatkozó közös elemek, vonások alapján. Mindezen közös elemeknek azonban csak akkor juthatunk birtokába, ha a rekonstrukció szempontjából adekvát és egységes módszerrel képesek vagyunk leírni e mai rendszereket, illetőleg e rendszereknek a vizsgálat szempontjából kijelölt szeletét, esetünkben a jelentéseket. Amikor a jelentés leírásához a komponens-elemzésben vélem megtalálni a megfelelő, bár korántsem kielégítő s csodaszerként aligha alkalmazható módszert, azt remélem, hogy ez az, amelyik még a leginkább kielégítheti a közös elemek feltárását célzó követelményt. Ugyanakkor a szemantikai jegyekkel való jelentéselemzés lehetőséget nyújt arra is, hogy segítségével az alapjelentést ne valamely természetes nyelven adjuk meg

(ez ugyanis ellentmondana az alapnyelv metanyelvi és hipotetikus voltáról alkotott felfogásunknak), továbbá hozzásegít a jelentésváltozásoknak egy, a hagyományostól eltérő leírásához is: megkísérlem 1) bebizonyítani, hogy a jelentésváltozások, ha kellő részletességgel vizsgáljuk őket, felfoghatók ugyanazon típusú jelentésrelációk különböző irányú/összekapcsolódású együtteseként, 2) ill. megmutatni, hogy az így leírt jelentésváltozások mikor és miért felelhetnek meg a hagyományos változástípusoknak.

Dolgozatommal végeredményben az osztják és a vogul nyelv igéinek jelentéstörténeti kutatásához szeretnék hozzájárulni.

A kauzatív igék és a leírás módszere

Tekintettel arra, hogy elemzendő igéink három kivételével az ún. kauzatív igék csoportjába tartoznak, röviden összefoglaljuk, hogyan értelmezzük a kauzativitást.

A kauzativitás mindenekelőtt elválasztandó a faktitivitástól. Lényegük szerint abban különböznek egymástól, hogy míg a kauzatív igék esetében (ha azok cselekvések) az ágens önmaga csinál valamit, amivel kiváltja, okozza egy másik esemény létrejöttét, történését, addig a faktitív igékben az ágens mással végeztet el egy cselekvést, amelyik ugyancsak kiváltó oka lehet egy további eseménynek, tehát lehet kauzatív is. Így a *vág* kauzatív, a *vágat* faktitív, de ugyanakkor kauzatív is. Műveltető igékkel dolgozatunkban nem foglalkozunk, ami már csak a következő meggondolások alapján is lehetetlen lenne: a műveltető igéket mindkét obi-ugor nyelvben (akárcsak a magyarban) affixálással (szuffixumok) képezik. Mivel az etimológiai egybevetések során csakis abszolút tövek jöhetnek számításba, affixált alakokat (és ilyenek lennének a faktitív igék az obi-ugorban) eleve ki kell zárnunk az elemzésből.

A kauzatív igék jelentései két esemény közötti viszonyt fejeznek ki. E viszony ok—okozati, amennyiben az egyik esemény oka a másik eseménynek. Két esemény csak akkor állhat egymással kauzatív viszonyban, ha 1) közülük az egyik (okozó) időben megelőzi a másik (okozott) eseményt, s ha 2) az időben későbbi (okozott) esemény nem történhetett volna meg egy időben korábbi (okozó) esemény megtörténte nélkül (Shibatani 1976, 1; Talmy 1976,52). A két eseményben mindig kell lennie egy-egy közös mozzanatnak. Ez a közös mozzanat az, amivel/akivel történik valami, amire/akire a cselekvés irányul, aminek/akinek az állapotában, tulajdonságában, helyzetében stb. valamilyen változás jön létre. Ha ez az elem nem közös, nem lehet szó kauzativitásról. Például:

(1) *Péter berúgta a labdát a kapuba.*
(2) *Péter belerúgott a labdába, aminek következtében a labda beröpült a kapuba.*

(1)-ben a *berúgta* (ti. a kapuba) kauzatív ige. A két eseményt (2) írja le: az időben korábbi, okozó esemény (cselekvés) az, hogy Péter belerúgott a labdába, a második, időben későbbi esemény az, hogy a labda beröpült a kapuba. A közös elem a labda, azaz a cselekvés tárgya, az objektum. Ha az egyik vagy a másik eseményben az objektum nem a labda volna, hanem valami más, nem beszélhetnénk kauzativitásról. Annak eldöntésében, hogy egy ige kauzatív-e vagy sem, segíthet például a következő kérdésre adható

válasz: történt-e valamilyen változás *y* állapotában *x* cselekvése által? (Miller—Johnson-Laird 1976, 474). Például:

(3) *Péter elolvasta a levelet.*
(4) *Péter összetépte a levelet.*
(5) *Péter belerúgott a labdába.*
(*x* = Péter; *y* = levél, labda)

(3)-ban a levél állapotában nem változott semmi azáltal, hogy Péter elolvasta, (4)-ben viszont változott azáltal, hogy Péter összetépte. Az *elolvas* tehát nem kauzatív ige, az *összetép* viszont az. (5)-ben a *belerúg* szintén nem kauzatív, a labdáról a mondat nem írja le ugyanis, hogy mi történt vele, történt-e vele egyáltalán valami a rúgás következtében. Ezt csak akkor tudhatjuk meg, ha a mondat (2) mintájára folytatódik, ami azonban jelentésében megfelel (1)-nek. A magyarban (és így van ez az obi-ugorban is) a *rúg* nem kauzatív ige; attól függően, hogy milyen igekötő áll előtte, válhatik kauzatívvá: a *belerúg*, *megrúg* stb. nem kauzatív; a *kirúg*, *átrúg*, *berúg* (vmit vhova), *szétrúg* stb. viszont kauzatív. Ezzel már kimondtuk azt is, hogy az ugor nyelvekben affixumok (igekötők, az obi-ugorban ezenkívül igekötővé váló határozószók) segítségével alkothatók nem-kauzatív igékből kauzatívok. (Csak mellékesen jegyezzük meg, hogy ezzel természetesen megváltozik az ige aspektusa is, de ezzel itt nem foglalkozhatunk.) Más a helyzet viszont az *összetép* (4) jelentésével. Itt ugyanis a *tép* nem az igekötő segítségével vált kauzatívvá, hiszen már önmagában is az volt. Az előtte álló igekötők (*össze-*, *le-*, *ki-*, *fel-* stb.) funkciója a létrejött változás specifikálása.

A kauzatív igék jelentéseinek elemzésekor le kell írnunk az okozó eseményt (E_1) és az okozott eseményt (E_2) is. Ha ugyanis csak E_2-t írnánk le, s E_1-ről differenciálatlanul csak annyit, hogy az valamilyen cselekvés (például a TESZ jeggyel), egy sor ige jelentése közötti különbségről nem tudnánk számot adni. Például:

(6) *Péter megölte a csábítót.*
(7) *Péter leszúrta a csábítót.*
(8) *Péter megfojtotta a csábítót.*
(9) *Péter megmérgezte a csábítót.*

Ha (6)—(9) igéiről csak annyit írnánk le, hogy Péter csinált valamit, amivel a csábító halálát okozta, e mondatok jelentései azonosak maradnának, holott nyilvánvalóan nem azok. Pusztán (6) leírására volna megfelelő — a 'leszúr', a 'megfojt', a 'megmérgez' ugyanis a 'megöl' hiponímjai; a hiponímiáról l. 54. lapon —, a többire azonban nem. Megtehetnénk azt is, hogy közvetlenül a cselekvés eszközére, az instrumentumra (I) hárítanánk a különbségtételt. Erről a lehetőségről Lyons (1977, 490) így vélekedik — indokoltan: „By using the verb 'kill', we can describe what has happened as a single event, in which there is an agent (X) and a patient (Y). The agent's action, however, is described solely in terms of its resultant effect upon the patient. If we were to use the verb 'stab', we would necessarily incorporate the further information that X acted directly upon Y in a particular way and used some kind of instrument. Alternatively, we could say *X killed* X *with a knife.* This would imply that X's action involved the use of a knife; b u t

strictly speaking, it would not necessarily imply that the knife was used to stab Y." (kiemelés tőlem — B.-N. M.)

E_1 leírása a jelentésváltozások levezetésénél is igen fontos, tekintettel arra, hogy — miként látni fogjuk — mindezen igék jelentéseinek a változásai tipizálhatók aszerint is, hogy bennük E_1 vagy E_2 változik-e. Ez különösen lényeges az olyan típusú jelentésváltozásoknál, ahol E_1 változik, E_2 viszont azonos marad. Másként fogalmazva: az objektumnak azonos módon leírható változását különböző cselekvések okozhatják. Ha a megváltozott okozó cselekvéseket E_1-ben azonos módon írnánk le, az ilyen esetekben nem is beszélhetnénk jelentésváltozásról. Márpedig különösebb indoklás nélkül is belátható, hogy egy 'vág' → 'tép' irányú változásban az objektum állapotváltozása (E_2) az azonos, a változást létrehozó cselekvés (E_1) a különböző.

Ugyancsak a jelentésváltozások levezetéséhez fontos tudnunk, hogy milyen argumentumok segítségével írható le E_1 és E_2. Ehhez azonban előbb a leírás módszeréről kell szót ejtenünk. Mint említettem, az elemzendő igék jelentéseit szemantikai jegyekkel írjuk le. E jegyek nem valamely természetes nyelv elemei, hanem olyan elméleti konstruktumok, amelyek csak egyfajta jelentés, a denotatív (vagy logikai) jelentés leírására alkalmasak, következésképp véges számúak. A szemantikai jegyeket egy olyan logikai ítéletkalkulus predikátumainak tekintjük, amelyek mellé argumentumokat rendelünk (ezek az argumentumok lehetnek predikátumok is). Mivel kauzatív igéket elemzünk, a predikátum mindig az OKOZ (a szemantikai jegyeket nagybetűkkel írjuk) relációs jegy. Relációs azért, mert egynél több argumentumú, azaz ez utóbbiaknak valamilyen (itt oksági) relációját jelöli (vö. még Bierwisch 1972). A szemantikai jegyekre még visszatérünk, előbb azonban lássuk az E_1 és az E_2 leírásához szükséges argumentumokat. Tudjuk, hogy van egy cselekvés (Cs), ami kiváltó oka egy változásnak (V), tehát a kauzatív igék legalább két argumentumúak. Ha a szóban forgó ige cselekvés, még egy további argumentumot vesz maga mellé a predikátum, nevezetesen szerepelnie kell a cselekvés végzőjének, az ágensnak (Á). Ha az ige fizikai cselekvést fejez ki, fel lehet írnunk még a cselekvés eszközét, az instrumentumot is (I). (Ezeken kívül számításba jöhet még a cselekvés során kifejtett erő, az igének az aspektusa, helyváltozás esetén az irány stb. — mindezek fontosak lehetnek egyes jelentések megkülönböztetésében, bár vitatható, hogy ezek milyen mértékben tekinthetők argumentumoknak.) Az objektumról (O) már szóltunk. Az általunk elemzendő igék így öt argumentumúak. Az argumentumok most már különválaszthatók aszerint, hogy E_1 vagy E_2 leírásában szerepelnek-e: az ágens, az általa végrehajtott cselekvés és az instrumentum E_1-hez, a cselekvés által létrejött változás E_2-höz tartozik. Az objektum viszont, mivel ez szükségképpen közös elem, mindkettőben szerepel.

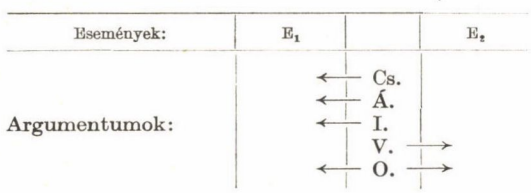

A jelentésváltozásokra vonatkozóan pedig ebből az következik, hogy amikor E_1/E_2 változik, akkor e változás lényegében az argumentumok változásaiként (vagy specifikálódásaként) írhatók le. Ha az argumentumok közül csak olyanok változnak, amelyek E_1 leírásában szerepelnek, E_2 argumentumai változatlanok maradnak (miként a 'vág' → 'tép' példában), és megfordítva. Amikor azonban az az argumentum változik, amelyik E_1 és E_2 leírásában közös — és ez az O —, akkor mindkét esemény változik.

Említettük, hogy a szemantikai jegyeket predikátumokként fogjuk fel. Már itt megjegyezzük, hogy e predikátumokat és argumentumaikat nem logikai zárójelezéssel írjuk le, aminek pusztán technikai oka van: dolgozatunkban hat etimológiai összefüggésbe tartozó huszonhat igét elemzünk, s mindezen igék jelentéseiben megmutatkozó közös elemek szemléletesebbé válnak, ha táblázatba foglalva, egymás mellé állítva mutatjuk be őket. Ugyanakkor a táblázatok jó lehetőséget nyújtanak arra is, hogy belőlük a jelentések változásainak irányát, a változó argumentumokat leolvashassuk.

A komponens-elemzésben az egyes lexémák jelentései szemantikai jegyek együtteseként állnak előttünk, amelyeket egy logikai állandó, a predikátum kapcsol össze, megmutatván ezek egymáshoz való viszonyát, relációját. Mondtuk, hogy nálunk ez a relációs jegy az OKOZ, ami a következő meggondolások alapján jelölhető ki (az alábbiakban főként Gruber (1976), Jackendoff (1972), G. Lakoff (1976) és Miller—Johnson-Laird (1976) munkáit igyekeztem hasznosítani): az igék osztályozhatók aszerint, hogy állapotot vagy változást fejeznek-e ki. Az állapotot kifejező (vagy statikus) igék közül a legkézenfekvőbb a 'van', és ezek az igék még tovább osztályozhatók aszerint, hogy fizikai ('marad'), emocionális ('szeret'), kognitív ('tud') stb. állapotot jelentenek. A változások ugyancsak kétfélék lehetnek: —CSELEKVÉS és +CSELEKVÉS. A nem-cselekvések voltaképpen folyamatok (+FOLYAMAT), amelyek megintcsak lehetnek fizikaiak ('nő', 'folyik'), érzelmiek ('meggyűlöl'), kognitívak ('gondol', 'elfelejt') stb. A cselekvések és folyamatok azután felosztathatók aszerint is, hogy szerepel-e bennük ágens. Az agentív cselekvések lehetnek: —FIZIKAI és +FIZIKAI cselekvések (most már csak azon a szálon haladunk tovább, amelyik a tőlünk elemzendő igék jelentéseinek jegyeihez elvezet), s a +FIZIKAIn belül is lehetnek —MOZGÁS és +MOZGÁS kijelölésűek. A (fizikai) mozgás-igék ('forog', 'jön', 'ugrik', 'esik', 'üt', 'rúg', 'tör', 'tép', 'tol', 'lök', 'tesz', 'visz' stb.) kategóriáján belül megkülönböztethetjük a —ÉRINTÉS és +ÉRINTÉS kijelölésű igéket („contact-verbs"). Az érintés-igék azért sorolhatók be a mozgás-igék kategóriájába, mert a két érintkező dolog közül legalább az egyiknek mozognia kell ahhoz, hogy a kontaktus létrejöjjön. Így a fenti példák közül a 'forog', 'ugrik', 'esik': —ÉRINTÉS, az utánuk következőek +ÉRINTÉS kijelölésűek, mivel mindezekben jelen van a kontaktus mozzanata, ami a 'rúg', 'tör', 'tép' stb. jelentések esetében akkor válik nyilvánvalóvá, ha például az alábbi mondatokba helyezve (a Bendix-féle „de"-tesztet alkalmazva — 1966, 23—31) próbáljuk ellenőrizni őket: *Belerúgott a labdába, de nem ért a labdához, Eltörte a vázát, de nem ért a vázához, Eltépte a levelet, de nem ért hozzá* stb. Az érintés-igék továbbá lehetnek —KAUZATÍV és +KAUZATÍV kijelölésűek. A nem-kauzatívok esetében megfigyelhető a fizikai kontaktus mozzanata, ám az érintkező dolgokban nem jön létre explicite változás ('üt', 'rúg'), a kauzatívokban szintén meg-

van az érintés mozzanata, de az érintkező dolgok valamelyikében (rendszerint az érintettben) implicite változás figyelhető meg ('tör', 'tép', 'tol', 'lök', 'tesz', 'visz' stb.). Itt most már érdemes összefoglalni, hogy az elemzés tárgyául kijelölt igék leírásánál hogyan jutottunk el a +KAUZATÍV kijelöléséig:

+ESEMÉNY ⟶ [+VÁLTOZÁS / −VÁLTOZÁS]

+VÁLTOZÁS ⟶ [+CSELEKVÉS / −CSELEKVÉS]

+CSELEKVÉS ⟶ [+FIZIKAI / −FIZIKAI]

+FIZIKAI ⟶ [+MOZGÁS / −MOZGÁS]

+MOZGÁS ⟶ [+ÉRINTÉS / −ÉRINTÉS]

+ÉRINTÉS ⟶ [+KAUZATÍV / −KAUZATÍV]

Ahhoz azonban, hogy igéink jelentéseit relatíve kimerítően le tudjuk írni, e jegyek korántsem elegendőek, mivel ezek szinte valamennyiben szerepelni fognak. Tovább kell lépnünk, s meg kell határoznunk először is azt, hogy a kauzatív igék jelentéseiben (tk. E_2-ben) miféle változásokra utaló jegyek írhatók fel. A kauzatív igék feloszthatók −AFFEKTÍV és +AFFEKTÍV kijelölésűekre. Az ún. affektív igékben („verbs of affect" — Lakoff 1976, 51) a már meglevő objektummal történik valami, a nem-affektívokban („verbs of effect" — Lakoff loc. cit.) valamilyen új objektum jön létre. Jó példaként említhető erre a Lakofftól idézett *fest (paint)* két jelentése a *Megfesti a képet* és a *Kifesti a házat* mondatokban: az előbbiben egy új dolog, alkotás jön létre, az utóbbiban a ház állapotában jön létre változás. Az affektív igék továbbá kijelölhetők még (most már a változás jellegét meghatározandó) a −HELYVÁLTOZÁS és a +HELYVÁLTOZÁS jegyekkel. A nem-helyváltozás kategóriájú igéket nevezhetjük állapotváltozást jelentő igéknek (amelyek közé például a 'tör' és a 'tép' sorolható), s miként majd elemzéseinkből látni fogjuk, további jegyekkel az állapotváltozások különbözőségeit is le lehet írni. A helyváltozást jelölő igék (pl. 'tol', 'lök', 'tesz', 'visz') tovább osztályozhatók még a hely, a helyzet, a mozgás stb. változása szerint. Mindezen kauzatív igékkel kapcsolatban még annyit kell megjegyeznünk, hogy a cselekvés akaratlagos voltának szempontjából is kétfélék lehetnek, amelyet az *ejt* ~ *dob* igepár példáz: az előbbiben a cselekvés nem akaratlagos, esetleg véletlen eredménye, az utóbbiban épp ellenkező a helyzet. Ez azonban mitsem változtat a tárgy helyváltoztatásának a tényén. (E kétféleség jó leírását adja Gruber 1976, 193—4.) A változások leírásában tehát még a következő jegyek szerepelnek:

+KAUZATÍV ⟶ [+AFFEKTÍV / −AFFEKTÍV]

−AFFEKTÍV ⟶ [+EFFEKTÍV]

+AFFEKTÍV ⟶ [+HELYVÁLTOZÁS / −HELYVÁLTOZÁS]

−HELYVÁLTOZÁS ⟶ [+ÁLLAPOTVÁLTOZÁS]

A vizsgált igék közül három kivételével ('üt', 'korbácsol', 'vedlik') mind kauzatív (implicite ezek is lehetnek kauzatívok), egy kivételével ('vedlik') az ágens mindig ember, egy kivételével ('vedlik') mind akaratlagos cselekvést jelent és egy kivételével ('épít') mind affektív; ezért a kauzativitásról, affektivitásról stb. már csak ott fogunk szólni, ahol (ti. e négy ige jelentéseinek leírásában) nem jöhetnek számításba, illetőleg más jegyekkel helyettesítendők.

Az eddig elmondottak már elegendőnek látszanak ahhoz, hogy elkezdjük az igék leírását, előbb azonban be kell mutatnunk a vizsgálat alapját képező etimológiai anyagot.

A korpusz

Az a hat, a PU, a PFU és a POU alapnyelvre rekonstruálható etimológia, amelyet bemutatok, egy nagyobb, összesen 35 etimológiából álló korpusznak a része. Közös formai jellemzőjük, hogy 1) mindegyiknek van osztják és vogul tagja is, 2) mivel a (MTA Nyelvtudományi Intézetének Uráli nyelvek osztályán) készülő Uráli etimológiai szótár anyagából való, alapjelentéseiket (a szótár nyelvének megfelelően: németül) már kikövetkeztettük. E rekonstruált alapjelentések alapján feltételezhető volt, hogy az alapnyelvekre posztulálható alapszavak egy, szemantikailag közös vonást mutató kisebb egységét alkotják, azaz az ún. érintés-igék kategóriájába tartoznak. Az obi-ugor nyelvekre vonatkoztatva ez azt jelenti, hogy az osztjáknak és a vogulnak összesen 35 olyan „ősi eredetű" (tehát nem belső keletkezésű és nem is más nyelvekből átkölcsönzött) igéje van, amelyek a különböző alapnyelvi szintekben ugyanabba a csoportba tartozónak látszanak. Ez a szám természetesen nem abszolút érvényű, hiszen az etimológiai kutatások mai eredményeit tükrözi. Mivel a kauzatív igéknek legalábbis egy része, mint láttuk, levezethető az érintés-igékből, e 35 etimológia közül kiemeltük azt a hatot, amelyik már az eredeti rekonstrukció alapján is kauzatív, ezen belül is állapot-, illetőleg helyváltozásra utaló alapjelentést mutatott. Ezt kettős céllal tettük: egyrészt csak így juthattunk egy olyan vizsgálati anyaghoz, amelyik már az előzetes megfigyelések alapján is megfelelően körülhatárolhatónak tűnt ahhoz, hogy rajta módszerünket kipróbálhassuk és ezzel az eredeti rekonstrukciók helyes vagy helytelen voltát igazolhassuk, másrészt arra voltunk kíváncsiak, hogy a hat etimológiába tartozó obi-ugor igék vajon a jelentésváltozások folyamán (vagy éppen azok ellenére) megtartották-e kauzatív jellegüket, vagy ha nem, akkor olyan módon változtak-e meg, hogy az érintés-igék (tágabb) mezőjébe még továbbra is besorolhatók-e. Ahhoz, hogy mindezen igéknek a mai jelentéseit

eredményező jelentésváltozásait megfigyelhessük, elemezni kell a velük egyazon etimológiai összefüggésbe tartozó, többi rokonnyelv adatainak a jelentéseit is, majd a bennük megfigyelhető közös elemek alapján rekonstruálnunk kell az alapnyelvi jelentéseket, amelyek természetesen előzményei mind az obi-ugor, mind a velük rokonítható más finnugor/szamojéd nyelvek lexémái jelentéseinek is, de az utóbbiak jelentésváltozásaival itt nem foglalkozunk.

Az etimológiák a következők :[1]

A. **äktə-* 'schlagen, hauen, schneiden' PFU
lapp *akˈte-*: 1.
zürj. Lu. *oktį-*: 2.
osztj. V *öγət-* . . . O *ewət-*: 1., 2., 12.
vogul So. *jakt-*: 1., 16.

B. **ńələ-* 'ablösen, schinden' PU
votj. S *ńįlal-*: 12., 13.
osztj. Vj. *ńăl-* . . . O *ńăləmt-*: 12., 13.
vogul TJ *ńal-* . . . So. *ńiľ-*: 12., 13., 15., 23.
jurák *ńaľe-*: 25.

C. **waŋə-* 'schlagen, schneiden' PUg., ?PFU
?[votj. S K *vand-*: 1., 3.
zürj. S P *vundį-*: 1., 17.]
?[osztj. V *waγ-* . . . O *waŋˁ-*: 1., 20., 21., 26.
vogul TJ *wåŋk-* . . . P *woŋk-*: 9.
magy. *vág-*: 1.]

D. **sēγər-* POU
osztj. Trj. *sǎγ$_{\circ}$ər-* . . . O *sewər-*: 1., 2., 3., 4., 5., 9., 10., 18.
vogul TJ *šäwr-* . . . So. *sāγr-*: 1., 4., 9., 10., 20., 24.

E. **kora-* 'schinden, abschälen' PU
osztj. V *kŏr-* . . . O *χŏr-*: 6., 11., 12., 13., 14.
vogul TJ *kor-* . . . LU *kār-*: 12., 13.
jurák O *hirā-*: 12.
szelk. Ta. *kîra-*: 12., 13.
kamasz *kərə-*: 12., 13.

[1] Az etimológiákat az ábécé első hat betűjével jelölöm; az etimológiákban szereplő jelentésekre sorszámukkal utalok (az elemzett jelentések sorszámozott listáját külön táblázat tartalmazza — l. 41. lap). Helykímélés céljából csupán egy-két nyelvi/nyelvjárási alakot adtam meg, s elhagytam a források megnevezését, valamint a bibliográfiai utalásokat is. Az obi-ugor adatok könnyen ellenőrizhetők Honti 1982 alapján, amely tartalmazza az adatok egynémely forrását és az itt használt nyelvjárás-rövidítések feloldását is. A többi nyelv, nyelvjárás jelölésével kapcsolatban az MSzFE az irányadó. Az etimológiákat a *-os rekonstruált alapalak indítja, utána az eredeti jelentés-rekonstrukció áll, majd az etimológia minősítése (PU, PFU stb.). A D etimológiában az alapalak Hontitól (1982, 183) származik, s itt azért hiányzik az alapjelentés, mert ilyet korábban nem rekonstruáltak.

F. *śälä- 'schneiden' PFU
finn *säli-*: 5.
lapp N *čalle-*: 1., 5., 19., 20.
cser. KB *selä-*: 5., 7., 15., 22.
votj. *čališti-*: 20.
zürj. V VO *čęlal-*: 1., 4.
magy. *szel-*: 1.
osztj. V *sül-* . . . O *sil-*: 1., 5., 8., 12.
vogul N *sil-*: 1., 5., 8., 12.

Az etimológiákban előforduló jelentések a következők (a + kijelölések azt jelzik, hogy melyik jelentés melyik etimológiá(k)ban fordul elő):

Jelentések sorszáma	Jelentések	Az etimológiák betűjelei					
		A	B	C	D	E	F
1.	'vág'	+		+	+		+
2.	'fát (ki)vág'	+			+		
3.	'állatot (le)vág'			+	+		
4.	'aprít'				+		+
5.	'hasít'				+		+
6.	'ékkel hasít'					+	
7.	'(szét)vág'						+
8.	'szel'						+
9.	'üt'			+	+		
10.	'csap'				+		
11.	'korbácsol'					+	
12.	'nyúz'	+	+			+	+
13.	'hánt'		+			+	
14.	'nyúz és állatot (le)vág'					+	
15.	'ránt'		+				+
16.	'tép'	+					
17.	'arat'			+			
18.	'kaszál'				+		
19.	'karcol/kapar'						+
20.	'farag'			+	+		+
21.	'fatörzset (le)simít'			+			
22.	'szúr/döf'						+
23.	'halat bont'		+				
24.	'épít'				+		
25.	'vedlik'		+				
26.	'bárddal farag'			+			

E jelentésekkel kapcsolatban a következőket jegyzem meg: 1) a jelentéseket írott anyagból, azaz kétnyelvű szótárakból, szójegyzékekből és szövegekből vettem, illetőleg állapítottam meg. A szövegek beszélt nyelvi anyag lejegyzései, amelyekhez magyar, német, finn stb. nyelvű fordítások járulnak. Az obi-ugor forrásanyag mennyiségi és minőségi heterogenitásából következően csak viszonylag kevés esetben lehet a szótározott anyagot szövegekkel konfrontálni (az osztjákot a szótározott, a vogult a szöveges anyag túlsúlya jellemzi), következésképp egy sor esetben csak a kétnyelvű szótárak adataira támaszkodhattam, ami jelentéstani kutatások esetében nem éppen a legszerencsésebb, kényszerű megoldás. A forrásanyag heterogenitása az egyenetlen nyelvjárási képviselet miatt a legzavaróbb: vannak

olyan nyelvjárások, amelyekből még a szótározott anyag is igen csekély. Mindez azonban egy pillanatig sem mentesíthet a belőlük (is) adódó tanulságok levonásától, értékelésétől. 2) Párhuzamos szövegek esetében a fordítás legfeljebb mankó lehet: a jelentések megállapítása pusztán a fordítások alapján félrevezető vagy éppen lehetetlen. Ideális esetben ide kellene sorolnom azt a több száz szövegrészt, mondatot, amelyekben az általam vizsgált igék előfordulnak. Terjedelmi okokból még csak részleges bemutatásukról is le kellett mondanom, holott valójában csak így igazolhattam volna az általam kijelölt jelentések valódiságát. Néhány szempont azonban mindenképpen ide kívánkozik.

A szöveges és a szótározott anyag összevetésekor a legszembetűnőbb különbség az volt, hogy ugyanazon igét a szótár perfektív és imperfektív jelentésekkel is közli, tehát a 'vág' mellett szerepelnek 'levág', 'felvág', 'megvág'-féle jelentések, holott a szövegekből egyértelműen kiderül: az utóbbiak csakis a megfelelő igekötőkkel ellátott alakok jelentései. A szótárírói gyakorlatban ezen eljárásnak természetesen megvannak a maga jó okai, a jelentések leírásánál azonban csakis a tő jelentését vehetjük tekintetbe. Ebből következik, hogy anyagunkban perfektív igék alig szerepelnek, aminek ellentmondani látszik az a tény, hogy néhány esetben (pl. 2., 3. jelentés), bár csak zárójelben, ott szerepel néhány igekötő, aminek kizárólagos oka abban rejlik, hogy egészen mást jelent — ti. a cselekvés eredményének a szempontjából — például a 'fát vág' és a 'fát kivág'.

Sokszor egy igének, például éppen a *vág*-nak, csak akkor van 'fát vág' jelentése, ha a *fa* mint tárgy ott van a mondatban. Ebből arra lehetne következtetni, hogy itt egy általános 'vág'-ról van szó, ami a 'fát' — miként még sok minden mást — objektumként maga mellé veheti. Másként fest a helyzet viszont, ha azt találjuk, hogy ez az ige kizárólag a mondott főnévvel jelentkezik. Ilyenkor ugyanis kénytelenek vagyunk e *vág*-nak önmagában is a 'fát vág' jelentést tulajdonítani, s objektumként a FA jegyet kijelölni.

Talán ennyi is elegendő annak illusztrálására, hogy az obi-ugor nyelvek jelentéstani vizsgálata (beleértve a rekonstrukciót is) valójában nem a jelentések leírásával kezdődik: a jelentések nem valami készen kapott tények sora, hanem hosszadalmas szövegelemzések eredményei. És akár egyetlen újabb adat felbukkanása egy csapásra elsöpörheti következtetéseinket; ilyenkor nem marad más választásunk: kezdhetjük az egészet elölről.

A jelentések leírása

A jelentések elemzését célszerűnek látszik azok előzetes csoportosításával kezdeni. Ez a csoportosítás nem követi az etimológiákban előforduló jelentések sorrendjét: ha kisebb csoportokban tekintjük át például azokat a jelentéseket, amelyekről már előzetesen föltehető, hogy bennük az E_1-et leíró jegyek (közel) azonosak, nem csupán egyezéseik igazolhatók könnyebben, hanem különbségeik is.

I/a: 1., 2., 3., 4., 7., 8.:[2] mind a hat ige kauzatív. Bennük a cselekvés azonos módon írható le a BEHATOL (ti. az instrumentum) jeggyel. Ha ti.

[2] A jelentéseket és az azokat leíró jegyeket táblázatokba foglaltuk. A jegyeket elválasztó vízszintes vonalak az argumentumfajtákat, illetőleg a predikátumokat vá-

ezt nem írjuk le, ugyanabba a hibába esünk, amit Lyons megfogalmazását idézve magunk is kifogásoltunk: egy vágószerszámmal valamely dolog állapotváltozását okozni nem csak úgy lehet, hogy belevágunk. Így E_1 leírása mindig: OKOZ{ÁGENS[BEHATOL(VÁGÓSZERSZÁM, OBJEKTUM)]}. Amiben a jelentések különböznek egymástól: a változás és az objektum. Az 1. jelentésről csak annyit tudunk felírni, hogy az egyfajta állapotváltozás, és ezt jelöljük a NEM-EGÉSZ jeggyel. A 2. jelentésben viszont már valami másról van szó, nevezetesen arról, hogy azonos cselekvés következtében az objektumnak nem az állapota, hanem a helye változik: HELYVÁLTOZÁS (NEM-OTT, FA). Természetesen érvelni lehetne e megoldás ellen azzal, hogy a fa éppen olyan változáson megy át, mint 1. objektumainak az esetében, mert például a fa gyökere (ti. a fának egy része) ott marad, ahol volt. Ez az érvelés azonban olyan tudásra épül, amelynek a jelentés leírása szempontjából nincs és nem is lehet jelentősége. A 3. jelentésben megint az ÁLLAPOTVÁLTOZÁS jöhet számításba, de az 1. NEM-EGÉSZ jegye itt a NEM-ÉLŐvel helyettesítendő. A 4. valójában az 1.-ből vezethető le, mivel belőle a változás eredményéről még valami mást is megtudunk (a magyar *apró* ~ *aprít* ezt mindennél jobban magyarázza), és ezt írjuk le a MÉRETVÁLTOZÁS (KICSI) jegyekkel. A 7. jelentés az 1.-től csupán annak befejezettségében különbözik, a 8. pedig az objektumban: HAL. Az 1., 4. és 7. jelentések különbsége, a változásokon kívül, még az objektumokban is megfigyelhető: az 1.-ben például nyelvről nyelvre, lexémáról lexémára változik. Az A etimológia lapp adatában a dolgoknak csak egy igen szűk köre lehet (ÁLLATI TESTRÉSZ), amihez képest a vogul adat már általánosabbnak látszik, de az ÉLETTELEN kijelölés még itt sem szerepelhet. A legáltalánosabb az ÉLŐ/ÉLETTELEN kijelölés, mint például a C etimológiában a votják, a zürjén és a magyar esetében.

I/b: 5., 6.: az előző csoportba tartoznak azzal a különbséggel, hogy bennük a cselekvés fizikai intenzitása nagyobb (ERŐVEL). Egymástól még abban (is) eltérnek, hogy a 6.-ban az instrumentum a VÁGÓSZERSZÁMon túl az ÉK.

I/c: 17., 18.: a 18. a vágás-igék jegyeit tartalmazza, de az objektum itt NÖVÉNY, az instrumentum pedig KASZA kijelölésű. Az okozott változás megegyezik a 2.-ban leírttal (HELYVÁLTOZÁS), s indoklása is azonos. A 17. a 18.-tól csak az instrumentumban tér el, mivel aratni nyilván még egy sor más eszközzel is lehet.

I/d: 20., 21., 26.: ami a három jelentésben közös: az ÁLLAPOTVÁLTOZÁS (ALAKVÁLTOZÁS). 20.—21.-ben az instrumentum a vágószerszám, de ez 26.-ban még a BÁRD jeggyel is leírható. Az objektum viszont 20.—21.—26.-ban közös: FA, ami azonban a 21. és a 26. jelentésben tovább szűkíthető: TÖRZS. Mindháromban felírható a BEHATOL jegy.

I/e: 23.: az 1. jelentéssel (I/a) a cselekvést leíró jegyben, a 2. jelentéssel (I/a) a változást leíróban (HELYVÁLTOZÁS) és az instrumentumban egyezik meg. Az objektum azonban egy meghatározott állatnak (HAL)

---

lasztják el egymástól. A függőleges sorok a jegyeket foglalják magukban. Első helyen a legeredetibbnek rekonstruálható (PU/PFU stb.) jelentés jegyei állnak, majd ezt követik a nem obi-ugor jelentések. Utánuk a rekonstruált POU és az osztják meg a vogul jelentések jegy-oszlopai következnek. A *-gal jelölt sorokról a jelentésváltozásoknál még szólunk. A jelentésváltozások irányát jelölik a nyilak. A jegyeket nem indokolhatjuk meg egyenként, így csak a legfontosabbakról szólunk külön.

testrésze (BELSŐRÉSZ). A 12. (IV/a) jelentéssel a HELYVÁLTOZÁS és az ÁLLATI TESTRÉSZ jegyekben egyezik meg.

II: 22.: e jelentés jegyei az 1-éihez (I/a) állnak a legközelebb. A cselekvés itt is a BEHATOL jeggyel írható le, a változás pedig: ÁLLAPOTVÁLTOZÁS. A 'vág'-gal összevetve ezek szerint azt látjuk, hogy a 'szúr' komponense a 'vág'-nak, mivel valamennyi jegye megtalálható benne. A „de"-teszt is ezt igazolja: *Megvágta a kezét, de megszúrta; Megvágta a kezét, de nem szúrta meg; Megszúrta a kezét, de megvágta* mondatok nem tűnnek elfogadhatóaknak, míg a *Megszúrta a kezét, de nem vágta meg* már igen.

III/a: 9., 10., 11.: e három közül a 9. és a 11. nem kauzatív ige. Az objektumok különbségén túl az instrumentumban is eltérnek egymástól: a 11.-ben KORBÁCS. Itt jegyezzük meg, hogy az érintés-igék kategóriáján belül nem ritka az instrumentumnak a jelentésbe való beépülése nemcsak explicite ('kalapál', 'fejel' stb.), hanem implicite is, mint például a 'rúg'-ban, ahol a cselekvés eszköze csak a LÁB jeggyel írható le. A 9. jelentésben viszont csak egy általános ESZKÖZ jöhet számításba, amelybe a kéz éppúgy beletartozhatik, mint bármely más eszköz. A 10. jelentés leírásának kicsivel több teret kell szentelnünk, s meg kell indokolnunk, hogy miért jelöltük kauzatívnak. Hiszen ha ezt az igét szuffixumok nélkül nézzük, aligha tartható annak, s inkább a 9.-hez áll közelebb, s attól is csak a cselekvés erőssége különböztetné meg. Ha viszont a cselekvés instrumentumát tekintjük, inkább a 'vág'-hoz közeledik, ugyanis az eszköz mindig valamilyen vágószerszám: leggyakrabban fejsze vagy kard. Az a tény, hogy egy fejszéhez hasonlítható harciszerszámmal találkozunk már csaz azért sem lényegtelen, mert egy deverbális **-Vp* képzővel éppen ebből az igei tőből alakult a tárgy neve (vö. vogul *såγrəp)*. Azt mondhatjuk tehát, hogy a 'csap' valahol az 'üt' és a 'vág' között helyezkedik el, nagyon hasonlóan a magyarhoz: *Kardjával leütötte/lecsapta/levágta ellensége fejét.* Csakhogy míg a magyarban az *üt* és a *csap* csak igekötők segítségével válhatik kauzatívvá, addig a *vág* már önmagában kauzatív. De nem egészen így az obiugorban: ott ugyanis a 'csap' jelentésű ige már eleve kauzatív. Az okozott változás az 1. jelentésben (I/a) leírttal azonos.

III/b: 19.: Az ÁLLAPOTVÁLTOZÁS (ALAKVÁLTOZÁS), a VÁGÓSZERSZÁM jegyek, valamint az objektum szempontjából az I/d csoporthoz kapcsolódik. A cselekvést leíró jegyben viszont a III/a csoport 9. jelentésével egyezik — az alakváltozás az instrumentum és az objektum folyamatos érintkezése következtében jön létre —, mivel hiányzik belőle a BEHATOL jegy.

III/c: 25.: elemzésünkben ez a harmadik nem-kauzatív ige, ami még a többitől abban is eltér, hogy nem érintés-ige, és az ágens nem EMBER, hanem ÁLLAT. Az objektum a 12. (IV/a) objektumával azonos (BŐR).

IV/a: 12., 13.: e két jelentés egymástól csupán az objektumban tér el. Az objektumok közös vonása, hogy külső borítókként részei az állat testének, illetőleg a fának: KÜLSŐ BORÍTÓ (BŐR) és (KÉREG). Az is könnyen belátható, hogy a cselekvés okozta változás az objektum helyének változásaként írható le *(Leveszi/eltávolítja az állat bőrét/a fa kérgét = Lenyúzza az állat bőrét/Lehántja a fa kérgét)*, akárcsak a 2. (I/a) jelentésben. Ez utóbbitól viszont éppen a cselekvésben különböznek: a jelentés szempontjából ugyanis érdektelen, hogy miként nyúzzák/hántják a bőrt/a kérget. Elegendő annyit felírnunk, hogy ÉRINTÉS-ige.

IV/b : 14. : az 1. (I/a) és a 12. (IV/a) jelentések jegyeivel együttesen írható le. IV/c : 15., 16. : a 15. jelentésben a HELYVÁLTOZÁS, a 16.-ban az ÁLLAPOTVÁLTOZÁS (NEM-EGÉSZ) jegyekkel írható le a változás. Különböznek egymástól még az objektumban, megegyeznek viszont a cselekvést és az instrumentumot (KÉZ) leíró jegyekben, valamint az ERŐVEL kijelölésben. V : 24. : az összes többi igétől abban tér el, hogy kauzatív ugyan, de nem affektív, hanem valamilyen új dolognak a létrehozását fejezi ki (HÁZ), tehát EFFEKTÍV kijelölésű. Az okozó cselekvés csak a FIZIKAI CSELEKVÉS jeggyel írható le, hiszen a házépítés miként jének a leírása megintcsak a világról való tudásunk leírását jelentené.

Szólnunk kell még az aspektus kijelölésének módjáról : amikor egy ige befejezett cselekvést fejez ki PERFEKTÍV, amikor nem befejezett IMPERFEKTÍV kijelölésű. Tovább csoportosíthatók aszerint, hogy a cselekvés felosztható-e kisebb egységekre vagy sem ; ha nem osztható fel : NEM-DISZKRÉT, ha felosztható : DISZKRÉT. A nem-diszkrét igéket tehát nevezhetjük folyamatosaknak, a diszkrétekben a cselekvés egyszer vagy többször megismétlődhetik. A rekonstrukció szempontjából e jegyek (a táblázatokból leolvashatók) elegendőnek látszanak.

A rekonstrukció

Az alapjelentések kikövetkeztetése az egyes etimológiákban előforduló jelentések leggyakoribb közös jegyeinek az alapján végezhető el. Most már az etimológiák sorrendjében haladva válasszuk ki e közös jegyeket ! Azokban az etimológiákban, ahol PU/PFU alapszavakkal van dolgunk, a PUg-ra (már ahol a magyar tag alapján rekonstruálható egy ilyen szint) és a POU-ra rekonstruálható alapjelentés jegyeit is ki kell választanunk, hiszen a jelentésváltozásokat az osztjákig és a vogulig követjük nyomon. A rekonstruált alapnyelvi szintek tehát : PU → PFU → (PUg.) → POU → osztják és vogul. És most indokoljuk meg azt is, hogy — látszólag — miért nem szerepeltetünk külön ősosztják és ősvogul rekonstrukciót : a legkorábbi (PU/PFU) alapnyelvi szint felől nézve a POU és a belőle elsőként levezetett osztják, illetőleg vogul alapjelentés közötti (*-gal jelölt és később még részletesebben jellemzendő) jegyoszlopok a változásoknak a POU-tól az osztjákig és a vogulig vezető utolsó rekonstruált állapotát, a mai osztják és vogul jelentések felől nézve viszont az első rekonstruált állapotát jelzik. Ha ez így van — márpedig így van —, akkor e jegy-oszlopok nem lehetnek mások, mint az ősosztjákra és az ősvogulra kikövetkeztethető jelentések. Másként fogalmazva : a POU-ból elsőként levezetett jelentések hipotetikus előzményeit tekintjük az ősosztják és ősvogul alapjelentéseknek.

A etimológia : a legkevésbé problematikus rekonstrukciók közé tartozik. A cselekvést és az instrumentumot leíró jegyek két kivétellel (12., 16.) azonosak, mondhatjuk úgy is, hogy egy 'vág' típusú előzményre utalnak mind a PFU-ban, mind a POU-ban. A változásokat tekintve csak kettő utal helyváltozásra (2., 12.), négy viszont állapotváltozásra, így inkább a NEM-EGÉSZ jegy veendő figyelembe. Az objektumok tekintetében a lappban, az osztjákban és a vogulban mutatkozó közös ÁLLATI TESTRÉSZt választhatjuk ki a PFU-ra, ami azonban a POU-ra már változott, további jegyekkel bővült.

Jegyek	*PFU	1. lp.	2. zj.	**POU	*POU	*1. 1.	*2. 2.	*12. 12.	1.	*16. 16.
						osztják				vogul
VÁLTOZÁS	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
CSELEKVÉS	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
FIZIKAI	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
MOZGÁS	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
ÉRINTÉS	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
AFFEKTÍV	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
KAUZATÍV	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
BEHATOL	+	+	+	+	+	+ +	+ +	— —	+	— —
ÁLLAPOTVÁLT.	+	+	+	+	+	+ +	(+) —	(+) —	+	+ +
NEM-EGÉSZ	+	+	+	+	+	+ +	(+) —	(+) —	+	+ +
HELYVÁLT.			+				(+) +	(+) +		
Á: EMBER	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
ÉLŐ	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
EMBER				(+)	+	(+) —			+	+ +
EMBERI TESTR.				(+)	+	+ +	(+) —	(+) —	+	(+) —
ÁLLAT				(+)	+	+ +	(+) —	(+) —	+	(+) —
ÁLLATI TESTR.	+	+		+	+	+ +	(+) —	+ +	+	(+) —
BŐR								(+) +		
NÖVÉNY			+				(+) +			
FA			+				(+) +			
ESZKÖZ	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	(+) —
VÁGÓSZERSZ.	+	+	+	+	+	+ +	+ +	(+) —	+	(+) —
TESTRÉSZ										(+) +
KÉZ										(+) +
IMPERFEKT.	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+	+ +
DISZKRÉT	+	+	+	+	+	+ +	+ +	(+) —	+	(+) —
ERŐ	—	—	—	—	—	— —	— —	— —	—	(+) +

B etimológia : a rekonstrukció egyszerűségét nem a viszonylag kevés nyelv és jelentés, hanem a jurák és a két obi-ugor jelentés (jur. : 25. ; obi-ugor : 12., 13.) azonos jegyekkel leírt változása — HELYVÁLTOZÁS — és objektuma magyarázza. Feltevésünk szerint az obi-ugor nyelvekben őrződhetett meg a PU-ra (de ugyanakkor a POU-ra is) rekonstruálható 'nyúz/hánt'-féle jelentés (és nem a jurákban).

C etimológia : a vogul kivételével az összes többi nyelvből adatolható egy 'vág' jelentésű szó, amelyekben a cselekvés is, a változás is, de még az instrumentum is azonos. Így aligha lehet kérdéses egy PFU 'vág' típusú előzmény kikövetkeztetése. Mivel az öt nyelv közül a votjákban, a zürjénben és a magyarban az objektum ÉLŐ kijelölése mellett szerepel az ÉLETTELEN is,

Jegyek	*PU= *POU	25. jurák	*12. 12. osztják vogul		*13. 13.		*15. 15. vogul		*23. 23.	
VÁLTOZÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
CSELEKVÉS	+		+	+	+	+	+	+	+	+
FOLYAMAT		+								
FIZIKAI	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
MOZGÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉRINTÉS	+	−	+	+	+	+	+	+	+	+
AFFEKTÍV	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
KAUZATÍV	+	−	+	+	+	+	+	+	+	+
BEHATOL									(+)	+
HELYVÁLT.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
Á: EMBER	+		+	+	+	+	+	+	+	+
ÁLLAT		+								
ÉLETTELEN							(+)	+		
ÉLŐ	+	+	+	+	+	+	(+)	−	+	+
ÁLLAT									(+)	+
HAL									(+)	+
ÁLLATI TESTR.	+	+	+	+	(+)	−	(+)	−	+	+
BELSŐRÉSZ									(+)	+
BŐR	+	+	+	+	(+)	−	(+)	−	(+)	−
NÖVÉNY RÉSZE	+		(+)	−	+	+	(+)	−	(+)	−
KÉREG	+		(+)	−	+	+	(+)	−	(+)	−
ESZKÖZ	+		+	+	+	+	+	+	+	+
VÁGÓSZERSZ.									(+)	+
TESTRÉSZ							(+)	+		
KÉZ							(+)	+		
IMPERFEKT.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
DISZKRÉT	−	+	−	−	−	−	−	−	(+)	+
ERŐ	−	−	−	−	−	−	(+)	+	−	−

a PFU-ra az objektumot e két jeggyel együttesen rekonstruáljuk. A POU-ban annyiban változik a kép, hogy az ÉLETTELEN törlődik. Esetleg az egyetlen vogul jelentés alapján megtarthattuk volna, ám az egyéb tekintetben is annyira megváltozott (részletesebben l. a jelentésváltozások leírásában), hogy aligha építhetünk rá.

D etimológia: noha csak egyetlen (POU) alapjelentést kell rekonstruálnunk, az etimológiában részt vevő viszonylag sok (tíz) jelentés miatt körültekintően kell eljárnunk. Alapvetően az a négy (1., 4., 9., 10.) jelentés jöhet számításba, amelyik mindkét nyelvben szerepel. A kör tovább szűkíthető azzal, hogy e négy jelentés közül három (1., 4., 10.) kauzatív. Ezekben a cselekvést leíró jegy (BEHATOL) azonos, és az instrumentumot leíró jegyek-

Jegyek	*PFU	1. vtj. zj. m.	3. vtj.	17. zj.	*POU	1.	*20. 20. osztják	*21. 21. osztják	*26. 26. osztják	*9. 9. vogul
VÁLTOZÁS	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
CSELEKVÉS	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
FIZIKAI	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
MOZGÁS	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
ÉRINTÉS	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
AFFEKTÍV	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
KAUZATÍV	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	(+) −
BEHATOL	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	(+) −
ÁLLAPOTVÁLT.	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	(+) −
NEM-EGÉSZ	+	+			+	+	(+) −	− −	− −	(+) −
NEM-ÉLŐ			+							
ALAKVÁLT							(+) +	− −	− −	
HELYVÁLT.				+						
Á: EMBER	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
ÉLETTELEN	+	+			(+)	−				+ +
ÉLŐ	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
ÁLLAT			+							
NÖVÉNY				+	(+)	+	+ +	+ +	+ +	(+) −
FA					(+)	+	+ +	+ +	+ +	(+) −
FATÖRZS								(+) +	+ +	
ESZKÖZ	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
VÁGÓZSERSZ.	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	(+) −
BÁRD									(+) +	
IMPERFEKT.	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
DISZKRÉT	+	+	+	+	+	+	+ +	+ +	+ +	+ +
ERŐ	−	−	−	−	−	−	− −	− −	− −	(+) +

ben mindenütt megvan a VÁGÓSZERSZÁM, azaz itt is egy 'vág' típusú előzményről lehet szó. A változást leíró jegyet most már e három jelentésből kell kiválasztanunk: kettőben (1., 10.) a NEM-EGÉSZ szerepel és csak a harmadikban (4.) a MÉRETVÁLTOZÁS. Ezért helyesebbnek tűnik az 1. és a 10. jelentések alapján döntenünk. Az objektumok az ÉLŐ kategóriáján belül igen változatosak, ezért kockázatos lenne akármelyiket is kizárnunk; helyesebbnek véltük az összes előforduló jegy megtartását.

E etimológia: hosszas magyarázatot nem igényel, mivel a részt vevő nyelvekben megmutatkozó jelentések azonossága alapján könnyen rekonstruálható egy 'nyúz/hánt'-féle előzmény mind a PU-ra, mind a POU-ra, akárcsak a B etimológiában.

F etimológia: a jelentések száma itt is magas (tíz), s szerepel benne az összes finnugor nyelv. Mivel a jelentéseket leíró jegyek közel azonosak, a rekonstrukció sem jelent különösebb nehézséget: a cselekvést és két kivé-

D etimológia

Jegyek	*POU	*9. 9.		*10. 10.		*4. 4.		*1. 1.		*3. 3.		*5. 5.		*2. 2.		*18. 18.	
	osztják																
VÁLTOZÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
CSELEKVÉS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
FIZIKAI	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
MOZGÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉRINTÉS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
AFFEKTÍV	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
KAUZATÍV	+	(+)	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
BEHATOL	+	(+)	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÁLLAPOTVÁLT.	+	(+)	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	–	(+)	+
NEM-EGÉSZ	+	(+)	–	+	+	(+)	–	(+)	+	(+)	–	+	+	(+)	–	(+)	–
MÉRETVÁLT.						(+)	+	(+)	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KICSI						(+)	+	(+)	–	–	–	–	–	–	–	–	–
NEM-ÉLŐ										(+)	+						
HELYVÁLT.														(+)	+	(+)	+
Á: EMBER	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉLŐ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
EMBER	+	+	+	+	+	(+)	–	(+)	+	(+)	–	+	+	(+)	–	(+)	–
EMBERI TESTR.	+	(+)	–	+	+	(+)	–	(+)	+	(+)	–	+	+	(+)	–	(+)	–
ÁLLAT	+	+	+	+	+	+	+	(+)	–	(+)	+	–	–	–	–	–	–
ÁLLATI TESTR.	+	(+)	–	+	+	+	+	(+)	–	–	–	–	–	–	–	–	–
NÖVÉNY	+	(+)	–	+	+	+	+	+	+	(+)	–	(+)	–	+	+	+	+
FA	+	(+)	–	+	+	+	+	+	+	(+)	–	(+)	–	+	+	(+)	–
ESZKÖZ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
VÁGÓSZERSZ.	+	(+)	–	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
FEJSZE				(+)	+	(+)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KARD				(+)	+	(+)	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
KASZA																(+)	+
IMPERFEKT.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
DISZKRÉT	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ERŐ	+	+	+	+	+	(+)	–	–	–	–	–	(+)	+	–	–	–	–

Jegyek	*POU	*9. 9.		*10. 10.		*1. 1.		*4. 4.		*20. 20.		*24. 24.	
		→		→		→		→		→		→	
VÁLTOZÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
CSELEKVÉS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
FIZIKAI	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
MOZGÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉRINTÉS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
AFFEKTÍV	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
EFFEKTÍV												(+)	+
KAUZATÍV	+	(+)	−	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
BEHATOL	+	(+)	−	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
ÁLLAPOTVÁLT.	+	(+)	−	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
NEM-EGÉSZ	+	(+)	−	+	+	+	+	(+)	−	−	−	−	−
MÉRETVÁLT.								(+)	+	(+)	−	−	−
KICSI								(+)	+	(+)	−	−	−
ALAKVÁLT.										(+)	+	(+)	−
Á: EMBER	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉLETTELEN												(+)	+
HÁZ												(+)	+
ÉLŐ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
EMBER	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−	−	−	−	−
EMBERI TESTR.	+	(+)	−	+	+	+	+	(+)	−	−	−	−	−
ÁLLAT	+	+	+	+	+	(+)	−	−	−	−	−	−	−
ÁLLATI TESTR.	+	(+)	−	+	+	(+)	−	−	−	−	−	−	−
NÖVÉNY	+	(+)	−	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
FA	+	(+)	−	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
ESZKÖZ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
VÁGÓSZERSZ.	+	(+)	−	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
FEJSZE				(+)	+	(+)	−	−	−	−	−	−	−
KARD				(+)	+	(+)	−	−	−	−	−	−	−
IMPERFEKT.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
DISZKRÉT	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ERŐ	+	+	+	+	+	(+)	−	−	−	−	−	−	−

tellel (12., 15.) az instrumentumot leíró jegyek megegyeznek. A 12. jelentéstől eltekintve azonos az ÁLLAPOTVÁLTOZÁSt leíró jegy is, s az állapotváltozásokon belül is csak két kivétel (20., 4.) mutatkozik: ALAK-, illetőleg MÉRETVÁLTOZÁS. Az összes többiben a NEM-EGÉSZ jegyet találjuk, rekonstruáljuk. A PFU-ra az objektum, ugyancsak általánosan, az ÉLŐ/ÉLETTELEN jegyekkel írható le. A POU-ra rekonstruálható jelentés a PFU-tól csak annyiban tér el, hogy ott az objektum jegyei közül az ÉLETTELEN törlendő.

Mielőtt rátérnénk a jelentésváltozások vizsgálatára figyeljük meg, hogy 1) milyen jegyekben rekonstruáltuk a hat etimológia alapjelentését, 2) hogyan viszonyulnak az alapjelentések egymáshoz, illetőleg az előzetesen

Jegyek	*PU= *POU	*12. 12. osztj., vog.,	*13. 13. jur. szelk. kam.	*14. 14.	*6. 6. o s z t j á k	*11. 11.
VÁLTOZÁS	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
CSELEKVÉS	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
FIZIKAI	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
MOZGÁS	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
ÉRINTÉS	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
AFFEKTÍV	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
KAUZATÍV	+	+ +	+ +	+ +	+ +	− −
BEHATOL				(+) +	(+) +	
ÁLLAPOTVÁLT.				(+) +	(+) +	
NEM-EGÉSZ					(+) +	
NEM-ÉLŐ				(+) +		
HELYVÁLT.	+	+ +	+ +	+ +	(+) −	(+) −
Á: EMBER	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
ÉLETTELEN					(+) +	
ÉLŐ	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
EMBER						(+) +
ÁLLAT				(+) +		(+) +
ÁLLATI TESTR.	+	+ +	(+) −	+ +	− −	(+) −
BŐR	+	+ +	(+) −	+ +	− −	(+) −
NÖVÉNY RÉSZE	+	(+) −	+ +	− −	(+) −	(+) −
KÉREG	+	(+) −	+ +	− −	(+) −	(+) −
ESZKÖZ	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
VÁGÓSZERSZ.				(+) +	(+) +	
ÉK					(+) +	
KORBÁCS						(+) +
IMPERFEKT.	+	+ +	+ +	+ +	+ +	+ +
DISZKRÉT	−	− −	− −	(+) +	(+) +	(+) +
ERŐ	−	− −	− −	− −	(+) +	(+) +

már kikövetkeztetett (s az adattárban egy kivétellel németül megadott) alapjelentésekhez.

A két proto-uráli etimológia (B, E) alapjelentése azonos jegyekkel van leírva, s egyként egy 'nyúz/hánt' típusú jelentésre utalnak. Ez első pillantásra arról tanúskodna, hogy a PU-ban ezek szinonimák voltak. Valójában csak ,,kvázi-szinonimák'', mivel disztribúciójuk alig fogható meg: mindkét etimológiában részt vesz az osztják, a vogul és a jurák. Az E-ben a jurák mellett még két szamojéd nyelv is képviselteti magát, amelyek ,,megtartották'' a PU-ra rekonstruálható alapjelentést. A B-ben a szamojéd nyelvek közül viszont csak a jurák van jelen, amelynek a jelentése nem kis mértékben megváltozott ('vedlik'). Az obi-ugor nyelvek mindkét etimológiában (további változások kiindulásaként) megtartották a PU alapjelentést, azt

F etimológia

Jegyek	*PFU	5. fi.	5. lp. cs.	1. lp. zj.	1. m.	20. lp. vtj.	19. lp.	22.	15. cserem.	7.	4. zj.	*POU	*1. 1. osztják		*8. 8. vogul		*12. 12.		*5. 5. osztj.		*5. 5. vog.	
VÁLTOZÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
CSELEKVÉS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
FIZIKAI	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
MOZGÁS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉRINTÉS	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
AFFEKTÍV	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
KAUZATÍV	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
BEHATOL	+	+	+	+	+	+	−	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−	+	+	+	+
ÁLLAPOTVÁLT.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−	+	+	+	+
NEM-EGÉSZ	+	+	+	+	+				+	+		+	+	+	+	+	(+)	−	+	+	+	+
ALAKVÁLT.						+																
MÉRETVÁLT.											+											
KICSI											+											
HELYVÁLT.																	(+)	+				
Á: EMBER	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ÉLETTELEN	+		+	+	+		+	+	+	+		−	−	−	−	−	−	−	(+)	+	(+)	+
ÉLŐ	+	+	+	+	+	+		+			+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−
ÁLLAT													(+)	+	+	+	(+)	−	(+)	−	(+)	−
HAL															(+)	+						
ÁLLATI TESTR.																	(+)	+				
BŐR																	(+)	+				
NÖVÉNY		+				+					+											
FA		+				+					+											
ESZKÖZ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
VÁGÓSZERSZ.	+	+	+	+	+	+					+	+	+	+	+	+	(+)	−	+	+	+	+
TESTRÉSZ									+													
KÉZ									+													
IMPERFEKT.	+	+	+	+	+	+	+	+	+	−	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
DISZKRÉT	+	+	+	+	+	+	−	−	+	+	+	+	+	+	+	+	(+)	−	+	+	+	+
ERŐ	−	+	+	−	−	−	−	−	+	−	−	−	−	−	−	−	−	−	(+)	+	(+)	+

mondhatnánk tehát, hogy egymás szinonimái e nyelvekben. Ez a megállapítás azonban meglehetősen sommás, hiszen ha e dolgozatban módunkban állott volna áttekinteni a lexémák nyelvjárási adatoltságát, rögtön kiderült volna, hogy az csak részben azonos. Ez a nyelvjárási elkülönülés feltehetően az obi-ugor kor végén vagy közvetlenül azt követően indult meg, mivel a POU-ra rekonstruálható alapjelentések megegyeznek a PU koriakkal. A két etimológia korábban rekonstruált alapjelentései (emlékeztetünk rá: inkább fogalomkört jelölnek!) a következők voltak: B 'ablösen, schinden'; E 'schinden, abschälen', azaz nem mondanak ellent a mi jelentés-rekonstrukciónknak.

A három PFU etimológia általunk rekonstruált alapjelentései 'vág' típusúak, s ugyanezt mondhatjuk el az egyetlen POU kori jelentésről is. Közülük a C és az F jegyei teljesen azonosak, míg az A az objektumok tekintetében eltérő. A C és az F egykori PFU jelentés-azonosságát gyengíti az a tény, hogy nem szemantikai szempontból a C PFU eredete bizonytalan (biztosan ugor kori), de ha biztosan PFU kori volna is, az alapnyelven belül akkor is szűkebb elterjedtségűnek vagy éppen „fiatalabb" PFU szónak kellene tartanunk (az alapnyelv viszonylagos egységességéről Sz. Bakró-Nagy 1978, 383—4), mivel az F etimológiában az összes finnugor nyelv adatolva van. Az A etimológia alapjelentéséről még annyit kell megjegyeznünk, hogy az talán már a PFU-ban valamilyen speciálisabb, állatokkal kapcsolatos terminus lehetett.

A PFU-tól a POU-ig e jelentések megváltoztak, mégpedig különböző irányban, de csak az objektumok tekintetében. Ha egymás mellé állítjuk az A, C, F és D etimológia POU-ra rekonstruált jelentéseit, azt látjuk, hogy a POU-ban azok mind 'vág' típusúak, de az objektumok megkülönböztetik őket egymástól, azaz más és más irányban specializálódtak.

Végül nézzük meg, hogy az A, C és F alapjelentéseinek általunk rekonstruált jegyei hogyan viszonyulnak a korábbi rekonstrukciókhoz: A 'schlagen, hauen, schneiden' — a mi eredményeinknek csak részben felelnek meg, s ráadásul még az általunk jelzett (állatokra vonatkozó) speciálisabb jelleget sem tükrözi. C 'schlagen, schneiden' — a mi rekonstrukciónk csak a 'schneiden'-t igazolja. Az F esetében ('schneiden') rekonstrukciónk azonos. Összegezésül talán még annyit érdemes hozzátenni az elmondottakhoz, hogy eredményeink sehol sincsenek ellentmondásban a korábbi kikövetkeztetésekkel; a különbség abban áll, hogy mi a lehetséges alapj e l e n t é s e k e t pontosabban tudtuk megadni, s dolgozatunk egyik célkitűzése éppen ez volt.

A jelentésváltozások

A jelentésváltozásokat itt csak az osztják és a vogul szempontjából vizsgáljuk. A változások általunk föltett menete szintén a táblázatokból olvasható le. Minden egyes (sorszámmal jelzett) jelentés jegy-oszlopa előtt áll egy *-os jegy-oszlop, ami nem egyéb, mint az illető jelentés rekonstruált előzménye, tehát a változásnak azt a fázisát jelzi, amelyen a jelentésnek a változás során feltehetően át kellett mennie. Egy jelentés változásakor nem az eredetibb és az újabb jelentést vetjük egybe közvetlenül, hanem azt nézzük, hogy az eredetibb jelentés hogyan viszonyul e közbülső fázishoz, illetőleg ez az újabb jelentéshez. Egy több lépésben lejátszódó jelentésvál-

tozás esetén (mint pl. C-ben az 1.-től a 26.-ig vagy a D-ben a 10.-től a 24.-ig vezető változás-sor) az adatolt s a rekonstruált (*-os) közbülső fázisok váltogatják egymást. Ilyenkor a jelentésváltozást több, egymást követő kis lépés sorozataként próbáljuk leírni. E kis lépésekben való előrehaladástól a változások menetének pontosabb leírhatóságát reméljük. Az egyes jelentések (rekonstruált, közbülső fázisba tartozó és adatolt, természetes nyelvi) közötti viszony leírásánál abból a feltételezésből indulunk ki, hogy azok leírhatók, illetőleg visszavezethetők az ún. hiponímikus relációkra. Hiponímikus reláció áll fenn akkor, amikor két jelentés közül az egyik teljes egészében magában foglalja a másikat (vö. Leech 1976, 99—102); jelölése: $\supset$ vagy $\subset$ attól függően, hogy az adott jelentés az előtte állót vagy az utána következőt foglalja-e magában. Feltevésünk szerint tehát a több lépésben lejátszódó jelentésváltozások hiponímikus relációk sorozataként írhatók le. A *-os közbülső fázisokban egyes jegyek + kijelölése zárójelben áll, ezeket átmeneti státusú jegyeknek nevezzük. Az átmeneti státusú jegyek azt jelzik, hogy mely jegyek szűntek meg, illetőleg kezdtek a denotatív jelentés elemei lenni; a változások tehát ezekből a jegyekből olvashatók le (vö. még Leech 1976, 123). A változások során kiesett jegyek — kijelölésűek. Az & azt jelenti, hogy a jelentések jegyei azonosak, de különböző státusúak.

A változások menete a következő relációk sorozataként írható le:

A etimológia:
— a változás iránya: *PFU → *POU → 1. (osztj.-vog.) → 2. (osztj.)
→ 12. (osztj.)
→ 16. (vog.)
— a relációk: *PFU $\supset$ **POU & *POU & *1. $\subset$ 1. (osztj.-vog.)
1. $\supset$ *2. $\subset$ 2. (osztj.)
1. $\supset$ *12. $\subset$ 12. (osztj.)
1. $\supset$ *16. $\subset$ 16. (vog.)

B etimológia:
— a változás iránya: *PU → *POU → 12. (osztj.-vog.)
→ 13. (osztj.-vog.)
→ 15. (vog.)
→ 23. (vog.)
— a relációk: *PU = *POU & *12. $\subset$ 12. (osztj.-vog.)
*POU & *13. $\subset$ 13. (osztj.-vog.)
*POU $\supset$ *15. $\subset$ 15. (vog.)
*POU $\supset$ *23. $\subset$ 23. (vog.)

C etimológia:
— a változás iránya: *PFU → *POU → 1. → 20. → 21. → 26. (osztj.)
→ 9. (vog.)
— a relációk: *PFU $\supset$ *POU $\subset$ 1. $\supset$ *20. $\subset$ 20. $\supset$ *21. & 21. $\supset$ *26. & 26. (osztj.)
*POU & *9. $\subset$ 9. (vog.)

D etimológia:
— a változás iránya az osztjákban: *POU → 9.
→ 10. → 4. → 1. → 3.
→ 5.
→ 2.
→ 18.

— a relációk az
osztjákban : *POU & *9. ⊂ 9.
*POU ⊃ *10. & 10. ⊃ *4. ⊂ 4. ⊃ *1. ⊂ 1. ⊃ *3. ⊂ 3.
1. & *5. ⊂ 5.
1. ⊃ *2. ⊂ 2.
1. ⊃ *18. ⊂ 18.

— a változás iránya a vogulban : *POU → 9.
→ 10. → 1. → 4. → 20. → 24.

— a relációk a vogulban : *POU & *9. ⊂ 9.
*POU ⊃ *10. & 10. & *1. ⊂ 1. ⊃ *4. ⊂ 4. ⊃
*20. ⊂ 20. ⊃ *24. ⊂ 24.

E etimológia :

— a változás iránya : *PU → *POU → 12. (osztj.-vog.) → 14. (osztj.)
→ 13. (osztj.-vog.) → 6. (osztj.)
→ 11. (osztj.)

— a relációk : *PU = *POU & *12. ⊂ 12. (osztj.-vog.) ⊃ *14. & 14. (osztj.)
*POU & *13. ⊂ 13. (osztj.-vog.) ⊃ *6. ⊂ 6. (osztj.)
*POU ⊃ *11. ⊂ 11. (osztj.)

F etimológia :

— a változás iránya : *PFU → *POU → 1. (osztj.-vog.) → 12. (osztj.-vog.)
→ 8. (osztj.-vog.)
→ 5. (osztj.)
→ 5. (vog.)

— a relációk : *PFU ⊂ *POU ⊃ *1. & 1. ⊃ *12. ⊂ 12. (osztj.-vog.)
1. ⊃ *8. & 8. (osztj.-vog.)
1. ⊃ *5. ⊂ 5. (osztj.)
1. ⊃ *5. ⊂ 5. (vog.)

Elsőként azt kell megállapítanunk, hogy a jelentésváltozások valóban leírhatók hiponímikus relációkkal. E relációkkal leírt viszonyok abban különböznek egymástól, hogy a viszony hány relációval írható le és milyen a hiponímia iránya, azaz az eredetibb jelentés foglalja-e magában az újabb jelentés jegyeit vagy éppen megfordítva. Anyagunkban, mint látni fogjuk, a viszonyok 21 esetben egy, 19 esetben két relációval írhatók le. Magyarázatukat kezdjük az utóbbi, összetettebb esetekkel.

Két hiponímikus reláció mindig három jelentés között áll fenn, ahol az első (vagy eredetibb) és a harmadik (az újabb) jelentés közül mind a kettő, de legalábbis a harmadik a természetes nyelvi, adatolt. Az első lehet hipotetikus, rekonstruált is, de mindenképpen a változás kiindulásaként jelentkező, eredetibb jelentés. Az első és a harmadik közötti jelentés mindig hipotetikus és rekonstruált, és a változóban levő jelentést reprezentálja, amelyben még bennfoglaltatnak az eredetibb jelentés eltűnőben levő és az újabb jelentésbe beépülő jegyek, azaz megtalálható benne az eredetibb és az újabb jelentés valamennyi jegye. Mindez összhangban van a jelentésváltozások menetéről való tudásunkkal, azzal, hogy szükségképpen lennie kell(ett) egy olyan szintnek, amelyben az eredetibb és az újabb jelentés egyidejűleg létezik. Ez a feltétele ugyanis az új jelentés megszilárdulásának, elterjedésének. (Részletesebb indoklását l. Sz. Bakró-Nagy 1981, 34.) E közbülső jelentések (a *-gal jelöltek) tehát kétféleképpen értelmezendők : egyfelől nem egy pillanatnyi helyzetet tükröznek, hanem azt a hosszabb s dokumentumok

hiányában meghatározhatatlan időszakaszt, amelynek folyamán a megváltozott újabb jelentés mindazokban a dialektusokban elterjedt, amelyekből ma adatolható. Másrészről azt az állapotot, amely feltehető változások sorát sűríti magába (következésképp úgy, ahogyan azt mi megadjuk, a valóságban soha nem létezett).

Ez utóbbival kapcsolatban kitérőt kell tennünk: kénytelenek vagyunk ugyanis feltenni a kérdést, vajon mi a biztosíték arra nézvést, hogy a jelentésváltozások iránya valóban olyan volt, mint amilyennek mi kijelöltük, azaz a változásoknak miért épp ezeket az irányait jelöltük ki? Továbbá: bizonyos-e, hogy a jelentések fokozatosan változtak, hiszen épp ennyi okkal azt is mondhatnánk, hogy hirtelen változás eredményei. Túlzás nélkül állítható, hogy ha az írásbeliséggel nem rendelkező nyelvek jelentéstörténeti vizsgálatának vannak kardinális problémái, akkor ez a kettő biztosan közéjük tartozik.

Vegyük sorra, hogy milyen fogódzóink lehetnek a változások irányát illetően!

1. Az eredetibbnek feltehető jelentéshez valószínűleg az a jelentés áll a legközelebb, amelynek jegyei ezen eredetibb jelentéssel leginkább megegyeznek, és az áll távolabb tőle, amelynek jegyei csak kevesebb azonosságot mutatnak. Az előző esetben az újabb jelentés közvetlenebbül vezethető le az eredetibb jelentésből, mint az utóbbiban, ahol a változásoknak hosszabb, több (s szerencsés esetben ma is meglevő, tehát adatolt) közbülső fázisát kell föltennünk. Ez az a logikus, ti. okszerű, magyarázható következtetés, amely szerint mi is eljártunk. Csakhogy éppen a logikát illetően, kénytelen-kelletlen, vannak bizonyos fenntartásaink: mi a biztosítéka annak, hogy a jelentés a nyelvész konstruált logikája szerint változott? Egyáltalán, érdemes-e logikát (ti. formális logikai megoldást) keresni a jelentésváltozásokban akkor, amikor nem egy példa említhető arra, hogy miféle zsákutcákba vezethetne az eredetibb és újabb jelentés közötti „logikus" kapcsolat feltételezése. Egy sor újlatin nyelvben például a 'máj' jelentésű (francia) *foie*, (olasz) *fégato* stb. a népi latin *fīcātum* (< *jecur fīcātum* < görög) 'fügével hízlalt' jelentésű szóra vezethető vissza; e jelentésviszonyokat megpróbálhatnánk magyarázni a két dolog valamiféle hasonlóságával, hacsak nyelven kívüli tényekből nem tudnánk, hogy a megoldás másutt keresendő: a gourmet görögök és nyomukban a rómaiak libáikat és disznóikat fügével etették, mert ettől az állatok mája sokkal ízletesebb lett (Kiss 1976, 32). Utólag nézve persze a kapcsolat rögtön okszerűvé válik, de csak utólag! Így hát csak egyetérthetünk G. Sternnel akkor, amikor azt írja: „The logical relation between the earlier and the later meaning has been utilized by many writers to classify semantic changes. It has been found, that such a classification cannot be made exhaustive . . ." (Stern 1949, 165). Mindebből pedig az a következtetés vonható le, hogy a logika és a formális logikai leírás eszközeivel csak akkor élhetünk, amikor a változás irányát, ha mégoly hipotetikusan is, de kijelöltük, ilyenkor ugyanis a fölállított viszonyok már leírhatók logikai formulákkal (s ez az, amelyre dolgozatunkban szerény kísérletet teszünk).

2. Az elemzésekből levonható előbbi következtetés (ti. a jegyek nagyobb mérvű azonossága) az egyes lexémák jelentéseinek nyelvjárási elterjedtsége, megoszlása alapján is igazolható vagy éppen elvethető. E dolgozatban nem áll módunkban a jelentésváltozásokat minden egyes osztják és vogul

nyelvjárásig külön-külön levezetni, két példa segítségével azonban bemutatjuk a nyelvjárási elterjedtség nyújtotta fogódzót.

Az E etimológiában a 12. ('nyúz') és a 13. ('hánt') jelentés szinte az egész osztják nyelvjárásterületről adatolt a keletiektől kezdve az északiakig. Egyes déli és keleti nyelvjárásokban a feltehető POU jelentésből még egy harmadik is keletkezett, a 11. 'korbácsol'; így van ez a keleti dialektusok közül a jugániban és a déliek közül kondaiban is. E két utóbbiban azonban még egy jelentése mutatkozik a szónak, nevezetesen a 'hasít' (6.). Ha most arra gondolunk, hogy ha egy nyelvben általánosabban előforduló jelenség inkább utal annak régiségére, mint csak a szórványosan előfordulóak, akkor azt kellene mondanunk, hogy a J. és Ko. nyelvjárásban a 'hasít' a 'korbácsol'-ból vezethető le (11. → 6.). Ha megfigyeljük azonban, hogy e 6-os jelentés jegyei mely jelentések jegyeivel mutatnak több azonosságot. azt kell látnunk, hogy inkább a 'nyúz'-zal és a'hánt'-tal, vagy még inkább a POU-ra föltett és a 'nyúz' és a 'hánt' előzményéül rekonstruált jelentéssel, semmint a nyelvjárási elterjedtség alapján régibbnek föltehető 'korbácsol'-lal. Ezért hát valószínűbbnek kell tartanunk, hogy a J. és Ko. nyelvjárásokban a 'hasít' inkább a POU-ra rekonstruált jelentésnek egy, csak e két dialektusban megfigyelhető fejleménye. Ebben az esetben tehát a jegyek azonossága alapján döntöttünk. Lássunk egy ellenkező példát is! A D etimológiában a változások irányát a következőképp jelöltük ki: 'csap' (10.) → 'vág' (1.) → 'aprít' (4.) → 'farag' (20.) → 'épít' (24.). Ez a levezetés csak akkor igaz, ha azt mondjuk: a vogulban „általában" e lexémáknak mindezen jelentései ismeretesek, mely jelentések „általában" ilyen módon vezethetők le egymásból. Az „általában" itt azt jelenti, hogy a nyelvjárási elterjedtségtől függetlenül, azaz eltekintve attól, hogy vajon mindezek a jelentések a vogul dialektusok mindegyikében előfordulnak-e vagy sem. Az igazság viszont az, hogy n e m fordulnak elő az összes nyelvjárásban, amiből logikusan következik, hogy a változások iránya sem lehet teljesen azonos az előbb kijelölttel. Például: a kondai nyelvjárásokból csak a 10-es, 1-es és a 24-es jelentések vannak adatolva, így ezekben a változás menete a 10. → 1. → 24. lehet, még akkor is, ha tudván tudjuk, hogy az 1. → 4. változás is adatolható (a tavdaiból) és a 4. → 20. változás is (az északiakból). Ha tehát a változások levezetésekor a nyelvjárási megoszlást is tekintetbe vennénk, a következő kép alakulna ki:

10. ——→ 4. ——→ 20.
P. É.
É.

10. —→ 1. —→ 4.
T. T.
Ko.

1. ——————→ 24.
Ko.

A fenti sorokat egymásra vetítve megkapjuk azt a sort, amellyel az előbb a változások menetét „általában" kijelöltük. De amikor a jelentésváltozásokat az egyes nyelvjárásokon belül vizsgáljuk, csakis azok a jelentések jö-

hetnek számításba, amelyek bennük előfordulnak, s legfeljebb csak annyit jegyezhetünk meg, hogy a változás iránya a többi dialektusból vehető analógiával alátámasztható-e vagy sem.

3. A fenti példában a változás menetének a kijelölésében a „Wörter und Sachen" módszer is a segítségünkre volt (s valójában az 1. pontban említett változás okára is e módszer segítségével derült fény), amennyiben tudjuk, hogy a vogulok miből és miként készítik házaikat. Egy sor esetben (ti. amikor a „Sache" ismeretlen marad) nincs ilyen szerencsénk.

4. Végül még az analógia megtámogató erejéről kell szót ejtenünk: a 2. pontban említett példában a vogul kondai nyelvjárásaiban az 1. → 24. irányú változást például azért is jelölhettük ki hozzávetőleges biztonsággal, mert ugyane nyelv más nyelvjárásaiban a föltehető közbülső változásbéli fázisokat reprezentáló jelentések (4. és 20.) adatolva vannak. Ugyanezen az alapon következtethetünk arra a fokozatosságra is, amelynek következtében a kondaiban e változás lejátszódott. Vegyünk azonban egy másik esetet is arra, hogy ugyanabból a nyelvből hozható (dokumentálható) analógia hiányában milyen kockázatos lenne a fokozatos változás valamilyen menetét kijelölni! A D és a C etimológiában az 'üt' (9.) előzménye egy 'vág' típusú kauzatív ige lehetett. Mármost az 'üt'-höz vezető változás(ok)ban milyen szempontok alapján következtethetnénk a fokozatosságra? Az általános tapasztalat szerint például a fokozatosság inkább jellemző a verbumokra, mint a nomenekre; a hirtelen változások gyakoribbak egy szűkebb, azonos foglalkozású csoport beszédében vagy éppen tabuisztikus vagy eufemisztikus okokra vezethetők vissza; egy sor más nyelvben is megfigyelhető ugyanannak a lexémának 'vág' ~ 'üt' jelentése (az indoeurópai nyelvekre vö. Buck 1949, 556—7) stb. Mindezek alapján valószínűnek látszik a fokozatos változás, de miképpen írhatnánk le? E két etimológiában az 'üt' és az előzménye közötti viszony egyetlen hiponímikus relációval jellemezhető: az 'üt' valamennyi jegye bennfoglaltatik a 'vág' típusú előzmény jegyeiben. Minél kevesebb jegy szükséges egy jelentés leírására, az a jelentés annál általánosabb. De mely pontokon indult el ez az általánosulás? Először talán az instrumentum köre bővült úgy, hogy egy általánosabb, az érintett tárgyban valamilyen változást létrehozó (tehát még mindig kauzatív), de már nem csupán egy 'vág' típusú jelentés alakult ki, s ezt követte volna a kauzativitás eltünése? Vagy talán először a kauzativitás tünt el, ami az instrumentumok körének kiszélesedését indukálta? Avagy az objektum változott elsőként? Esetleg nézzük meg, hogy más, nyelvtörténetileg adatolható nyelvek azonos vagy hasonló típusú változásainak milyen volt a menete, amelyhez viszonyítva a mi példánk is magyarázható volna? De mi a biztosítéka annak, hogy a mi esetünkben is ugyanaz volt a változás menete? Úgy tűnik tehát, hogy egyelőre be kell érnünk az eredetibb és az újabb jelentés közötti szakasznak egyetlen állapotként való rekonstruálásával.

Mindezek után térjünk vissza a jelentés-relációkhoz: megállapítottuk, hogy két hiponímikus reláció által összekötött három jelentés (J) egymáshoz való viszonya példáinkban: $J_1 \supset {}^*J_2 \subset J_2$, ami azt jelenti, hogy $^*J_2$ egyfelől ($J_1 \supset {}^*J_2$) magában foglalja J_1 valamennyi jegyét, másfelől J_2 ($^*J_2 \subset J_2$) valamennyi jegyét. A hagyományos meghatározás szerint az ilyen típusú változásokat jelentéseltolódásnak szoktuk nevezni. Ha most jobban szemügyre vesszük, hogy miből adódik ez az eltolódás azt látjuk, hogy lényegében két

jelentés-reláció egymásutánjából: $J_1 \supset {}^*J_2$ viszonya ugyanis megfelel a jelentésszűkülésnek, ${}^*J_2 \subset J_2$ viszonya pedig a jelentésbővülésnek, amennyiben ${}^*J_2$-ben J_1-hez képest növekszik, J_2-ban ${}^*J_2$-höz képest viszont csökken a jegyek száma. (Talán említenünk sem kellene, hogy a $J_1 \supset {}^*J_2$ viszonyt eredményező változásban a „belépő" jegyek nem azonosak a ${}^*J_2 \subset J_2$ viszonyt eredményező változás „kilépő" jegyeivel — nem is lehetnek azok, ha egyszer a jelentés változik.) A változások menetét feltüntető előbbi felsorolásunkból kiolvasható, hogy mely esetek tartoznak a $J_1 \supset {}^*J_2 \subset J_2$ típusba. Néhány esetben (pl. a C etimológiában az 1. → 26.) e relációk ismétlődnek (többszörös jelentéseltolódás).

A változásoknak a másik típusát, mint említettük, az egyetlen hiponímikus relációval leírható változások alkotják, amelyek a relációk iránya szempontjából kétfélék: 1) $J_1 \supset J_2$, azaz J_2 hiponímja J_1-nek (jelentésszűkülés); 2) az előző fordítottja (jelentésbővülés): $J_1 \subset J_2$.

A relációkkal kapcsolatban még a következőket kell határozottan leszögeznünk, noha már többször is utaltunk rá: a változásoknak az általunk föltüntetett és relációkkal leírt menete h i p o t e t i k u s. Ez magától értetődik akkor, amikor a jelentések közül akár egyetlenegy maga is hipotetikus, hiszen hipotetikus és természetes nyelvi jelentések viszonya csak hipotetikus lehet. Nincs ez másként azonban akkor sem, ha egy relációval leírt mindkét jelentés természetes nyelvi, ugyanis nyelvemlékek hiányában a változásoknak tőlünk kijelölt iránya nem igazolható.

Az eddigiekben leírtuk a jelentéseknek egymáshoz való viszonyait. Arról azonban még nem adtunk számot, hogy e relációk mely jegyek változásával (beépülésével, illetőleg kiesésével) állottak elő a jelentések között, holott a változások lényegének a leírása éppen ebben rejlik. Ahhoz, hogy ezt megtehessük, visszautalunk arra a korábbi megállapításunkra, hogy a jelentésváltozások levezetésekor fontos a kauzatív viszonyban álló két esemény leírása, mégpedig azért, mert a változások tipizálhatók aszerint is, hogy bennük E_1 vagy E_2 (vagy mindkettő) változik-e. Ha mindkét esemény le van írva, akkor képesek vagyunk arra is, hogy megállapíthassuk, mely jegyek megváltozása következtében változik E_1 vagy E_2, illetőleg ennek következtében a jelentés. Csak így tudjuk elérni a hiponímikus relációk „kitöltését".

Induljunk ki abból a feltételezésből, hogy a változó jegyek, illetőleg a velük leírt argumentumfajták egy köre inkább az egy-relációs változásokra, másik köre inkább a két-relációs változásokra jellemző; másként fogalmazva: e két csoportra való felosztás a bennük következetesen jelentkező argumentumfajtákkal is igazolható.

Egy-relációs változások: összesen huszonegy olyan jelentésváltozást látunk, amelyek egyetlen hiponímikus relációval jellemezhetőek; ebből tizennégy esetben beszélhetünk szűkülésről és hét esetben bővülésről. A változások szempontjából most azonban nem ezek a számarányok az érdekesek, hanem sokkal inkább az, hogy e relációk a jegyek (argumentumok) mely csoportjának a növekedéséből (szűkülés) vagy csökkenéséből (bővülés) adódtak. Az eredmények ugyanis nemcsak hogy érdekesek, de alátámasztják kiinduló feltételezésünket: az egy-relációs változások közül (és ezek a számok már sokkal fontosabbak!) tizennégy esetben csak az objektumok (O), három esetben csak az instrumentumok (I), egy esetben pedig csak az O + I változnak:

Bővülés:

A *PFU → *POU (O)
C *PFU → *POU (O)
D 10. → 1. (vogul) (O, I)
F 1. → 5. (osztják) (O)

Szűkülés:

A *POU → 1. (O)
B *POU → 12. (O)
*POU → 13. (O)
C *POU → 1. (O)
20. → 21. (O)
21. → 26. (I)
D *POU → 10. (osztják) (I)
1. → 5. (osztják) (O)
*POU → 10. (vogul) (I)
E *POU → 12. (O)
*POU → 13. (O)
F *PFU → *POU (O)
*POU → 1. (O)
1. → 8. (O)

Alább látni fogjuk, hogy a cselekvések (Cs) E_1-ben, illetőleg az általuk okozott változások (V) E_2-ben főként a két-relációs változásokban vesznek részt, éppen ezért kell megvizsgálnunk azt a három esetet, amelyekben a Cs és a V is változik, a viszony mégis egyetlen hiponímikus relációval írható le, tehát ebbe a típusba tartoznak:

C *POU → 9. (Cs, V, I, O)
D *POU → 9. (Cs, V, I, O) (osztják)
*POU → 9. (Cs, V, I, O) (vogul)

E változások — valójában ugyanannak a változásnak háromszori előfordulása — a bővülések csoportjába sorolhatók, tekintettel arra (s ez a megfelelő táblázatokból leolvasható), hogy a 9. ('üt') jelentés valamennyi jegyét magában foglalja a POU-ra rekonstruált 'vág' típusú jelentés. Arról van tehát szó, hogy nem csupán az O és az I köre bővül, azaz válik általánossá (pl. ÉLŐ/ÉLETTELEN), hanem a Cs is, mégpedig úgy, hogy a jelentés megszűnik kauzatívnak lenni (tehát a predikátum már nem az OKOZ), következésképp E_2 (a korlátozó jellegű jegyek kiesésével) „eltűnik", hiszen nincs okozott esemény. Ugyanakkor — és ez a két-relációs változásokat tekintve lényeges — új jegyek a megváltozott, újabb jelentésben sem tűnhetnek fel. Az egy-relációs bővüléses változásokat végeredményben két alcsoportra oszthatjuk: az egyikbe azok a változások tartoznak, amelyekben csak az O/I változik, a másikba azok, amelyekben a változás kiterjed a Cs-re (illetőleg V-re: → Ø) is. Ha a jelentésváltozások lehetnek kisebb vagy nagyobb mérvűek, akkor e példák föltétlenül az utóbbiak közé tartoznak.

Két-relációs változások: az ide tartozó változásokat a következők jellemzik: a kieső jegyek helyébe a változás során újabbak lépnek (az eltolódás éppen ebből adódik); a változások kiterjednek Cs-re és V-re is (itt is van egy kivétel, amelyről külön szólunk), ami lehet olyan mértékű, hogy az argumentumok teljesen kicserélődnek és, legalábbis az első pillantásra, az eredeti és az újabb jelentésben nincs semmi közös. (A hagyományos meghatározás szerint ez lehet a jelentésmódosulás.) Anyagunkban példa erre

a már többször is említett (D etimológia, vogul) 1. 'vág' → 24. 'épít'. E csoportba összesen tizenkilenc etimológia tartozik, amelyek aszerint, hogy bennük az O/I mellett a Cs/V hogyan fordul elő, a következő alcsoportokra oszlanak :

V, O változik :

A 1. → 2.
D 4. → 1. (osztják)
1. → 3. "
1. → 2. "
1. → 4. (vogul)

V, O, I változik :

A 1. → 12.
B *POU → 23.
D 10. → 4. (osztják)
1. → 18. "

V változik :

C 1. → 20.
D 4. → 20. (vogul)

Cs, O, I változik :

A 1. → 16.
B *POU → 15.

Cs, V, O, I változik :

D 20. → 24. (vogul)
E 12. → 14.
13. → 6.
*POU → 11.
F 1. → 12.

Az egyetlen kivételt e csoportban az (F etimológia, vogul) 1. → 5. változás képviseli, amelynek — mivel benne csak az O változik — előfeltevésünk szerint az egy-relációs változások között kellene szerepelnie : e csoportban való jelentkezése pusztán abból adódik, hogy benne az objektum köre nem egyszerűen bővül (mint például a vele etimológiailag összetartozó osztják adat esetében) vagy szűkül, hanem mélyrehatóbban változik, azaz módosul (ÁLLAT → ÉLETTELEN OBJ.).

A két-relációs változásokkal kapcsolatban még a következőkre kell felhívnunk a figyelmet : az eltolódás egy sor esetben nem abból adódik, hogy minden egyes argumentum jegyei eltolódnának. A D 10. → 4. (osztják) esetében például csak V jegyei tolódnak el, de mellette az O „csak" szűkül, és az I „csak" bővül, vagy 4. → 1. és 1. → 2. esetében V eltolódik, O szűkül, 1. → 18. esetében V eltolódik, O és I szűkül stb. A két-relációs változásokban tehát az argumentumok különböző irányú változásainak összegeződése következtében jön létre az a változás, amit eltolódásnak nevezhetünk, ám ezzel kapcsolatban már nem bocsátkozhatunk részletekbe. Arról viszont feltétlenül szólnunk kell, hogy milyen következtetés vonható le abból a megfigyelésből, miszerint az egy- és két-relációs változások nem csupán abban különböznek egymástól, hogy bennük jellemzően mely argumentumok változnak, hanem abban is, hogy e két csoportban milyen típusú jelentések szerepelnek. Az egy-relációsok csoportjában ugyanis az eredetibbnek föltehető jelentések túlnyomórészt alapnyelviek, míg a két-relációsok között ilyenekkel csak három esetben találkozunk. Miből adódnak ezek az arányok? Talán abból, hogy az alapnyelvi jelentésből egyszerűbben (bővüléssel vagy szűküléssel) alakult ki az a természetes nyelvi jelentés, amelyből aztán sok esetben ugyanannak a szónak további jelentései már komplikáltabb változások eredményeképpen jöttek létre? Igenlő válasz esetében nem

kevesebbet állítanánk, mint azt, hogy a nyelv történetében vannak olyan szakaszok, amelyekre a jelentéseknek kisebb mérvű változásai jellemzőek — ilyesmit állítani azonban, dokumentumok hiányában, merő képtelenség. A megoldás egészen másutt, mégpedig a rekonstrukció korlátaiban keresendő. Tudjuk, hogy az etimológiailag összetartozó leánynyelvi lexémáknak egy sor különböző jelentése (részben) eltérő változások eredménye. Az alapjelentés kikövetkeztetésekor viszont csakis azokra a komponensekre támaszkodhatunk, amelyek mindezen eltérő jelentésekben közösek. E közös jegyek száma, a változásokból fakadóan, alacsony. Márpedig relatíve kevés közös jegy alapján csakis egy olyan általánosabb alapjelentés rekonstruálható, amelybe a mai, jóval kevésbé általános leánynyelvi jelentések bennfoglaltathatnak, és amely ugyanakkor magában foglalja azt az egykori alapjelentést is, amelyet ma már csak általánosabb formában tudunk leírni. Az így rekonstruált alapjelentésből elsőként azt a leánynyelvi jelentést vezetjük le, amelyik vele a legtöbb közös jegyet mutatja, éppen ezért a kettejük közötti változás is „egyszerűbb", mint a vele csak kevesebb közös jegyben egyező jelentések esetében. Ezzel magyarázható azután az a tény is, hogy e csoportban miért csak az objektumok (és olykor az instrumentumok) változnak: a kevesebb közös jegy alapján például csak egy általánosabb 'vág' típusú előzményre következtethetünk, de arra már nem, hogy az alapnyelvben mi lehetett ennek az igének a konkrétabb objektuma (vagy instrumentuma).

Azzal, hogy megállapítottuk, a relációk a jelentések mely elemeinek változásai következtében álltak elő, a jelentésváltozások levezetését befejeztük, s dolgozatunk célkitűzéseit teljesítettük. Ha azonban azt tekintjük, hogy a jelentésváltozások soha nem önmagábanvalóak, azaz nem hagyják érintetlenül sem azt a szűkebb mezőt, amelybe beletartoznak, sem azokat, amelyek e szűkebb mezővel valamilyen módon érintkeznek, átfedésben vannak vagy egyéb szempontok szerint éppen új mezőt alkotnak, akkor a vizsgálat itt még korántsem érhetne véget: legalább ilyen részletesen kellene azt is vizsgálni, hogy a változások milyen eltolódásokat, átrendeződéseket indukáltak, ami viszont nem lenne egyéb, mint a vizsgált nyelv(ek) teljes szókincsének jelentésközpontú történeti leírása.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Sz. Bakró-Nagy Marianne, Az alapjelentés rekonstrukciójának kérdéséről: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. (1978) 381—389.
—, Rekonstrukció és jelentésváltozás: *Nyelvtudományi Közlemények* 83. (1981) 29—42.
Bendix, E. H.: *Componential Analysis of General Vocabulary: The Semantic Structure of a Set of Verbs in English, Hindi, and Japanese* (Bloomington, 1966).
Bierwisch, M., Semantics: *New Horizons in Linguistics* (Lyons, J., szerk., Harmondsworth, 1972) 166—184.
Buck, C. D.: *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages* (Chicago, 1949).
Gruber, J.: Lexical Structures in Syntax and Semantics: *North Holland Linguistic Series* 25. (Amsterdam, 1976).

Honti, László: *Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe* (Budapest, 1982).
Jackendoff, R. S.: *Semantic Interpretation in Generative Grammar* (Cambridge, Mass., 1972).
Kiss Lajos, Az etimológiai kutatások újabb fejlődése külföldön: *Nyelvtudományi Értekezések* 89. (Budapest, 1976) 27—47.
Lakoff, G., Toward Generative Semantics: *Syntax and Semantics* Vol. 7.: *Notes from the Linguistic Underground* (McCawley, J., szerk., New York, 1976) 44—61.
Leech, G.: *Semantics* (Harmondsworth, 1976).
Lyons, J.: *Semantics* (Cambridge, 1977).
Miller, G. A.—Johnson-Laird, Ph. N.: *Language and Perception* (Cambridge, 1976).
MSzFE: *A magyar szókészlet finnugor elemei* I—III. (Lakó György—Rédei Károly, szerk., Budapest, 1976—1978).
Shibatani, M., The Grammar of Causative Constructions: A Conspectus: *Syntax and Semantics* Vol. 6.: *The Grammar of Causative Constructions* (Shibatani, M., szerk., New York, 1976) 1—40.
Stern, G.: *Meaning and Change of Meaning* (Bloomington, 1965²).
Talmy, L., Semantic Causative Types: *Syntax and Semantics* Vol. 6.: *The Grammar of Causative Constructions* (Shibatani, M., szerk., New York, 1976) 43—116.

Bańczerowski Janusz

Néhány megjegyzés a nyelvi közlés elemzéséhez

Jelen tanulmány része annak a munkának, amelyet a szerző a nyelvi kommunikáció kutatásának a keretében végez. Célja az, hogy olyan nyelvi modellt építsen fel, amelynek az alapját a nyelvi közlés képezi (Bańczerowski 1979, 1980).

1. A nyelvi és a kommunikációs kompetenciáról

Mint ismeretes, a generatív-transzformációs nyelvészeti iskola azt a célt tűzte ki maga elé, hogy nem azokat a mondatokat, illetve a kijelentéseket írja le, amelyeket egy adott nyelvközösséghez tartozó egyének használnak, hanem azt a szabályrendszert, amely alapját képezi ezeknek a mondatoknak. Megkülönböztették tehát a nyelvi képességet, vagyis a nyelvi kompetenciát (linguistic competence) és a nyelvi viselkedést, amely a mondatok produkciójában jut kifejezésre, azaz a nyelvi performanciát (linguistic performance) (Chomsky 1965, 3). Ez egyébként a Saussure által megkülönböztetett „langue-parole" oppozícióra vezethető vissza. Chomsky szerint az ideális adó-vevő kompetenciája egy egységes nyelvközösségen belül kizárólag csak a helyes mondatok generálását teszi lehetővé korlátlan módon, annak ellenére, hogy ezek a mondatok korlátozott mennyiségű elemből és szabályból állnak. Ennek a kompetenciának a leírása — a grammatika. Az ily módon értelmezett grammatika nem képezheti természetesen az egy nyelvi korpuszt alkotó mondatok halmazának a leírását, mivel ezek a mondatok a beszédtevékenység eredményeképpen jönnek létre. A kompetenciának a produkcióval való azonosítása tehát helytelen, mivel a produkció lényegénél fogva, a kompetenciával ellentétben, nem tökéletes. A produkció nem más, mint a kompetencia aktualizálása. Tökéletlensége viszont abból adódik, hogy a beszélőnek a memóriája egyrészt korlátozott, másrészt a pszichofiziológiai állapotai is változnak. A produkció tipikus hibáihoz sorolhatjuk például a beszédközbeni szüneteket, valamint a szüneteket megelőző mondatok egyes fragmentumainak a megismétlését, a megkezdett mondatok be nem fejezését, illetve folytatását más szintaktikai struktúra keretében stb.

A kompetenciának absztrakt jellege van, amely kétféle módon értelmezhető. Először azokból a nyelvi adatokból absztrahált szabályrendszernek

tekinthetjük, amelyek a produkció eredményeképpen jönnek létre, másodszor viszont az ideális adó-vevőnek a nyelvi képességét jelenti, tehát egy adott konkrét személynek a kompetenciájáról nem adhat képet.

Mivel az angol—amerikai nyelvészet felfogásában a kompetenciának absztrakt és ideális jellege van, leírása szükségessé tette, hogy bevezessék az elemzésbe az úgynevezett idealizációs szinteket (Corder 1973).

Az első szint az úgynevezett regularizáció. A nyelvi adatok, ahogy már említettük, a produkcióban megnyilvánuló különféle hibák miatt nem tökéletesek. Ezek a hibák, amelyeket sokszor tévedéseknek, illetve nyelvbotlásoknak (mistake, lapse) szoktak minősíteni, egy adott időben és szituációban megnyilvánuló beszédkészség fluktuációjáról tanúskodnak és nem hordoznak információt arról, hogy milyen szabályok képezik az alapját a generált mondatoknak. Ahhoz, hogy ezeket a szabályokat felfedezzük, kénytelenek vagyunk eltávolítani a fent említett tökéletlenségeket, a véletlen és lényegtelen tényezőket (Corder 1973, 159).

A következő idealizációs szint — a standardizáció. A standardizáció azoknak a nyelvi adatoknak az egységesítésére törekszik, amelyekben nagymértékben tükröződnek a beszélők különféle társadalmi-kulturális paraméterei (társadalmi és a földrajzi származás, képzettség, szakma stb.).

A nyelvi adatok utolsó idealizációs szintjét a dekontextualizáció képezi. Lényege abban rejlik, hogy izoláljuk a nyelvet mind a nyelvi, mind pedig a szituációs kontextustól. Az utóbbit konszituációnak szokták nevezni. Ennek a folyamatnak az a célja, hogy a mondatokat azokkal a fragmentumokkal egészítsük ki, amelyeket eltávolítottak belőlük, vagy azokkal, amelyeket a különböző nyelven kívüli elemek helyettesítenek.

A fent felvázolt három idealizációs eljárás eredményeképpen megkapjuk azokat a mondatokat, amelyekből felépítési szabályokra, tehát végső fokon a nyelvi kompetenciára lehet következtetni.

A nyelvi kompetenciával kapcsolatos nézetkülönbségek főként magának a kompetenciának és a nyelvi produkciónak az értelmezéséből adódnak. A nézetkülönbségek tulajdonképpen három módszertani kérdést érintenek: *1.* gyakorlatilag nem lehet meghatározni azokat a produkcióból származó adatokat, amelyek egyrészt csak a kompetenciára és másrészt csak magára a produkcióra jellemzőek (Greene 1974, 94); *2.* az anyanyelvi beszélő intuícióját, amelyet néha azonosítanak a kompetenciával, és amelynek segítségével el lehet dönteni azt, hogy az adott mondat helyes vagy sem, végeredményben az adott szituációban és időben létrejött nyelvi produkció megnyilvánulásaként értelmezhetjük (Jakobovits 1970); *3.* néha az egyes mondatok helyességének a megállapításánál nagyon jelentős különbségek mutatkoznak nemcsak az anyanyelvi beszélők, hanem a nyelvtudósok között is. Véleményünk szerint az elemzés alapját képező nyelvi adatok egy korpuszba való besorolásánál jelentkező nehézségek innen is erednek.

A fent bemutatott három idealizációs eljárás közül a legnagyobb bírálat — különösen a pszicho- és a szociolingvisták, valamint a nyelvtanárok részéről — a dekontextualizációt éri. Goffman szerint egy adott nyelvközösségben a mondatok cseréje bizonyos szabályok szerint megy végbe. Ezek a szabályok nem korlátozódnak csupán a helyes mondatok generálásának a formális szabályaira (Goffman 1966, 133—136). Minden egyes beszélgetés tehát a társadalmi interakció keretében történik, amely egy

adott kommunikációs szituáció részeként bizonyos struktúrával rendelkezik. Ezzel azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez a struktúra szoros egységet alkot a kommunikációs szituáció különféle paramétereivel. Úgy gondoljuk, hogy az egyes mondatoknak (közléseknek) a kiragadása ebből a „kontextuskomplexumból" és a tőle független módon való elemzése nagyon leszűkíti a kérdést, és egyáltalán nem tükrözi az adó-vevő tényleges nyelvi képességeit.

Véleményünk szerint a nyelvi kompetenciát nem lehet csupán a helyes mondatok generálására korlátozni. Ezt a ma már eléggé elterjedt véleményt a gyermeknyelvvel foglalkozó pszicholingvisták is alátámasztják (Campbell—Wales 1972). A szerzők rámutatnak, hogy a gyermek számára az első nyelv elsajátításakor a nyelvtanilag helyes mondatok generálásánál sokkal fontosabb az, hogy olyan mondatokat képezzen, amelyek megfelelőek egy adott kommunikációs szituációban, és amelyek érthetőek a környezet számára. Többen azt hangsúlyozzák, hogy a dekontextualizáció szükséges ugyan ahhoz, hogy felépítsük a nyelv grammatikáját, ez azonban egyértelműen káros abban az esetben, amikor a kutatás tárgyának a nyelvtanulást vagy a nyelvhasználatot tekintjük. Tehát ebben az esetben azt javasolják, hogy tekintsünk el a nyelvi kompetenciától, és részesítsük előnyben a kommunikációs kompetenciát. A kommunikációs kompetencia magában foglalja nemcsak a nyelvtanilag helyes mondatok generálásának és megértésének a szabályrendszerét, hanem ezeknek a mondatoknak a megfelelő nyelvi és nyelven kívüli kontextusban való használati szabályait is (Bańczerowski 1981). Az így értelmezett kommunikációs kompetencia sokkal szélesebb, mint a nyelvi kompetencia, az utóbbi az előbbinek csupán egy része.

Már többen felfigyeltek arra, hogy a nyelvi kompetencia fogalma nem elegendő a nyelv hatékony elemzéséhez, főként a nyelvnek a kommunikációs folyamatában való leírásához, modellálásához. Hymes például szükségesnek tartja, hogy bevezessük a kommunikációs kompetencia — kommunikációs produkció oppozíciót, és ez a nyelvi kommunikáció folyamatában a nyelvhasználat szabályrendszerével kapcsolatos (Hymes 1971, 1972). Köztudott hogy a nyelvi képességen nemcsak a nyelvtanilag helyes mondatok generálását biztosító szabályrendszert értjük, hanem sok más elemet is, például azt, hogy mikor szabad szót kérni egy adott nyelvközösségben elfogadott társalgási szokások értelmében, és mikor ajánlatos a csendbenmaradás, kinek kell felszólalni egy adott helyzetben, kihez beszéljünk és hogyan válasszuk meg a kijelentés formáját, figyelembe véve a nyelvi és a nyelven kívüli kontextust stb.

Hymes szerint a kommunikációs kompetencia négy kérdésre vonatkozik, azaz:

1. mi az, ami egy adott nyelvi rendszerben formálisan lehetséges;
2. mit lehet a nyelvi produkció keretében megvalósítani;
3. mi az, ami egy adott kontextusban helyes;
4. mit használnak valóban egy adott nyelvközösséghez tartozó egyének (Hymes 1972, 281).

1. Ez a kérdés a nyelvi kompetenciára, lényegében a grammatikára vonatkozik: az adott mondatot az anyanyelvi beszélő intuíciójának megfelelően lehet-e nyelvtanilag helyesnek tekinteni vagy sem.

2. Ez azokkal a pszicholingvisztikai tényezőkkel hozható összefüggésbe, amelyek az adó, valamint a vevő memóriakapacitásának a korlátozásával, valamint az egyén percepciós képességeivel kapcsolatosak. Ebből következően nem szabad azonosítani azt, ami formálisan lehetséges azzal, amit tényleg meg lehet valósítani. Jó példa erre a mondatok hosszúsága. Nincs semmilyen formális korlátozás, ami meghatározná a mondatok hosszúságát. A gyakorlatban viszont kifejezetten azt tapasztaljuk, hogy ilyen mégis van és ez főként a memóriakapacitás korlátaiból ered.
3. Ez a grammatikailag helyes mondatoknak a kommunikációs aktushoz való adekvátságára, illetve nem adekvátságára vonatkozik. Egy adott helyzetben a nyelvtanilag helyes mondatok is helytelenek lehetnek (a beszélgetés formája, témája vagy a partner, ill. az adott nyelvi közösségben elfogadott konvenciók miatt). Szélsőséges példaként azokat a szokásokat említhetnénk, amelyekkel a különböző kultúrához tartozó társadalmakban találkozunk. Pl. egyes indián kultúrákban a feltett kérdés nem igényli a közvetlen és azonnali választ. Az azonnali válasz elmaradása azt jelenthetné, hogy a megkérdezett nem ér rá beszélgetni. Tehát, ebben a kultúrrendszerben a normális körülmények között kitérő választ adnak, ami azt jelenti, hogy a beszélgetés folyamatában a kérdés megismételhető és akkor következik a konkrét és kimerítő válasz.
4. Ez lényegében a nyelvi viselkedés megfigyelésére korlátozódik. Könnyen elképzelhető egy olyan szituáció, amelyben a különösebb produkciós nehézségek nélkül létrejött nyelvtanilag helyes konstrukciót egy adott nyelvi közösségben egyszerűen nem használnak. Egyébként így keletkeznek egyes nyelvi viccek, amelyek lényege nem tipikus megfogalmazásukban rejlik. Hymes azt hangsúlyozza, hogy léteznek olyan nyelvhasználati szabályok, amelyek nélkül a helyes mondatok szabályai használhatatlanok: „The engagement of language in social life has a positive, productive aspect. There are rules of use without which the rules of grammar would be useless." (Hymes 1972, 278.)

Meg kell jegyeznünk, hogy a nyelvi kommunikáció folyamatában a nyelvtanilag helyes mondatok csak egy részhalmazát alkotják az összes generált mondatoknak. Tehát ahhoz, hogy megértsük a közlés összes funkcionális tulajdonságát, figyelembe kell vennünk a szélesebb pszichológiai-társadalmi kontextust.

Ahhoz, hogy meghatározzuk a kommunikációs kompetencia fogalmát, mindenekelőtt a szituációs kontextus, tehát a konszituáció elemzésére van szükség. A generatív grammatika által bevezetett dekontextualizáció azt eredményezte, hogy a nyelvtani elemzésekben a konszituáció kérdését tudatosan figyelmen kívül hagyták. Véleményünk szerint a kommunikatív kompetencia tárgyalásánál azt az egész rendszert figyelembe kell venni, amelyben a kommunikációs aktus megvalósul. E kérdést illetően a szakirodalomban több nézettel találkozhatunk. Egyes szerzők a generált mondatok szituációs kontextusát hangsúlyozzák (Erwin-Tripp 1968), mások pedig a „nyelvi kommunikációs aktus" kifejezést használják, amely a társadalmi interakció összes elemét, tehát a szituációs elemeket is magában foglalja (Cripper—Widdowson 1974). Szerintünk a „kommunikációs aktus" fogalmának a pontos definícióját nagyon nehéz megadni, ezért szindromatikus fogalomnak fogjuk tekinteni, azaz olyan fogalomnak, melynek a leírása úgy történik, hogy felsoroljuk az összetevőit és a köztük megvalósuló

összefüggéseket. A szakirodalomban leggyakrabban a következő összetevőket említik:

— a kommunikációs partnerek (az adók és a vevők) száma, társadalmi szerepe, rangja stb.;
— a nyelvi közlés, tehát az, amit az adó(k) a vevő(k)nek továbbít(anak);
— az információátadás fizikai feltételeit biztosító kommunikációs csatorna (pl. auditív, vizuális csatorna);
— a kommunikációs csatorna felhasználásának a módja (pl. a vizuális csatorna keretében: grafikai eszközök stb.);
— szituáció-helyszín, tehát a kommunikációs esemény térbeli és időbeli lokalizációja;
— kód, amely segítségével az információt közöljük;
— a nyelvi közlés témája, amely meghatározza a tartalmát.

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a nyelvi kommunikációs aktus összetevői szoros kapcsolatban vannak egymással és hatnak egymásra. Ezeknek a kérdéseknek a tisztázása és leírása sokat segíthet a kommunikációs kompetencia meghatározásában. A kommunikációs kompetencia lehetővé teszi, hogy az adó ne csak szerkessze és megértse a nyelvtanilag helyes mondatokat, hanem a nyelvet különféle cselekvésekhez használja is. Itt a beszédaktusra gondolunk. Austin a beszédaktusok öt típusát különböztette meg (Austin 1962), más szerzők viszont — nézeteit továbbfejlesztve — megállapították, hogy minden beszédaktus (nemcsak az Austin által felsorolt típusok) társadalmi cselekvés, és ennek a nélkülözhetetlen és integráns részét a nyelvi közlés képezi (Searle 1969). Felfogásunk szerint itt a kommunikációs kompetencia lényegéről van szó. A kommunikációs kompetenciának tartalmaznia kell a beszédaktusoknak mint cselekvéseknek a használati szabályait is.

A kommunikációs kompetencia meghatározható a következő kritériumok segítségével:

— a közlések nyelvtani helyessége (ez a kritérium a nyelvi kompetenciával kapcsolatos),
— a kommunikációs aktus összetevői,
— a nyelvi funkciók,
— a közlésben tükröződő adó szándéka (célja).

A kommunikációs kompetencia, a fent felsoroltakon kívül még egy fontos témakört érint. Az adó egyrészt képes olyan mondatokat generálni, amelyek beleilleszkednek a széles nyelvi kontextusokba, másrészt a vevő képes megérteni ezeket a mondatokat a kontextus által meghatározott értelemben. Ezen kívül a nyelvi jellegű képességen kívül nem szabad elfeledkezni az egész társalgási ciklust meghatározó kultúrelemekről sem.

A fentiekben a nyelvi és a kommunikációs kompetenciával, illetve a performanciával kapcsolatos kérdéseket próbáltuk körvonalazni. Ezek a fogalmak a nyelvi modellálás szempontjából kulcsfontosságúak és pontos meghatározásuk (leírásuk) a természetes nyelv adekvát modelljének a kidolgozásához nélkülözhetetlen.

2. A nyelvi közlések osztályozásáról

Mielőtt rátérünk a nyelvi közlések osztályozására, megkíséreljük definiálni a közlés fogalmát. A közlésnek azt a legnagyobb nyelvi egységet (megnyilatkozást) fogjuk tekinteni, amely megszakítás nélkül egy adótól származik, és amelyet formális és tartalmi egység jellemez. Tehát pl. a napi sajtót nem lehet egy nagy közlésnek tekinteni, mivel valójában a közlések halmaza, mert a cikkeit több szerző (adó) írta.

Mint ismeretes, az ember kétfajta információs tárolóval rendelkezik. Létezik egy belső és egy külső információtárolója. Az információ belső tárolása az emberi agyban történik. A külső tároló viszont magában foglalja az ember által tárolt és többféle módon kódolt információt. A nyelvi közlések osztályozásánál a kódolási mód (írott forma, magnószalag, lyukkártya stb.) nem közömbös.

A nyelvi megnyilatkozások létezési módjából kiindulva megkülönböztetjük a beszélt és az írott közléseket. Ez a nyelvi kód természetéből következik. Mielőtt megmutatnánk, milyen következményei vannak ennek a megállapításnak, látnunk kell, hogy az egyre jobban fejlődő technika időszakában sokkal helyesebb volna rögzített és nem rögzített közlésekről beszélni (Bańczerowski 1981). A rögzített közléseket viszont írott és felvett közlésekre lehet osztani. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a rögzítés módja egyáltalán nem lényegtelen számunkra, mivel az optikai, két dimenziós nyelvi rögzítési (kódolási) módra egészen más szabályok vonatkoznak, mint a technikai berendezés segítségével történő közvetlen hangfelvételre.

A rögzített közlések első csoportját azok a közlések alkotják, amelyek önállóan funkcionálhatnak a nyelvi kommunikáció folyamatában. Ezek a leggyakrabban írott közlések, és minden külső körülménytől (pl. helytől, időtől stb.) függetlenül érthetőek a vevő számára. Itt mindenekelőtt a szépirodalmi művekre, valamint publicisztikai cikkekre gondolunk, de ide vonható a tudományos értekezések és jogi alkotások nagy többsége is. Ez utóbbiaknak az érthetősége természetesen viszonylagos: ehhez az adott szakterületen a megfelelő felkészültséggel kell rendelkeznünk.

Az osztályozásunk szempontjából döntő jelentőségű az a tény, hogy az önállóan funkcionáló közléseket át lehet másolni, ami arról tanúskodik, hogy nincsen nyelven kívüli közvetlen kötöttségük. Tulajdonképpen ebbe a csoportba beletartoznak azok az önállóan szereplő közlések is, amelyeket a hangot rögzítő technika segítségével vettek fel. Már sok irodalmi alkotást rögzítettek magnószalagon, illetve hanglemezen, és számuk évről évre nő. Meg kell viszont említeni, hogy a fentiek tükrében külön helyet foglal el pl. a magánjellegű levelek, visszaemlékezések stb. magnószalagon való rögzítése.

Az írott közléseknek van még egy csoportja, amelyet az önállóan nem funkcionáló közlések alkotnak. Ezek olyan közlések, amelyeknek a jelentése csak akkor érvényesül az adó szándékának megfelelően, ha közvetlenül kapcsolatban állnak azzal az anyagi háttérrel, amelyre vonatkoznak, enélkül elveszítik jelentésüket. Tehát, csak adott nyelven kívüli háttérrel együtt szerepelhetnek a nyelvi kommunikáció folyamatában. Íme a példák: egy úttábla, amelyen az *Ács* vagy a *Bár* szó szerepel, egyértelműen arról tájékoztat, hogy helységnévről van szó. Az

V. vágány írott közlés a pályaudvaron, a különféle cikkeken feltüntetett ár (pl. *kristálycukor, 1 kg, ára 23 Ft* stb.), a postabélyegen szereplő *Magyarország* és *23 Ft* felirat, az üvegre ráragasztott *cseresznyepálinka* címke stb. arról tanúskodnak, hogy a közlések nem önállóak, illetve önállóságuk viszonylagos és csak az absztrakt szignál síkján lehetséges, tehát ilyen esetben az információs síktól el vannak szakítva. Érdemes hozzátenni, hogy a szóban forgó közléseknek többféle grafikai formája is lehet. Tulajdonképpen a felirat formája és elhelyezési módja nagymértékben önkényes, de összhangban kell lennie az adott társadalomban elfogadott megfelelő konvenciókkal. Találkozhatunk azonban olyan szituációkkal is, ahol a feliratnak a helye egyáltalán nem közömbös, mivel szemantikai értéke is lehet, tehát bizonyos kiegészítő információt hordozhat.

Léteznek még ezenkívül különféle más speciális konvenciók is, pl. a térképészetben, ahol a térbeli-grafikai rendszernek külön jelentésbeli funkciói vannak. A mi osztályozásunkban tehát az effajta közlések különleges részhalmazt képviselnek.

Figyelembe véve a mai technika állapotát azt mondhatjuk, hogy az önállóan nem funkcionáló és a technikai berendezések segítségével rögzített közlések tulajdonképpen nem is létezhetnek a valóságban. Kivételes esettel legfeljebb csak bizonyos szituációkban találkozhatunk, pl. telefonban elhelyezett szalag, amely a házigazdát helyettesítő információt tartalmazza. A tudományos-műszaki haladás azonban megváltoztathatja a helyzetet ezen a területen is.

A nem rögzített közléseket vizsgálva megállapíthatjuk, hogy van közöttük egy jelentős csoport, amelyet főként önállóan nem funkcionáló és a konkrét szituációhoz kötődő közlések alkotnak. Ilyen közlések, mint például: *Jó napot kívánok!*, *Szervusz!*, *Üdvözlöm önt!* stb., bemutatkozás, műsorvezető közlése, hogy ki szerepel a következő számban, pl. *Kovács Kati*, különféle kérdések és parancsok stb. mindig csak egy konkrét hellyel és idővel kapcsolatosak. Univerzális tulajdonságai a nyelv társadalmi funkcióiból következnek.

A nem rögzített közlések önállóak is lehetnek, pl. amikor egy professzor előadást tart biológiából vagy más tantárgyból. Ezek a közlések nem igényelnek nyelven kívüli háttért, tehát anélkül is funkcionálnak az információcsere folytán.

Ami viszont a közlések belső struktúráját illeti, azt mondhatjuk, hogy vannak egyszerű és összetett közlések. Az első csoporthoz azok a megnyilatkozások tartoznak, amelyek belsőleg egységesek. Ez esetben a beszélt közlések nagy csoportjáról van szó, amelyek főként rövid alakokban szerepelnek a köznyelven folyó párbeszédben. A szónoki beszédet vagy az előadást azonban lehet kisebb részekre bontani, amelyek világosan elkülönülnek a verbális szignalizálás (pl. *Most térünk rá az előadás második részére* stb.) vagy a megfelelő szünetek beiktatása, illetve a hangmoduláció következtében. Ilyen jellegű szegmentálás nagyon jól megfigyelhető a hírek bemondásakor a rádióban.

A közmondások, rövid irodalmi alkotások, pl. szentenciák szinte egységes közlések. Hozzá kell tennünk, hogy a szegmentáláson a mondatnál nagyobb fragmentumokra való bontást értjük.

Az összetett közlések formális felépítésük tekintetében nagyon különbözőek lehetnek. A nagyobb írott művekben (tudományos, szépirodalmi)

a szöveg leggyakrabban fejezetekre oszlik. Egyébként egész felosztási rendszer áll rendelkezésünkre, amely az egész mű formális és tartalmi egységére kiterjed. Érdemes megemlíteni ezzel kapcsolatban, hogy például a nagyobb jogi alkotásokban (határozatok, rendeletek stb.) nagyon szigorúan tartják szem előtt a szöveg elemeinek a követési rendjét az alárendeltség szempontjából: főrészek, fejezetek, címek, cikkelyek, számmal vagy betűvel jelzett bekezdések stb.

A szépirodalmi alkotásoknál a legvilágosabb strukturális felosztás a hagyományos típusú költészetben figyelhető meg. Itt mindenekelőtt a versszakok struktúrájára gondolunk, figyelembe véve a ritmust és a rímet. Ezen a területen nagyon gazdag a formák különfélesége, amely valószínűleg az írói expresszív-emocionális törekvéseknek a következménye.

A közlések osztályozásánál a c í m e k külön problémát képviselnek. Véleményünk szerint a cím a közlés integráns részeként tekinthető, mivel szemantikai funkciót is betölthet, tehát csak vele együtt elemezhető. Például a szépirodalomban különféle információt tartalmazó címekkel találkozhatunk. Egyidejűleg azt is hozzá kell fűznünk, hogy maga a cím egyáltalán nem tekinthető olyan elemnek, amely a közlés formális egységét szolgálja. Ebben a kontextusban külön helyet foglalnak el a szöveg más, állandóan szereplő jelenségei is, amelyek a közlésben meghatározott szerepet játszanak, pl. az információadóról és a dátumról szóló információ. Ennek rendkívül fontos jelentősége van pl. a jogi alkotásokban (Deme 1981).

Meg kell azonban jegyezni, hogy ezzel még nem merítettük ki a közlések felépítési lehetőségeit. Szeretnénk külön hangsúlyt helyezni a stilisztika szerepére is a közlések kialakításánál. Mint ismeretes, lehetnek s z a b a d o n k é p z e t t é s s t i l i z á l t k ö z l é s e k. Ez a kérdés már felvetődött a szépirodalmi és a jogi szövegekkel kapcsolatban is. Érdemes viszont külön figyelmet fordítani a levelekre. Itt nemcsak a „közönséges" levelekre gondolunk, hanem azokra is, amelyeket irodalmi műfajnak tekinthetünk. A címek, a leveleket kezdő formulák változnak a különböző társadalmi paraméterektől, pl. rétegektől függően. A leveleket befejező formulákban is különféle információk tükröződnek, amelyek a korszakra, az adott területre vagy különböző társadalmi rétegekre jellemző sajátosságokat tartalmaznak. Tulajdonképpen ez a megállapítás bizonyos értelemben a jogi alkotásokra is vonatkozik.

Ha alaposan megnézzük a tudományos tanulmányokat, valamint az előadásokat, akkor felfedezhetünk bennük olyan állandóan ismétlődő nyelvi struktúrákat is, amelyek noha nem hordanak új információt, de értékes és nagyon fontos szerepük van az adó érvelése szempontjából. Például sokszor használt metanyelvi kifejezések az *ennek ellenére azt hiszem . . . , meg vagyok győződve, hogy . . . , nincsenek kétségeim afelől, hogy . . .* stb. Annak ellenére, hogy néha vissza is élhetünk velük, nagyon jól betöltik a nekik szánt funkciót, mivel előtérbe helyezik azt, amit az adó közölni akar. Jelenlétük tehát a közlésben nem redundáns a kommunikációs folyamat szempontjából. Így n y e l v i é s m e t a n y e l v i k ö z l é s e k r ő l beszélhetünk. Ezeket a metanyelvi struktúrákat nem a nyelvészek találták ki, tévedés azt gondolni, hogy feleslegesek és elhagyhatók.

Megállapítható, hogy a nagyobb terjedelmű közlések, mint pl. a tudományos értekezések vagy a jogi alkotások formális felépítésében sajátos szabályok érvényesülnek. Ezeknek, valamint az irodalmi művekben reali-

zálódó szabályoknak vannak ugyan közös sajátságai is, de műfajonként nagyon eltérőek lehetnek. [Más lesz az irodalmi mű felépítése (előszó, tárgyalás, befejezés), megint más egy tudományos mű jegyzetapparátusának az elhelyezése.] Ezek a kérdések nagyon fontosak a közlések struktúrájának a vizsgálatánál, de egyesek közülük messze túllépik a nyelvészet határait.

A nyelvi kommunikáció folyamatából kiindulva más osztályozási szempont is kínálkozik a közléseknél: vannak generált és reprodukált közlések. Nem nehéz bizonyítani, hogy gyakran nemcsak generáljuk az új közléseket, hanem reprodukáljuk is azokat, amelyeket már korábban létrehoztak. Ezt szem előtt tartva megkülönböztethetjük az elsődleges és a másodlagos közléseket. Ha például valaki egy írott szöveget olvas, akkor számára az elsősorban reprodukált közlés és másodsorban beszélt közlés. Ezt a gondolatot tovább folytatva a következő közléstípusokról beszélhetünk:

1. elsődlegesen beszélt közlés,
2. elsődlegesen írott közlés,
3. elsődlegesen írott, másodlagosan beszélt közlés (pl. egy eredetileg is írott szöveg olvasása),
4. elsődlegesen beszélt, másodlagosan írott közlés (pl. egy beszéd hű leírása),
5. elsődlegesen beszélt és másodlagosan is beszélt közlés (pl. amikor valakinek a beszédét ismételjük),
6. elsődlegesen írott és másodlagosan is írott közlés (pl. amikor egy közlést másolunk).

A valóság tükrözése szempontjából megkülönböztethetjük a valódi és a fiktív közléseket (pl. sci-fi).
A fentieket összegezve a következő képet kapjuk. (L. a 74. oldalon.)

A közlések osztályozása és a megfelelő típusok megkülönböztetése azért fontos számunkra, mert egyrészt képet ad struktúrájukról, másrészt viszont jobban láthatjuk, hogy miként funkcionálnak azok a nyelvi kommunikáció folyamatában. Ez végső soron elősegítheti a megfelelő elemzési mód kidolgozását is, figyelembe véve a nyelvi kód természetét, valamint a nyelvi funkciókat. Fenti osztályozásunk természetesen nem tarthat igényt a teljességre, és csupán próbálkozásnak tekinthető.

3. A nyelvi közlés információs struktúrájáról

Minden nyelvi közlés lineáris felépítésű. Ez a nyelvi anyag jellegéből következik. Ez azt jelenti, hogy a közlést alkotó nyelvi elemeknek csak egy lehetőségük van: soron követni egymást. Tehát a közlés első eleme formálisan csak egy, mégpedig utána következő elemmel állhat kapcsolatban; a közlés utolsó eleme viszont csak az őt megelőzővel. Minden egyes belső elemnek azonban két kapcsolata lehet: az előtte és az utána állóval. Más formális lehetőség ezen a síkon nincs. A közlés szemantikai struktúrája viszont alineáris jellegű. Ez a meg nem felelés, amely a lineáris és az alineáris struktúra között fennáll a fő forrása annak, hogy a nyelvi közlések strukturális

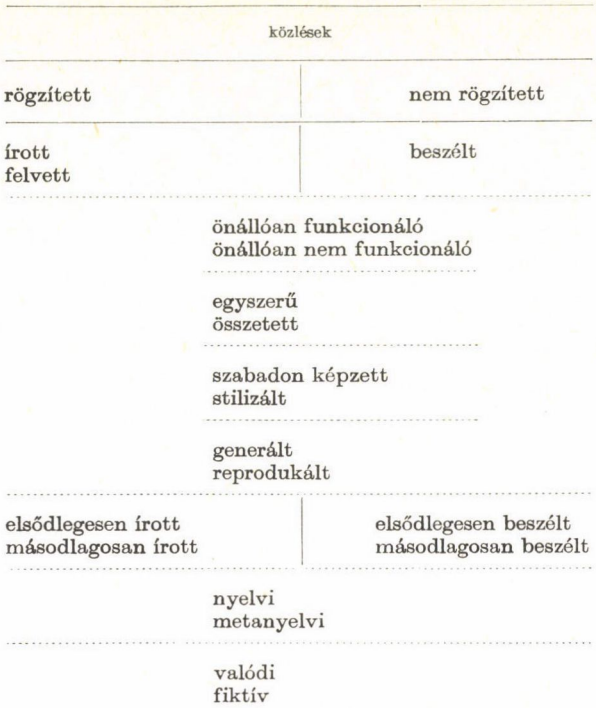

felépítésük tekintetében igen bonyolultak. A nyelvi kommunikáció során az alineáris struktúrát lineáris sorban kell megvalósítani. Ezt a folyamatot az a kölcsönös reláció jellemzi, amely a nyelvi és az információs univerzum között valósul meg (Bańczerowski 1974, 1979). Az információs univerzum objektumai a nukleáris ($= N_{inf}$) és a kiegészítő ($= K_{inf}$) információk (Bańczerowski 1979). Meg kell jegyezni, hogy a K_{inf}-k a N_{inf} variánsai, mivel egy adott rendszer (objektum) viselkedési módjáról (módjairól) szólnak. Másképpen fogalmazva, a K_{inf}-k osztálya azt a N_{inf}-t képezi, amely invariáns módon függ össze egy adott objektummal (ez tehát a legáltalánosabb információ). Az osztály pedig az absztrakciós szint konstruktuma. Az absztrakciós szintek mennyiségét az információs univerzumban az ember konkrét környezetéhez való alkalmazkodásának szükségszerűsége határozza meg. A szintek mennyisége növekedhet, mivel ez a folyamat a tanulás során az ember ismereteinek növekedésével kapcsolatos. A szintek számának a növekedése mindig maga után vonja a szubjektív entrópia növekedését is. A K_{inf} és a N_{inf} összege a szemantikai információt ($= SZEM_{inf}$) képezi, azaz a rendszerrel vagy az eseménnyel kapcsolatos összes információt (Bar-Hillel 1964, 299; Hintikka 1968, 1970; Bańczerowski 1980). Ezt a következő módon írhatjuk le:

$$N_{inf} = \sum_{k}^{i=l} K_{inf_i}; \quad SZEM_{inf} = N_{inf} + K_{inf}$$

Ezt a gondolatot tovább folytatva, arra a megállapításra juthatunk, hogy a főnév mint szófaj a nyelvi közlésben elsődleges szerepet tölt be. A többi szófaj tulajdonképpen a főnév jellemzője. Tehát azt is mondhatjuk, hogy a többi szófaj bizonyos mértékig a főnevek struktúráját tükrözi. Így a szófajok entrópiájáról beszélhetünk. Entrópián ebben az esetben azoknak az üres helyeknek a mennyiségét értjük, amelyeket az adott szófaj a paradigmatikai tengelyen nyitva hagy. A kísérletek azt mutatják, hogy a főnév a legkevésbé determinált a szófajok közül, azaz a legtöbb üres helyet hagyja nyitva, tehát a legnagyobb entrópia rá jellemző. Ez a feltevés tulajdonképpen intuíciónkkal is megegyezik.

Minden közlésre az adott információs sor elemeit rendező bizonyos struktúra jellemző. Maga a struktúra már nagymértékben korlátozza az entrópiát (különféleséget) (Ashby 1956). E nélkül a formalizáció, rendezettség nélkül a közlés nem továbbítható, a nyelvi kommunikáció nem lehetséges. Az információt csak a rendezett szignálok segítségével lehet továbbítani és megérteni. A közlésben tehát bizonyos strukturális információ (= STR_{inf}) is realizálódik.

A közlés legáltalánosabb struktúrája a grammatikai struktúra (= $GRAM_{str}$) (pl. szubjektum—cselekvés—objektum, szubjektum—cselekvés—instrumentum—objektum stb.). Ez tulajdonképpen a mélystruktúra. A további entrópiakorlátozást a szintaktikai struktúra (= $SZINT_{str}$) adja meg, amely a szintagmatikai síkon az adott információs sort rendezi. Azt is mondhatnánk, hogy a szintaktikai információt azok a nyelvi formális korlátozások képezik, amelyek generálása során a közlést szintaktikailag kialakítják (Georgiev—Piotrowski 1974, Piotrowski 1968). Itt mindenekelőtt a következő nyelvi eszközökre gondolunk:

a) az intonáció és a szünet, amelyek az artikulációs folyamat produktumai,
b) a formaszavak (pl. kötőszók, elöljárószók, névelők stb.),
c) toldalékmorfémák: jelek és ragok,
d) hangváltakozás, amely sok nyelvben tulajdonképpen megerősíti a toldalékos morfémákat, pl. a lengyel nyelvben:
niosę-niesiesz 'viszek—viszel',
e) a mondatbeli szórend.

Vegyük példaként a következő rövid szöveget: *Megjött a tavasz. Egyre melegebb lesz. Az emberek egyre könnyebben öltöznek.* Ez a szöveg három információból tevődik össze. Mindegyike külön közlésnek is tekinthető. A tartalmi kapcsolat itt nyilvánvaló, viszont hiányzik köztük a közvetlen formális kapcsolat. Legfeljebb csak a követési rendjüket állapíthatjuk meg, és ez a nyelvi jelek lineáris jellegéből következik. Ha ezeket a mondatokat x, y, z szimbólummal jelöljük meg, akkor sémájuk így fest: [x] [y] [z]. A nyelvi jelek tartalmi összefüggése lehetővé teszi, hogy létrehozhassunk nagyobb szövegeket is, pl. az irodalmi műveket stb. Ha az [x] és az [y] között nem hagyunk nagyobb szünetet és általánosabb intonációnak rendeljük alá, akkor a szövegünket így írhatjuk le: [x]+[y] [z]. Ezt a szöveget másképpen is átalakíthatjuk: *Megjött a tavasz, egyre melegebb lesz, az emberek egyre könnyebben öltöznek* [x]+[y]+[z] (vagy *Megjött a tavasz. Egyre melegebb lesz, az emberek egyre könnyebben öltöznek* [x] [y]+[z]). Természetesen, a közlések közötti szintaktikai kapcsolatokat megerősíthetjük,

illetve meghatározhatjuk. Mindenekelőtt a kötőszók vagy az ugyanebben a funkcióban szereplő más nyelvi elemek teszik ezt lehetővé. Ily módon a közlések között két alapvető viszony kifejezésre jut: a mellérendelés és az alárendelés, amelynek, figyelembe véve a tartalmat és a formális kapcsolatokat, több típusát is megkülönböztethetjük. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közlések szintaktikai felépítése sok esetben igen bonyolult. Külön hangsúlyoznunk kell ebben a vonatkozásban a mondatok sorrendjét, valamint a közbeékelt mondatokat, amelyek a szöveg koherenciájára tulajdonképpen negatív hatást gyakorolnak. Ezeknek a struktúráknak sokszor emocionális értéke van és valószínűleg azért nagyon gyakran szerepelnek a szépirodalmi művekben.

A fent említett struktúrákon kívül ($GRAM_{str}$, $SZINT_{str}$) meg kell különböztetni a fonológiai struktúrát is (= $FONOL_{str}$). A $FONOL_{str}$-t a többi struktúrához hasonlóan olyan programként lehet értelmezni, amely meghatározza a közlés lehetséges realizációját a hangszubsztancia síkján. Itt nemcsak a szignálok struktúrájára vagy a szignálok közötti viszonyra gondolunk, hanem a továbbítás folyamatának bizonyos aspektusaira is. (Pl. a beszédhangok statisztikai tulajdonságaira, valamint a hangok továbbításával és percipiálásával kapcsolatos matematikai módszerekre is.) Ez a kérdés az információ mennyiségi aspektusával függ össze [a szignálok kiválasztási lehetőségeinek a megállapítása az adó szempontjából (Shannon—Weaver 1949), valamint a vevő oldalán fennálló bizonytalanság (határozatlanság) meghatározása (Cherry 1957)].

A fentieket összegezve a következő képet kaphatjuk:

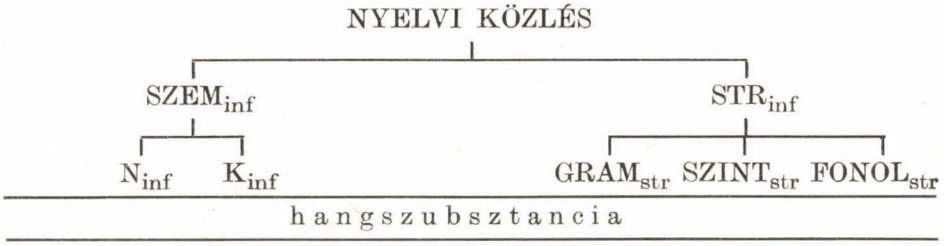

Mint már említettük, minden közlés a nyelvi kommunikációs modellben realizálódik, tehát tükröződik benne az erről a modellről szóló információ is. (A nyelvi kommunikációs modellről szóló információt $NYKMOD_{inf}$ összetett szimbólummal fogjuk jelölni.) A $NYKMOD_{inf}$ tulajdonképpen metainformáció (Bańczerowski 1980, 83—101).

A $NYKMOD_{inf}$ mint strukturális információ a nyelvi metakód elemeinek sajátos struktúrájaként értelmezhető. Tehát a $NYKMOD_{inf}$-t a STR_{inf} részeként tekinthetjük.

A nyelvi közlésben meg kell különböztetni a pragmatikai síkot is. Ezen a síkon tükröződik az adónak, valamint a vevőnek a nyelvi szignálhoz/jelhez és a deszignátumhoz való viszonya, valamint az adó és a vevő közötti viszony is. A pragmatikai információn (= $PRAG_{inf}$) szélesebb értelemben az információnak minden olyan tulajdonságát értjük, amely a szabályozott rendszerben bizonyos állapotváltozást vált ki, szűkebb értelemben viszont azt az értékes információt jelenti, amely egy adott cél elérése szempontjából hasznos (Piotrowski 1975, Wójcik 1969, Harrah 1963,

Harkevics 1960). Osztjuk azoknak a nézetét, hogy az affektív (konnotatív) információ is pragmatikai információ (Moles 1958, Nauta 1972, Osgood—Suci—Tannenbaum 1957).

Meg kell jegyezni, hogy egy adott nyelvközösséghez tartozó egyének nem egyforma információs univerzummal rendelkeznek. A különbségek többek között abban rejlenek, hogy nincs mindenki egyforma nyelvi jelkészlet birtokában (más a jelkészlete a textilipari és más a mezőgazdasági dolgozónak). A nyelvi kommunikáció szempontjából rendkívül fontos, hogy az adó és a vevő között a fent említett mindhárom síkon (nyelvi hangszubsztancia, strukturális-szemantikai, ill. pragmatikai sík) összhang alakuljon ki. Ez a feltétele annak, hogy a kommunikációs partnerek szubjektív entrópiája 0 (nulla) szintet érjen el. Elméletileg a következő esetek lehetségesek:

	nyelvi hangszubsztancia síkja	strukturális-szemantikai sík	pragmatikai sík
1.	—	—	—
2.	+	—	—
3.	+	+	—
4.	+	+	+
5.	—	+	+
6.	—	—	+
7.	+	—	+
8.	—	+	—

„+" = összhang, „—" = nincs összhang

Vegyük például a következő szituációt. A rendőr üldözi a tolvajt és rákiabál: *Állj!* Az információ adójának az volt a szándéka, hogy olyan állapotváltozást érjen el az információvevőben, hogy az megálljon. Ez a vevőnek az adóhoz való (pszichológiai) viszonyától függ. Tökéletes szabályozás a beszéd segítségével csak akkor lehetséges, ha az említett három sík között teljes összhang alakul ki. Például az *Állj!* közlés esetében a hangok képzése, sorrendje szabályos volt, azok továbbítása torzítás nélkül ment végbe, a beszédhangok percipiálása szabályosan történt [a menekülő a közlés hangjait helyesen percipiálta a nyelvi hangszubsztancia síkján (+), a közlést a vevő helyesen dekódolta struktúrája és jelentése tekintetében a strukturális-szemantikai síkon is (+)]. A rendőr és a tolvaj között azonban olyan viszony alakult ki, amelyet az udvarias szóhasználatban „nézetkülönbségnek" szoktak nevezni. A tolvaj fél a rendőrtől, ezért reakciója nincs összhangban a rendőr szándékával (—). Vegyünk más példát. A *Nézd meg, milyen szép ez a béka!* közlés esetében az adónak valószínűleg az volt a szándéka, hogy a vevő is gyönyörködjön benne. Ha a vevő viszont nem kedveli a békákat, akkor a gyönyörködés helyett kellemetlen érzése keletkezhet. Az információadónak a deszignátumhoz való viszonya egész más, mint a vevőé.

Vizsgáljunk meg még egy esetet. Az autóbuszon sok ember utazik. Az autóbuszvezető bemondja a következő megálló nevét. Erre a közlésre az utasok nem egyformán reagálnak. Egyesek leszállnak, a többiek pedig továbbmennek. Hogyan interpretálhatjuk ezt a jelenséget a fentiek tükrében? A magyarázat elég egyszerűnek tűnik. Ebben az esetben a közölt információ különböző értékeket képvisel a vevők, tehát az utasok számára.

Azok szálltak le, akik számára az információ értékes volt. Tehát, az információ értékét az információ olyan tulajdonságaként lehet meghatározni, amely képes megváltoztatni a vevő(k) viselkedését.

Vegyünk példaként egy másik példát (— + +): két fiatalember telefonbeszélgetésekor abban állapodott meg, hogy vasárnap a kávéházban találkoznak *hét órakor*. A vevő a vonalban fellépő zaj következtében *hét órakor* helyett *két órakor*-t hallott, és meg volt győződve, hogy helyesen dekódolta azt az üzenetet. Tehát eszerint is fog cselekedni, ami nyilvánvaló félreértés. Tehát ebben az esetben a nyelvi hangszubsztancia síkján nem alakult ki a kívánt összhang.

Hozzá kell tennünk, hogy a hangszubsztancia síkján az „összhang" hiányának több oka is lehet, pl. a más szignál(ok) befogadása vagy egyes elemeknek olyan magas fokú torzítása (megzavarása), amely pillanatnyilag meg is akadályozhatja a helyes befogadásukat. Ha viszont a zavarok, illetve a torzítások a kommunikációs aktus egész ideje alatt akadályozzák az információ cseréjét (pl. a rádiószignálok szüntelen zavarása), akkor a kapcsolat csak viszonylagos (potenciális) lehet, tehát különféle síkokon való elemzése tulajdonképpen tárgytalan.

A strukturális-szemantikai síkon az „összhanghiány" mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy a vevő a befogadott közlést az adó szándékától eltérően interpretálja vagy egyáltalán nem képes interpretálni, mivel a kellő információval nem rendelkezik. Egyébként egy szélsőséges eset is lehetséges, amikor az adó olyan nyelvi kódot használ, amely ismeretlen a vevő számára. Ebben az esetben a közlések elemzése a fenti síkok tükrében értelmetlen.

Hasonló módon alakul a helyzet a pragmatikai síkon is. Lehetséges, hogy a közlés nem vált ki a vevőben semmilyen állapotváltozást vagy a reakciója eltér azoktól a társadalmi normáktól, amelyek egy adott nyelvközösségben elfogadottaknak tekinthetők. Egyébként itt is fennállhat egy szélsőséges eset, amely tulajdonképpen pszichopatológiai alapokon jelentkezhet.

Természetesen a gyakorlatban leggyakrabban a (+ + +) esettel találkozhatunk, a nyelvi kommunikáció ekkor a leghatékonyabb. Kétségkívül a (— — —) eset rendkívül ritka. Valószínűleg az, amit a köznyelvben félreértésnek szoktunk nevezni a következő szituációkban fordulhat elő: (— + +), (+ — +) és (+ + —). Véleményünk szerint a szóban forgó eseteknek a statisztika segítségével történő elemzése hasznos és tanulságos lehet, bár ez kétségkívül elég nehéz feladatnak ígérkezik.

Külön szólnunk kell még a m o d á l i s i n f o r m á c i ó r ó l is ($= MOD_{inf}$), amely az adónak a közléshez való viszonyát fejezi ki. Ez objektív viszony lehet, amelyet megfelelő dallam kísér, pl. *Olvassuk a könyveket.* Az írásban ezt az információt a mondatvégi pont tartalmazza. A felkiáltó jel által jelzett dallam a parancsoló viszonyt jelenti, pl.: *Olvassuk a könyveket!* Az adó azt az állapotát, amely során valamit meg akar tudni a vevőtől, a kérdő dallam segítségével fejezi ki, pl.: *Olvassuk a könyveket?*

Az adó a közléshez való viszonyát más nyelvi eszközökkel is ki tudja fejezni, pl. az ún. modális szavak, a módosítószók vagy a megfelelő morfémák segítségével. Az utóbbi eset az igemódokra jellemző. Érdemes megjegyezni, hogy sok nyelvben, így a magyarban sincs külön óhajtó mód, ezt a viszonyt többek között a felszólító, illetve a feltételes mód segítségével lehet kifejezni.

A MOD_{inf}-t kifejező nyelvi eszközök a nyelvi kommunikáció során kiegészítik egymást. Érdekességként megemlíthetjük, hogy a „kérdő módot" addig csak néhány nyelvben sikerült felfedezni (néhány eszkimó nyelvben), viszont sok nyelvben ebben a funkcióban a dallamon kívül a szórendet is használják, pl. a német, francia vagy angol nyelvben. Ezt a funkciót a magyarban a *vajon* és az *-e* tölti be.

A fentieket összegezve a nyelvi közlés információs struktúráját a következő módon ábrázolhatjuk:

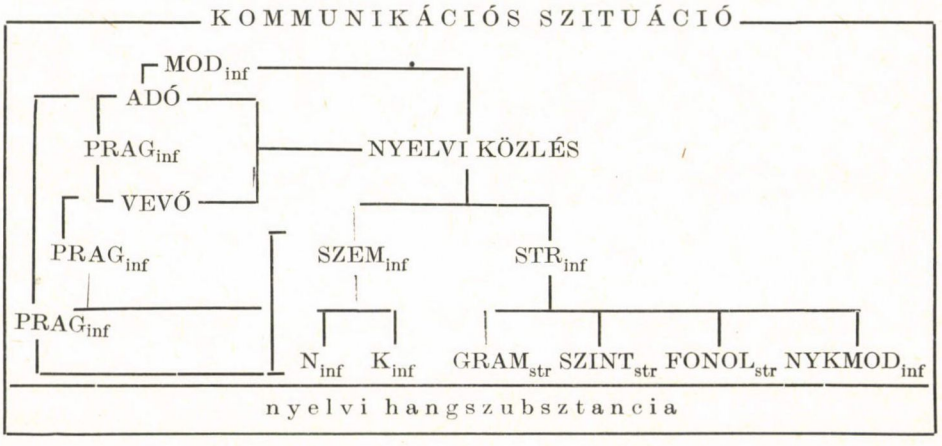

4. Az adó és a vevő társadalmi szerepének, a szituációnak, valamint a kommunikációs aktus céljának a tükröződése a nyelvi közlés struktúrájában

A nyelv és a nyelvet használó társadalom bonyolult strukturális felépítésűek, ezek között a struktúrák között funkcionális jellegű viszonyok érvényesülnek. A nyelv és a társadalmi élet között fennálló kapcsolatok a szituációs vonatkozásban is törvényszerűségeket alkotnak. Léteznek tehát olyan szabályok, amelyek a kommunikációs szituáció társadalmi-szociális paramétereinek megfelelően meghatározzák a nyelvi eszközök kiválasztását.

Ha például azt vizsgáljuk meg, hogy miként függ a nyelvi közlés az a d ó s z e m é l y é t ő l, figyelembe véve olyan társadalmi paramétereket, mint a) szociális származás, b) képzettség, c) szakma, d) életkor, e) milyen vidékről való, f) nem; arra a megállapításra juthatunk, hogy ezek a tényezők a konkrét nyelvi aktusokban egy meghatározott hierarchiájú rendszert alkotnak. Egy dunántúli, egész életében földművelést űző paraszt közléseire nagy hatást gyakorol a szociális tényező, illetve az, hogy milyen vidékről való. Ezek a tényezők döntő módon meghatározzák nyelvi viselkedését: ő az ottani nyelvjárást fogja beszélni, és az általa generált közlésekben nyelvjárási jelenségek fognak tükröződni. Minél idősebb és kevésbé képzett az adott egyén, annál több ilyen jelenség fog megjelenni beszédében. Ennek a parasztnak a gyermeke viszont, ha már megfelelő iskolai végzettséggel rendelkezik, az irodalmi nyelvet használja, de beszédében előfordulhatnak bizonyos öntudatlanul használt regionális vagy n y e l v j á r á s i e l e-

mek is. Ilyenkor a nyelvhasználat szempontjából a döntő jelentőségű a képzettség szerepe lesz, tehát a fent említett társadalmi paramétereknek a sorrendje megváltozik. Az első helyre kerül a képzettség, azután a szakma, a szociális származás stb. Az információadó társadalmi szerepe általában nem marad nyom nélkül a nyelvi közlés kialakításában.

Nem elhanyagolható az sem, hogy a nyelvi kommunikációs rendszer második elemének az információvevőnek a társadalmi szerepe milyen hatással van az adó közléseire, tehát milyen függőségi viszony érvényesül abban az esetben, amikor az adó tekintetbe veszi a vevő társadalmi helyzetét. Ez a probléma már felvetődött a szociolingvisztikában is. Közismert, hogy a beszélő — tudatosan vagy nem tudatosan — másképpen beszél a gyermekeivel, és ugyanazon intézményben másképpen a beosztottjaival és megint másképpen a főnökével. Az adó és a vevő között megvalósuló nyelvi kontaktus különféle társadalmi síkokon különféle módon jut kifejezésre.

Úgy tűnik, hogy a magyar kulturális és társadalmi valóságban a nyelvi kontaktus általában három szférában valósul meg: országos, helyi és egyéni kiterjedésű szférában (hasonlóképpen: Lubaś 1979).

Az országos kiterjedésű szférában folyó nyelvi kontaktusoknál a társadalmi életben és a tömegtájékoztatási eszközökben az információadó társadalmi rangja általában nagyobb, mint a vevőké (politikusok, újságírók, írók, rádió- és a televízióbemondók stb.). Az általuk generált közlések az irodalmi nyelv szabályai szerint vannak megszerkesztve. Tehát az adók fonológiai, lexikális és szintaktikai vonatkozásban egységes nyelvi kódot (valamint metakódot) használnak, mivel az ideális cél az, hogy minden magyar nyelven beszélő állampolgár a továbbított információt képes legyen befogadni. De még az ilyen típusú kontaktusokban is megfigyelhető az, hogy a nyelvi magatartás nem egységes. Ez elsősorban abban nyilvánul meg, hogy a közlések felépítését a kommunikációs szituáció több tényezője is befolyásolhatja, pl. más szabályok érvényesülnek a televíziós kamerák előtt elhangzott szövegben és más az olvasásra szánt közlésben. Ezenkívül a megnyilatkozás típusa is fontos, tehát pl. másképpen szerkesztenek meg egy beszédet és másképpen egy irodalmi elbeszélést stb.

A helyi szférát elemezve a közvetlen kommunikációs helyzet folytán az információadó, annak ellenére, hogy általában ilyenkor is nagyobb tekintéllyel rendelkezik, a vevők viselkedésének figyelembevételével módosíthatja az eredetileg szándékolt közlést. Ilyen helyzet alakul ki pl. előadás, értekezlet tartásakor vagy az iskolában a tanórákon. A közléseket nagymértékben determinálja a tematika és a környezet. Így például a fizika előadása más nyelvi eszközöket igényel, mint a magyar nyelvtani vagy a történelmi előadás stb.

Véleményünk szerint a nyelvi kommunikáció szempontjából legfontosabb az egyéni, tehát az egyének között megvalósuló nyelvi kontaktus. Ebben a kontaktusban a nyelvi közlések formája változik a leggyakrabban. Az információadó és -vevő a beszélgetés során ellenőrzik egymást, a visszacsatolás, többek között különféle metainformációk segítségével történik (Bańczerowski 1979). A közlés strukturális felépítése nagymértékben függ a kommunikációs partnerek társadalmi rangjától is. Az ezen a téren megvalósuló relációkon belül több típus figyelhető meg. Például, ha a part-

nerek egyforma rangúak, akkor a közöttük fennálló viszony másképpen fog tükröződni a nyelvi szignál síkján, mint a nem azonos rangúak esetében, ahol az alárendeltségi viszony jut kifejezésre. A következő típusokat különíthetjük el (Grabias 1980):

1. az egyforma társadalmi rangúak keretében:
   a) az ismerősök, valamint
   b) az idegenek közötti reláció.
2. A nem egyforma rangúak esetében az adó és a vevő között alárendeltségi viszony lép fel a következő szituációkban:
   c) szolgálati ügyekben, pl. a főnökök és a beosztottjaik között és fordítva, a tisztek és a legénység között stb.,
   d) különféle szolgáltatások területén, pl. a vásárló és az eladó között, a megrendelő és a megrendelést felvevő között, az ügyintéző és az ügyfél között stb.,
   e) a speciális jellegű beszélgetések esetében a nagy társadalmi tekintéllyel rendelkező személyiségekkel vagy az idősebb személyekkel való beszélgetések során stb.

Nézzük meg közelebbről ezt a kérdést, figyelembe véve a konkrét nyelvi közléseket. Íme egy példa két tanuló beszélgetéséből:

(1a) — *Helló! Miért nem voltál suliban?*
— *Moziba mentem.*
— *Mit néztél meg?*
— *Egy marha jó filmet.*
— *Egyébként a suliban mi volt?*
— *Dogát írtunk dögtanból (biológia).*
— *Hogy sikerült?*
— *Jól. Puskáztam az egészet. (. . .)*

Az idegenek közötti nyelvi kontaktusban a beszélgetés szintén szabad jellegű lesz, de már nem találjuk benne az argó és szakmai eredetű szavakat, illetve kifejezéseket. Egy rövid példa két idegen férfi beszélgetéséből a vonaton:

(1b) — *De lassan megy ez a vonat, meg is áll.*
— *Igen, mert átépítik a pályát.*
— *Sokáig fog állni, nem tudja véletlenül?*
— *Körülbelül egy órát.*
— *Egy órát? Lehetetlen. Akkor én lekésem a másik vonatot. (. . .)*

A beszélgető partnerek rangja mindkét esetben egyforma volt. Az első esetben (1a) az egyenlőség valóban tényleges volt, de a második esetben (1b) csak szituációs egyenlőségről lehet beszélni, mert a két társalgó nem ismerte egymást, társadalmi funkcióját, tehát a beszédjük sokkal semlegesebb volt, mint az előző esetben.

A nem azonos társadalmi funkció esetében fennálló függőségi viszony különböző módon tükröződhet a nyelvi közlésekben. Talán a főnök és a beosztott között folyó nyelvi kontaktusokban figyelhetjük meg ezt legjobban:

(2c) — *Kovács elvtárs! Már egyszer mondtam magának, hogy ezt nem fogom tűrni . . . Ezt a munkát a mai napon el kell végeznie. Azt akarom, hogy ennek az ügynek már vége legyen. Maga felel érte!*

— *Főnök úr! Megpróbálom, de . . .*
— *Semmi „de". Ezt az ügyet már befejezettnek tekintem. Viszontlátásra!* (. . .)

Minden társadalmi valóságban az, akinek elintéznivalója van bizonyos értelemben függ attól, aki intézni fogja az ügyét. Egy ilyen helyzetben nem egyenrangú, hanem alárendeltségi viszony érvényesül az ügyintéző és az ügyfél között. Ilyenkor a józan ész is azt diktálja, hogy az ügyfélnek nagyon udvariasan kell viselkednie a hivatalban. Íme egy példa a tanácsban lezajlott beszélgetésből:

(2d) — *Kezét csókolom! Legyen olyan kedves megmondani, hogy van-e már döntés az ügyemben.*
— *Sajnos, még nincs. Bizonyos jogi probléma merült fel. Ez az ügy még elhúzódhat.*
— *Tessék megmondani, nem lehetne meggyorsítani, nagyon nehéz helyzetben vagyok, nagyon sürget az idő . . .*
— *Megpróbálom. Tessék egy hét múlva megérdeklődni.*
— *Nagyon szépen köszönöm, nagyon hálás leszek . . .* (. . .)

A magyar kulturális hagyományok szerint különösen tisztelni kell az idősebb személyeket, az asszonyokat, valamint azokat az embereket, akik életük és munkásságuk folytán társadalmi elismerést és megbecsülést szereztek maguknak. A velük való beszélgetéskor hangot kell adni ennek a megbecsülésnek. Vegyünk egy példát, egy interjút, amelyet egy újságíró egy professzorral készített:

(2e) — *Tisztelt Professzor Úr! Engedje meg, hogy megkérdezzem Öntől mint a tudomány jelentős hazai művelőjétől, az elismert nemzetközi szaktekintélytől, számos tudományos és ismeretterjesztő mű szerzőjétől, mi a legközelebbi terve.*
— *Nagyon fontosnak tartom, hogy . . .* (. . .)

Egy adott konkrét nyelvi kommunikációs aktust elemezve láthatjuk, hogy a társadalmi funkciónak megfelelően az adó kiválasztja azokat a nyelvi eszközöket, amelyekkel a nyelvi rendszer rendelkezik. Tehát a nyelvi szerepek közötti különbségek nagyon világosan tükröződnek a nyelvhasználat síkján, mégpedig a nyelv minden részterületén (intonáció, lexika, szintaktikai szerkezetek). Végül, azt kell mondanunk, hogy ez a megállapítás nemcsak a mondatok struktúráit érinti, hanem a mondatoknál nagyobb egységeket is.

A választás szükségességét nagyon jól megfigyelhetjük például azoknál a frazeológiai kifejezéseknél, amelyeket a beszélgetés megkezdésekor szoktunk használni. Íme néhány példa:

— *Jó napot kívánok!*
— *Üdvözlöm Önt!*
— *Szervusz! (Szervusz öregem!, Szervusz barátom! stb.)*
— *Szia!*
— *Puszi!*
— *Kezét csókolom!*
— *Csókolom!*
— *Helló!*

— *Csókolom a kezét! stb.*
— *Adjon Isten!*

Az említett köszönési formulák közül csak a *Jó napot kívánok!* semleges értékű, viszont a többi egy-egy konkrét nyelvi szereppel kapcsolatos (Kiefer 1980). Érdemes megjegyezni, hogy a nyelvi szerepeknek az elsajátítása a gyermekeknél nagyon hosszadalmas és bonyolult folyamat. A társadalmi szerepeknek a realizálása a nyelvben a megfelelő nyelvi eszközök kiválasztásán alapszik, figyelembe véve a vevő lehetőségeit, valamint azt a funkcióját, amelyet egy adott társadalomban betölt.

A nyelvi megnyilatkozásokat általában két csoportra lehet osztani: 1. az információadón kívüli objektív valóságról szóló és 2. az információadónak az objektív valósághoz való viszonyáról tájékoztató megnyilatkozásokra (ez utóbbiak az adóról adnak hírt). Az adóról szóló megnyilatkozások irányító és emocionális aktusokra bonthatók. A nyelvnek megvannak a sajátos eszközei, hogy eleget tudjon tenni ezeknek az aktusoknak. Ez a kérdés a pragmatikai készséggel kapcsolatos. Irányító jellegű aktusok pl. a következők:

a) parancsoló jellegű közlések (pl. *Add ide ezt a könyvet!*);
b) kérések (pl. *Nagyon kérem, hogy írjon neki levelet.*);
c) szuggesztiók (A parancsban vagy a kérésben rejlő szándék nyílt, a szuggesztióban viszont elrejtett és csak a konkrét szituáció teszi egyértelművé, pl. *Uram, a kutyája nagyon hangosan ugat.* Ebben a közlésben a kifejezésre jutó szándékot a következő módon lehet megfogalmazni: *Azt mondom neked, hogy hallgattasd el a kutyádat.*).

A szuggesztiók továbbítása és helyes dekódolása megkívánja az adott közösség nyelvének, valamint kultúrájának alapos ismeretét.

Az emocionális aktusokban az adó negatívan vagy pozitívan értékeli azokat a jelenségeket, amelyekről szó esik a közlésben. Az érzelmek nyelvi kinyilvánításának, mint tudjuk, több módja van. Ha pl. azt mondjuk, hogy *Örülök neki, Ez idegesít engem, Ez felháborító* stb., nyilvánvalóan felhasználtuk az érzelmi állapotot kifejező, de kognitív alapjelentésű szavakat. Viszont az olyan kifejezésekben, mint pl. *Micsoda barom!* az „érzelem" már a közlés tartalmába van beépítve, és ez esetben azt jelenti, hogy valaki buta, és fel vagyunk háborodva viselkedése miatt. A *Micsoda madár!* közlés esetében viszont a tartalom pozitív: a madár szép, és gyönyörködünk benne.

Az emocionális információ kifejezésére több nyelvi eszköz szolgál, ezek különböző nyelvi szinteken is felfedezhetők. Pl. a lexikális szinten:

a) negatív konnotációjú vagy ilyen értelemben használt szavak pl. *idióta, disznó, állat* stb.
b) a cselekvést, valamint valamely tulajdonságot elítélő szavak negatív jelentése, pl. *pancser, tejfölös szájú* stb.

A szóképzési eszközök többnyire a pozitív érzelmek kifejezését szolgálják, pl. *Jancsika, kutyuska, lovacska* stb., amelyek az érzelmi információt tartalmazó közlésekben kerülnek felhasználásra. Érdemes hozzátenni, hogy az emocionális aktusokban sajátos struktúrák érvényesülnek (Grabias 1980).

Eddigi fejtegetéseink tükrében azt kell mondanunk, hogy a nyelvi készségnek rendszerbeli, társadalmi, szituációs és pragmatikai oldala van. Ezek együttesen meghatározzák a közlés társadalmi sikerét.

5. A nyelvi és (nem nyelvi) közlések közötti különbségekről

Mint tudjuk, a nyelv fogalma fejlődése során jelentős változásokon ment át. Különösen fontosak azok a változások, amelyek az utóbbi néhány évtizedben történtek. Ezek a változások azzal az általános törekvéssel kapcsolatosak, amelynek célja a nyelvészetben, illetve a szemiotikában alkalmazott módszerek és fogalmi rendszerek felhasználása a kultúra és a művészet kutatásában. Ezek a kutatások a kultúra, illetve a művészet szemiotikai elmélete keretében folynak (Pawłowski 1977).

Korábban a „nyelv" fogalmával csak olyan kontextusokban találkozhattunk, mint pl. „magyar nyelv", „angol nyelv", „irodalmi nyelv", „köznyelv" stb. Később viszont ennek a fogalomnak a köre jelentősen bővült. Megjelent a „mesterséges nyelv", „logikai nyelv", „matematikai nyelv", „metanyelv" stb. Végül elkülönült a „zene", a festészet", a „film", a „konyhaművészet" stb. nyelve is. Azt tapasztaljuk, hogy a „nyelv" fogalmának határai fokozatosan bővülnek, magukba foglalva azokat az objektumokat, amelyekre a nyelv fogalma korábban nem vonatkozott.

A „nyelv" korábbi jelentése a következőkre terjedt ki: 1. az egyszerű kifejezések halmaza (szótár); 2. az összetett kifejezések képzésének a szabályai, az egyszerű kifejezések alapján (mondattan); 3. a szemantikai interpretáció szabályai, amelyek minden helyesen képzett kifejezésnek egy szemantikai megfelelőt tulajdonítanak. Továbbiakban a „nyelv" fogalmához olyan struktúrákat soroltak, amelyek vagy egyáltalán nem rendelkeznek ilyen tulajdonságokkal, vagy csak részben hozhatók összefüggésbe a nyelvvel. Így például a „képzőművészet nyelvét" definiálva megállapították, hogy szótára a következő elemekből áll: vonalak, alakzatok, tér, színek stb. (Gollwitzer 1963, 21). Véleményünk szerint, ezeket az elemeket csak nagyon metaforikus értelemben lehet szótárnak tekinteni, ha ugyan egyáltalán annak lehet tekinteni. Ugyanez vonatkozik más művészetek (zene, film stb.) „nyelvére" is. Ezekben a „nyelvekben" szerintünk leggyakrabban hiányzik a második elem — a szintaktikai szabályok, főként a mondatképzési szabályok. Joggal feltehetjük tehát a kérdést: vajon a zene, a festészet vagy a konyhaművészet „nyelve" valóban rendelkezik-e ilyen szabályokkal? Erről még folyik a vita. Többen viszont azon a véleményen vannak, hogy a zene vagy a képzőművészetek nyelvéből egyszerűen hiányoznak a szintaktikai szabályok.

Számos struktúrának, amelyet jelenleg nyelvnek neveznek, szerintünk vagy egyáltalán nincsenek szemantikai szabályai, vagy csak általános és közvetett módon lehet róluk beszélni. Ilyen esetekben ezeket a szabályokat csak rendkívül bonyolult és szövevényes úton lehet rekonstruálni. Ez a helyzet pl. az avantgarde művészetet illetően. Ha pl. egy új művészeti irányzatot képviselő kép először jelenik meg egy kiállításon, a vevő csak nagy nehezen képes megérteni a benne rejlő művészi közlést. Ez a feladat azért olyan nehéz, mert nincsenek megadva hozzá a szemantikai interpre-

táció szabályai. A vevő maga kénytelen rekonstruálni ezeket a szabályokat a kép megfigyelése alapján. De maga a megfigyelés sem elegendő ahhoz, hogy a vevő helyes döntést hozzon. A vevőnek ezenkívül rendelkeznie kell információval különböző külső tényezőkről is, pl. az időszerű társadalmi, pszichológiai, valamint művészeti problémákról, a művészet történetéről stb. A vevőnek rendelkeznie kell azzal a nehezen meghatározható képességgel is, amelyet úgy lehet megfogalmazni, hogy éreznie kell a kor szellemét, tudnia kell rezonálnia a kor művészeti áramlataira (trendjeire). Ha a vevő mindezeket a feltételeket teljesíti, akkor is komoly erőfeszítésre van szüksége, hogy rekonstruálja a szemantikai szabályokat. Egy ilyen próbálkozás sikertelen vagy teljesen szubjektív is lehet. Így pl. a Picasso-képek interpretációs szabályait, amelyeket a művészet teoretikusai fogalmaztak meg, és amelyek a kubizmus név alatt ismertté váltak, maga Picasso sosem fogadta el, mert nem tartotta helyesnek. Annak a vevőnek a helyzete, aki igyekszik megérteni az avantgarde festészet valamilyen képét, egyáltalán nem hasonlít annak a személynek a helyzetére, aki egy írott közlést olvas azon a nyelven, melynek a szabályait ismeri. A képet felfogó vevőnek a helyzete inkább annak a kutatónak a helyzetére hasonlít, aki egy ismeretlen nyelven írt régi szöveget igyekszik rekonstruálni.

A fentiekből az következik, hogy a nyelvi (természetes nyelvi) közléseknek a felépítése és funkcionálása a kommunikáció folyamatában alapvetően különbözik a nem nyelvi (pl. zene, film stb.) közlésektől, annak ellenére, hogy több közös vonásuk is lehet. Legfontosabb közülük, mint ismeretes, az információtovábbítás.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Ashby, Ross W.: *Introduction to Cybernetics* (London, 1956).
Austin, J.: *How to Do Things with Words?* (Oxford, 1962).
Bańczerowski J.: A nyelv természetéről és a nyelvi kommunikáció szempontjából történő modellálásáról: *Nyelvtudományi Közlemények* 76. (1974) 275—308.
— , *A nyelvi kommunikáció és az információ néhány kérdése. Nyelvtudományi Értekezések* 99. (Budapest, 1979).
— , Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában: *Nyelvtudományi Közlemények* 82 (1980) 83—100.
— , Виды информации в структуре языкового сообщения: *Lingua Posnaniensis* 23. (1980) 27—32.
— , A nyelvi közlés természete és a nyelvi funkciók: *Nyelvtudományi Közlemények* 83. (1981) 293—311.
Campbell, R.—Wales, R., The Study of Language Acquisition: *New Horizons in Linguistics.* (Lyons, J., szerk., 1972).
Cherry, C.: *On Human Communication* (New York, 1957).
Chomsky, N.: *Aspects of the Theory of Syntax* (Hága, 1965).
Corder, S. Pit: *Introducing Applied Linguistics* (London, 1973).
Cripper, C.—Widdowson, H. G., Sociolinguistic and Language Teaching: *Papers in Applied Linguistics* 2. (1974) 155—182.
Deme László, Közigazgatásunk nyelvi arculatáról: *Magyar Nyelvőr* 105. (1981) 1—9.
Erwin-Tripp, S., An Analysis of Interaction of Language, Topic and Listener: *Readings in Sociology of Language* (Hága, 1968).

Georgiev, H.—Piotrowski, R. G., Meaning Information and its Measures: *Revue Roumanie de Linguistique* 19. (1974) 123—132.
Goffman, E., The Neglected Situation: *American Anthropologist* 66. (1966) 133—136.
Gollwitzer, G.: *Die Kunst als Zeichen* (München, 1963).
Grabias, St., Społeczne i sytuacyjne uwarunkowania zachowań językowych: *Poradnik metodyczny dla nauczycieli polonijnych* (Lublin, 1980).
Greene, J.: *Psycholinguistics. Chomsky and Psychology* (London, 1974).
Харкевич, А. А., О ценности информации: *Проблемы кибернетики* 4. (Moszkva, 1960).
Harrah, D.: *Communication: A Logical Model* (Cambridge, Massachusetts, 1963).
Hintikka, J., The Varieties of Information and Scientific Explanation: *Logic Methodology and Philosophy of Science* III. (Amsterdam, 1968).
— , On Semantic Information: *Information and Inference* (Dordrecht, 1970).
Hymes, D., Competence and Performance in Linguistic Theory: *Language Acquisition: Models and Methods.* (Huxley, R.—Ingram, E., szerk., 1971).
— , On Communicative Competence: *Sociolinguistics.* (Pride, J. B.—Holmes, J., szerk., London, 1972).
Jakobovits, L.: *Foreign Language Learning; A Psycholinguistic Analysis of the Issues* (Rowley, 1970).
Kiefer Ferenc, Greetings as Language Games: *Journal of Pragmatics* 4. (1980) 147—155.
Lubaś, W.: *Społeczne uwarunkowanie współczesnej polszczyzny* (Krakkó, 1979).
Moles, A.: *Théorie de l'information et perception esthétique* (Párizs, 1958).
Nauta, D.: *The Meaning of Information* (Hága—Párizs, 1972).
Osgood, C. E.—Suci, G. J.—Tannenbaum, P. H.: *The Measurement of Meaning* (Urbana, 1957).
Pawłowski, T.: *Pojęcia i metody współczesnej humanistyki* (Varsó, Wrocław, 1977).
Пиотровский, Р. Г.: *Информационные измерения языка* (Leningrád, 1968).
— , *Текст, машина, человек* (Leningrád, 1975)
Searle, J. R.: *Speech Acts* (Cambridge, 1969).
Shannon, G.—Weaver, W.: *The Mathematical Theory of Communication* (Urbana, 1949).
Wójcik, T.: *Prakseosemiotyka. Zarys teorii optymalnego znaku* (Varsó, 1969).

Bánréti Zoltán

A páros *akár*-t tartalmazó mondatok szemantikájáról és szintaxisáról

1. A probléma

1.1. Ebben a dolgozatban az *akár* M_1, *akár* M_2, M_3 szintaktikai szerkezet szemantikai interpretációit vizsgálom. Kimutatom, hogy a szerkezethez rendelhető lehetséges interpretációk két típusba oszthatók, vagyis mindig két, különböző osztály egyikébe tartoznak. A mondatnyomaték adott elhelyezése mint művelet, a tagmondatok meghatározott típusú idői és modális egyeztetése mint feltételek mindig az egyik interpretációosztályt eredményezik, míg a mondatnyomaték egy másik összetevőre helyezése, a tagmondatok más típusú idői és modális egyeztetése mindig a másik interpretációosztályt hozzák létre. Azt állítom tehát, hogy az *akár* M_1, *akár* M_2, M_3 struktúrának két különböző típusú szemantikai interpretációja lehet (két különböző igazságfeltétel halmaza), azaz két különböző jelentése lehet. A szerkezet azonban nem kétértelmű, mivel a kifogástalanul grammatikális mondatokban a két művelet és feltételrendszer egyikét mindig választani kell. Amennyiben az élőbeszéd nem kifogástalan, de nem is rosszformájú mondataiban ez a választás nem explicit, például a beszélő nem jelöli, hogy melyik összetevőre helyezi a mondatnyomatékot, akkor homályos mondatok keletkeznek. Ezek egyik interpretációosztályt sem zárják ki, de szükségképpen nem is következik belőlük egyik sem. Az ilyen mondatok homályossága azonban megszüntethető a fentiekben jelzett két művelet egyikével.

1.2. A jelenségkörben talán szokatlan lesz, hogy egy kötőszó (a páros *akár)* és a mondatra alkalmazott különböző műveletek, illetve morfémák kombinációit vizsgálom az összetett mondat jelentése szempontjából, és nem kizárólag a kötőszót. Ez nem önkényes eljárás, mivel a kötőszók elég széles körére jellemző, hogy operátorokkal és morfémákkal kombinálódva vesznek csak részt a maguk speciális módján a mondatjelentés létrehozásában. Ilyen összefüggéseket fogok jelezni röviden a *vagy* és a páros *ha* kötőszókkal kapcsolatban is.

Végül bemutatom, hogy a páros *akár*-t tartalmazó mondatok szemantikai struktúrája miképpen motiválja, illetve korlátozza magának a páros kötőszónak a szintaxisát és a tagmondatok szintaktikai sajátosságait, az aktuális tagolás, az anafora és az ellipszis relációiban.

2. A témalezáró interpretáció

2.1. A páros *akár*-t tartalmazó mondatok szemantikai interpretációinak egyik típusát t é m a l e z á r ó-nak fogom nevezni. A 'téma' a beszélgetés (a diskurzus) vagy egy része témáját jelenti.[1] Az interpretáció-típus akkor jön létre, ha az első és második tagmondatban a mondatnyomatékok egyaránt az *akár* kötőszókra esnek.

A témalezáró interpretáció két, egymáshoz rendkívül közel álló változatban figyelhető meg. Mindkettőt kontextustípusokra (kontextusosztályokra) tekintettel fogom jellemezni. Ezeket rövid dialógusok keretében adom meg. Az X beszélő által mondottak verbális kontextust adnak az Y beszélő válasza számára. A dialógus-építkezés azon egyszerű módját használom föl, melyben X beszélő mondatára Y egy ellenvetést tesz. Az 'ellenvetés' kifejezés kommunikatív szerepet (beszédcselekvést) jelöl, és nem logikai ellentmondást. Magának a dialógus-alkotásnak szabályait kizárólag annyiban vizsgálom, amennyiben az *akár* szempontjából relevánsak. Néhány példa a témalezáró típusú interpretációra:

(1) X: *Remek volt a koncert, gyönyörűen énekelt és jól táncolt az énekesnő.*
Y: *AKÁR gyönyörűen énekelt, AKÁR jól táncolt, öltözzél föl melegen, mert hideg van.*

(2) X: *Remek volt a koncert, gyönyörűen énekelt az énekesnő.*
Y: *AKÁR gyönyörűen énekelt, AKÁR nem, öltözzél föl melegen, mert hideg van.*

Y beszélő válaszaiban az *akár* kötőszópárok a mondatok főhangsúlyos elemei, ezt jelzik a kiemelések. Y a dialógusban úgy valósítja meg ellenvetését, hogy javasolja: az X által fölvetett beszélgetés-témával ne foglalkozzanak, azt zárják le, és h e l y e t t e foglalkozzanak a harmadik tagmondatban kifejezett témával *('öltözzél föl melegen, mert hideg van')*. Ezt két különböző forma használatával teszi: a szintaktikai párhuzamosságot mutató formával (1)-ben, és a tautologikus, állító-tagadó formával (2)-ben. A választást közöttük láthatóan az motiválja, hogy a partner több, különböző mondatával kapcsolatban javasolja-e Y a témalezárást, vagy csak eggyel.

Az (1) és a (2) típusú dialógusokban Y mondatai így parafrazálhatók:

(1') *Mindegy (nem releváns), hogy* M_1 *vagy* M_2*, de (releváns, hogy)* M_3.
(2') *Mindegy (nem releváns), hogy* M_1 *vagy* $\neg M_1$*, de (releváns, hogy)* M_3.

Lényeges, hogy Y, mikor részben vagy egészben megismétli X mondatait, a páros kötőszó használatával s e m m i l y e n k ö t e l e z e t t s é g e t s e m v á l l a l az M_1 *vagy* M_2-ben jelöltek ténybeliségére nézve, arra, hogy az esemény (stb.) megtörtént-e vagy sem, M_1 *vagy* M_2 csak mint elvi

[1] A beszélgetés (diskurzus) témáját az addig adott szövegből levonható v a l ó s z í n ű s é g i következtetések speciális részhalmazaiként definiáljuk. Egy szövegnek tehát több, különböző témája is lehet. Az ezekhez vezető valószínűségi következtetésekben nemcsak maga a szöveg, hanem a kontextust adó, illetve leíró beszélői/hallgatói háttér feltevések is p r e m i s s z á k. Ezek révén szelektálhatók a szöveg valószínűségi következményei (azaz minden állítás, ami nem mond ellent a szövegnek) közül a r e l e v á n s valószínűségi következtetések részhalmazai, amelyek a szöveg (szövegrész) témái. A kérdésről részletesebben: Bánréti (1979).

lehetőség szerepel, melyet irrelevánsnak minősít. Természetesen lehetséges, hogy Y is tudja azt, amit X, és lehetséges, hogy nem. A nyelvészeti leírásban azonban nem kutathatjuk közvetlenül Y tudatát. Csak azt állapíthatjuk meg, hogy mi az, amit az általa választott nyelvi forma révén Y kifejez. A vizsgált példákra vonatkozóan az (1') és a (2') parafrázisok illusztrálják ezt.

2.2. A páros *akár* témalezáró használatának most jellemzendő változatában tehát Y beszélő az M_1 *vagy* M_2-t mint nem releváns beszélgetés-témát egészében elveti, és helyette új témaként javasolja az M_3-at. Vagyis a három tagmondathoz nem rendel egy közös beszélgetés-témát. Szimptomatikus, hogy a kötőszós tagmondatok *(akár* M_1, *akár* M_2*)* és a harmadik tagmondat *(*M_3*)* szemantikai összeférhetősége (kompatibilitása) alig korlátozott, majdnem korlátlan. Például:

(3) Y_3: *AKÁR gyönyörűen énekelt (az énekesnő), AKÁR jól táncolt, jön a busz!*
Y_4: *AKÁR gyönyörűen énekelt, AKÁR jól táncolt, nem találom a gépelést korrigáló fehér festéket.*
Y_5: *AKÁR gyönyörűen énekelt az énekesnő, AKÁR nem, biztos, hogy esett az éjjel.*

A példákból az is látható, hogy amennyiben M_3 leíró funkciójú (nem direkt felszólítás például), akkor a beszélő az M_3-ban jelölteket tényként tudja, mint az Y_3 és Y_4 mondatban, vagy jó oka van arra, hogy az M_3-ban jelöltek fönnállására következtessen, biztosnak tartsa, mint Y_5-ben (de ez utóbbi esetben a következtetés kiindulópontja nem lehet sem M_1, sem M_2). Vagyis M_3-ra vonatkozó attitűdje éppen ellenkezője az M_1-re és M_2-re vonatkozónak.

A tagmondatok szemantikai összeférhetőségére a vizsgált típusban egy korlátozást lehet megállapítani. Az alábbi mondatokban sztenderd kontextusok esetén szemantikai összeférhetetlenség (inkompatibilitás) van:

(4) **AKÁR az intézetben voltam, AKÁR nem, az intézetben voltam.*
**AKÁR az intézetben voltam, AKÁR egy moziban, az intézetben voltam.*

A jelenség azzal magyarázható, hogy egyazon összetett mondatban M_1 és $\neg M_1$ nem ténybelinek és nem relevánsnak kijelentése, valamint egyidejűleg M_1-nek tényként és relevánsként való kijelentése összeférhetetlen egymással, illetve M_1 és M_2 nem ténybelinek és nem relevánsnak kijelentése, egyidejűleg M_1-nek tényként és relevánsként való kijelentése ugyancsak összeférhetetlen. A szemantikai inkompatibilitást tehát az ugyanazon „gondolat"-ra egyidejűleg vonatkozó beszélői attitűdök ellentmondása okozza. Amennyiben a tagmondatokhoz különböző idői koordinátákat rendelünk, helyreáll a témalezáró interpretáció lehetősége:

(5) *AKÁR az intézetben voltam tegnap, AKÁR nem, ma ott (az intézetben) voltam.*
AKÁR az intézetben voltam tegnap, AKÁR egy moziban, ma az intézetben voltam.

2.3. A páros *akár* témalezáró használatának azonban olyan változata is van, melyben Y *akár* M_1, *akár* M_2, M_3 mondatából mindhárom tagmondat előzetesen említett a verbális kontextusokban. Az alábbi (6), (7) és (8) dialógusokban közös, hogy Y e l f o g a d j a az X mondataihoz rendelhető beszélgetés-témát. Ennek következtében Y válaszaiban a három tagmondathoz egy, közös beszélgetés-téma rendelhető (a példáinkban ez *'Tibor vagyoni helyzete és önzetlensége'* lesz). A három tagmondat szemantikai összeférhetőségének az a minimális feltétele, hogy a hallgató számára tegyék lehetővé a közös beszélgetés-témára való következtetést.

A (6), (7) és (8) dialógusok abban is egyeznek, hogy Y egyetért X-szel az M_3 jelölte helyzet t é n y k é n t értelmezésében, faktualitásában.

(6) X: *Tény, hogy Tibornak sok pénze van, ezért szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*
Y: *AKÁR sok pénze van, AKÁR nincs, tényleg szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*

A (6)-ban X az M_1 jelölte helyzetet ténynek, faktuálisnak jelenti ki. Y korlátozott ellenvetése abban áll, hogy nem fogadja el az M_1 faktualitását, hanem annyit enged meg, hogy az M_1 *vagy* $\neg M_1$ alternáció az ismereteink szerint e l v i l e g lehetséges esetek közé tartozik. A tautologikus formával (M_1, $\neg M_1$) jelöli, hogy nem tudja, mi a t é n y l e g e s helyzet. A lehetségesség jelölésének ezt a típusát objektív episztemikus modalitásnak fogom nevezni.[2]

Tekintsük most a (7) dialógust:

(7) X: *Tibornak valószínűleg sok pénze van, ezért szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*
Y: *AKÁR sok pénze van, AKÁR nincs, tényleg szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*

A (7)-ben az X beszélő M_1 mondata azt fejezi ki, hogy X az M_1 jelölte helyzetet személyes ismeretei, meggyőződése szerint valószínűen fennállónak tartja. A lehetségesség jelölésének ezt a típusát szubjektív episztemikus modalitásnak fogom nevezni. Y mondata egyezik a (6)-beli mondatával. A korlátozott ellenvetése most abban áll, hogy nem fogadja el az M_1 jelölte helyzet valószínű fennállását, hanem ismét csak annyit enged meg, miszerint M_1 *vagy* $\neg M_1$ elvi lehetőség, és a tautologikus formával jelöli, hogy nem tudja, mi a tényleges helyzet.

A (6)-ban és a (7)-ben tehát Y változatlan mondata azért lehet egyaránt korlátozottan ellenvetés (vagy eltérő vélemény) jelölője, mert mind a faktuálistól (ténybelinek tartottól), mind a szubjektív episztemikus modalitástól (valószínűnek tartottól) különböző modalitást eredményezett a páros *akár*. Ez az objektív episztemikus modalitás (az ismereteink szerint elvileg lehetségesnek tartott helyzet). A tautologikus forma ezzel teljesen összhangban van, mert használatával általában is azt szoktuk jelölni, hogy nem kizárt több, különböző eset, de nem tudjuk, hogy ténylegesen mi volt a helyzet (pl.: *Ica vagy moziban volt, vagy nem).*

A (8) dialógus más típusú kontextusosztályt képvisel:

[2] A modalitástípusokra l. Kiefer (1981).

(8) X: *LEHET, hogy Tibornak sok pénze van, LEHET, hogy kevés (nem tudom), de (azt tudom, hogy) szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*
Y: *AKÁR sok pénze van, AKÁR kevés, Tibor tényleg szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*

A (8) dialógusban Y mondata ugyancsak eltérő álláspontot fejez ki X vélekedéséhez képest. Az eltérés jellege azonban különbözik a korábbiaktól. X beszélő M_1 és M_2 tagmondata ugyanis objektív episztemikus modalitásban van (az antonimikus *M_1 vagy M_2* alternáció az elvileg lehetséges esetek közé tartozik és X nem „választ" a lehetőségek közül). Ezt jelöli a páros és hangsúlyos *lehet* és egyértelműsíti a *nem tudom* kifejezés. Az Y *akár M_1, akár M_2* tagmondatai ennyiben megegyeznek az X mondataival. A jelentéskülönbséget, amit a páros *akár* használata most hoz létre, úgy lehet megadni, hogy Y beszélő tagmondatai még azt is jelölik, hogy Y szerint M_3-ra tekintettel m i n d e g y, hogy M_1 vagy M_2.

Amennyiben a (6)-ban vagy a (7)-ben X M_1 tagmondatát objektív episztemikus modalitást jelölő formára hozzuk, tapasztalható, hogy Y álláspontja ismét abban tér el X-étől, hogy Y beszélő szemlélete, felfogása tartalmazza az *'M_3-ra tekintettel mindegy'* jelentéskomponenst is:

(9) X: *LEHET, hogy Tibornak sok pénze van, LEHET, hogy nincs (nem tudom), de (azt tudom, hogy) mindenkinek szívesen ad kölcsönt.*
Y: *AKÁR sok pénze van, AKÁR nincs, tényleg szívesen ad kölcsönt mindenkinek.*

A dialóguspéldáinkat úgy választottuk meg, hogy a páros *akár* jelentésének különböző összetevői váljanak tapasztalhatóvá. Ezeket a következőképpen összegezhetjük. A beszélő egy *akár M_1, akár M_2 ($\neg M_1$), M_3* formájú mondattal olyan szemléletet, felfogást fejez ki, melyben objektív, episztemikus modalitásban közöl egy *M_1 vagy M_2*, illetve *M_1 vagy $\neg M_1$* alternatívát, és az ezek tagjai közti választást *mindegy*-nek minősíti egy ténynek vagy biztosnak tartott, *M_3* jelölte helyzetre tekintettel. Parafrazálva:

Mindegy, hogy M_1 vagy M_2 (nem tudom, mi a tényleges helyzet), de tény/biztos, hogy M_3.
Mindegy, hogy M_1 vagy $\neg M_1$ (nem tudom, mi a tényleges helyzet), de tény/biztos, hogy M_3.

Természetesen nem változtat Y mondata jelentéstípusán, ha M_3 helyett $\neg M_3$-at tartja ténynek vagy biztosnak:

(10) X: *Tény/Valószínű/Nem kizárt, hogy Tibornak sok pénze van, és ezért mindenkinek szívesen ad kölcsönt.*
Y: *AKÁR sok pénze van, AKÁR nincs, Tibor senkinek sem ad kölcsönt.*

A közös beszélgetés-téma most is megállapítható *(Tibor vagyoni helyzete és önzetlensége).*

2.4. A páros *akár* témalezáró használatának a **2.2**-ben és a **2.3**-ban ismertetett változatai között kisebb különbségek vannak. Az első esetben a beszélő *M_1 vagy M_2*-t, mint nem releváns beszélgetéstémát elveti és h e l y e t-

te új témaként javasolja az M_3-at. A második esetben az *M_1 vagy M_2*-t egy adott szempontból állítja nem relevánsnak: az M_3 jelölte helyzet szempontjából. Ekkor a kontextusban előzetesen aktualizált az *M_1 vagy M_2* esetleges relevanciája M_3-ra: hogy nem mindegy, M_1 vagy M_2. Az Y beszélő ezt tudva (pl. hallotta az ezt valószínűsítő mondatot) vagy ugyanezt partnere hiedelmének feltételezve használja a páros *akár*-t tartalmazó formát. Ebben a változatban a három tagmondat tematikusan kompatibilis, amennyiben egy, közös beszélgetéstéma rendelhető hozzájuk.

A két változat azonban ugyanazt a végeredményt adja és ezért egytípusú interpretációnak tarthatók. Az *akár M_1, akár M_2, M_3* szerkezet témalezáró interpretációja ugyanis olyan, hogy a beszélő állítja: az *objektív episztemikusan lehetséges M_1 vagy M_2* alternatíva egyik tagjáról sem végez semmiféle következtetést a *biztos/tény M_3-ra*. Ezt a jelentésrelációt parafrazálják a *mindegy, hogy M_1 vagy M_2, (de) M_3* szerkezetű mondatok.

A témalezáró változatokat nem fölösleges megkülönböztetni. A tematikusan kompatibilisek ugyanis átváltoztathatók olyan mondatokká, melyek *akár M_1, akár M_2* tagmondatai ténybelinek (faktuálisnak), illetve szubjektív episztemikusan valószínűnek interpretálhatók, és ennek következtében az összetett mondat egészének is más típusú jelentése lesz.

3. A faktuális interpretáció

3.1. A faktuális *akár M_1, akár M_2, M_3* interpretáció akkor jön létre, ha az M_1-ben is és az M_2-ben is a mondatnyomaték nem az *akár*-ra, hanem az őt közvetlenül követő mondatösszetevőre esik, amely a tagmondatok fókusza, azaz főhangsúlyos összetevője:

(11) *Akár az ÉNEKESNŐ énekelt, akár a ZONGORISTA szólózott, a közönség lelkesen tapsolt.*

A mondat jelentése így parafrazálható:

Akkor is, ha az énekesnő énekelt, (és/vagy) akkor is, ha a zongorista szólózott, a közönség egyaránt lelkesen tapsolt.

Általánosabban így jellemezhetjük az összetett mondat jelentését: a beszélő vele olyan szemléletet (felfogást) fejez ki, hogy az M_3-ban jelölt helyzet tényként ismétlődött, vagy tartósan fennállt — az M_1 és M_2 közti különbségtől függetlenül — abban az időperiódusban, melyben M_1 és M_2 vagylagosan tényként fennálltak.

A témalezáró interpretációval szemben, most nemcsak M_3, hanem M_1 és M_2 is egyaránt faktuálisnak (ténybelinek) tartott helyzetet jelöl.

A (11) jelentésének egyes összetevői intuitíve jól érzékelhetőkké válnak, ha a mondatot összevetjük olyan feltételes mondatokkal, melyek *ha* kötőszós mellékmondatai konjunktív, majd diszjunktív viszonyban vannak:

(11) *Akár az ÉNEKESNŐ énekelt, akár a ZONGORISTA szólózott, a közönség lelkesen tapsolt.*

(12) *Ha az ÉNEKESNŐ énekelt, és ha a ZONGORISTA szólózott, a közönség lelkesen tapsolt.*

(13) *Ha az ÉNEKESNŐ énekelt, vagy ha a ZONGORISTA szólózott, a közönség lelkesen tapsolt.*

A (12) azt jelenti, hogy M_1 és M_2 fennállása esetén fennállt M_3, a (13) pedig azt jelenti, hogy M_1 és M_2 közül legalább az egyik, de nem kizárt, hogy mindkettő fennállása esetén fennállt M_3. A (11)-t a (12)-vel összevetve észlelhető, hogy (11)-ben M_1 és M_2 között v á l a s z t ó viszony van, amely (12)-ből hiányzik.

A (11)-et a (13)-mal összevetve pedig észlelhető, hogy amíg a (11)-ben az M_3 fönnállása a faktuális M_1 vagy M_2 váltakozásának időperiódusában az M_1 és M_2 k ö z t i k ü l ö n b s é g t ő l f ü g g e t l e n ü l volt tény, addig ez az utóbbi jelentéskomponens a (13)-ból hiányzik.

3.2. A következőkben a (11)-nek tulajdonított szemantikai interpretációt empirikusan motiválni, valószínűsíteni szeretném. Így kimutatom, hogy a tagmondatoknak olyan explicit idői és modális egyeztetéseivel, amelyek konzisztensek a föltételezett interpretáció-típussal, mindig együtt is jár ez az interpretáció, illetve kimutatom, hogy a tagmondatok olyan idői és modális egyeztetései, amelyek ellentmondanak neki, azok mindig a témalezáró interpretációt eredményezik. Mielőtt erre térnék, rövid kitérőt kell tegyek egy részben analóg probléma körvonalazására.

A *vagy* kötőszós választó mellérendelésnek két interpretáció-típusa ismeretes: a kizáró és a megengedő.

A kizáró választó mellérendelés azt jelenti, hogy a beszélő hiszi: M_1 *vagy* M_2-ből az egyik és csakis az egyik áll fenn, de nem tudja, melyik. A megengedő választó mellérendelés pedig azt jelenti, hogy a beszélő hiszi: M_1 *vagy* M_2-ből legalább az egyik vagy mindkettő fennáll.

A *vagy* esetében pusztán a kötőszó jelenléte a mondatban nem dönti el, hogy kizáró vagy megengedő mellérendelésről van-e szó. Ennek az írásnak a keretei között csak jelezhetem, hogy a kettő közti különbség azoktól a hozzárendelésektől függ, melyek a mondatokban kifejezett időintervallum (a referált idő) terjedelme és szerkezete, valamint a mondatok jelölte esemény idői terjedelme és szerkezete között létrehozhatók.[3] Megengedő választó mellérendelésként értelmezhető például olyan M_1 *vagy* M_2, melyből adott időintervallum bizonyos időpontjaiban (időszakaszaiban) M_1 áll fenn, ugyanezen intervallum más időpontjaiban (időszakaszaiban) M_2, tehát az M_1 és M_2 váltakozhatnak, továbbá lehetnek olyan időpontok ugyanezen időintervallumban, melyeknél egyszerre áll fönn M_1 is és M_2 is, de nem lehet valamennyi időpont ilyen, és lehetnek olyan időpontok, melyeknél egyik tagmondat sem áll fenn. Vagyis az esemény-alternáció hézagos, illetve ismétlődő jellegű is lehet.

A kizáró M_1 *vagy* M_2 esetén nincs meg a fenti „váltakozás" (az M_1 vagy M_2 közül az egyik és csakis az egyik állhat fenn a referált időintervallum bármely időpontjában), de amennyiben az időintervallum terjedelme megengedi, lehetséges a fenti „hézagosság" (lehetnek olyan időpontok, mikor

[3] Az idői relációk szemantikájára l. Kiefer (1983).

sem M_1, sem M_2 nem áll fenn). Az időintervallum terjedelmének „egyetlen pillanatra" szűkítése persze megszüntetheti a kizáró *vagy* „hézagosságát". Vegyünk két különböző típusú példát. Először egymásnak ellentmondó állításokat: *Tibor nős. Tibor nőtlen.* Az alábbi mondat utolsó két tagmondata kizáró választó viszonyban van:

(14) *Sárit Tiborhoz kellene adni feleségül, de nem tudom, hogy Tibor most nős, vagy nőtlen.*

Más időintervallumban ugyanez a két állítás megengedő választó mellérendeléssé válik:

(15) *Nős volt, vagy nőtlen az elmúlt tíz évben: Tibor mindig lányok után járkált.*

Egymásnak nem ellentmondó állítások esetében is működhet hasonló mechanizmus. Kizáró választó mellérendelés:

(16) *Mária ebben a pillanatban a pezsgőből iszik, vagy a vendégeihez beszél.*

Megengedő választó mellérendelés:

(17) *Mária az este folyamán a pezsgőből ivott, vagy a vendégeihez beszélt.*

3.3. Térjünk most vissza a páros *akár*-t tartalmazó mondatokhoz. Nyomatékos fókusz esetén (11)-hez olyan szemantikai interpretációt rendeltünk, miszerint a faktuális M_3 tartósan vagy ismétlődően fennállt — az M_1 és M_2 közti különbségtől függetlenül — abban az időperiódusban, melyben M_1 és M_2 vagylagosan, tényként fennálltak. Ezzel az interpretációval konzisztens a tagmondatok minden olyan idői egyeztetése, amely lehetővé teszi, hogy M_3 i d ő b e n l e f e d j e mind M_1-et, mind M_2-t. Amennyiben t_1 és t_2 tetszőleges időtartamok, akkor ez az idői lefedés vagy ezt jelenti:

(18) akár $M_{1(t_1)}$, akár $M_{2(t_2)}$, $M_{3(t_1 \ldots\ldots t_2)}$

vagy pedig ezt:

(19) akár $M_{1(t_1)}$, akár $M_{2(t_1)}$, $M_{3(t_1)}$

A faktuális *akár* M_1, *akár* M_2 tagmondatok között *és/vagy*-gyal jelölt, választó viszonyt tételeztünk fel. Az előbbi idői lefedésnek feltétele, hogy az *akár* M_1 és az *akár* M_2 említett „vagylagossága" s o h a n e l e g y e n k i z á r ó v á l a s z t ó jellegű. Ez vagy azt jelenti, hogy M_1 és M_2 megengedő választó viszonyban van, ezt mutatja a (18), vagy azt, hogy egyszerre állnak fenn egyszerű konjunkcióként, ezt mutatja a (19). A páros *akár* szempontjából — és csakis abból — a (18) a sztenderd, a (19) a speciális eset.

3.4. Tekintsünk most néhány példát arra, hogy a nyomatékos fókuszú, páros *akár*-t tartalmazó mondatokban az említett idői egyeztetés (M_3 időben lefedi M_1-et és M_2-t) miképpen jár együtt a faktuális interpretációval.

Amennyiben M_3-ban a mondat jelölte helyzet tartós fennállását vagy ismétlődését jelentő időhatározó van, ez a faktuális interpretációt megerősíti:

(20) *Akár az ÉNEKESNŐ énekelt, akár a ZONGORISTA szólózott, a közönség MINDIG lelkesen tapsolt.*

Példánkban a *mindig* értelmezési tartományát M_1 és M_2 képezik: *a közönség lelkesen tapsolt* tényállás ismétlődésének időpontjait az M_1 és M_2 jelölte helyzetek időpontjai adják. Összehasonlításul egy ellenpélda:

(21) *Manapság a közönség mindig lelkesen tapsol. Azelőtt válogatósabb volt.*

A *mindig* ismét *a közönség lelkesen tapsol* tényállás ismétlődését jelenti, de ezt most csak általános relevancia tartománya alapján értelmezhetjük: mindig tapsol, ahol és amikor ez releváns, szokás, szükséges stb. (Úgy senki sem értené a mondatot, hogy napi 24 órát tapsol a közönség.) Amíg tehát (21)-ben a *mindig*-hez az általánosan releváns időpontok, helyek készletét tudjuk rendelni, addig a (20)-ban a *mindig* releváns időpontjai és helyei: az M_1 és M_2 jelölte helyzetek időpontjai és helyei. Erre a típusra azt mondjuk, hogy a *mindig* M_1-en és M_2-n értelmezett.

A *mindig* és M_1, M_2 viszonyával analóg az olyan M_3-beli anaforikus kifejezések szerepe, melyek mind M_1-re, mind M_2-re (legalább a fókuszaikra) visszautalnak. Az interpretáció faktuális:

(22) *Akár a SZINTAXISRÓL beszélt, akár a PRAGMATIKÁRÓL, Vali MINDKETTŐRŐL érdekes dolgokat mondott.*
Parafrazálva: *Akkor is, ha a szintaxisról beszélt, (és/vagy) akkor is, ha a pragmatikáról, Vali mindkettőről egyaránt érdekes dolgokat mondott.*

Faktuális interpretációval jár, ha az egymásnak ellentmondó M_1 és M_2 tagmondatok között megengedő választó viszonyt hozunk létre a hozzájuk rendelt időintervallum terjedelmének növelésével:

(23) *Akár SOK pénze volt az elmúlt években, akár KEVÉS, Tibor MINDIG adott kölcsönt.*
Parafrazálva: *Akkor is, ha sok pénze volt az elmúlt években, (és/vagy) akkor is, ha kevés, Tibor mindig (egyaránt) adott kölcsönt.*

3.5. Ugyanezek a mondatok jövő időben természetesen nem jelenthetik a jelöltek ténybeliségét, de jelentik, hogy a beszélő személyes meggyőződése, vélekedése szerint lehetségesek olyan jövőbeli szituációk, melyekben a mondatokban jelölt események, állapotok (stb.): tények. Vagyis a mondatok szubjektív episztemikus modalitásba kerülnek, ez a faktualitás jövő időbeli leképezése:

(24) *Akár az ÉNEKESNŐ fog énekelni, akár a ZONGORISTA szólózik majd, a közönség MINDIG lelkesen fog tapsolni.*
(25) *Akár a SZINTAXISRÓL beszél majd, akár a PRAGMATIKÁRÓL, Vali MINDKETTŐRŐL érdekes dolgokat fog mondani.*
(26) *Akár SOK pénze lesz a következő tíz évben, akár KEVÉS, Tibor MINDIG fog kölcsönt adni.*

3.6. Amennyiben a tagmondatok idői egyeztetését megszüntetjük, illetve olyanná alakítjuk, hogy az ellentmondjon a faktuális interpretáció korábbiakban megadott viszonyainak, akkor visszaáll a t é m a l e z á r ó interpretáció. Az alábbi mondat e g é s z é n e k elfogadhatósága kérdéses, ha M_1-ben és M_2-ben a fókuszon van a nyomaték:

(27) ?*Akár JÓL énekelt az énekesnő az elmúlt évadban, akár ROSSZUL, jövőre a közönség új kedvencet fog keresni magának.*

A páros kötőszókra helyezett nyomatékokkal már kifogástalan a mondat. Interpretációja témalezáró típusú:

(28) *AKÁR jól énekelt az énekesnő az elmúlt évadban, AKÁR rosszul, jövőre a közönség új kedvencet fog keresni magának.*
Parafrazálva: *Mindegy, hogy jól énekelt az énekesnő az elmúlt évadban, vagy rosszul, de (nagyon valószínű, hogy) jövőre a közönség új kedvencet fog keresni magának.*

Témalezáró interpretációt eredményez M_1 és M_2 kizáró választó viszonyba kerülése is, mert lehetetlenné teszi az M_3 általi, közös, idői fedésüket:

(29) *AKÁR sok pénze volt tegnap este 10-kor, AKÁR kevés, Tibor mindig adott kölcsönt.*
Parafrazálva: *Mindegy, hogy sok pénze volt tegnap este 10-kor vagy kevés, (de tény, hogy) Tibor mindig adott kölcsönt.*

Lényeges, hogy ezúttal a *mindig* az általános relevancia tartományban értelmezhető és nem az M_1-en és M_2-n.

A témalezáró mondatokban az M_1 és M_2 ismét 'az ismereteink szerint elvileg lehetséges' jelentésű, objektív episztemikus modalitást fejezik ki, szemben a faktuális interpretációval.

Időhatározók nélkül, egyszerűen az igei időmorfémák és aspektus viszonyaival is létrehozható a témalezáró interpretáció:

(30) *AKÁR a szél fog fújni, AKÁR az eső fog zuhogni, Mária a házát fölépítette.*

A tagmondatoknak a faktuális interpretáció szerkezetével konzisztens idői egyeztetése esetén a nyomatékos fókuszok létrehozzák a faktuális M_1, M_2-t tartalmazó interpretációt:

(31) *Akár a SZÉL fújt, akár az ESŐ zuhogott, Mária MINDIG a házát építette.*

3.7. Az egyszerű jelen időben, mikor a mondat közlésének ideje és a mondatban jelölt esemény, helyzet ideje elvileg egybeesik, a nyomatékos fókusz faktuális interpretációt eredményez, ha lehetséges M_1-nek és M_2-nek az M_3 általi idői lefedése. Ez például létrejöhet az *akár* M_1, *akár* M_2, M_3 egyidejű fennállásának l e h e t ő s é g e esetén. Példák a faktuális interpretációra:

(32) *Akár SZŐKE, akár KÉKSZEMŰ, fölveszik a tánckarba.*
(33) *Akár ÉRDEKLI a munka, akár JÓL keres vele, Bálint dolgozik.*
A parafrázis típusa: *Akkor is, ha* M_1 *és akkor is, ha* M_2 *(vagy mindkettő), egyaránt* M_3.

A kötőszóra helyezett nyomaték témalezáró interpretációt eredményez:

(34) *AKÁR szőke, AKÁR kékszemű, fölveszik a tánckarba.*
(35) *AKÁR érdekli a munka, AKÁR jól keres vele, Bálint dolgozik.*
A parafrázis típusa: *Mindegy, hogy* M_1 *vagy* M_2, *de tény/valószínű, hogy* M_3.

Amennyiben a tagmondatok fókuszai antonim kifejezéseket tartalmaznak, akkor az egyszerű jelen idejű formában M_1 és M_2 interpretálható kizáró választó viszonyban levőnek, és ebben az esetben csak a témalezáró interpretáció lehetséges:

(36) *AKÁR sok pénze van, AKÁR kevés, Tibor mindenkinek ad kölcsönt.*
(37) *AKÁR jól énekel most az énekesnő, AKÁR rosszul, a közönség lelkesen tapsol.*

A jelen idejű faktuális interpretációnak az a feltétele, hogy M_1 és M_2 ne zárja ki egymást, hanem lehetséges legyen egyidejű fennállásuk, nem jelenti, hogy a mondatot szükségképpen úgy kell érteni, hogy M_1 és M_2 egyszerre áll fenn. Ha például a jelölt események ideje azáltal terjed túl a mondat közlésének idején, hogy a mondat az események ismétlődő vagy szokásos voltát is jelenti, akkor nyomatékos fókuszok esetén, M_1 és M_2 nemcsak egyidejű, hanem megengedő választó relációban is lehet, és valószínűen fennállónak interpretálható. M_1 vagy M_2 közül legalább az egyik vagy mindkettő valószínű:

(38) *Akár ICA sétál arra, akár VALI, megzörren a bokor.*

A példa azt is mutatja, hogy önmagában nem mérvadó M_1, M_2 és M_3 abszolút időtartama az említett idői lefedésben, hiszen a (38)-ban M_1 és M_2 tartós, M_3 pillanatnyi eseményt jelöl. A mondat szemantikai struktúrája azonban létrehozza az idői fedést a pillanatnyi M_3-nak ismétlődő jellegűvé alakításával.

3.8. A nyomaték-művelet számára leírt feltételek az állító/tagadó formájú (tautologikus) M_1-et és M_2-t tartalmazó mondatokban is érvényesek. Faktuális, illetve valószínű M_1-re, M_2-re példa:

(39) *Akár JÓL keresett az elmúlt hónapokban, akár NEM, Vali MINDIG jókedvű volt.*
(40) *Akár JÓL fog keresni a következő években, akár NEM, Vali MINDIG jókedvű lesz.*

Témalezáró interpretációra:

(41) *AKÁR jól keresett tegnap, AKÁR nem, Vali jókedvű volt.*
(42) *AKÁR jól keres, AKÁR nem, Vali jókedvű.*
(43) *AKÁR jól fog keresni, AKÁR nem, Vali jókedvű lesz.*

Az egyszerű jelen idejű formában M_1 és M_2 kizáró választó viszonyban van, ezért ott csak a témalezáró interpretáció lehetséges.

3.9. Az interpretáció típusát létrehozó művelet tehát a mondatnyomaték elhelyezése a kötőszóra vagy a fókuszra. A tagmondatok idői egyeztetései feltételeket adtak a nyomaték-művelet számára, azáltal, hogy ha adott

volt M_1 *vagy* M_2-nek az M_3 általi idői lefedése [(18) és (19) értelmében], akkor a nyomaték elhelyezésének művelete döntötte el: faktuális vagy témalezáró interpretációhoz jutunk. Ha az említett idői fedés hiánya explicite jelölt volt, akkor a nyomaték elhelyezésének művelete nem hozott létre faktuális típust, hanem vagy csak témalezárót, vagy homályos, kérdéses mondatot.

A nyomaték-művelet működéséhez tartozó feltételosztálynak része a tagmondatok modális egyeztetése is. A témalezáró interpretációban M_1 és M_2 elvileg, objektíve lehetséges volt, M_3 pedig ténynek állított. A faktuális interpretáció számára viszont az szükséges, hogy mind a három tagmondat ténybelinek állított vagy a beszélő személyes vélekedése szerint valószínű legyen. (Utóbbit neveztük szubjektív episztemikus modalitásnak.) Ezért szükséges feltétel a nyomaték-művelet számára, hogy M_3 ne implikálja valószínűen azt, hogy az M_1 és M_2 nem faktuálisak, nem ténybeliek, hogy csak elvileg lehetségesek. Például az M_3-beli, kontrasztív nyomatékos *tény, biztos* kifejezések valószínűen implikálják, hogy van valami, ami nem tény vagy nem biztos. A faktuális interpretáció nem jön létre, csak a témalezáró lehetséges:

(44) *AKÁR pezsgőt ivott, AKÁR bort, TÉNY, hogy Mária józan maradt.*
(45) *AKÁR pezsgőt ivott, AKÁR bort, BIZTOS, hogy Mária józan maradt.*

3.10. A faktuális interpretáció-típus struktúrájában M_3, valamint M_1 és M_2 kölcsönös függési viszonyokba kerülnek. Így például a nyomatéknak az M_1 és M_2 fókuszaira helyezése — amennyiben nincs kizáró feltétel — M_3-nak ismétlődő vagy tartós eseményt jelölő mondattá válását eredményezi, időhatározó nélkül is. Ezt láttuk többek között a (38) esetében. Az M_3-nak a nyomaték-művelettől való részleges függését mutatják a t é n y e l l e n e s jelentésű (kontrafaktuális) formák interpretációi is. Amennyiben a nyomaték a páros *akár*-ra esik, a mondatból n e m k ö v e t k e z i k, hogy M_3 ellenkezője tény volt:

(46) *AKÁR az énekesnő énekelt volna, AKÁR a zongorista szólózott volna, a közönség tapsolt volna.*

A mondatból nem következik, hogy tény volt, hogy adott helyen és időben a közönség nem tapsolt. Csak annyi következik: mindegy, hogy M_1 vagy M_2 állt volna fenn — tőlük függetlenül — M_3 is fennállt volna.

A fókuszokra helyezett nyomaték azonban létrehozza a kontrafaktuális forma olyan interpretációját, melyből következik, hogy M_3 ellenkezője t é n y volt:

(47) *Akár az ÉNEKESNŐ énekelt volna, akár a ZONGORISTA szólózott volna, a közönség TAPSOLT volna. (De a bűvész zsonglőrködött.)*

A mondatból következik, hogy tény volt, hogy adott időben és helyen a közönség nem tapsolt (mert például a bűvész zsonglőrködött és nem az énekesnő énekelt vagy a zongorista szólózott).

A (46) és (47) különbsége a két interpretáció-típus különbségeiből következik (ennyiben előrejelezhető). A témalezáró típust az jellemzi, hogy a beszélő állítja, az M_1 *vagy* M_2 alternatíva egyik tagjáról sem végez semmiféle következtetést az M_3-ra. Ez utóbbinak tehát szemantikailag nem kell

függenie (nem szükségképpen függ) M_1-től vagy M_2-től. A (46)-ban M_3 helyzete (az irrelevancia viszony szempontjából) h a s o n l ó a független (48)-hoz:

(48) *A közönség tapsolt volna.*

Az M_3 önálló mondatként a múlt idejű, feltételes módú formában nem implikálja szükségképpen azt, hogy t é n y volt, miszerint adott időben és helyen a közönség nem tapsolt.

A kontrafaktuális (tényellenes) interpretáció tipikusan több, egymással szemantikai függési viszonyban (pl. feltétel/következmény viszonyban) levő tagmondat (állítás) szerkezetében hozható létre. A faktuális interpretáció-típusnak ilyen jellegű szerkezetet tulajdonítottunk: M_3 és az M_1 *vagy* M_2 idői és ténybeli összefüggését. A (47)-ben az M_3 helyzete (a relevancia viszony szempontjából) h a s o n l ó (49)-hez:

(49) *Ha a „TÉLUTÓ"-t énekelte volna az énekesnő, akkor a közönség tapsolt volna.*

A mondatból következik, hogy adott időben és helyen a közönség nem tapsolt.

3.11. A páros *akár*-t tartalmazó mondatokra visszatérve, megállapítható, hogy az M_1 és M_2 fókuszaira helyezett nyomaték megnöveli azon tulajdonságok osztályát, melyek szempontjából az M_1 és M_2, valamint az M_3 függnek egymástól. A páros kötőszókra helyezett nyomaték pedig csökkenti a szerkezeten belüli kölcsönös függőséget. Amíg a faktuális interpretációhoz a tagmondatok meghatározott idői, modális, implikációs egyeztetése szükséges, addig a témalezáró típust éppen az ilyen feltételek hiánya jellemzi, vagyis lehetnek modálisan, időben stb. egyeztetve a tagmondatok, meg nem is, a kötőszókra helyezett nyomatékkal az interpretáció létrejön.

3.12. A faktuális típusú interpretációnak van egy komponense, melyet érdemes külön megvizsgálni. Az interpretációt úgy jellemeztem, hogy az M_3-ban jelölt helyzet ismétlődik vagy tartósan tényként fennáll — az M_1 és M_2 közti különbségtől függetlenül — abban az időperiódusban, melyben M_1 vagy M_2 (vagy a kettő együtt) tényként fennáll. Az 'M_1 és M_2 közti különbségtől függetlenül' jelentéskomponens intuitíve akkor válik érzékelhetővé, mikor a páros *akár*-t tartalmazó mondatot diszjunktív feltételes mondattal vetjük össze:

(50) *Ha ÉRDEKELTE a munka, vagy ha JÓL keresett vele, akkor Bálint dolgozott.*

(51) *Akár ÉRDEKELTE a munka, akár JÓL keresett vele, Bálint dolgozott.*

Az (50) és az (51) jelentésében közös, hogy: M_1 vagy M_2, vagy mindkettő fennállásakor: M_3. Az (51) azonban hozzáadja az említett 'M_1 és M_2 közti különbségtől függetlenül' jelentéskomponenst, amit az (50) nem tartalmaz. Ez a komponens n e u t r a l i z á l j a a feltételes relációk és a megengedő, illetve ellentétes relációk közti különbséget. Következésképpen a páros *akár*-t tartalmazó mondatok nem é r z é k e n y e k ezeknek a relációknak a különbségeire, faktuális interpretáció-típus esetén sem:

(51) *Akár ÉRDEKELTE a munka, akár JÓL keresett vele, Bálint dolgozott.*
(52) *Akár ÉRDEKELTE a munka, akár ROSSZUL keresett vele, Bálint dolgozott.*
(53) *Akár UNTA a munkát, akár ROSSZUL keresett vele, Bálint dolgozott.*

Mindhárom mondat standard kontextusokban interpretálható ily módon: *Akkor is, ha tény volt, hogy* M_1, *és/vagy akkor is, ha tény volt, hogy* M_2, egyaránt *(különbségüktől függetlenül) tény volt, hogy* M_3. Amíg az (51) standard diszjunktív feltételes mondattá változtatható, addig ugyanezt az (52) és főleg az (53) esetében, standard kontextusokban nem, csak különös, egészen speciális kontextusokban tehetjük:

!*Ha ÉRDEKELTE a munka, vagy ha ROSSZUL keresett vele, akkor Bálint dolgozott.*
!*Ha UNTA a munkát, vagy ha ROSSZUL keresett vele, akkor Bálint dolgozott.*

Ez utóbbit standard megengedő kötőszós mondattá lehet változtatni:

Ha UNTA is a munkát, vagy ha ROSSZUL is keresett vele, Bálint dolgozott.

Ugyanezt az (51) esetében standard kontextusokban nem, ismét csak különös, rendkívül speciális kontextusokban tehetjük:

!*Ha ÉRDEKELTE is a munka, vagy ha JÓL is keresett vele, Bálint dolgozott.*

A páros *akár* faktuális interpretáció-típusa azonban egyik mondat esetében sem kíván különös, speciális kontextust, hanem mindhárom mondatban standard kontextusok mellett létrejön, a fókuszokra helyezett nyomaték esetén.

A témalezáró interpretáció sem érzékeny a feltételes relációk és a megengedő, illetve ellentétes relációk különbségére: ezek a viszonyok ugyanis irrelevánssá válnak a témalezáró típusban. A páros *akár*-ra helyezett nyomatékkal M_3-nak M_1 *vagy* M_2-től mint egésztől való függetlenségét állítjuk, és ekkor valóban mindegy, hogy M_1 vagy M_2 milyen relációban lenne M_3-mal. [A faktuális interpretációban az M_1 vagy M_2 (vagy mindkettő) és az M_3 időben összefüggő voltát állítjuk az M_1 és az M_2 közti különbségtől függetlenül.] Egy-egy példa a témalezáró típus viselkedésére: változatlan M_3 főmondattal az M_1 *vagy* M_2 és az antonim M_1 *vagy* M_2:

(54) a. X: *Vali egészséges és jól táplált, mégis orvosságot szed.*
Y: *AKÁR egészséges, AKÁR jól táplált, nem szed orvosságot.*
b. X: *Vali beteg és rosszul táplált, tehát orvosságot szed.*
Y: *AKÁR beteg, AKÁR rosszul táplált, nem szed orvosságot.*

A faktuális, illetve a témalezáró jelentésű, páros *akár*-t tartalmazó mondatoknak ezek a vonásai azért érdekesek, mert jelzik, hogy a páros *akár* — noha vannak vagy lehetnek közös jegyei a választó, a feltételes, a megengedő és ellentétes kötőszókkal — egyikükkel sem azonos, hanem a páros *akár* önálló típus. A faktuális és a témalezáró interpretációban

eltérő okokból, de neutralizálja, illetve irrelevánssá teszi a feltételes relációk és a megengedő, illetve ellentétes relációk közti különbséget.

3.13. A két interpretáció-típus különbségei relevánsak az M_3-beli anaforikus kifejezések használata számára is. Említettem, hogy M_1-nek és M_2-nek az M_3 által történő idői lefedését megerősíthetik olyan anaforikus kifejezések, melyek M_3-ból mind az M_1-nek, mind az M_2-nek legalább a fókuszára utalnak, és mindkettőre, nem csak az egyikre:

(55) *Akár TIBORRAL viccelődött, akár PÉTERREL vitatkozott, Vali JÓL megértette őket.*

(56) *Akár a SZINTAXISRÓL beszélt Vali, akár a PRAGMATIKÁRÓL Tibor, ezek ÉRDEKES előadások voltak.*

A mondatok interpretációja a faktuális *M_1 vagy M_2*-t és az M_3 általi idői fedést tartalmazza.

Amennyiben a számbeli egyeztetést megszüntetve, az eredetileg anaforikus kifejezést egyes számba tesszük, *M_1 vagy M_2* faktualitása megszűnik, és a mondatok csak a témalezáró típusként interpretálhatók:

(57) *AKÁR a szintaxisról beszélt Vali, AKÁR a pragmatikáról Tibor, ez érdekes előadás volt.*

(58) *AKÁR Tiborral viccelődött, AKÁR Péterrel vitatkozott, Vali jól megértette őt (Icát).*

Az (57) és az (58) abban az esetben értelmezhető, ha az eredeti anaforát d e i k t i k u s a n értelmezzük, az *ez* és az *őt*, valamely, a közlés szituációjában jelenlevő dologra, illetve személyre utal, és nem a mondatelőzményekre. Ez teljes összhangban van a témalezáró interpretáció szerkezetével.

A témalezáró típus megakadályozza, hogy az M_3-ban levő, nem specifikus, összefoglaló kifejezés (példánkban: *valamelyik előadás)* értelmezési tartományát M_1 és M_2 alkossa, még akkor is, ha ezt a lexikális viszonyok egyébként lehetővé tennék:

(59) *AKÁR Vali beszélt a szintaxisról, AKÁR Tibor a pragmatikáról, valamelyik előadás érdekes volt.*

A *valamelyik előadás* nem Vali és nem Tibor előadására vonatkozik. A páros, nyomatékos *akár* jelenléte ehhez szükséges feltétel. A mondatot egyszerű konjunkcióvá alakítva, M_1 és M_2 már értelmezhető faktuálisan és a *valamelyik előadás* összefoglaló kifejezés értelmezési tartományát is alkothatják:

(60) *Vali beszélt a szintaxisról, Tibor a pragmatikáról és valamelyik előadás érdekes volt.*

A témalezáró típusban M_1 és M_2 k i z á r ó választó relációja esetén az M_3-ból m i n d k é t tagmondatra hátrautaló anaforikus kifejezés vagy szemantikailag összeférhetetlen (inkompatibilis), vagy pedig olyan kontextust valószínűsít, melyben a névmás értelmezési tartománya kiterjesztett az M_1-nél és M_2-nél szélesebb kontextusra. Az elsőre példa a (61), a másodikra a (62):

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
101
Magyar Nyelvtudományi Könyvtár

(61) **AKÁR nőtlen volt tegnap este, AKÁR nős, ezek ellenére Tibor megkérte Vali kezét.*

(62) *AKÁR Ica beszél a szintaxisról ebben a pillanatban, AKÁR Vali a pragmatikáról, ezek érdekes előadások (pl.: szoktak lenni).*

Az *ezek* (62)-ben Ica és Vali előadásainál szélesebb eseménykészleten értelmezhető csak, mint például az *'ilyesfajta előadások'* vagy *'ennek és ennek a kongresszusnak az előadásai'* stb.

Az (55)—(62) mondatok mutatják, hogy az M_3-ból M_1-re és M_2-re (legalább a fókuszaikra) történő együttes hátrautalás konzisztens a faktuális interpretáció-típussal és ellentmond a témalezárónak. Az utóbbi típusban az M_3-beli, hátrautaló kifejezések nem értelmezhetők együttesen M_1-en és M_2-n, hanem vagy deiktikussá válnak, vagy más, implicit állításokra utalnak, melyek nem azonosak sem M_1-gyel, sem M_2-vel.

Ezek a jelenségek ismét a két interpretáció-típus szerkezete közti különbségekkel magyarázhatók. A faktuális típusban M_1 *és/vagy* M_2, valamint M_3 időben és ténybeliségükben összefüggő eseményeket, helyzeteket jelölnek, értelmezhetők tehát az M_3-ból M_1-re és M_2-re való együttes hátrautalások. A témalezáró típusban M_1 *és/vagy* M_2, valamint M_3 egymástól való függetlenségét, kölcsönös irrelevanciáját állítjuk, és ez megakadályozza, értelmetlenné teszi az M_3-ból M_1 és M_2re történő együttes hátrautalást.

3.14. A páros *akár* szemantikájától lényegesen különbözik a szóló *akár* szemantikája. Ennek részletezése nem feladatom, csak néhány példát adok.

A szóló *akár* összetett m o d á l i s kifejezések részeként használható, és nem kötőszóként. Az összetett modális kifejezés az *akár*-on kívül egy *-hat/-het* képzős állítmányból és az *is*-ből áll.

Így például episztemikus modalitás kifejezésére:

(63) *Mária akár a PEZSGŐT is ihatja most. (Nem kizárt.)*

Deontikus modalitás (a szociális/morális konvenciók alapján való lehetségesség) kifejezésére, második személyre referálva:

(64) *Akár a DOLGOZATOT is olvashatod egész nap. Szabad!*

A beszélő érdekeltségei szempontjából megengedett lehetőség kifejezésére:

(65) *Tőlem akár a PEZSGŐT is megihatja Mária.*

Az összetett modális kifejezéseken belül a szóló *akár* szerepe meglehetősen állandó. Azt jelöli, hogy egy-egy, a beszélő által föltételezett, implicit elvárásrendszer szerint, a mondatokban leírt episztemikus, deontikus vagy a beszélő érdekeltségei szempontjából megengedett lehetőségek a l e g k e v é s b é e l v á r t l e h e t ő s é g e k közé tartoznak.

3.15. Visszatérve a páros kötőszóhoz, fölvethető az a kérdés, hogy az említett jelentéstípusok mennyiben a páros *akár* jelentései? Az eddigiekben természetesen mondatjelentés-típusok közti választásról volt szó. Ennek eredményét a páros *akár*-t tartalmazó szintaktikai szerkezetekben a nyomaték-művelet dönti el, ha a struktúrában megvannak hozzá a feltételek. A páros *akár* funkciója az, hogy jelenléte s z ü k s é g e s f e l t é t e l e mind a két jelentéstípusnak, ezen keresztül a nyomaték-művelet működé-

sének. Ebből következik, hogy a páros *akár* hiányában vagy azt más kötőszókkal *(és, de, ezért* stb.) helyettesítve, a két jelentéstípus közti v á l t á s r a vonatkozó, korábban leírt feltétel- és következményrendszer nem működik. Ennek általánosságban való belátását az olvasóra bízzuk, és csak két kötőszóra térünk ki.

3.16. A *ha* és a *vagy* kötőszókat tartalmazó mondatoknak lehet témalezáró típusú jelentésük. Ennek együttes feltételei: a kötőszók párosak legyenek, hordozzák a tagmondatok főhangsúlyait, és legyen legalább még egy, h a r m a d i k tagmondat, mely nem tartalmazza az illető kötőszót:

(66) *VAGY sok pénze volt, VAGY kevés, de Tibor adott kölcsönt.*
(67) *VAGY érdekli a munka, VAGY nem, de Tibor dolgozik.*

A (66) és (67)-ben M_1 és M_2 objektív episztemikus modalitásban vannak, a mondatok jelentése így parafrazálható:

Nem tudom, hogy M_1 vagy M_2 (elvileg bármelyik lehetséges), de (tény, hogy): M_3.

A *de* kötőszó az objektív episztemikus modalitás és az M_3 ténybelisége közötti kontrasztot jelöli. M_1 és M_2 között kizáró vagy megengedő választó viszony interpretálható a referált idő és az eseményidő korábbiakban már jelzett összefüggései szerint.

Ez a három tagmondatos szerkezet a *vagy* speciális használatát képviseli. A standard használatú *vagy*-ra nem esik mondatnyomaték, a tagmondatok száma szintaktikailag nem korlátozott (elvileg akárhány tagmondatot összeköthetek a *vagy*-gyal).

Visszatérve a speciális, három tagmondatos szerkezethez, az *akár* esetében faktuális interpretáció-típust eredményező művelet a *vagy*-gyal nem hozza létre a faktuális jelentést, hanem csak homályos, kérdéses mondatot eredményez:

(68) *?Vagy SOK pénze volt az elmúlt években, vagy KEVÉS, de Tibor mindig adott kölcsönt.*
(69) *?Vagy ÉRDEKLI a munka, vagy NEM, de Tibor mindig dolgozik.*

A (68)-ban és a (69)-ben a *mindig* az általános relevancia tartományában értelmezett (pl. amikor kölcsönt kértek tőle, amikor a munkahelyén volt), de nem az M_1-en és az M_2-n. Megjegyzendő, hogy a harmadik tagmondat nélkül (a vele való szintaktikai és szemantikai relációk nélkül) a (68) és a (69) kifogástalan választó mellérendelések lennének.

A páros *ha* kötőszót tartalmazó, három tagmondatos szerkezeteknek is lehet témalezáró típusú interpretációjuk, mikor a főnyomaték magára a páros kötőszóra esik:

(70) *HA sok pénze volt, HA kevés, Tibor adott kölcsön.*
(71) *HA érdekli a munka, HA nem, Tibor dolgozik.*

A mondatok jelentése így parafrazálható:

Mindegy, (nem releváns), hogy M_1, mindegy (nem releváns), hogy M_2, de tény (releváns), hogy M_3.

A (66) és (67) jelentése nyilvánvalóan nem teljesen azonos a (70) és a (71) jelentésével. Ezt jelzik a parafrázis különbségek is. De vannak közös jelentésmozzanataik is. A (66) és (67) első két tagmondata: explicit diszjunkció, objektív episztemikus modalitásban. A (70) és a (71) első két tagmondata két, irrelevánsnak ('mindegy'-nek) állított 'feltétel' (az M_3-ra tekintettel). Valójában azonban valamit 'mindegy'-nek (irrelevánsnak) minősíteni csak úgy lehet, ha azt valamilyen alternatíva tagjának tekintem. A *mindegy, hogy* kifejezés csak diszjunkciókra vonatkozhat, ezért a (70) és (71) parafrázisa helyesen:

Mindegy (nem releváns), hogy M_1 *vagy* M_2, *de tény (releváns), hogy* M_3.

(Az ilyesfajta mondatok: *Mindegy, hogy ki volt ott* ennek csak látszólag mondanak ellent, mert a *ki* változó értelmezési tartományát ebben a mondatban is diszjunkciók adják, pl.: Ica-e vagy Vali, az osztály tagjai vagy a barátom stb.) A **2.3.**-ban kimutattam, hogy a *mindegy*-nek minősített alternatívákkal együtt jár azok objektív episztemikus modalitása. Amíg tehát (66) és (67) első két tagmondata explicit diszjunkció objektív episztemikus modalitásban, addig (70) és (71) első két tagmondata implicit diszjunkció, objektív episztemikus modalitásban; de csakis abban az esetben, mikor a *HA* főhangsúlyos.

A (66) és (67), valamint a (70) és a (71) azonban három tagmondatos szerkezetek. Megítélésem szerint a fentiekben jelzett különbségeikkel és összefüggéseikkel együtt, interpretációjuk végeredménye azonos típusú: a beszélő egyaránt azt állítja velük, hogy az elvileg lehetséges M_1 *és/vagy* M_2 alternatíva egyik tagjáról sem végez semmiféle következtetést a biztos/tény M_3-ra. A (66), (67), (70), (71) szerkezetek tehát témalezáró típusúak, az M_1 *és/vagy* M_2, valamint az M_3 egymástól való függetlenségét állítják, a beszélő felfogása szerint.

Mindez azonban csakis a főnyomatékot hordozó kötőszók esetében áll. Miért éppen ekkor? Vannak kötőszók, melyek maguk implicit modális jelentéskomponenst tartalmaznak. Egy másik dolgozatomban igyekeztem ezt kimutatni a megengedő és egyes ellentétes kötőszók osztályaira.[4] Vannak kötőszók, melyek maguk nem tartalmaznak implicit modális jelentésösszetevőt (pl.: az *aki*). A fentiekben leírt jelenségek azt mutatják, hogy vannak kötőszók, melyek fakultatíve tartalmaznak implicit modális jelentéskomponenst, és a választás a nyomatékviszonyoktól függ: főhangsúlyos helyzetben aktualizálódik az implicit modális jelentéskomponens. Ilyenek a páros *ha, vagy, akár*. A páros voltuk következtében nemcsak a *vagy*, hanem a *ha* és az *akár* is alternatívákra vonatkoznak. Amennyiben az *akár* páros, de nem hangsúlyos, akkor a megengedő és ellentétes, valamint a feltételes relációk különbségeit neutralizálja, mint láttuk az (50)—(53) faktuális típusú interpretációiban, ha pedig nem hangsúlyos, de nem is páros, akkor összetett, explicit modális kifejezés része.

A *ha*-val kapcsolatosan meg kell még jegyeznünk, hogy a három tagmondatos szerkezetben történő, páros és nyomatékos használata természe-

[4] Bánréti (1983).

tesen nagyon speciális jellegű használat. A standard esetben a mondatnyomatékot az M_1 és M_2 fókuszaira helyezzük és feltételes alárendelésekhez jutunk. Korábban [vö. a (11)—(13) és az (50)—(53) példáit] a feltételes alárendeléseket már összevetettük a páros *akár* mondataival. Láttuk, hogy a *ha* M_1, *ha* M_2, M_3 feltételes mondatban M_1 és M_2 között nincs diszjunktív viszony, a páros, nyomatéktalan *ha* önmagában nem hordozza a *vagy* jelentéskomponenst. Kombinálhatjuk a *vagy*-gyal, és így diszjunktív feltételes mondathoz jutunk, ebben a formában: *ha* M_1, *vagy ha* M_2, M_3. Erről megállapítottuk, hogy az *'*M_1 *vagy* M_2 *(vagy mindkettő) fennállásakor:* M_3*'* jelentéselemben hasonlít a páros *akár* faktuális típusához, de csak az utóbbi tartalmazza az *'*M_1 *és* M_2 *különbségétől függetlenül'* elemet is, amely neutralizálja a feltételes, valamint a megengedő és ellentétes relációk különbségeit.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a páros *akár* a témalezáró jelentéstípusban osztozik a páros, nyomatékos *ha*-val, és a páros, nyomatékos *vagy*-gyal, azonban a faktuális jelentéstípus a páros *akár* szerkezetéhez tartozik.

4. Szintaktikai szabályok és tendenciák

4.1. A páros *akár*-t tartalmazó mondatokban közös, hogy egy M_1 *és/vagy* M_2 mondatszerkezetet valamilyen relációba hoznak egy harmadik M_3 mondattal. A reláció egyik oldalán két tagmondat, a másik oldalán egy tagmondat van. Ez a speciális struktúra részben motiválja, részben korlátozza egyes szintaktikai szabályok és tendenciák hatókörét, valamint működési feltételeit. A fejezet erre hoz néhány példát.

4.2. Az újabb magyar szakirodalom[5] a páros *akár*-t alárendelő kötőszónak tartja, szerintünk is helyesen. Amíg M_1 és M_2 például a mellérendelő *vagy*-gyal összekapcsolva jól formált mondatot ad, addig a páros *akár*-ral nem teljes az összetett mondat, mivel hiányzik a főmondat:

(72) *?Akár az énekesnő énekelt, akár a zongorista szólózott . . .*

Amennyiben a páros *akár* és a mellérendelő *vagy* kombinálódik egyazon összetett mondatban, akkor az *akár* — mint az alárendelő kötőszók általában — szintaktikailag dominálja a *vagy*-ot. Így például a *vagy*-ot tartalmazó M_1 mellékmondat határa a következő *akár* kötőszó előtt van, és a *vagy* az M_1-en belül funkcionál mellérendelő kötőszóként. Hasonló a helyzet az M_2-ben is, a mellékmondat határa a főmondat előtt van, a mellérendelő *vagy* nem szünteti meg az alárendelt mellékmondatot:

(73) *Akár az énekesnő énekelt vagy a zongorista szólózott, akár az erősítőket üvöltették vagy kékes fényt villogtattak, Vali unatkozott.*

Látni fogjuk továbbá, hogy a páros *akár* lehetővé teszi az előrehelyezett mellékmondatból az utána levő főmondatra történő anaforikus, elliptikus utalást, ami ugyancsak a szintaktikai alárendelésre jellemző.

[5] Klemm (1942), Rácz (1959), MMNyR (szerk.: Tompa 1961), Temesi (1969), Bencédy—Fábián—Rácz—Velcsovné (1971). Ellenben mellérendelő kötőszónak elemezte: Simonyi (1881), Szinnyei (1924).

Az *akár*-t tartalmazó struktúratípus szintaktikai tulajdonságait az alábbi területeken fogom részletesebben vizsgálni: 1. a páros *akár* mondatbeli pozíciói, 2. az ellipszis relációk és a rájuk vonatkozó koreferencia szabályok és 3. a tagmondatok szintaktikai párhuzamosságai. A szabályok többsége a témalezáró és a faktuális típusokra egyaránt érvényes, ilyen esetekben tehát nem jelzem külön a nyomatékviszonyokat. De megadom a nyomaték-művelet helyét, ha a vizsgált szerkezet csak az egyik interpretációt engedi meg.

4.3. A páros *akár* mondatbeli helyzeteit az aktuális mondattagolódással összefüggésben lehet jellemezni, a topik és a fókusz kategóriái segítségével. A fókusz általánosságban a tagmondat főhangsúlyos összetevője, az igét közvetlenül megelőző szórendi pozícióban, meghatározott szemantikai interpretációtípussal; az előtte található összetevő vagy összetevők adják a topikot és az ige után találhatók a neutrális részt. Amennyiben a topik vagy a neutrális rész többelemű, akkor ezek elemei — a topik rész, illetve a neutrális rész keretein belül — fölcserélhetők anélkül, hogy az aktuális mondattagolódás megváltozna.[6] Lehetnek mondatok, melyekben a topik vagy a fókusz, vagy a neutrális rész kitöltetlen, üres. A most vizsgálandó páros *akár*-t tartalmazó mondatokban a fókuszképzés kötelező művelet, ezekben tehát csak a topik és a neutrális rész lehet kitöltetlen.[7] De mi a helyzet azokban a mondatokban, ahol a páros *akár* a főhangsúlyos? Megítélésem szerint ekkor sem a kötőszó a fókusz, hanem az M_1-nek és az M_2-nek ekkor is lehet olyan szintaktikai összetevője, amely a fókusza. Vagyis a nyomaték lényeges, de nem kizárólagos megkülönböztető jegye a fókusznak. Ezt — a nyomatékos *akár*-t tartalmazó mondatokban — nyilván nem a főhangsúly fogja jellemezni (csak másodlagos nyomatékot kap), hanem azon további tulajdonságok osztályai, melyek a fókuszhoz tartoznak. Így a szórendi pozíciók, az igéhez és az igekötőhöz viszonyított helyzetek, valamint a fókuszhoz rendelhető szemantikai interpretáció típusa. Elfogadjuk, hogy ez utóbbit a kimerítő felsorolás jellemzi, azaz a mondat többi részéből adódó „maradék állítás" kizárólag és pontosan a fókuszban megjelölt dologra vonatkozik.[8] A nyomatékos, páros *akár* témalezáró interpretációt ad, tehát M_1 *és/vagy* M_2, valamint M_3 egymástól való függetlenségét, irrelevanciáját jelenti. De ebből nem következik, hogy az egyes tagmondatok aktuális tagolása maga irreleváns lenne. Ellenkezőleg: nagyon is releváns lehet, hogy milyen aktuális tagolás mellett vannak a függetlenség, irrelevancia viszonyában M_1 *és/vagy* M_2, valamint M_3, és milyen aktuális tagolás mellett nem. A (74) és a (75) megegyezik abban, hogy irrelevanciát állítanak, de különböznek abban, hogy mi között:

(74) *AKÁR [$_F$a dalokat] énekelte el a színésznő, AKÁR [$_F$a vicceket] mondta el a humorista, a műsorszámokra [$_F$nem a közönség] figyelt.*

(75) *AKÁR [$_F$a színésznő] énekelte el a dalokat, AKÁR [$_F$a humorista] mondta el a vicceket, a közönség [$_F$nem a műsorszámokra] figyelt.*

[6] É. Kiss (1978).

[7] A szintaktikai összefüggések példáiban már nemcsak a fókuszt, hanem a topikot és a neutrális részt is elemzem, ezért az aktuális tagolás egyes elemeit zárójelekkel és indexeléssel jelzem, a példa kívánta részletességgel.

[8] Szabolcsi (1980).

Leszögezve tehát, hogy a nyomatékos kötőszót sem elemezzük fókusznak, a páros *akár* mondatbeli pozícióit két szabállyal jellemezhetjük: 1. az M_1 és M_2 mellékmondatokat mindig a kötőszó vezeti be, és 2. a kötőszók után a mellékmondatok fókuszai találhatók. Ebből következik, hogy M_1-ben és M_2-ben soha nincsen topik, csak fókusz és neutrális rész. Az M_3 főmondatra ez nem vonatkozik:

(76) *Akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $[_N$*Tibor*$]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_N$*Ica*$]$, $[_T$*Mária*$]$ $[_F$*nyugodt*$]$ *maradt.*

Az *akár* és a fókusz között egyedül a *csak* fordulhat elő, de ez mindig fókuszban levő összetevő operátora.

Amíg (77) az alábbi szerkezetben azt az interpretációt adja, hogy a táncolás is j ó volt, addig — a 2. szabályból következően — a páros *akár*-t tartalmazó (78) ugyanezt kizárja:

(77) $[_F$*Jól*$]$ *[énekelt és táncolt] az énekesnő.*
(78) *Akár* $[_F$*jól*$]$ *énekelt, akár* $[_F$*táncolt*$]$ *az énekesnő, Vali ásítozott.*

A páros *akár* utáni fókuszképzés szabálya egyúttal kizárja a kötőszó utáni topik lehetőségét. Az alábbi mondat rosszul formált:

(79) **Akár* $[_T$*a dalt*$]$ $[_F$*Vali*$]$ *komponálta, akár* $[_T$*a szöveget*$]$ $[_F$*Ica*$]$ *írta,* $[_T$*Gyuri*$]$ $[_F$*a pénzt*$]$ *szerezte hozzá.*

Az 1. szabályból következik, hogy a páros *akár* e l é helyezett mondatrészeket automatikusan az M_3 főmondathoz tartozónak interpretáljuk a k i f o g á s t a l a n u l grammatikus mondatformákban. Ezáltal zárójeles (közbeékeléses) mondatszerkezet keletkezik:

(80) $[_{T_3}$*Mária*$]$ — *akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $[_N$*Tibor*$]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_N$*Ica*$]$, — $[_F$*nyugodt*$]$ *maradt.*
(81) $[_{T_3}$*Mária*$]$ — *akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott, akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* — $[_F$*nyugodt*$]$ *maradt.*

A (80)-ban és a (81)-ben *Mária* az M_3 főmondat topikjának értelmezhető. Ha ezt az M_3 szerkezete nem teszi lehetővé, mert a topik pozíciója mással van kitöltve, akkor erősen csökken a mondat grammatikalitása és elfogadhatósága kérdésessé válik:

(82) ?*Mária akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott, akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott,* $[_{T_3}$*Vali*$]$ $[_F$*nyugodt*$]$ *maradt.*

Összehasonlításul az utóbbi mondat kifogástalan változata:

(83) *Akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $[_{N_1}$*Mária*$]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_{N_1}\emptyset]$, $[_{T_3}$ *Vali*$]$ $[_F$*nyugodt*$]$ *maradt.*

A nem alanyként szereplő topik még erősebben hozza létre a zárójeles szerkezetet. A következő példában M_3 összetett topikjából a nem alanyi összetevő szerepel az *akár* előtt:

(84) $[_{T_3}$ *Máriával*$]$ — *akár* $[_F$*gépelt*$]$ $[_N$*Vali*$]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_N$*Tibor*$]$ — $[_{T_3}$*Ica*$]$ $[_F$*jól*$]$ *tudott beszélgetni.*

Az összetett topikot akkor kötelező vagy együtt tartani M_3-ban, vagy együtt előrehelyezni az *akár* elé egy zárójeles szerkezetbe, ha egytípusú és mellérendelt mondatrészekből áll a topik. Példa a zárójeles változatra:

(85) *[$_{T_3}$Icát és Máriát] — akár [$_F$pezsgőt] ittak, akár [$_F$zenét] hallgattak — [$_{T_3}$Vali] [$_F$megszidta].*

A folyamatos változat:

(86) *Akár [$_F$pezsgőt] ittak, akár [$_F$zenét] hallgattak, [$_{T_3}$Icát és Máriát Vali] [$_F$megszidta].*

Az *akár* említett pozicionális szabályainak következménye az is, hogy az *akár* elé helyezett mondathatározók ismét az M_3-ra vonatkoznak. Azonban az *akár* után, a neutrális részbe helyezettek az M_1-hez és M_2-höz tartoznak:

(87) *[$_{T_3}$Tegnap este] — akár [$_F$józan] volt, akár [$_F$spicces], — [$_T$Tibor] [$_F$megkérte] Vali kezét.*

(88) *Akár [$_F$józan] volt [$_N$tegnap este], akár [$_F$spicces], [$_T$Tibor] [$_F$megkérte] Vali kezét.*

4.4. A tagmondatok közti párhuzamosságok, valamint az ellipszis és anaforikus kapcsolatok jellemzéséhez a szabályokon kívül tendenciarelációkat is le fogok írni. A szabály — a grammatikában mint a nyelv modellálása eszközében — a nyelv kifogástalan mondatait definiálja, és kizárja azokat a szerkezeteket, melyek biztosan nem mondatai az adott nyelvnek. A tendencia relációjával azok a szerkezetek jellemezhetők, amelyek — a kifogástalan mondatokhoz képest — lehetséges, hogy mondatai az adott nyelvnek, de nem biztosan azok. A tendencia empirikusan tehát úgy jelenik meg, mint a kifogástalan és a kérdéses mondatok közti reláció.

A mondatok kifogástalan, kérdéses vagy rossz voltát mindig a három tagmondat egymással alkotott viszonyai alapján, az összetett mondat egészére állapítjuk meg, és sohasem csak az egyik vagy másik tagmondatra vonatkozóan.

4.5. A most vizsgálandó ellipszisrelációk általánosságban a következő tulajdonságokkal rendelkeznek. Az összetett mondat struktúrájából következően ismétlődő igei csoport és főnévi csoport egyaránt ellipszisrelációt hozhat létre. A főnévi csoport esetében feltétel, hogy az eredeti és az ismétlődő összetevő ugyanarra a valóságbeli dologra referáljon. A koreferencia lehet szükségszerű és lehet valószínű (preferált) az adott mondatszerkezetben. A főnévi csoport ellipszisére feltétel, hogy a névmással való helyettesítés: a) vagy nem ad egyértelműbb mondatot, mint az elliptikus, b) vagy más jelentésű mondatot ad (pl. az emfatikus nyomaték révén), c) vagy nem jó formájú mondatot eredményez. Az elliptikus forma és az ismétlődő teljes alakokat tartalmazó forma viszonyát illetően feltétel, hogy a) vagy az elliptikus az egyedül grammatikális, vagy b) grammatikálisabb, mint a teljes alakokat tartalmazó forma, vagy c) az utóbbi stilisztikai szabályokat sért.[9]

[9] A magyar elliptikus formák összevetésére az ellipszis általánosabb elméleteivel: Barna (1979).

Az *akár* páros volta, az utána kötelező fókuszképzés és a szemantikájában meglevő *vagy* jelentéskomponens elősegíti az ellipszisrelációk keletkezését az összetett mondatban. Így például amennyiben az igei csoport mind a három tagmondatban ismétlődik, és M_1-ben meg M_2-ben van ellipszisben (M_3-ban pedig teljes alakban), akkor ez a szerkezet csak a témalezáró interpretációt teszi lehetővé:

(89) *AKÁR* $[_F$*vonattal*$]$ $\emptyset_1\emptyset_2$, *AKÁR* $[_F$*repülővel*$]$ $\emptyset_1\emptyset_2$, $[_T$*Mária*$]$ $[_F$*elutazott*$]$. $\emptyset_1$ = *utazott el* $\emptyset_2$ = *Mária*

(90) *AKÁR tévében* $\emptyset_1\emptyset_2$, *AKÁR moziban* $\emptyset_1\emptyset_2$, *Vali* $[_F$*LÁTTA*$]$ *a filmet.*
$\emptyset_1$ = *látta a filmet* $\emptyset_2$ = *Vali*

Az M_1 és M_2 szintaktikai szerkezete gyakran mutat párhuzamosságot. Ezt úgy értem, hogy M_1 és M_2 párhuzamos helyein (: a fókuszok, ha ezek nominálisok, akkor utánuk az igék, majd a neutrális részek) legalább igei bővítmény$_1$/igei bővítmény$_2$, alany$_1$/alany$_2$, valamint ige$_1$/ige$_2$ megfelelések vannak. Az ige$_1$/ige$_2$ tartalmazhat természetesen főnévi vagy melléknévi állítmányt. A legerősebb eset az, melyben a párhuzamos helyeken azonos szintaktikai osztályú összetevők vannak.

Az M_1 és M_2 szerkezetének szintaktikai párhuzamossága elősegíti a főnévi csoportok elliptikus ismétlődését. A következő példákban az M_1 és M_2 neutrális eleme az M_3 topikja. Az M_1 és M_3 közti kétirányú ellipszis az igeismétlődés nélkül is létrejön:

(91) *Akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $[_N\emptyset]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_N\emptyset]$, $[_T$*Mária*$]$ $[_F$*józan*$]$ *maradt.*

(92) *Akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $[_N$*Mária*$]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_N\emptyset]$, $[_T\emptyset]$ $[_F$*józan*$]$ *maradt.*

(93) *Akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $[_N\emptyset]$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott* $[_N$*Mária*$]$, $[_T\emptyset]$ *józan maradt.*

Az M_1 és az M_2, valamint az M_1 és az M_3 közti ellipszisrelációk azonban nem teljesen egytípusúak. Helyezzünk a mondataink közül egyet szövegkörnyezetbe:

(94) X: *Mi történt Valival?*
Y: *Akár* $[_F$*pezsgőt*$]$ *ivott* $\emptyset_1$, *akár* $[_F$*zenét*$]$ *hallgatott Mária,* $\emptyset_3$ $[_F$*nyugodt*$]$ *maradt.*

A (94)-ben nagyon valószínű, hogy $\emptyset_1$ = *Mária* és nagyon valószínű, hogy $\emptyset_3$ = *Vali.* Ez azt mutatja, hogy az M_1 u t á n i M_2 erősebben determinálja az M_1 elliptikus helyét, mint az előtte levő, potenciális antecedens. Standard esetben az utóbbi erősebb. A $\emptyset_3$ = *Vali* nagy valószínűsége pedig M_3-nak az M_1 *vagy* M_2-től való kisebb mértékű szintaktikai függőségét jelzi, mivel M_3 üres helye kitölthető a szövegelőzményből, az M_1 *vagy* M_2 ellenére. A mondaton kívüli szöveg anaforikus viszonyai ennyiben szétválasztják M_1 *vagy* M_2-t és a főmondat M_3-at.

Az M_1 és M_2 kölcsönös függésében, elliptikus helyeiknek egymásból és nem az M_3-ból való kitöltésében szabályozó funkciója van a tagmondatok jelentésviszonyainak. Antonim kifejezéseket tartalmazó M_1 és M_2 tagmondatok esetén ezek keretein belül marad az ellipszisreláció, még akkor is, ha van elvi lehetőség az M_3-ból való kitöltésre:

(95) *Akár* [$_{F}$*lármázott*] [$_{N}$*a szomszéd*], *akár* [$_{F}$*csendben*] *volt* [$_{N}$*Ø*], [$_{T}$*Vali*] [$_{F}$*dolgozott*].

Ha például a számbeli egyeztetés ennek ellentmond, mert az ellipszisnek az M_3-ból való kitöltését valószínűsíti, akkor kétséges formájú mondathoz jutunk. Az M_1 és M_2 antonim relációja tehát dominálja az egyeztetést, párhuzamos szerkezetű M_1 és M_2 esetén. Az alábbi mondat elfogadhatósága nagyon kétséges :

(96) ??*Akár* [$_{F}$*lármáztak*] [$_{N}$*a szomszédok*], *akár* [$_{F}$*csendben*] *volt* [$_{N}$*Ø*], [$_{T}$*Vali*] [$_{F}$*dolgozott*].

Az antonim kifejezések hiánya esetén azonban dönthet a számbeli egyeztetés :

(97) *Akár* [$_{F}$*lármáztak*] [$_{N}$*a szomszédok*], *akár* [$_{F}$*fáradt*] *volt* [$_{N}$*Ø*], [$_{T}$*Vali*] [$_{F}$*dolgozott*].

A *Ø = Vali*, mert M_2 és M_3 között van az egyeztetés.

Az alábbi szerkezetben már a *Ø = a szomszéd* és a *Ø = Vali* egyaránt megengedett :

(98) *Akár* [$_{F}$*lármázott*] [$_{N}$*a szomszéd*], *akár* [$_{F}$*fáradt*] *volt* [$_{N}$*Ø*], [$_{T}$*Vali*] [$_{F}$*dolgozott*].

Az M_1 és M_2 közötti egyeztetés pedig kizárja az ellipszis M_3-ból való feloldását, *Ø = a szomszédok*.

(99) *Akár* [$_{F}$*lármáztak*] [$_{N}$*a szomszédok*], *akár* [$_{F}$*fáradtak*] *voltak* [$_{N}$*Ø*], [$_{T}$*Vali*] [$_{F}$*dolgozott*].

4.6. Az eddigiekben M_1 és M_2 szintaktikai szerkezete párhuzamos volt. Amennyiben nem mutatják ezt a párhuzamosságot, az ellipszisrelációk feltételei megváltoznak, de az M_1 és M_2 kölcsönös szintaktikai függősége és az M_3-mal való kisebb mértékű függősége továbbra is érvényesül.

Vizsgáljunk először M_1 és M_3 közötti ellipszisrelációkat. Az M_1 neutrális összetevője az M_3 topikjaként ismétlődhet, egy korlátozó feltétel mellett :

(100) *Akár* [$_{F}$*REKEDT*] *volt* [$_{N}$*Ø*], *akár* [$_{F}$*az ÉNEKESNŐ*] *énekelt hamisan*, [$_{T}$*Valival*] [$_{F}$*NEM LEHETETT*] *beszélgetni*.

A korlátozás most a következő tendenciában nyilvánul meg. Abban az esetben *Ø = Valival*, ha M_2 szerkezete nem párhuzamos M_1-ével, és az M_1 neutrális összetevőjével azonos szintaktikai osztályú, kontrasztos fókusz van az M_2-ben. Ekkor tehát M_1 és M_3 között van az ellipszisreláció.

Amennyiben M_1 és M_2 szerkezete csak részlegesen is párhuzamos, nagy a valószínűsége, hogy *Ø = az énekesnő*, tehát M_1 és M_2-n belül marad az ellipszis, és alacsony a valószínűsége annak, hogy *Ø = Vali*.

(101) *Akár* [$_{F}$*NAGYON*] *rekedt volt* [$_{N}$*Ø*], *akár* [$_{F}$*HAMISAN*] *énekelt* [$_{N}$*az énekesnő*], [$_{T}$*Valival*] [$_{F}$*NEM LEHETETT*] *beszélgetni*.

Amennyiben M_1 neutrális összetevőjével nem azonos szintaktikai osztályú az M_2 kontrasztos fókusza, akkor nagyon valószínű, hogy *Ø = az énekesnő*, és kicsi a valószínűsége annak, hogy *Ø = Vali*. Tehát ismét nem jön létre az M_1 és M_3 közti ellipszisreláció :

(102) *Akár* $[_F$*REKEDT*$]$ *volt* $[_N\emptyset]$, *akár* $[_F$*a ZONGORISTÁNAK*$]$ *énekelt* $[_N$*hamisan az énekesnő*$]$, $[_T$*Valival*$]$ $[_F$*NEM LEHETETT*$]$ *beszélgetni.*

Ugyanakkor az M_1 és az M_3 között egyértelmű, névmással való helyettesítést (pronominalizációt) ebben a típusban nem lehet létrehozni, csak az M_1 és az M_2 között. A *vele* névmás antecedense (tartalmas megfelelője) bizonytalan, illetve kontextuális természetű:

(103) *Akár* $[_F$*REKEDT*$]$ *volt* $[_N$*Vali*$]$, *akár* $[_F$*az ÉNEKESNŐ*$]$ *énekelt* $[_N$*hamisan*$]$, $[_T$*vele*$]$ *nem lehetett beszélgetni.*

Az alábbi szerkezetben annyi biztos, hogy a *vele* $\neq$ *az énekesnő.*

(104) *Akár* $[_F$*REKEDT*$]$ *volt* $[_N\emptyset]$, *akár* $[_F$*az ÉNEKESNŐ*$]$ *énekelt* $[_N$*hamisan*$]$, $[_T$*vele*$]$ *nem lehetett beszélgetni.*

Ebben a szerkezetben nem kizárt, hogy *vele* = *az énekesnő.*

(105) *Akár* $[_F$*REKEDT*$]$ *volt* $[_N\emptyset]$, *akár* $[_F$*HAMISAN*$]$ *énekelt* $[_N$*az énekesnő*$]$, $[_T$*vele*$]$ $[_F$*NEM LEHETETT*$]$ *beszélgetni.*

Létrejön a biztos pronominalizáció a fenti szerkezetben akkor, ha a névmás a topikpozícióból a neutrális részbe kerül:

(106) *Akár* $[_F$*REKEDT*$]$ *volt* $[_N\emptyset]$, *akár* $[_F$*HAMISAN*$]$ *énekelt* $[_N$*az énekesnő*$]$, $[_F$*NEM LEHETETT*$]$ *beszélgetni* $[_N$*vele*$]$.

Biztos, hogy $\emptyset$ = *az énekesnő* és *vele* = *az énekesnő.* Csakhogy a fenti két példában M_2 közvetít a $\emptyset$ = *az énekesnő* = *vele* relációban, tehát elsődlegesen nem M_1 és M_3 között, hanem M_1 és M_2, majd M_3 között jön létre a pronominalizáció.

4.7. Az állító/tagadó formájú (tautologikus) M_1-et és M_2-t tartalmazó mondatokban az ellipszis és a párhuzamosság kombinálódik. A mondatok jólformáltságának feltétele, hogy — az igekötő—ige sorrend megfordulásán kívül — az M_2-beli ellipszis összetevőinek pozíciói: fókusz, ige, neutrális rész, párhuzamosak legyenek az M_1-beli antecedenseikkel. Ez természetesen összefügg azzal is, hogy valamely mondat tagadása a fókusza tagadásán keresztül valósítható meg. A párhuzamos ellipszis szabálya a témalezáró és faktuális típusra egyaránt érvényes:

(107) *Akár* $[_F$*otthon*$]$ *dolgozott* $[_N$*Vali a kézirat véglegesítésén*$]$, *akár* $[$*nem* $\emptyset_1]$ $\emptyset_2$ $[_N\emptyset_3\,\emptyset_4\,\emptyset_5]$, *állandóan javította, fejlesztette munkáját.*
$\emptyset_1$ = *otthon*, $\emptyset_2$ = *dolgozott*, $\emptyset_3$ = *Vali*, $\emptyset_4$ = *a kézirat*, $\emptyset_5$ = *véglegesítésén.*

(108) *Akár* $[_F$*a kézirat véglegesítésén*$]$ *dolgozott* $[_N$*otthon Vali*$]$, *akár* $[_F$*nem* $\emptyset_1\,\emptyset_2]$ $\emptyset_3$ $[_N\emptyset_4\,\emptyset_5]$, *állandóan javította, fejlesztette munkáját.*
$\emptyset_1$ = *a kézirat*, $\emptyset_2$ = *véglegesítésén*, $\emptyset_3$ = *dolgozott* $\emptyset_4$ = *otthon* $\emptyset_5$ = *Vali.*

4.8. Létezik olyan tendencia, amely az M_1 és M_2, valamint az M_3 közötti párhuzamosságok kifogástalan változatait különbözteti meg a kérdéses formájúaktól. A párhuzamosság ebben az esetben nem elliptikus, hanem explicit mondatösszetevőkre vonatkozik. A tendencia plauzibilisebb, ha a mondatnyomatékok a fókuszokra esnek és nem a páros *akár*-ra. Az alábbi

mondatban M_3 fókuszának szintaktikai osztálya egyezik az M_1 és M_2 fókuszai osztályával, és M_3 nyomatékos topikjának osztálya egyezik az M_1 és M_2 neutrális részeinek osztályával. A neutrális részekre másodlagos nyomaték esik:

(109) *Akár* $[_F$*VALI*$]$ *komponálta* $[_N$*a dalt*$]$, *akár* $[_F$*TIBOR*$]$ *írta* $[_N$*a szöveget*$]$ $[_{NyT}$*a pénzt*$]$ $[_F$*ICA*$]$ *szerezte.*

A fókuszok párhuzamossága mellett a neutrális részek is lehetnek teljesen párhuzamosak (ismét másodlagos nyomatékokkal):

(110) *Akár* $[_F$*VALI*$]$ *komponálta* $[_N$*a dalt*$]$, *akár* $[_F$*TIBOR*$]$ *írta* $[_N$*a szöveget*$]$ $[_F$*ICA*$]$ *szerezte a* $[_N$*pénzt*$]$.

A neutrális $rész_1$/neutrális $rész_2$/a neutrális $rész_3$ vagy pedig nyomatékos $topik_3$ párhuzamosságban az utolsó két tag közti választás fakultatív.

Ha a fókuszosztályok párhuzamosságát megszüntetjük, akkor — standard kontextusban — a mondat elfogadhatóságának mértéke csökken:

(111) ?*Akár* $[_F$*VALI*$]$ *komponálta* $[_N$*a dalt*$]$, *akár* $[_F$*TIBOR*$]$ *írta* $[_N$*a szöveget*$]$, $[_F$*a PÉNZT*$]$ *szerezte* $[_N$*Ica*$]$.

Ez a mondat csak speciális kontextusban kifogástalan: ha feltételezzük, hogy a beszélő nemcsak a három tagmondat jelölte események viszonyairól állít valamit, hanem ezenkívül az M_3-mal még helyesbít, korrigál egy negyedik állítást: a pénzt *szerezte Ica és nem valami mást (pl. a hangszereket).*

Az M_3-mal való párhuzamosságok lehetőségei ellenére, a legtöbb korábbi példánkból látható: M_1 és M_2 egymással való szintaktikai párhuzamossága funkciókban megterheltebb, következményeiben szélesebb hatókörű tendencia, mint a három tagmondat együttes párhuzamosságáé, amely a modatok lényegesen szűkebb körében érvényesül.

5. Összefoglaló megjegyzések

A páros *akár*-t tartalmazó mondatokban két jelentéstípust állapítottunk meg. Úgy tekintettük őket, mint a beszélőnek a mondatban leírt helyzetekre vonatkozó specifikus szemléletének jelölőjét.

A páros *akár* lexikai jelentése egy implicit modalitást tartalmazó reláció, mely két alternatív állítást (mondatot) mint egészt köt össze egy harmadik állítással (mondattal). A mondatbeli realizáció témalezáró típusában a beszélő M_3 függetlenségét állítja az elvileg lehetséges M_1 *és/vagy* M_2 alternatíva egészétől; a faktuális típusban a ténybeli M_1 *és/vagy* M_2 együtt fennállását M_3-mal, az M_1 és M_2 közti különbségtől függetlenül. Az M_1 *és/vagy* M_2-höz mint egészhez rendelt 'függetlenül tőle' jegy tehát a második esetben a ténybeli M_1 és M_2 közé kerül, és ez a komponens mindkét típusban neutralizálja a feltételes relációk és a megengedő, illetve ellentétes relációk közti különbséget. A témalezáró és a faktuális interpretációk között van tehát összefüggés, de ez nem érinti gyökeres különbségeiket (pl. az igazságfeltételeikben).

A szintaxisukban pedig a mondatbeli pozíciókra, az elliptikus és anaforikus relációkra, valamint a párhuzamosságokra vonatkozó szabályok és

tendenciák — hatóköreikben és feltételeikben — részleges korrelációkat mutatnak a páros *akár* mondatai szemantikai struktúrájának tulajdonságaival. Az M_1 és M_2 kölcsönös szintaktikai determinációja, egymástól való függése rendszeresebbnek és kötöttebbnek mutatkozott, míg az M_3-mal való szintaktikai függésük e h h e z k é p e s t kevésbé kötött volt.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Bánréti Zoltán, A szöveg témája és interpretációja: *Nyelvtudományi Közlemények* 81. (1979) 323—338.
— : *A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. Nyelvtudományi Értekezések* 117. (Budapest, 1983).
Barna Judit: Az ellipszis (egyetemi szakdolgozat, Budapest, 1979).
Bencédy J.—Fábián P.—Rácz E.—Velcsovné: A mai magyar nyelv (egyetemi jegyzet, Budapest, 1971).
Dijk, T. v.: *Text and Context. Explorations in the Semantics and Pragmatics of Discourse* (London, 1977). 43—92.
Jackendoff R. S.: *Semantic Interpretation in Generative Grammar* (Cambridge, Massachusetts, London, 1972) 279—304.
Karttunen L.—Peters S., Conventional Implicature: *Syntax and Semantics* Vol. 11. (Oh—Dinnen szerk., New York 1979) 1—57.
Kiefer Ferenc, A magyar aspektusrendszer vázlata: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 15. (Szépe Gy. szerk., Budapest, 1983) 127—149.
—, What is possible in Hungarian: *Acta Linguistica* 31. (1982) 147—185.
—, Az episztemikus hat/het: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 16. (Telegdi Zs.—Bakos F. szerk., Budapest, 1983) 131—133.
É. Kiss Katalin, A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. (1978) 261—286.
Klemm Antal: *Magyar történeti mondattan* II. (Budapest, 1942).
Lakoff, R., If's And's and But's about Conjunction: *Studies in Linguistic Semantics* (Fillmore, Ch.—Langendoen, T., szerk., New York, 1971) 115—149.
Rácz Endre, A magyar megengedő és feltételes mondatok kérdéséhez: *Magyar Nyelv* 55. (1959) 68—76.
Simonyi Zsigmond: *A magyar kötőszók* I. (Budapest, 1881).
Szabolcsi Anna, Az aktuális mondattagolás szemantikájához: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. (1980) 59—82.
Szinnyei József: *Rendszeres magyar nyelvtan* (Budapest, 1924).
Temesi Mihály—Rónai Béla: *A leíró magyar nyelvtan alapjai* (Tanárképző főiskolai jegyzet, Budapest, 1969).
Tompa József, szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere* II. (Budapest, 1961).
Wilson, D.: *Presuppositions and Non-Truth-Conditional Semantics* (London, 1975).

Juhász József

A frazeológia jelentéstanához

1. A jelentéstan a frazeológiában

1.1. A leíró frazeológiai kutatások eddigi története Ch. Bally francia stilisztikai művétől (1909) napjainkig tematikailag a jelentéstani és a stilisztikai kérdések dominanciájának jegyében telt el. Ennek a magyarázata elsősorban bizonyára Ch. Bally, majd a későbbiek folyamán V. V. Vinogradov (1946, 1947, 1953) meghatározó jelentőségű munkásságában keresendő.

1.1.2. Amint ismeretes, mind a két nagy tekintélyű szakember elsősorban a jelentéstani és a stilisztikai oldal felől közelítette meg a frazeológiai egységek (a továbbiakban FE-ek) problematikáját. Hogy ennek miben jelölhető meg az oka? Nyilvánvalóan több körülményre is gondolnunk kell.

1.1.3. Ami a stilisztikai vonatkozásokat illeti, közismert, hogy Ballyt a stilisztikum keresése vezette a nyelv egyéb területein is, amikor emlékezetes francia stilisztikáját írta. Érthető, hogy a FE-eket is leginkább stilisztikai szempontból igyekezett szemügyre venni.

1.1.4. De még ha ez nem így lett volna is, a stilisztikai szempontot akkor sem lehetett volna mellőzni abban a helyzetben. A frazeológiának a Bally előtti periódusát ugyanis tudvalevőleg két fontos vonás jellemezte. Az egyik a kifejezetten történeti jellegű közelítés volt: a szólásokat és a közmondásokat úgy szemlélték, mint a nemzeti karakter történetileg kialakult tükrét és mint a nemzeti művelődéstörténet fontos forrását. A másik vonás azonban leíró szempontból is lényeges volt: a frazeológiát stílusélénkítő, beszédszínező erejéért, hatásáért értékelték. Éppen ennek az utóbbi területnek a szakszerű vizsgálata vezethetett át a korábbi — alapjában történeti beállítottságú — frazeológiától a leíró frazeológiához.

1.1.5. Ám a FE-ek stilisztikai tulajdonságainak szakszerű keresése során fel kellett hogy vetődjék a frazeológiai jelentés kérdése is. A stilisztikai érték ugyanis a jelentés kísérője, velejárója, tartozéka vagy kiegészítője.

1.1.6. A frazeológiai jelentés meghatározására való törekvés viszont oda vezetett, hogy a FE-eknek az addigi színesen kavargó, a közfelfogás szerint a nyelv többi egységének keretein kívül elhelyezkedő, nyelvi mineműségében meghatározatlan anyaga mint nyelvi anyag vált meghatározhatóvá, mégpedig a többi nyelvi egységhez való viszonya szempontjából nézve is.

1.1.7. Ismeretes, hogy Bally vélekedése szerint a FE-ekben tulajdonképpen szójelentések öltenek testet, csak más módon, mint a szavakban. Ezen a sajátos, de a szójelentéssel lényegében azonosítható frazeológiai jelentésen belül Bally — bizonyára egyrészt az élő hagyomány hatására, másrészt a jelentéstan fejletlensége következtében — nagyobb jelentőséget tulajdonított a stilisztikai vonatkozásoknak, mint a tulajdonképpeni tartalmi oldalnak.

A FE-ek jelentéstani önállóságát Bally nem érezte igazán teljesnek. Ezért is látta nem egyszerűen lehetségesnek, hanem egyenesen szükségszerűnek, hogy a FE-ek szinonimákként egy-egy szóhoz kapcsolódjanak. Ma már tudjuk, hogy a helyzet korántsem ilyen egyszerű. Bally újításának felfedezésszerű értékét azonban lehetetlen észre nem vennünk, elvégre is ő látta meg a FE-ekben a nyelv sajátos egységeit, és ő tette nyelvészeti diszciplínává a frazeológiát.

1.1.8. Bally nézeteinek leghatásosabb képviselője, egyben továbbfejlesztője V. V. Vinogradov volt. Vinogradov és követői szemléletében és kutatói gyakorlatában megmaradt, de veszített korábbi jelentőségéből a stilisztikai szempont, és erősödött a jelentéstani oldal. A FE-ek jelentésének a szójelentéssel szorosan analóg szemlélete és annak megfelelő kezelése annyiban változott a korábbihoz viszonyítva, hogy jobban felismerték a frazeológiai jelentés önállóságát a szójelentéshez való viszonyában, mint Ch. Bally. A kutatások kezdtek sok nyelvre kiterjedni, de tematikájukban nem sokat változtak.

1.1.9. A frazeológiai jelentéstani vizsgálatok a szóban forgó évtizedekben a következő két alapvető fontosságú téma köré tömöríthetők: 1) A FE-ek szemantikai létrejöttének módjai a FE-eket alkotó szavak deszemantizálódása, illetőleg ezzel egyidejűleg új, állandósult szemantikai egységekké történő összetömörülése során; 2) A FE-ek típusai az alkotóelemek szemantikai összeforrottságának fokozatai szempontjából tekintve. Ez a problematika évtizedeken át annyira egyoldalúan uralkodó volt, hogy más jellegű kérdések érdemben fel sem vetődtek. Vagy ha mégis, rendszerint nem lett visszhangjuk.

Mindamellett sajnálatos módon ezidáig egyik alapproblémát sem sikerült megnyugtató módon megoldani. A kutatások közben időben egyre jobban elhúzódtak, ám ezzel együtt inkább kiterjedtebbek, mint elmélyültebbek lettek. Ráadásul egyre gyakrabban mutatkoztak fölösleges ismétlődések, sőt üresjáratok is. És jóllehet az idők folyamán felhalmozódott részeredmények nélkülözhetetlen alapját alkották a továbbhaladáshoz szükséges kiindulásnak, a hatvanas—hetvenes években növekvő gyakorisággal és mind nagyobb súllyal kapott hangot a korábbi kutatásokkal, különösen a kutatások szemléleti és módszertani alapjaival való elégedetlenség, vö. Amosova (1963), Kunin (1972) stb. Ezzel egyidejűleg a kutatók egy részének érdeklődése a FE-ek formai vonatkozásai felé fordult. Ez közvetett formában igen hasznosnak bizonyult a frazeológia jelentéstana számára is, mert a lexikális, az alaktani és a szerkezeti sajátságok feltárásának eredményeit látva kezdtek összefüggéseket keresni a formai és a tartalmi oldal viselkedése között. A kérdés így vetődött fel: ha a lexikális, az alaktani és a szerkezeti tulajdonságok tükrében a FE-ek nem annyira kövületei

a nyelvnek, mint azt korábban gondolták, vajon nem állapíthatók-e meg a mozgás és a változás bizonyos jelenségei a jelentéstani oldalon is? Az ingadozások, eltolódások stb. keresése a szemantikai struktúrában is megmutatta, hogy a FE-ek jelentésük tekintetében sem teljesen és egyszer és mindenkorra megmerevedett, lezárt egységei a nyelvnek.

1.2. Néhány év óta új helyzet van kialakulóban a FE-ek jelentéstanának kutatásában. Ennek az előre vivő törekvésnek az útját még nem jelzik mérföldkövek, kapitális művek, sőt valamennyire is feltűnő eredmények sem. Az egyetlen igazán említést érdemlő munka, amely százötven lapos terjedelmével már meghaladja a szokásos cikkek jelentőségét, V. B. Žukov kis könyve (1978). Igazában ez sem megoldása még, sokkal inkább csak előrejelzése bizonyos problémáknak, egyben jellemző tünete is az említett változási folyamatnak.

1.2.1. Fokozatosan terjed mostanában és erősödik az a felismerés, amely szerint a frazeológiai jelentés a szójelentéssel összehasonlítva sajátos szemantikai struktúrájú, a szójelentéssel nem mindenben megegyező nyelvi entitás. Márpedig ha a frazeológiai jelentés jól elkülöníthető a szójelentéstől, és bizonyos mértékben önálló szemantikai minőségnek tekinthető, akkor ebből eredően sajátos problematikája is kell hogy legyen, amelynek a kutatások tematikájában is tükröződnie kell.

1.2.2. A korábbiakban, amint már szó volt róla, a frazeológiai jelentést teljesen analógnak, sőt alapjában véve azonosnak tekintették a szójelentéssel. Ehhez a nézethez az a tény adott alapot, hogy a FE-ek egy tekintélyes részének is nominatív funkciója van a nyelvben, akárcsak a szavaknak. (Hogy vannak mondat értékű, tehát nem nominatív, hanem kommunikatív funkciójú FE-ek is, az persze némileg zavarta a jelzett véleményalkotást. Sokan úgy „segítettek" ezen, hogy a mondat formájú és értékű állandósult egységeket kirekesztették a frazeológiából. Ez azonban csak látszatmegoldás volt.) Amellett a szóban forgó nominatív funkció mindig valamilyen kategoriális jelentés formájában, azaz valamilyen szófaji értékkel társulva nyilvánul meg. A FE tehát úgy nevez meg valamit a valóság jelenségei, tárgyai köréből, hogy a főnévi, melléknévi, igei stb. szófaji kategóriába sorolja be a megnevezéseket. Ez valóban alapvető fontosságú megfelelés a szavak és a FE-ek, pontosabban az utóbbiak egy nagy csoportja szemantikájának mineműsége tekintetében.

1.2.3. Ezek és a hasonló egyezések és analógiák hosszú időn keresztül eltakarták azokat a különbségeket, amelyek a szavak és a FE-ek szemantikája között fellelhetők. (Egyes érdekes vonásokat persze olykor észleltek. Már Ballyval kapcsolatban szó esett róla, hogy a FE-eknek ő — mai megnevezéssel — inkább a konnotatív jelentését tudta megragadni, nem a nominatívat. Ám ennek a magyarázatát sem ő nem adta meg, sem a későbbiekben nem tárták fel.) Ilyen körülmények között a kutatók érdeklődését nem keltették fel a frazeológiai jelentés sajátos problémái, hiszen az alapproblémák egyezése mellett azoknak nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget, sőt némelyek feltételezték, hogy nemcsak az alapkérdésekben, hanem a részkérdésekben is megvan az összhang a szavak és a FE-ek sze-

mantikája között. Ezért aztán a kutatások nem terjedtek ki olyan és hasonló kérdésekre, mint a frazeológiai jelentés poliszémiája, a FE-ek szemantikai kapcsolódási lehetőségei a mondatalkotás folyamatában stb.

1.2.4. Egészen más lesz a helyzet, ha abból indulunk ki, hogy a FE-ek szemantikailag a szavakétól kisebb-nagyobb mértékben eltérő felépítésű egységei a nyelvnek. Akkor egyszeriben fontossá válik a FE-ek minden — korábban nem észlelt vagy elfelejtett — szemantikai sajátságának felderítése, már csak azért is, mivel a sajátos módon felépülő frazeológiai szemantika bizonyára nemcsak az alapjelentés létrejöttének módjában érhető tetten, hanem ennek velejárói érzékelhetők a FE-ek szemantikájának egyéb vonatkozásaiban is.

De mi lehet a kézzelfogható alapja annak, hogy a FE-ek szemantikája más, mint a szavaké? A magyarázat a szavak és FE-ek materiális építőanyagának lényegbeli különbözőségében rejlik: a szavak morfémákból épülnek fel, a FE-ek ezzel szemben szavakból. És ez elegendő alap a különbségek kialakulásához. Mert sem a szavak, sem a FE-ek jelentése nem alakulhat az alkotóelemektől függetlenül.

Közismert, hogy a szavak szemantikája mutat bizonyos fokú függést a szavak morfémastruktúrájától. Például mennél összetettebb ez a morfémastruktúra, annál kevésbé jellemző a szavakra a sokfelé ágazó poliszémia. Nem kétséges, sőt ma már tapasztalati tény, hogy a FE-ek szemantikai struktúrája is összefügg valamilyen módon és mértékben azzal a körülménnyel, milyen szavakból és hogyan állt össze egyik vagy másik FE. Nem közömbös a FE-eket alkotó szavak mennyisége sem, hasonlóképpen vagy még inkább fontos az egyes szavak szemantikai súlya a FE-ek jelentésében stb. Bizonyos értelemben ugyanis olyanok a FE-ek alkotóelemei, a szavak, mint a morfémák a szavakban. Tipikus esetekben a morfémák szemantikailag is jól érzékelhetők a szavakban, jóllehet a szójelentés nem puszta összege a morfémák jelentésének. A szavak is érzékelhetők a FE-ekben, csakhogy a FE-ek szavainak a szemantikai önállósága a metaforikus alakulású egységekben általában többé-kevésbé megszűnik, ám távolról sem egyenlő mértékben. Ez teszi aztán igazán sajátossá a FE-ek szemantikáját.

Mindez és ami ezzel összefügg, nemcsak érdemes a kutatók figyelmére, hanem elsőrendű fontosságú az érdeklődésében és tematikájában a korábbinál szélesebb körben mozgó frazeológiai szemantikai kutatások szempontjából.

1.2.5. A jelentéstan ma távolról sem annyira egyeduralkodó a frazeológiai kutatások tematikájában, mint sok évtizeden keresztül volt. Jelentősége azonban növekszik, mégpedig nagyjából annak arányában, ahogyan fokozatosan megtalálja a maga teljesebb problematikáját, a nyelvi valóságnak jobban megfelelő viszonyát a frazeológia alaki-szerkezeti felépítéséhez stb. Az utóbbi években tapasztalható változások részben még bátortalanságot tükröznek, részben azonban — s ez talán jellemzőbb is — érzékelhető bizonyos túllendülés is. Ez abban nyilvánul meg, hogy a FE-ek és a szavak szemantikai viszonyában az előbbieknek sajátságaik eltúlzásával olykor talán a valóságosnál is nagyobb mértékű önállóságot tulajdonítanak, vö. Žukov (1978). A teljesebb igazságot a kutatások fogják felderíteni.

1.2.6. A fenti rövid áttekintésfélével az volt a célom, hogy érzékeltessem, milyen helyzetben van jelenleg a jelentéstan a frazeológiai kutatásokban. Ez a helyzetkép egyben annak is magyarázata kíván lenni, miért látom lehetségesnek és szükségesnek is előállni az alább következő rövid és vázlatos kis tanulmányokkal. Az a meggyőződésem, hogy a kis lépésekben való haladás is hasznos lehet a szakterület jelenlegi helyzetében. Fontosnak látom továbbá azt is, hogy a magyar nyelvi anyag tanulságai a korábbinál jobban bekerüljenek a frazeológia jelentéstanának kutatásába. Annál adekvátabbak lesznek az általános frazeológia elméleti vizsgálatának eredményei, mennél több nyelvre, közöttük nemcsak indoeurópai nyelvekre fognak kiterjedni a kutatások. Nem tagadom annak a lehetőségét, hogy az angol, a francia, az orosz, a német stb. frazeológia kutatásának eredményei alapvetően meghatározhatják a finnugor, a török stb. nyelvek frazeológiai kutatásait, főleg azáltal, hogy eleve tisztáznak bizonyos elvi alapokat. Tudom azonban tapasztalatból, hogy az elméleti alapok tisztázása szempontjából is előnyösebb, ha eleve több nyelvcsaládot fognak át a kutatások.

2. Frazeológiai kötöttségű szójelentések

2.1. A címben megnevezett jelenség mibenlétének kérdése nem tartozik a frazeológiai jelentéstan újabb keletű problematikájához. Már V. V. Vinogradovnál (1953) felbukkan a „frazeológiailag kötött jelentés" problémája — a jelenség megnevezése is tőle származik —, s a későbbiekben egészen a legutóbbi időkig többen is visszatértek rá valamilyen formában, pl. D. N. Šmelev (1964, 1977), V. N. Telija (1972, 1976, 1980). A hazai szakirodalomból: O. Nagy Gábor (1973), Juhász József (1980). Az a körülmény, hogy a szóban forgó kérdés nem került le a napirendről, az ezzel összefüggő problémák aktualitásának legalábbis részben változatlan meglétével magyarázható.

2.1.2. Senki sem igyekezett cáfolni V. V. Vinogradovnak azt a megállapítását, amely szerint vannak olyan szójelentések, amelyek szabad szerkesztésű szókapcsolatokban sohasem fordulnak elő, hanem csak állandósult szókapcsolatokban. (Magyar példával illusztrálva: az *esküdt* melléknévnek vagy a *kötve* határozói igenévnek egy bizonyos jelentése csak az *esküdt ellenség*, illetőleg a *kötve hiszem* állandósult kapcsolatokban tekinthető létezőnek, ezeken a kapcsolatokon kívül nem.) A megújuló kutatói kísérletek a jelenség egy-egy további összefüggését igyekeztek felfejteni.

2.1.3. V. N. Telija egyebek között megvizsgálta — bár inkább csak az elmélet síkján — egyrészt a frazeológiailag kötött szójelentések, másrészt bizonyos specifikusan szűk szemantikai terjedelmű, ezért kapcsolódási lehetőségeiben erősen korlátozott szójelentések viszonyát, mégpedig szemantikájuk jellege és kapcsolódási képességeik szempontjából egyaránt.

A sajátosan szűk szemantikájú szavak, illetőleg szójelentések köréből itt eleve kirekesztette azokat a szavakat, amelyek már alapjelentésükben eredendően olyanok, hogy lexikailag csak szűk körben, gyakran csak egyetlenegy szóra korlátozódva alkothatnak szókapcsolatot. A magyar *tátja a száját, vicsorítja a fogát* stb. szabad szókapcsolatokban az igei tag jelentése

olyan specifikus, hogy szinte magában hordja a tárgyának a jelentését is, amellyel kizárólagos formában kapcsolódik. Hogy ezeknek az igéknek a jelentése minden egyéb társulást eleve kizárva mennyire csak a *száj* és a *fog* főnevekkel való kapcsolódást engedi meg a használatban, az teljesen világos a nyelvi kompetencia tanúsága szerint is. Legalább enyire lényeges a *tátog*, *vicsorog* típusú igék megléte is, amelyekben a cselekvés már formailag nem is irányul semmilyen tárgyra, mert anélkül is világos, mik lehetnének itt az indirekt tárgyként szóba jöhető szavak.

2.1.4. Minthogy Vinogradov óta a frazeológiailag kötött jelentéseket az átvitellel alakult szójelentések közé szokás sorolni, teljesen érthető, hogy Telija is főleg az erősen poliszém szavak átvitellel alakult „sokadik" jelentései között véli megtalálhatónak azokat a szűk szemantikájú szójelentéseket, amelyeket lehetőség szerint el kell különíteni a frazeológiailag kötött szójelentésektől. Mi lenne ennek az elvi alapja? Az a mozzanat, hogy a frazeológiailag kötött szójelentések Telija szerint a szó motivációjánál, belső alakjánál fogva tulajdonképpen nem volnának szükségszerűen annyira csak egy szóval való társulásra korlátozva, ahogyan mégis tapasztalható, a másik csoporthoz tartozó szójelentések ezzel szemben a szó szoros értelmében szükségszerűen korlátozottak kapcsolódási képességükben szemantikájuk sajátosan szűk terjedelme következtében.

2.1.5. Nem kétséges, hogy a *rabvallató bor*, a *háromemberes bor*, a *madárlátta kenyér*, a *farkasordító hideg*, a *tenyérbemászó képe van vkinek*, a *fészkes fene*, a *hétpecsétes titok*, a *szemenszedett hazugság* és sok hasonló állandósult kapcsolat frazeológiailag kötött használatú tagja (*rabvallató*, *háromemberes*, *hétpecsétes*, *szemenszedett* stb.) ma is hol jobban, hol kevésbé jól érzékelhető eredeti motivációja alapján kapcsolódhatna más szavakkal is. (Az élő nyelvi használat példái egyébként mutatnak is ilyen alkalmi eseteket: *rabvallató munka*, *madárlátta tízórai* stb.)

Az ilyen jellegű kötöttséggel állnának szemben az átvitellel alkotott, többnyire „sokadik" jelentések ilyen és hasonló típusú esetei: *vág (az esze)*, *fog (a feje vkinek)*, *elveri az (éhét)*, *felveri*, *felsrófolja (az árát vminek)*, *sivó (homok)*, *rekkenő (hőség)* stb.

2.1.6. Az az elméleti konstrukció, amelyre Telija a fenti megkülönböztetést, sőt szembeállítást alapozza, tapasztalatom szerint nem mutatkozik minden esetben kielégítőnek az ilyen szembeállításhoz. (És bár Telija nem dolgozik széles nyelvi anyaggal, maga is észleli, hogy nem mindig könnyű világos választóvonalat húzni a két típusú kötöttséget reprezentáló esetek között.) Mi mindenben keresendő ennek az oka?

2.1.7. A választ keresve négy fontos körülményre szeretnék utalni.

2.1.7.1. A motiváció világos, érzékelhető megléte vagy elhomályosultsága esetleges dolog a frazeológiai kötöttségű szóhasználati jelenségek között, ezért ez nem jöhet szóba mint megbízható mutatója a kapcsolódási lehetőség nem szükségszerű leszűkülésének. A *páni félelem*, a *fészkes fene*, a *salamoni ítélet*, a *fülig szerelmes*, az *a sárgaföldig leszid vkit*, a *pórul jár*, a *kötve hiszem* stb. stb. esetében ki dönti el, hogy eredendően szűk az illető szavak

szemantikája, és azért ilyen korlátozott a használatuk, vagy pedig azért, mivel a szemantikájuk terjedelmének ellenére vált leszűkültté a kapcsolódásuk? A nyelvállapot mai szintjén a legtöbb ilyen kérdés eldönthetetlen.

2.1.7.2. Problematikusnak látszik az a Vinogradov óta közkeletű felfogás, amely szerint a frazeológiailag kötött jelentések mindig átvitel útján keletkeznek, azért is olyan a szemantikájuk, amilyen. Az eseteknek egy tekintélyes részében *(tenyérbemászó képe van, madárlátta kenyér, a sárga földig leissza magát* stb.) a metafora, az átvitel megléte szembetűnő. Más esetekben nem olyan világos ugyan, de történetileg kimutatható *(páni félelem, kötve hiszem, pórul jár* stb.). Vannak azonban olyan esetek is — igaz, ez nem tömeges jelenség —, amikor a frazeológiailag kötött használat mögött nem találunk jelentésátvitelt vagy névátvitelt. Gondoljunk az ilyen példákra: *óva int vkit, van magához való esze, jártányi ereje sincs, egy óvatlan pillanatban, jó alvókája van vkinek, él a gyanúperrel, kupán vág (csap) vkit, fejbe kólint vkit* stb.

Ezek a példák két csoportot alkotnak. Az egyik csoportba sorolhatók az *óva*, a *magához való*, az *óvatlan*. Ezeknek a jelentése, jóllehet nem metaforikus, mégis csak frazeológiailag kötött kapcsolatban realizálódik. A második csoportba sorolható szavak viszont (például *gyanúper, kólint)* egyáltalán mint szavak csak FE-ekben élnek. Jelentésük azonban a mai nyelvállapotban szintén nem képi természetű. Minthogy frazeológiai kötöttségük szemantikailag és a használatban ennek ellenére is egyértelmű, nincs okunk kirekeszteni őket a frazeológiailag kötött használatú szavak, illetőleg szójelentések közül.

2.1.7.3. Logikai szempontból fontosnak mutatkozik, ezért nem sikkadhat el egy bizonyos különbségtétel. Arról van szó, hogy a frazeológiailag kötött használatú szavakkal és szójelentésekkel szemben a szóban forgó „sokadik" vagy nem „sokadik" szójelentések szűk volumenű szemantikája és az ebből eredő használati köri korlátozottsága nem frazeológiai, hanem tárgyi-fogalmi természetű.

Az ilyen értelemben szűk szemantikai terjedelmű szavak, illetőleg szójelentések nem egyedi szavakhoz kapcsolódnak, mint a frazeológiailag kötött használatú szavak az esetek többségében, hanem bizonyos egyedi tárgyaknak, dolgoknak, jelenségeknek nem szükségszerűen egyedi megnevezéseihez. Ennek értelmében a *fog* ige *az esze, a feje, az agya*, birtokos személyragos főnevek mellett valami ilyesmit példáz. Hasonló a *vág* ige viselkedése is az *esze, az agya* szavakhoz, pontosabban szóalakokhoz való viszonyában.

Az ilyen szójelentések esetében soha sem hagyhatók figyelmen kívül a velük társulni képes megnevezések fontosabb közeli szinonimái.

Lényegében ez volna a legkézenfekvőbb különbség az ilyen szűk szemantikájú szójelentések társulási potenciái és a frazeológiailag kötött használatú szavak és szójelentések kapcsolódási sajátságai között. A frazeológiai kötöttség esetében ugyanis a szinonimák elvben szóba sem jöhetnének.

A valóság azonban itt is „tarkább" a sémáknál. Sok nyilvánvalóan frazeológiai kötöttségű szó kapcsolódó párja ugyanis felcserélhető egy-egy szinonimájával: *madárlátta cipó, salamoni döntés, tenyérbemászó pofája* van vkinek, *páni rémület* stb.

Másrészt viszont a tárgyköri-fogalomköri szempontból szűk volumenű szójelentések hordozói sem egyformán könnyen kapcsolódnak az elvben lehetséges szinonimák mindegyikével.

Ami magát a kapcsolhatóságot, illetőleg annak különféle korlátozottságait illeti, egészen biztos, hogy ez a korlátozottság a szavak kapcsolhatósága tekintetében nem szükségszerűen vagy tárgyköri-fogalomköri, vagy frazeológiai természetű. A legszabadabbnak mutatkozó szójelentések kapcsolhatóságában is észlelhetők olykor bizonyos sem tárgyi-tartalmi, sem stilisztikai okokkal nem magyarázható korlátok.

A különbségtételnek ez a logikailag nagyon világos szempontja sem mindig megbízható tehát a gyakorlatban.

2.1.7.4. Az eddigiekből már kiviláglik, hogy a használat frazeológiai vagy nem frazeológiai korlátozottságának az egyértelmű megállapításához nem elegendők kizárólag a szemantikai ismérvek. Feltétlenül tekintettel kell lennünk az alaktani és a szerkezeti kötöttség jelenségeire is. A szójelentés frazeológiai kötöttsége ugyanis együtt szokott járni bizonyos morfológiai és szintagmatikai kötöttségekkel is, ami az egyszerűen csak szűk szemantikájú szavak használatára nem jellemző. A *rekkenő* melléknév a *hőség*-hez, a *meleg*-hez való viszonyában lehet jelző is, és lehet állítmány is: *rekkenő hőség van ma* és *rekkenő ma a hőség*. Ezzel szemben a *farkasordító hideg* kapcsolat jelzői tagjából nem csinálhatunk állítmányt: * *farkasordító az idén a hideg*. Ha alkalmi használatban előfordul is ilyesmi: *Madárlátta ez a kenyér?*, ez igazában nem felel meg az ilyen kapcsolatok használati normáinak.

A frazeológiailag kötött jelentésű szó szorosabb szemantikai egységet alkot a vele társuló szóval annál, semhogy lépten-nyomon bővíteni lehetne a mondatban akár magát a kötött használatú szót, akár a kapcsolat másik tagját külön-külön. Bővítményt tulajdonképpen csak az egész kapcsolat kaphat: *nagyon pórul járt.*

A két tag egymásmellettiségének megbontása sem egyeztethető össze a használat normáival. Kivételt csak ilyen esetek képeznek: *Nem vigyázott, így pórul is járt; Nem vigyázott, míg egyszer pórul nem járt.*

Mindezek — igaz — nem közvetlenül szemantikai szempontok, ezért egy bizonyos szemantikai kategória biztosabb körülhatárolása vonatkozásában csak másodrendűen jöhetnek szóba. Annyiban azonban szemantikai megalapozása is van ennek a kiegészítő szintagmatikai szempontú próbának, amennyiben a szóban forgó frazeológiai kapcsolatok tagjainak egymásmellettiségét, egyszersmind szintagmatikai megformáltságuk jegyeit a kapcsolatok szoros szemantikai egysége magyarázza.

Olyan frazeológiai kapcsolatok ezek, amelyekben csak az egyik tag mutat — ha mutat — idiomatikus vonásokat, a kapcsolatok jelentésbeli egysége azonban így is jól érzékelhető.

A legtöbb ide tartozó kötött használatú szó egyébként képes arra, hogy önmagában hangoztatva felkeltse az egész kapcsolatnak a képzetét. Ha azt hallom: *madárlátta,* befejezetlennek érzem a megnyilatkozást, és nyelvi tudatom sugalmazása alapján folytatásként várom a *kenyér* szó elhangzását is utána.

Ez persze ismét csak nem kellő súlyú szemantikai argumentum, minthogy a szavak gyakori együttes szövegbeli előfordulása alapján nemcsak szoros

szemantikai egységet alkotó szavak kelthetik fel egy-egy másik szó képzetét, hanem ilyen egységbe nem tartozó szavak is. Ennek ellenére is azt mondhatjuk, hogy a szoros, mert állandósult egységet alkotó egymásmellettiség esetében erősebb és egyértelműbb ez a felidéző erő, mint az esetlegességekkel járó egymásmellettiség körülményei között.

2.1.7.5. A fentebb felsorolt érvek a nyelvi példákkal együtt eléggé érzékelhetően mutatják, hogy V. N. Telija kategorizálási kísérlete, amelyben az egyik oldalon vannak a frazeológiailag kötött használatú szójelentések, a másikon pedig a speciálisan szűk szemantikai volumenű szójelentések, az ő meghatározásai alapján csak jelentős megszorításokkal vihető végig. Nagyobb nyelvi anyagon elvégzett vizsgálatok tanúsága szerint azonban még további megszorítások is szükségesnek mutatkoznak.

2.1.7.6. A tapasztalat egyebek között azt mutatja, hogy ezen a szemléleti alapon olykor egy és ugyanaz a szó éppúgy besorolható az egyik szóban forgó kategóriába, mint a másik. A *kárt vall, kudarcot vall, szégyent vall* kapcsolatok igei eleme az elmélet szerint úgy ítélhető meg, mint szűk szemantikájú szó, amelynek három irányban van kapcsolódási lehetősége. (A *kár*, a *szégyen* és a *kudarc* ugyanis semmi esetre sem szinonimák.) Ha azonban azt nézzük, felcserélhető-e e kapcsolatokban a három közül valamelyik névszó a szinonimájával, egyértelműen megállapíthatjuk, hogy nem. (Nem beszélhetünk ilyesminek talán még az alkalmi lehetőségéről sem: **károsodást vall, *sikertelenséget, *felsülést, *fiaskót vall* stb.) Ez a körülmény viszont a frazeológiai kötöttség jelenségére utal, mert arra jellemző ez a tulajdonság. Meglehetősen sok tehát az érintkezés, az átfedés és a kereszteződés a két kategóriához tartozó szójelentések használatbeli viselkedésében.

2.1.7.7. A fentiekben igyekeztem rámutatni V. N. Telija felfogásának egyes problematikus pontjaira. Ez azonban egyáltalán nem jelenti azt, hogy elvetendőnek tartanám a frazeológiai kötöttség, illetőleg a tárgyi-dologi okokkal magyarázható korlátozott kapcsolódás közötti különbségtétel szükségességét. A problematikus mozzanatok feltárása természetesen nem jelenti azt sem, hogy az alapkérdést ezzel megoldottnak tekinteném.

2.1.7.8. A frazeológiailag kötött használat, illetőleg a tárgyi-dologi okokból eredő használati korlátozottság közötti különbséget a következőképpen látom felvázolhatónak.

Nem frazeológiai használati kötöttséggel állunk szemben, ha az illető szó (szójelentés) szemantikai alkata legalább elvben lehetővé teszi a meglevő(k) mellett további szókapcsolatok kialakulását is. Ez az elvi lehetőség a valóságban nem mindig realizálódik a szemünk előtt, ennek azonban szemantikailag nem nyelvi, hanem tárgyi-dologi okai vannak. Aránylag gyakran vagyunk azonban tanúi a kapcsolódási lehetőségek bővülésének is. A *szembiztos* melléknév például eleinte csak a *harisnya* főnévvel kapcsolódott — jelzőként és állítmányként egyaránt. Később megjelent a *harisnyanadrág* mint hasonló anyagból, technikailag hasonló eljárással készített ipari termék, s ma már a *szembiztos* melléknév a *harisnyanadrág* főnévvel is éppen olyan természetes módon kapcsolódik, mint korábban a *harisnya* főnévvel. (Ha az ipar a jövőben ugyanilyen alapanyagból más, újabbfajta termékeket

is előállít, a *szembiztos* melléknév azoknak a nevével is szabályosan kapcsolódni fog.) Hasonló az eset a *csókálló* melléknévvel is. Eleinte csak az *ajakrúzs* és a *rúzs* főnevekre terjedt ki a kapcsolódási köre, újabban a *szájfény* szóra is.

A használati kör bővülése természetesen nem minden egyes ide tartozó szóra vonatkozólag tekinthető előbb-utóbb biztosan realizálódó lehetőségnek. A *fenékjáró* melléknév használata a halaknak csak egy sajátosan szűk körére korlátozódik, például *fenékjáró küllő*, és könnyen lehetséges, hogy ez a kör a jövőben sem fog bővülni. Ez azonban nem változtat azon az alapvető tényen, hogy a szó használati korlátozottságának itt tárgyi-dologi okai vannak.

2.1.7.9. Frazeológiai használati kötöttséggel van viszont dolgunk, ha a kapcsolódás lényegében egyetlen szóra korlátozódik, és ennek nincs semmi tárgyi-dologi oka. A *testi-lelki jóbarát* állandósult kapcsolat melléknévi tagja nem társul a *jó pajtás*, a *jó cimbora* kapcsolatokkal vagy egyszerűen a *pajtás*, a *cimbora*, a *társ* stb. szavakkal sem. Még az itt leginkább elképzelhető **testi-lelki jó barátnő* kapcsolat sem tekinthető nyelvi ténynek, a frazeológiai állomány egy elemének. Hasonlóképpen a *kenyeres pajtás* első eleme sem társul a *cimbora*, a *társ*, a *barát* stb. főnevekkel. Ha a használati korlátozottság tárgyi-dologi okokkal volna magyarázható, ez a szorosan egyedi kapcsolódási lehetőség itt nem lehetne nyelvi tény, hiszen akkor a *testi-lelki* is, a *kenyeres* is kapcsolódna a szinonimák minőségében ide tartozó szóanyag minden egyes tagjával. A speciálisan szűk szemantikai volumenű szavaktól eltérőleg, amelyeknek a kapcsolódási lehetősége csak korlátozott, a frazeológiailag kötött használatú szavak és szójelentések használata egy bizonyos kapcsolatban kizárólagos. A korlátozottság — amint fentebb láttuk — számos esetben mérséklődik, a frazeológiai kötöttség ezzel szemben a maga egyediségében elvben állandó.

Mint minden a nyelvben, természetesen a frazeológiai használati kötöttség is megváltozhat, pontosabban ez a szoros kötöttség is feloldódhat, ha a nyelvi tudatban és a nyelvhasználatban olyan változás következik be, amelynek ez lesz az eredménye. Ám amíg a tárgyi-dologi jellegű használati korlátozottság csak egyszerűen mérséklődik, ha újabb tagok lépnek be a kapcsolódó szavak körébe, a frazeológiai kötöttség mint olyan megszűnik létezni, ha a kapcsolódás kötöttsége feloldódik. Ez az alapvető különbség a két dolog között.

2.1.8. Megítélésem szerint nem tartozik szorosan a dolog lényegéhez, ebből eredően csak másodrendű kérdés, hogy akár a frazeológiai kötöttség, akár az egyszerű használati korlátozottság inkább átvitel, metaforizáció eredményeként keletkezett vagy egyszerű egyenes szójelentések esetében mutatkozik-e szabályosnak, illetve gyakoribbnak. Mind a két típusra elég sok példa van. Nem áll tehát, hogy mind a kettő csak átvitt jelentésekhez lenne kötve. A korlátozott kapcsolódású szavak között a már említett *szembiztos*, *fenékjáró*, továbbá a *faltól falig (szőnyeg)*, a *hadra kelt (sereg)*, *merített (papír)*, *eltökélt (szándék)*, *külsérelmi (nyomok)*, *menettérti (jegy)*, *drótszőrű (foxi)*, *tövisszúró (gébics)*, *vérehulló (fecskefű)*, *bocsánatos (bűn)*, *csonttollú (madár)* stb. a nem átvitellel keletkezett szójelentéseket példázza. (A frazeológiailag kötött használatú szójelentések nem átvitt jellegű

típusáról fentebb már volt szó az *óva int* és a hasonlók kapcsán.) Valószínű azonban, hogy az átvitt jelentésű szavak vannak mennyiségileg nagyobb számban mind a két csoportban.

A Telija által szinte mindig az erősen poliszém szavak „sokadik" jelentései között keresett korlátozott kapcsolódású szójelentések mellett a magyarban meglehetősen gyakoriak a *szembiztos, fenékjáró* típusú összetett szavak is ebben a kategóriában.

2.1.8.1. A használatukban frazeológiailag kötött szójelentéseknek egy másik speciális szójelentés-típustól történő elhatárolása D. N. Šmelevtől származik. Šmelev a frazeológiai kötöttséget, amelyet szintagmatikus kötöttségnek minősít, a szójelentések használatának ún. paradigmatikus kötöttségétől igyekszik világosan megkülönböztetni.

A lexikális paradigmatikus használati kötöttség jelenségét a magyarban nagyobb számban példázzák szóösszetételek előtagjai, mint állandósult szókapcsolatok valamelyik eleme. Ilyen előtagok találhatók az *unokatestvér, unokaöcs, unokanővér* stb., a *nagyapa, nagymama, nagyszülők* stb., a *nagybácsi, nagynéni* stb. szósorokban. (Ezek a sorok szemantikájuk által lexikális paradigmákat alkotnak.) Nem kétséges, hogy az *unoka-* és a *nagy-* előtagok itt sajátos jelentésben szerepelnek, és hogy ezt a jelentésüket csak ilyen összetételekben képesek realizálni.

A kapcsolatok — nem pedig összetételek — tagjaként szereplő ilyen használatbeli kötöttség példája lehet a magyarban az *egyszülött fia, lánya, gyermeke vkinek* és az *elsőszülött fia, lánya, gyermeke vkinek*. Ezek éppúgy, mint a fenti összetételi előtagok, paradigmatikus használati kötöttséget mutatnak.

A paradigmatikus jellegű használati kötöttség tulajdonképpen a tárgyidologi okokkal magyarázható kötöttségnek egy jól elkülöníthető típusa. Az általánosból való kiemelése nem látszik indokoltnak, az azon belüli elkülönítése viszont helyeselhető.

Érdekessége ennek a szemantikailag jól jellemezhető használati kötöttségű szóanyagnak, hogy rendszerint szópárokban vagy -sorokban jelentkezik, és hogy a magyarban gyakrabban realizálódik összetételi előtagok formájában. (A fenti példák mellett l. még *dédapa, dédanya, dédszülők, dédősök, dédunoka; ükapa, ükanya, ükunoka* stb.) Ez utóbbi jelenség egy adalék lehet bizonyos szokványos szókapcsolatok és az összetett szavak szemantikai jellemzéséhez.

2.1.8.2. Még egy irányban látom feltétlenül szükségesnek a frazeológiailag kötött használatú szójelentések elhatárolását. Ez a metaforikus alakulású FE-ek egy-egy sajátos, a kapcsolaton kívül nem létező elemétől való megkülönböztetés. Ez az elkülönítés egyébként — számomra meglepő módon — nem szerepel a szakirodalomban, jóllehet az egyik alapproblémája a frazeológiailag kötött szójelentések kérdéskörének. Arról van szó: mikor beszélhetünk frazeológiailag kötött szójelentésekről, és mikor lehet szó metaforikus jelentésű FE-ek egy valamilyen sajátos, létezésében a kapcsolathoz kötött eleméről.

2.1.8.3. Az egyik oldalon az *esküdt ellenség*, a *farkasordító tél (hideg)*, a *hétpecsétes titok*, a *szemenszedett hazugság* stb. foglal helyet, a másik oldalra

ilyenféle FE-ek kerülnek: *kivágja a rezet, eben gubát cserél, füle botját sem mozdítja, ebek harmincadjára kerül, nem káptalan a feje vkinek.*

Az előbbi csoportban az *esküdt*, a *farkasordító*, a *hétpecsétes*, a *szemenszedett* jelentésének meghatározása a feladat, a második csoport anyagából a *gubát*, a *botját*, a *harmincadjára*, a *káptalan* szavak sajátos szemantikai szerepének a megállapítása a teendő. Közös vonás a két csoport kérdéses elemei szempontjából, hogy egyik ilyen szó sem él azonos szemantikai szerepben szabad szókapcsolatok tagjaként. (Ezért is mutatkozik szükségesnek a két csoport közötti különbség megállapítása.) Alapvető különbség viszont a vizsgált anyagban, hogy az *esküdt ellenség*, a *szemenszedett hazugság*, a *hétpecsétes titok* stb. *ellenség*, *hazugság*, *titok* eleme a maga eredeti jelentésében szerepel, ezzel szemben az *eben gubát cserél*, a *füle botját sem mozdítja* stb. kapcsolatoknak egyetlen eleme sem szerepel a maga eredeti jelentésében, hanem úgy lép fel, mint egy metaforikus jelentésegység kisebb-nagyobb mértékben még érzékelhető vagy már elhomályosult jelentésű eleme. Ezért aztán ezek a szavak mint a metaforikus jelentésegység elemei külön-külön igazában nem szemantizálhatók, hanem inkább csak a maguk összességében. Attól függően, hogy a metafora képi háttere menynyire érzékelhető, illetőleg mennyire elhomályosult már, a kapcsolatok egyes tagjainak szerepe kisebb vagy nagyobb mértékben meghatározható a metafora megalkotásában. A frazeológiailag kötött használatú szavakkal alkotott állandósult szókapcsolatok ezzel szemben mint kapcsolatok nem metaforikusak, ezért mind a két elemük jelentése elkülöníthető. A kapcsolatok teljes jelentéséből kiemelhető az egyenes — és szabad — jelentésű szó szemantikája, a kötött jelentésű szó szemantikája pedig az lesz, ami az egész kapcsolat jelentéséből az egyenes jelentés kiemelése után fennmarad. Az *esküdt ellenség* tehát csakugyan valamilyen *ellenség*, mégpedig — szinonimákkal kifejezve — *elszánt, dühödt, ádáz ellenség.*

Frazeológiailag kötött használatú szójelentésről tehát csak akkor beszélhetünk, ha a kapcsolat másik tagja a maga direkt jelentésében szerepel, ezért a kötött szójelentés meghatározása — legyen ez a jelentés metaforikus vagy egyszerű, csak elhomályosult — a kapcsolat egészének jelentését és a másik tag jelentését ismerve megbízhatóan elvégezhető. Ha nem ilyen a FE szemantikai szerkezete, nem beszélhetünk frazeológiailag kötött szójelentésről.

2.1.8.4. A szakirodalomban fölmerült a kérdés, szintagmatikailag milyen helyzetet foglalnak el a frazeológiailag kötött jelentésű szavak az állandósult kapcsolatokban. V. N. Telija egyértelműen azt az álláspontot képviseli, hogy frazeológiailag kötött jelentésű szó nem lehet alaptagja a szókapcsolatnak. A magyar nyelvi anyag ezzel szemben azt mutatja, hogy ha ritkábban is, de van példa az ilyesmire. Valóban sokkal gyakoribb jelenség, hogy a frazeológiailag kötött használatú szó nem alaptag: *esküdt* (ellenség), *eltökélt* (szándék), *kötve* (hiszem) stb. Ám a *télvíz idején*, az *éjnek (éjszakának) évadján* és néhány egyéb példa azt mutatja, hogy az alaptag szerepére, illetőleg a kapcsolat jelentésében az alaptagéhoz hasonlóan fontos szemantikai „hely" betöltésére is alkalmas lehet a kötött jelentésű szó. (Telija úgy véli, hogy szemantikájuk természetéből adódóan ezek a szavak nem is alkalmasak az alaptag szerepére a szókapcsolatokban. Vélekedése abból az alapfelfogásból ered, amely szerint ezek a frazeológiailag kötött szó-

jelentések mindig erősen színesek, metaforikusak, amilyen például a *farkasordító*, a *szemenszedett*, ezért szemantikájuk diffúz, s ebből eredően legföljebb színezhetik egy alaptag jelentését, de maguk nem léphetnek fel alaptagként. Amint láttuk, ez nem egészen így van.)

3. A FE-ek poliszémiájáról

3.1. Ez a kérdéskör újabban került be a frazeológiai jelentéstan problematikájába, mégpedig annak a törekvésnek a jegyében, hogy a FE-ek sajátos szemantikai arculatának vonásait keresve a kutatásnak a FE-ek szemantikájának minden vonatkozására ki kell terjednie. A már említett V. P. Žukov, ha röviden is, de külön kis fejezetben tárgyalja a felmerülő kérdések egy részét. (Hogy a FE-ek közül is soknak van több jelentése is, azt természetesen korábban is észlelték — erről tanúskodnak az akkori frazeológiai szótárak is —, mindenesetre nem tették tudományos vizsgálat tárgyává ezt a jelenséget.)

3.1.1. Žukov (1978, 124—134) a FE-ek poliszémiáját vizsgálva alapvető különbséget vél felfedezni a poliszém szavak, illetve FE-ek jelentéstani szerkezetének felépítésében. Véleménye szerint a szavak poliszémiájának alakulására a láncolatos felépítés a jellemző. Ez azt jelenti, hogy az újabb jelentések ilyen esetben nem az alapjelentéshez kapcsolódnak, mert általában egy kivételével nem közvetlenül abból születnek, hanem az őket közvetlenül megelőző jelentéshez, amelyből általában erednek. Ilyen módon az egyes jelentések mint a lánc szemei kapcsolódnak egymásba. A több jelentésű FE-ek ettől eltérően radiális formában, azaz az alapjelentés újra meg újra ismétlődő metaforizációja útján nyerik el poliszém jelentésük szerkezetét. Ha valóban az a helyzet, amit Žukov felvázol, az fényesen bizonyítja azt a kiinduló feltevést, amelynek értelmében a FE-ek szemantikája lényegesen más, mint a szavaké.

3.1.1.1. Ellenőrzésül megvizsgáltam ezer magyar poliszém FE szemantikai struktúráját — O. Nagy Gábor ismert frazeológiai szótára (1966) alapján. Az eredmény ennek alapján nem annyira egyértelmű, amennyire Žukov munkája sugalmazza. Ennek azonban legalábbis részben az lehet az oka, hogy a FE-ek szótári szemantizációja körül jóval több a bizonytalanság, mint a szavak esetében az értelmező szótárakban. Így az anyag egy nem elhanyagolható százalékát el kellett ejteni mint a vizsgálat szempontjából nem világosat, nem hasznosíthatót.

Az ismételt metaforizációnak kétségtelenül vannak többé-kevésbé tiszta esetei, például *Egy lantot pengetnek:* a) összejátszanak; b) ugyanazt fújják; *Üres ládának nem kell lakat:* a) ami nincs, azt nem lopják el; b) csúnya lány erkölcsét nem kell félteni; *Kutya szokott egy bőrben járni:* a) nem járhat az ember mindig egy ruhában; b) hitvány emberre vall a megrögzöttség; *Kutyahájjal kenték meg:* a) hamis, ravasz ember; b) fösvény, zsugori ember stb. Az ilyen esetek száma aránylag jelentékeny, de jócskán vannak kétséget támasztó értelmezések is, például: *Sok tarka macskája van:* a) nem feddhetetlen ember; b) megbízhatatlan, hazug ember; c) sok rigolyája, bogara van. Itt a c) jelentés kétségtelenül a kiinduló

alak metaforizációja, az a) és a b) azonban — amennyiben adekvát ez a jelentéselkülönítés — egymással is szoros kapcsolatba hozható. Ilyen eset is meglehetősen sok van a szóban forgó szótárban.

Amíg nincs megbízhatóbb eszközünk az egyes frazeológiai jelentések egymáshoz való viszonyának meghatározására, aligha mondhatjuk meg mindig egyértelműen, ismételt metaforizációval van-e dolgunk vagy láncolatos jelentésfejlődéssel az ilyen esetekben: *Föltették a kontyát*: a) kontyolással asszonnyá avatták; b) teherbe ejtették.

Minthogy igen sok az egyértelműen be nem sorolható eset, megbízható számadatokkal nem szolgálhatok az ismételt metaforizáció, illetőleg a láncolatos jelentésfejlődés arányait illetőleg. Tény azonban, hogy akkor is meglehetősen gyakori jelenség az ismételt metaforizáció a frazeológiában, ha csak a többé-kevésbé tiszta eseteket vesszük számításba. Valószínűleg lényegesen gyakoribb, mint a szójelentések alakulásának folyamatában. Ennyiben tehát megerősíthetem Žukov tételének lényegbeli igazságát. Az arányok pontosabb feltárása a jövő feladata.

3.1.1.2. Az elvégzett összehasonlítás még két megállapítást is megenged. Az egyik: a FE-ek állományában észrevehetően ritkább a poliszémia jelensége, mint a szavak körében. A másik: a poliszém FE-ek a szótár tanúsága szerint nem alkotnak olyan differenciált, erősen tagolt szemantikai struktúrát, mint a poliszém szavak. Két-három jelentésnél több alig-alig kerül egy-egy poliszém FE jelentéstartományában. A szójelentések száma ezzel szemben olykor a 7—8-at is eléri. Ez a körülmény is jellemző a kétféle nyelvi anyag jelentéstanára.

4. A FE-ek kapcsolódásáról

4.1. A FE-ek természetesen nem magukban, nem elszigetelten kerülnek elő a nyelvhasználat folyamatában, hanem különféle szavakkal, esetleg más FE-ekkel kapcsolatokat alkotva. Ezek a szintagmatikus kapcsolódások alkotják a FE-ek kontextusait a mondatokban.

4.1.2. A FE-ek kapcsolódási lehetőségei nem annyira változatosak és széles körűek, mint a szavaké. Ennek az egyik nyilvánvaló oka az, hogy a FE-ek szemantikailag általában jóval összetettebbek, mint a szavak. Márpedig tudvalevőleg mennél bonyolultabb jelentéstani szerkezetű egy nyelvi egység, annál sajátosabbak és általában annál szűkebbek a kapcsolódási lehetőségei. Ráadásul a FE-ek egy része — amint ismeretes — nyelvtanilag nem képes az alakváltoztatásra, ami egy további oka lehet a kapcsolódás szűkösebb voltának. Mindez a FE-ek jelentéstanának sajátos problematikájához tartozik.

4.1.3. Az alábbiakban a FE-ek kapcsolódásának egy olyan sajátos jelenségéről lesz szó, amely alapjában véve a szavak körében is megfigyelhető, a frazeológiában azonban jóval erőteljesebb formában és szélesebb körben megmutatkozik.

Szavak példáján illusztrálva a szóban forgó jelenséget, azt mondhatjuk, hogy a *lélekszakadva* összetett szónak szűkebb, speciálisabb a szintagma-

alkotó képessége, mint a hasonló jelentésű *lihegve, fujtatva* stb. igenévi alakoknak. A *lélekszakadva* ugyanis csak valamilyen személyt jelölő szóra vonatkoztatva használható (például *lélekszakadva futott egy asszony)*, a *lihegve, fujtatva* ezzel szemben bizonyos állatokkal kapcsolatosan is használható. A kapcsolódásnak az a speciálisan szűk köre, amelyet itt a *lélekszakadva* határozószó példája mutat, nagyon jellemző a FE-ek egy nagyon jelentős hányadára. Ami tehát a szavak egy kisebb részére vonatkozólag is megfigyelhető, ugyanaz dominánsan jellemzi a FE-ek igen nagy százalékát.

4.1.4. Ha a jelenség magyarázatát keresve szemügyre vesszük a *lélekszakadva* szó szemantikai felépítését (belső alakját, motivációját) a *lélek* előtag jelentése elegendőnek bizonyul a valamilyen élő személyt jelentő szóra korlátozódó kapcsolódási lehetőség magyarázatául. Az adott összetett szó motivációja nem homályosult még el annyira, hogy a szélesebb körű — állatokra is kiterjedő — kapcsolódás lehetséges volna. Ezt elmondhatjuk az ide tartozó igen nagyszámú FE-ről is. A *leveszi a kezét vkiről, vmiről* esetében is annyira élő a szólás képi háttere, hogy állat nem lehet az alanya ennek az igei szófaji értékű FE-nek, ha állítmányként szerepel a mondatban. Ugyanezt mondhatjuk az *ágynak esik, ágynak dől* vagy az *ágyat nyomja* FE-ek szemantikájáról is. (Az állatok is megbetegszenek ugyan és betegeskednek is, az *ágy* képzete azonban egymagában elegendő ahhoz, hogy ezeknek a szólásoknak az állatokkal kapcsolatos társulási lehetőségét kizárja.) Ilyen szemantikai felépítésű FE viszont nagyon sok van, éppen ezért legtöbbször már ránézésre meg lehet állapítani — ha a nyelvérzék szerepét a kísérlet idejére kikapcsoljuk —, hogy az olyan FE, amelynek valamelyik tagja sajátosan az emberrel kapcsolatos valamit nevez meg (testrészt, az emberi életmód, életforma valamilyen elemét stb.), nem alkalmazható állatokra vonatkoztatva.

4.1.5. A FE-ek tekintélyes részének szorosan az emberhez kapcsolódó használata olyan erős, hogy számos esetben a jelentés motivációjának valamilyen — a fentiekben említett — sajátos eleme sem szükséges a használat korlátozott voltának megokolásához. A *megijed, megrémül* szinonimájaként használatos *inába száll a bátorsága* FE is tipikusan személyekre vonatkoztatva él, pedig egyrészt az állatok is megijednek, másrészt ebben a FE-ben nincs olyan szó, amely kizárná annak a lehetőségét, hogy lóra, kutyára stb. is alkalmazzuk ezt a szólást. Talán a *felkopik az álla* és néhány hasonló olykor előfordul háziállatokra vonatkoztatva is. (Például: *zörög a csontja ennek a lónak.)*

Vannak esetek, amikor egy-egy FE, amely tipikusan emberekkel kapcsolatos, a szövegben olyan szavakkal társul, amelyek közvetlenül nem jelentenek élő személyeket. Ilyen jelenségekre gondolok: *Ezek a hibák nem a tervezés, hanem a kivitelezés lelkén száradnak.* Nem kétséges azonban, hogy a *tervezés* mögött a *tervezők*, a *kivitelezés* mögött a *kivitelezők* bújik meg. Az átvitel ilyen irányú lehet, de ezek csak alkalmi esetek.

Vannak átmeneti jelenségek is, ezeknek a számbavétele és mennyiségi felmérése azonban csak alapos teszteléssel lenne megoldható.

Egyelőre csak annyit tudunk, azt azonban nagy biztonsággal állíthatjuk, hogy a FE-ek igen nagy része erősen antropocentrikus szemléletű, s hasz-

nálatuk körének kiszélesedése (az ember → állat → élettelen dolog) nagyon lassan és nehezen halad előre.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Амосова, Н. Н.: *Основы английской фразеологии* (Leningrád, 1963). (= Amosova 1963).
Bally, Ch.: *Traité de stylistique française* (Paris 1909).
Juhász József, A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína: *Tanulmányok a magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből* (Budapest, 1980).
Кунин, А. В.: *Фразеология современного английского языка* (Moszkva, 1972) (= Kunin 1972).
O. Nagy Gábor: *Magyar szólások és közmondások* (Budapest, 1966).
— : *Abriss einer funktionellen Semantik* (Budapest, 1973).
Шмелев, Д. Н.: *Очерки по семасиологии русского языка* (Moszkva, 1964) (= Šmelev 1964).
— : *Современный русский язык, Лексика* (Moszkva, 1977) (= Šmelev 1977).
Телия, В. Н., Фразеология: *Общее языкознание* (Moszkva, 1972) (= Telija 1972).
— : Семантический аспект сочетаемости слов и фразеологическая сочетаемость: *Принципы и методы семантических исследований.* (Moszkva, 1966) (= Telija 1966).
— : Семантика связанных значений слов и их сочетаемость: *Аспекты семантических исследований.* (Moszkva, 1980) (= Telija 1980).
Виноградов, В. В., Основные понятия русской фразеологии: *Труды юбилейной сессии ЛГУ.* (Leningrád, 1946) (= Vinogradov 1946).
— : Об основных типах фразеологических единиц в русском языке: *А. А. Шахматов.* (Moszkva, 1947) (= Vinogradov 1947).
— : Основные типы лексических значений слов. *Вопросы языкознания* 1953 N°5. (= Vinogradov 1953).
Жуков, В. П.: *Семантика фразеологических оборотов* (Moszkva, 1978) (= Žukov 1978).

Kiefer Ferenc

A *-hat/-het* képző jelentéstanához
Az episztemikus *-hat/-het*

1. Dolgozatomban a *-hat/-het* képző úgynevezett episztemikus jelentésével foglalkozom. A természetes nyelvekben a logikai (aletikus) modalitás nem játszik nagy szerepet. Annál fontosabbak azonban azok a modalitás-típusok, amelyeknél a lehetőség és a szükségszerűség fogalma ismereteinktől (episztemikus modalitás), bizonyos normáktól vagy törvényektől (deontikus modalitás), képességeinktől (diszpozicionális modalitás), kívánságainktól (buletikus modalitás), külső körülményektől (circumstanciális modalitás) stb. függ. Fontos kérdés, hogy ezek a modalitás-típusok elkülönülnek-e egymástól a nyelvi szerkezetben, vagy pedig csak fogalmi (logikai) kategóriák alapján választhatók szét. Dolgozatomban megmutatom, hogy az episztemikus modalitás általában a többi modalitásétól különböző szintaktikai struktúrával jelenik meg.

Egy másik fontos probléma, amivel foglalkozni kívánok, az úgynevezett szubjektív és objektív episztemikus lehetőség megkülönböztetése. A logikai irodalomban általában azt feltételezik, hogy az episztemikus modalitás egységes kategória.[1] Tegyük fel, hogy adva van egy I ismerethalmaz. Ez a halmaz t é n y e k e t kifejező kijelentéseket tartalmaz. Ha most a szükségszerűség logikai operátorát az irodalomból ismert módon □-vel, a lehetőség logikai operátorát pedig ◇-vel jelöljük, akkor az episztemikus szükségszerűség azt jelenti, hogy □p-t I-re vonatkoztatjuk, az episztemikus lehetőség pedig azt, hogy a ◇p-t vonatkoztatjuk I-re. Az I-re való vonatkoztatás a logikai következmény, illetve a logikai kompatibilitás fogalmával explikálható.[2] Más szóval, az episztemikus □p azt jelenti, hogy p k ö v e t k e z i k I-ből, az episztemikus ◇p pedig azt, hogy a p összeegyeztethető (kompatibilis) I-vel. A *Stockholmban havaznia kell* mondat ezek szerint azt jelenti, hogy mindabból, amit Európa időjárásáról és az időjárásról általában tudok, következik, hogy Stockholmban havazik. Az I halmaz az idő-

[1] Így például J. Hintikka és nyomában az egész episztemikus logika. Az episztemikus logika általános elveiről is Hintikkánál olvashatunk. Vö. Hintikka (1962).

[2] A. Kratzer abból indul ki, hogy a *müssen* és *können* különféle modális értelmezései közti különbség a „beszédháttér"-ben (Redehintergrund) keresendő. Így van episztemikus, deontikus, diszpozicionális stb. beszédháttér. A *müssen* és a *können* azonban mindenütt ugyanazt jelenti, a *müssen* azt, hogy valami az adott beszédháttérből következik, a *können* pedig azt, hogy valami az adott beszédháttérrel kompatibilis. Vö. Kratzer (1978).

járásra vonatkozó ismereteimet tartalmazza. Másrészt a *Stockholmban havazhat* mondat jelentése ez: I-vel összeegyeztethető, hogy Stockholmban havazik, vagy másképp kifejezve, az, hogy Stockholmban havazik, nincs ellentétben azzal, amit az időjárásról tudok. De azt is mondhatjuk, hogy I alapján nem kizárt, hogy Stockholmban havazik. Kissé körülményes logikai nyelven azt szokták mondani, hogy *Nem szükségszerű, hogy Stockholmban ne havazzon.* A *Stockholmban havaznia kell* mondat „logikai" parafrázisa pedig a *Nem lehet, hogy Stockholmban ne havazzon* lenne. A szükségszerűség és lehetőség logikai fogalmai az episztemikus logikában sem függetlenek egymástól. Bármelyik definiálható a másik segítségével:

(1) a. $\Box p =_{def} \sim \Diamond \sim p$
b. $\Diamond p =_{def} \sim \Box \sim p,$

ahol $\sim$ a tagadás jele. És az episztemikus logikában is áll, hogy a *szükségszerű, hogy p*-ből következik, hogy p, azaz ha $\Box p$ igaz, akkor p-nek is igaznak kell lennie.

(2) $\Box p \rightarrow p$

(1) és (2) általában minden modális rendszerre érvényes.

Látni fogjuk azonban, hogy az episztemikus modalitás logikai fogalma nem képes a természetes nyelvi episztemikus modalitás minden fajtájának vagy szempontjának leírására. Más szóval, meg fogom mutatni, hogy a magyarban az episztemikus lehetőség fogalma több, egymástól lényeges szempontokban különböző jelenségeket fed, és hogy az episztemikus lehetőség logikai fogalma csak az úgynevezett objektív episztemikus lehetőségre alkalmazható.

A logikai lehetőség-fogalmak, akár aletikus, akár episztemikus vagy másfajta modalitásról van szó, mind feltételezik, hogy a modális operátor része annak, amit a világról állítunk, funkciója kizárólag valóságábrázoló. A természetes nyelvekben ezzel szemben az episztemikus lehetőség többnyire a beszélő attitűdjeként jelenik meg, funkciója tehát nem valóságábrázoló. Éppen ezért külön kell majd foglalkoznom a modális attitűdök kérdésével is.

2. A következőkben figyelmen kívül hagyjuk a nem episztemikus értelmezéseket, tehát feltételezzük, hogy mondataink mindig egy I episztemikus háttérre vonatkoztatva értelmezendők. Induljunk ki a következő mondatpárokból:

(3)a. *Pisti játszhat a kertben.*
b. *Pisti a kertben játszhat.*

(4)a. *Anna írhat levelet.*
b. *Anna levelet írhat.*

(5)a. *Anna mehetett moziba.*
b. *Anna moziba mehetett.*

(6)a. *Zoli utazhatott hajóval Stockholmba.*
b. *Zoli hajóval utazhatott Stockholmba.*

A ritkítás a mondathangsúly helyét jelöli. Már első pillantásra is láthatjuk, hogy az (a)-mondatok nem jelentik ugyanazt, mint a megfelelő (b)-mondatok. (3a) jelentése így írható körül: mindannak alapján, amit a világról és különösen Pistiről tudok, nem kizárt, hogy Pisti a kertben játszik, de természetesen játszhat másutt is, sőt lehet, hogy egyáltalán nem játszik, hanem a fa alatt alszik. Más szóval, (3a) a már ismert episztemikus lehetőséget fejezi ki. A (3b) mondat ezzel szemben már nem jelent puszta episztemikus lehetőséget. Most már nem mondhatom, hogy Pisti a kertben játszik, de játszhat másutt is. Amíg (3a) egy a lehetőségek közül, (3b)-nél többről van szó, ti. arról a lehetőségről, amit legvalószínűbbnek tartunk. Jó okunk van azt hinni, hogy Pisti a kertben játszik. A (3b)-ben kifejezett lehetőség már nem azonos a logikából ismert episztemikus lehetőséggel. A (3a) és (3b) közti különbséget más oldalról is megvilágíthatjuk. A (3a) mondat adekvát válasz lehet arra a kérdésre, hogy *Elképzelhető, hogy Pisti a kertben játszik?*, a válaszban azt mondjuk, hogy ezt lehetségesnek tartjuk (nem tartjuk kizártnak). A *Hol lehet Pisti?* kérdésre viszont csak (3b) lehet adekvát válasz, hiszen ezzel a kérdéssel általában nem az összes lehetőségek felsorolását kívánjuk meg hallgatónktól.

A (3a) és (3b) közti különbségekhez hasonló különbségeket fedezhetünk fel a többi mondatpárnál is. (4a) azt jelenti, hogy Anna levélírása beletartozik a lehetőségek birodalmába, (4b) viszont azt, hogy Anna jelenlegi ténykedése valószínűleg a levélírás. (5a)-val azt mondjuk, hogy nem kizárt, hogy Anna moziba ment, míg (5b) esetén I-ből arra következtetünk, hogy Anna moziba ment. Végül (6a)-ban csak annyit mondunk, hogy ismereteink alapján lehetséges, hogy Zoli hajóval utazott Stockholmba, de persze utazhatott vonattal vagy repülőgéppel is. (6b) esetén ezzel szemben alapos okunk van azt hinni, hogy Zoli hajóval és nem más közlekedési eszközzel utazott Stockholmba.

A (3a)—(6a) mondatok episztemikus lehetőséget fejeznek ki a logikából ismert értelemben. Nevezzük ezt az episztemikus lehetőséget *objektív episztemikus lehetőség*nek! Az objektív jelzőt az indokolhatja, hogy p lehetséges voltát egyedül az I ismerethalmaz dönti el, I pedig „verifikálható". I természetesen egyénenként változhat, a verifikálhatóság miatt azonban mégsem szubjektív.

A (3b)—(6b) mondatok ugyan szintén valamiféle episztemikus lehetőséget fejeznek ki — hiszen itt is ismereteinktől függ a lehetőség —, de ez az episztemikus lehetőség nem azonos a logikai episztemikus lehetőséggel. A (3b)—(6b)-hez hasonló modális állítások valamiféle szubjektív, nem mindig könnyen verifikálható evidencián alapulhatnak. Éppen ezért nevezzük most el az ezekben a mondatokban kifejezésre jutó episztemikus lehetőséget *szubjektív episztemikus lehetőség*nek.[3] Ezt a fogalmat azonban a későbbiekben még pontosítanunk (explikálnunk) kell.

[3] A szubjektív episztemikus és objektív episztemikus modalitás elnevezéseket J. Lyonstól kölcsönöztem (1977, 797). Lyons, többek között ezt írja: „In principle, two kinds of epistemic modality can be distinguished: objective and subjective. This is not a distinction that can be drawn sharply in the everyday use of language; and its epistemological justification is, to say the least, uncertain." (Uo.) Majd az *Alfred may be unmarried* mondattal kapcsolatban megjegyzi, hogy az objektív episztemikus olvasaton kívül van egy másik, szubjektív olvasata is: „. . . the speaker may be understood as subjectively qualifying his commitment to the possibility of Alfred's

A (3a, b)—(6a, b) mondatok azonban nemcsak szemantikailag, hanem szintaktikailag is különböznek egymástól. A példákkal kapcsolatban azt mondtuk, hogy a ritkított mondatrészek a mondathangsúly helyét jelzik. Tulajdonképpen azonban azt kellett volna mondanunk, hogy a ritkított mondatrészek a mondat *fókuszát* mutatják. Az (a)-mondatok a (b)-mondatoktól tehát elsősorban a fókuszban különböznek egymástól. Az (a)-mondatokban az ige a mondat fókusza, a (b)-mondatokban pedig egy névszói mondatrész. Eddigi megfigyeléseinket tehát a következő két állításban foglalhatjuk össze:

(7)a. Ha a modális mondat fókusza az ige, a mondat objektív episztemikus olvasatot kap.
b. Ha a modális mondat fókusza névszói mondatrész, a mondat szubjektív episztemikus olvasatot kap.

Ezekben a tételekben a „modális mondat" elnevezés olyan mondatokra utal, amelyekben az ige a *-hat/-het* képzőt tartalmazza.

Jegyezzük mindjárt meg, hogy a (7a, b) állítások mindegyike további pontosításra és kiegészítésre szorul. Így például a (7a) állítás így nem is igaz:

(8)a. *Péter m e g ebédelhetett.*
b. *Anna e l mehetett moziba.*

A (8a, b) mondatoknak is van szubjektív episztemikus olvasata annak ellenére, hogy a fókuszban az ige (pontosabban: az igekötő) áll. Erre a kérdésre, és (7a) pontosítására, ill. módosítására az alábbiakban még visszatérünk.

A (7b) sem problémamentes. Vannak ugyanis olyan névszói fókuszt (méghozzá nyomatékos fókuszt) tartalmazó modális mondatok, amelyek kétértelműek. Például

(9)a. *Mindenki e g y kísérőt hozhatott a bálba.*
b. *Gyermekkorában csak d é l u t á n i filmeket nézhetett.*
c. *Anna csak i l y e n könyveket olvashatott.*

A (9a, b, c) mondatoknak a szubjektív episztemikus olvasaton kívül van deontikus olvasatuk is.[4] Más esetekben viszont a névszói fókusz egyértel-

being unmarried in terms of his own uncertainty." (Uo.) Majd így fejezi be ezt a gondolatot: „Under this interpretation, which is probably the most obvious, (14) [= Alfred may be unmarried, KF] is more or less equivalent to (18) *Perhaps Alfred is unmarried.*" (798) Lyons később azt is megjegyzi (799), hogy az objektív episztemikus mondat tagadható, lehet rá kérdezni, szerepelhet hipotetikus állításokban és beágyazható *tud* alá, ami nem áll a szubjektív episztemikus mondatra. Mindebből arra következtethetünk, hogy Lyons valószínűleg ugyanarra gondolt, mint amit én a *-hat/-het* két olvasatával kapcsolatban mondtam, ill. mondani fogok. A magyar és az angol nyelv közti különbség folytán azonban a magyarban a szubjektív és objektív episztemikus olvasat közti határ élesen megvonható, a két olvasat, mint látni fogjuk, nyelvileg is különbözőképpen realizálódik.

[4] A (9a,b,c) mondatokban tapasztalt kétértelműség lehetősége egyrészt az ige szemantikájától, másrészt a fókuszban álló névszói csoport belső szerkezetétől függ. Így például a *Gyermekkorában csak délutáni filmeket láthatott* mondat már nem kétértelmű, hiszen csak szubjektív episztemikus lehetőségként értelmezhető. Ugyancsak kizárja a deontikus olvasatot az *Anna sok ilyen könyvet olvashatott* mondat. A problémát külön dolgozatban kívánom részletesen megvizsgálni.

műsíti a modális mondatot. A jelen összefüggésben azonban nem is annyira a szubjektív episztemikus lehetőségnek az összes többi modális lehetőségtől való elkülönítése az érdekes, hanem az objektív episztemikus lehetőségtől való megkülönböztetése. Márpedig a (9a, b, c) mondatok objektív episztemikus lehetőséget nem fejezhetnek ki.

Vajon miért van az, hogy a fókusz ilyen fontos szerepet kap a modális olvasat eldöntésénél? Mielőtt erre a kérdésre válaszolnánk, érdemes megjegyeznünk, hogy a szubjektív episztemikus lehetőséget több nyelvben a *kell* fejezi ki. Vö. például a (3b) mondat angol és német fordítását.

(10)a. *Steve must be playing in the garden.*
b. *Stefan muss (wohl) im Garten spielen.*[5]

Ez is arra látszik utalni, hogy a szubjektív episztemikus lehetőség erősebb állítás, mint az objektív episztemikus lehetőség. A *must*, illetve a *muss* használata azt sugallja, hogy itt szinte egyetlen lehetőségről van szó.

Térjünk most vissza a fókusz kérdéséhez! A fókusz szemantikai tulajdonsága a kimerítő felsorolás.[6] A *Pisti ment el moziba* azt jelenti, hogy az adott beszédhelyzetben Pisti az egyetlen személy, aki moziba ment. Vagy: *Péter Annát látogatta meg* azt jelenti, hogy az adott beszédhelyzetben Anna az egyetlen személy, akit Péter meglátogatott. Az igei fókusz nehezebben értelmezhető kimerítő felsorolásként, a legtöbb esetben értelmetlennek tűnik ez az értelmezés.[7]

A (3b)—(6b) szubjektív episztemikus mondatokat most a következőképpen kísérelhetnénk meg megmagyarázni. A *-hat/-het* lehetőséget fejez ki, *Pisti a kertben játszik* tehát kompatibilis I-vel. A kimerítő felsorolás miatt azonban ez egyben az egyetlen lehetőség, vagyis *Pisti a kertben játszik* nemcsak kompatibilis I-vel, hanem következik is belőle. Ez azt is megmagyarázná, hogy miért kell az angolban vagy a németben szükségességet kifejező igét *(must* és *müssen)* használnunk a magyar mondatok fordításánál. Ugyanakkor arra is magyarázatot kapnánk, hogy miért lehet a magyarban is a szubjektív episztemikus lehetőséget *kell*-lel parafrazálni. A (11a, b) mondatok majdnem szinonimek:

(11)a. *Pisti a k e r t b e n játszhat.*
b. *Pistinek a k e r t b e n kell játszania.*

A probléma ezzel azért nincs megoldva, mert ez a *kell* (vagy *must* és *müssen)* szintén szubjektív modalitást fejez ki: sem az (1a) ekvivalencia, sem pedig a (2) implikáció nem érvényes erre a *kell*-re. Ez a *kell* gyengébb, mint az (objektív) episztemikus *kell*. Próbáljuk meg ezért az I ismerethalmazt megváltoztatni. A tényekre vonatkozó ismeretek helyett vegyünk például sejtéseket, feltételezéseket. Jelöljük ezeknek a halmazát F-fel, a szubjektív episztemikus lehetőség operátorát pedig $\Diamond_S$-vel. A szubjektív episztemikus lehetőség fogalmát most már így definiálhatnánk:

[5] A (10a) mondat kétértelmű aszerint, hogy a *must* milyen (szubjektív vagy objektív) értelmezést kap. A (10b) mondat viszont a *wohl* miatt egyértelmű: csak szubjektív modalitást fejezhet ki.

[6] Szabolcsi Anna (vö. Szabolcsi [1980]) szerint a kimerítő felsorolás csak a nyomatékos fókusz tulajdonsága. A kérdésre az alábbiakban még visszatérünk.

[7] A későbbiekben látni fogjuk azt is, hogy az ún. igemódosítók nyomaték nélküli fókuszálásánál sincs meg a kimerítő felsorolás tulajdonsága.

(12) $\Diamond_{sp}$ azt jelenti, hogy p következik F-ből.

F-re vonatkoztatva így talán az (1a) ekvivalencia és a (2) implikáció is megmenthető. Ennek a megoldásnak ezenkívül még az az előnye is meglenne, hogy lehetővé tenné a modalitás egységes kezelését, azaz változatlanul érvényes lenne, hogy a lehetőség valamilyen H halmazzal való kompatibilitást, a szükségszerűség pedig H-ból való következményt jelentene.[8] És talán még intuíciónk sem tiltakozna túlságosan ez ellen a megoldás ellen. Sajnos azonban ez a megoldás mégsem jó. A szubjektív episztemikus modalitást kifejező mondatok ugyanis olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyeket (12) alapján nem tudnánk megmagyarázni. Vegyük most sorra ezeket a tulajdonságokat!

(A) Tagadás

Kezdjük a tagadással! Az objektív episztemikus lehetőséget kifejező mondatok, amint ez várható is, minden további nélkül tagadhatók:

(13)a. *Pisti nem játszhat a kertben.*
b. *Anna nem írhat levelet.*
c. *Anna nem mehetett moziba.*
d. *Zoli nem utazhatott hajóval Stockholmba.*

A tagadás értelme is világos: kizárt dolog, hogy Pisti a kertben játszik, vagy hogy Anna levelet ír, vagy hogy Anna moziba ment, vagy hogy Zoli hajóval Stockholmba utazott.

A (13a, b, c, d)-vel szemantikailag azonosak, de tőlük pragmatikailag különbözők a következő tagadó mondatok:

(14)a. *Pisti a kertben nem játszhat.*
b. *Anna levelet nem írhat.*
c. *Anna moziba nem mehetett.*
d. *Zoli hajóval nem utazhatott Stockholmba.*

Más a helyzet, ha a szubjektív episztemikus mondatokat próbáljuk tagadni.

(15)a. *Pisti nem a k e r t b e n játszhat.*
b. *Anna nem l e v e l e t írhat.*
c. *Anna nem m o z i b a mehetett.*
d. *Zoli nem h a j ó v a l utazhatott Stockholmba.*

Az első dolog, ami feltűnik, hogy ezek a mondatok nem tagadásai a (3b)—(6b) mondatoknak: az *Anna levelet írhat* kijelentésre nem lehet tagadólag az *Anna nem levelet írhat* kijelentéssel válaszolni. Ugyanakkor azonban a (15a, b, c, d) mondatok is szubjektív episztemikus lehetőséget fejeznek ki, de értelmezésükhöz általában szükség van a beszédhelyzet ismeretére. Például várakozásunknak (valaki mondta, előzőleg arra gondoltunk, úgy kellett volna lennie stb.) a *Pisti a kertben játszik* kijelentés felelne meg. Bizonyos indíciumokból azonban arra következtetünk, hogy ez nem áll fenn.

[8] Vö. Kratzer (1978). A német modális igék különböző jelentéseinek egymástól független szemantikai kezelését Grabski (1976) javasolja.

Ilyen beszédhelyzetben használhatjuk (15a)-t. Hasonló a helyzet a többi mondat esetén is. Más szóval, nem a modalizált mondatot tagadjuk, hanem a tagadó mondatot modalizáljuk. A szubjektív episztemikus lehetőségnél tehát a modális operátor mindig kívül esik a tagadás szkópuszán. Ez magyarán azt jelenti, hogy a szubjektív episztemikus mondatok nem tagadhatók (a tagadás nem vonatkozhat a szubjektív episztemikus lehetőségre). Természetesen egy szubjektív episztemikus mondattal szemben is kifejezhetjük ellenvéleményünket, de ezt az objektív lehetőség tagadásával tesszük. A (16) párbeszéd jól formált:

(16) A: *Éva l e v e l e t írhat.*
B: *Éva nem írhat levelet (, mert . . .)*

Ha ti. kizárt, hogy Éva levelet ír, akkor *Éva levelet írhat* sem mondható.

(B) K é r d ő m o n d a t

Az objektív episztemikus lehetőségre minden további nélkül rákérdezhetünk:

(17)a. *Pisti j á t s z h a t a kertben?*
b. *Anna í r h a t levelet?*
c. *Anna m e h e t e t t moziba?*
d. *Zoli u t a z h a t o t t hajóval Stockholmba?*

Igenlő válasz esetén újabb, eddig figyelembe nem vett lehetőséggel számolhatunk.

Nézzük most a szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező mondatok kérdő alakját!

(18)a. *Pisti a k e r t b e n játszhat?*
b. *Anna l e v e l e t írhat?*
c. *Anna m o z i b a mehetett?*
d. *Zoli h a j ó v a l utazhatott Stockholmba?*

Ezek a mondatok nem ejthetők a *Pisti a kertben játszik?*-mondatokra jellemző kérdő hanglejtéssel. Más hanglejtéssel viszont teljesen elfogadható mondatok. Képzeljük el, hogy annyit tudunk, hogy Pisti valahol játszik, s csak azt nem tudjuk, hogy hol. Ilyen feltételek mellett a (18a) adekvát kérdés. Ebben az esetben az ige is kap hangsúlyt. Hasonlóképpen (18b) is adekvát kérdés, ha feltételezzük, hogy Anna ír valamit és csak arra keresünk választ, hogy mit ír. Nyilvánvaló tehát, hogy a (18a, b, c, d) kérdésekkel is objektív episztemikus lehetőségre kérdezünk, a (18a, b, c, d) és a megfelelő (17a, b, c, d) kérdések szemantikailag ekvivalensek s csak pragmatikailag különböznek egymástól. A szubjektív episztemikus lehetőség nem szerepelhet kérdő mondatban: a szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező operátor mindig kívül esik a kérdő operátor hatókörén.

A kérdő mondatokkal kapcsolatban érdemes még egy jelenségre rámutatnunk. Az alábbi kiegészítendő kérdésekkel mind szubjektív, mind pedig objektív episztemikus lehetőségek iránt érdeklődünk:

(19)a. *Hol játszhat Pisti?*
b. *Mit írhat Anna?*
c. *Hová mehetett Anna?*
d. *Mivel utazhatott Zoli Stockholmba?*

A kérdőszó fókusz helyzetéből következően a válasznak kimerítőnek kell lennie, tehát például

(20) *Pisti játszhat a kertben, az udvarban, az utcán, a padláson, a szobában.*

(20) csak akkor adekvát válasz (19a)-ra, ha a választ adó tudása szerint csak ezek a lehetőségek állhatnak fenn. Utaltunk azonban már arra, hogy a szubjektív episztemikus lehetőség állítása erősebb, mint az objektív episztemikus lehetőségé. Ha tehát a választ adó valamilyen oknál fogva úgy gondolja, hogy Pisti a kertben játszhat, akkor (20) pragmatikailag nem adekvát, hiszen a kérdezőnek nem a maximális információt nyújtja. Így tehát adott esetben nem (20), hanem (21) az adekvát válasz (19a)-ra.

(21) *Pisti a kertben játszhat.*

(21) azonban, mint tudjuk, szubjektív episztemikus lehetőséget fejez ki. A (19a, b, c, d) eldöntendő kérdésekre tehát válaszolhatunk mind objektív, mind pedig szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező mondattal. A választás pragmatikai tényezők függvénye.

(C) Feltételes mondat

Vizsgáljuk most meg, hogy az episztemikus lehetőségek hogyan viselkednek feltételes mondatokban!

(22)a. *Ha Pisti játszhat a kertben (is), akkor . . .*
b. *Ha Anna írhat levelet (is), akkor . . .*
c. *Ha Anna mehetett moziba (is), akkor . . .*
d. *Ha Zoli utazhatott hajóval (is) Stockholmba, akkor . . .*

(23)a. *Ha Pisti a kertben játszhat, akkor . . .*
b. *Ha Anna levelet írhat, akkor . . .*
c. *Ha Anna moziba mehetett, akkor . . .*
d. *Ha Zoli hajóval utazhatott Stockholmba, akkor . . .*

(22a, b, c, d) azt mutatja, hogy az objektív episztemikus lehetőség szerepelhet feltételes mondatban, lehet következtetés premisszája. Ezzel szemben a szubjektív episztemikus lehetőség nem fordulhat elő feltételes mondatban: a (23a, b, c, d) mondatok nem értelmezhetők szubjektív episztemikus lehetőségként.

(D) A *tud* predikátum

Az objektív episztemikus lehetőség, mint láttuk, per definitionem olyan lehetőség, amely ismereteink alapján, tudásunkból következően áll fenn. Nem véletlen tehát, hogy az objektív episztemikus lehetőséget kifejező mondatok a *tud* predikátum alá beágyazhatók:

(24)a. *János tudja, hogy Pisti j á t s z h a t a kertben.*
b. *Éva tudja, hogy Zoli u t a z h a t o t t hajóval Stockholmba.*

Ha azonban a *hogy*-os mellékmondat szubjektív episztemikus lehetőséget fejez ki, rossz mondatot kapunk:

(25)a.* *János tudja, hogy Pisti a k e r t b e n játszhat.*
b.* *Éva tudja, hogy Zoli h a j ó v a l utazhatott Stockholmba.*

A *tud* faktív predikátum, tehát a beszélő igaznak fogja tartani a *Pisti játszhat a kertben* és a *Zoli utazhatott hajóval Stockholmba* állításokat (vö. 24a, b). Hasonló következtetés nem vonható le (25a, b)-ből. A szubjektív episztemikus lehetőség nem kompatibilis a tudással, a *Pisti a kertben játszhat* és a *Zoli hajóval utazhatott Stockholmba* kijelentések alapja nem a tudás. Ha (25a, b)-ben a *tud* helyett a nem faktív *hisz* predikátumot használjuk, már helyes mondatokat kapunk:

(26)a. *János azt hiszi, hogy Pisti a k e r t b e n játszhat.*
b. *Éva azt hiszi, hogy Zoli h a j ó v a l utazhatott Stockholmba.*

A *hisz* predikátumon kívül jó mondatot eredményez a *vél, gondol, úgy tudja* stb. is. (26a, b) tehát azt mutatja, hogy a szubjektív episztemikus lehetőség kompatibilis a vélekedéssel, hívéssel. Ugyanakkor ezek a mondatok azt is mutatják, hogy *János*, illetve *Éva* belügyeiről van szó, a beszélő nem osztozik *János*, illetve *Éva* véleményében.

(E) J ö v ő i d ő

Az alábbi példák azt mutatják, hogy különbség van az objektív és szubjektív episztemikus modalitás között a jövő idő használatát illetően is.

(27)a. *Pisti holnap j á t s z h a t a kertben.*
b. *Holnap Anna í r h a t levelet.*
(28)a. *Pisti holnap a k e r t b e n játszhat.*
b. *Holnap Anna l e v e l e t írhat.*

Az objektív episztemikus lehetőség jövő idejű kijelentésekben is előfordulhat. Annak alapján, amit a világról, különösen pedig Pistiről tudok, nincs kizárva, hogy Pisti holnap a kertben játszik. Hasonlóképpen ismereteimnek nem mond ellent, hogy Anna holnap levelet ír. A (28a, b) mondatok ezzel szemben nem értelmezhetők episztemikusan. A jövőre vonatkozóan, úgy látszik, nem lehet olyan bizonyosságunk, ami szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező kijelentést megengedne. Ilyen kijelentés csak jelen és múlt idejű tényállásokra vonatkozhat, azaz olyan tényállásokra, amelyekről közvetlen evidenciánk lehet. Jövő idejű tényállások csak objektív episztemikus kijelentéseket tesznek lehetővé.

A *fog* segédige vagy a *majd* határozószó használata sem segít a helyzeten. A *fog* esetén a *-hat/-het* képző morfológiailag kizárt:

(29) * *Anna moziba foghat elmenni.*

A *majd* használata érdekes módon mind a szubjektív, mind pedig az objektív episztemikus olvasatot kizárja:

(30)a. *Pisti holnap majd játszhat a kertben.*
b. *Anna holnap majd írhat levelet.*

A szubjektív episztemikus olvasat kizárt, mivel *majd* miatt a mondatnak nincs névszói fókusza, de nem lehetséges az objektív episztemikus értelmezés sem. A (30a, b) mondatok deontikus vagy circumstanciális modalitást fejeznek ki.

Összefoglalva az eddigieket azt mondhatjuk, hogy a szubjektív episztemikus lehetőség több tulajdonságban különül el az objektív episztemikus lehetőségtől; mégpedig:[9]

(a) A szubjektív episztemikus lehetőség nem tagadható.

(b) A szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező modális mondat nem alakítható át kérdő mondattá.

(c) A szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező mondat nem állhat feltételes mondatban.

(d) A szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező mondat nem ágyazható be a faktív *tud* predikátum alá, viszont beágyazható a *hisz, vél, gondol* típusú predikátumok alá.

(e) A szubjektív episztemikus lehetőség nem vonatkozhat jövő idejű tényállásra.

Az (a)—(e) tulajdonságok nem vonatkoznak az objektív episztemikus lehetőségre. Az objektív episztemikus lehetőség megfelel a logikából ismert episztemikus lehetőségnek és nincs semmiféle rendellenes tulajdonsága. Talán most már érthető, hogy miért nem lenne helyes a kétféle episztemikus modalitást egyformán kezelni. A szubjektív episztemikus lehetőségre olyan magyarázatot kellene találnunk, amelyből az (a)—(e) tulajdonságok legtöbbje következne.

A megoldás irányában tovább kutatva először is feltűnik, hogy a (3b)—(6b) mondatoknak közeli parafrázisai a (31a, b, c, d) vagy a (32a, b, c, d) mondatok.

(31)a. *Pisti biztosan a kertben játszik.*
b. *Anna biztosan levelet ír.*
c. *Anna biztosan moziba ment.*
d. *Zoli biztosan hajóval utazott Stockholmba.*

[9] Az itt felsorolt tulajdonságokon kívül érdemes még rámutatnunk — anélkül, hogy a részletekbe merülnénk — az episztemikus lehetőség egy további tulajdonságára. Figyeljük meg a következő mondatokat!

(a) Péter megcsinálhatta a leckéjét és elment moziba.
(b) Anna megreggelizhetett és elment iskolába.

Az (a)—(b) mondatok második tagmondata értelmezhető úgy is, hogy az is beleesik az első tagmondatban szereplő szubjektív episztemikus operátor szkópuszába: ... *és elmehetett moziba*, ... *és elmehetett iskolába*. Ezt a jelenséget *szkópusz-kiterjesztés*nek nevezhetjük. A szkópusz-kiterjesztés a szubjektív episztemikus lehetőség tulajdonsága, amint ugyanis az (a)—(b) összetett mondatok első tagmondatát objektív episztemikus lehetőségként vagy deontikusan, circumstanciálisan értelmezzük, a szkópusz nem terjed át a második tagmondatra. Érdekes megfigyelni azt is, hogy az első tagmondatnak perfektívnek kell lennie; amint imperfektív igealakot használunk, a szkópusz-kiterjesztés jelensége nem lép fel:

(c) Anna dolgozhatott egy darabig és aztán evett.
(d) Pisti a leckéjét írhatta és tévét nézett.

(32)a. *Pisti valószínűleg a kertben játszik.*
b. *Anna valószínűleg levelet ír.*
c. *Anna valószínűleg moziba ment.*
d. *Zoli valószínűleg hajóval utazott Stockholmba.*

Az objektív episztemikus lehetőség nem parafrazálható módosító határozók segítségével.[10] Érdemesnek tűnik tehát a módosító határozókat kissé közelebbről megvizsgálni.

3. Könnyű belátni, hogy a módosító határozók is nagyjából úgy viselkednek, mint a szubjektív episztemikus *-hat/-het.*

(a) A (31a, b, c, d) és (32a, b, c, d) mondatok nem tagadhatók.

(33)a.* *Nem igaz, hogy Pisti bizosan a kertben játszik.*
b.* *Nem igaz, hogy Pisti valószínűleg a kertben játszik.*

(b) A (31a, b, c, d) és (32a, b, c, d) mondatok nem alakíthatók át kérdő mondattá:

(34)a.* *Pisti biztosan a kertben játszik?*
b.* *Pisti valószínűleg a kertben játszik?*

(c) A (31a, b, c, d) és (32a, b, c, d) mondatok nem szerepelhetnek feltételes mondatban:

(35)a.* *Ha Pisti biztosan a kertben játszik, akkor . . .*
b.* *Ha Pisti valószínűleg a kertben játszik, akkor . . .*

(d) A (31a, b, c, d) és (32a, b, c, d) mondatok nem ágyazhatók be a *tud* predikátum alá:[11]

(36)a.* *János tudja, hogy Pisti biztosan a kertben játszik.*
b.* *János tudja, hogy Pisti valószínűleg a kertben játszik.*

[10] A módosító határozó, módosító szó és módosító mondatrészlet terminusokat Molnár Ilonától kölcsönöztem (vö. Molnár [1968]). A módosító határozók azok a határozók, amelyek a beszélő szubjektív vélekedését fejezik ki (i. m., 65). Modális értékűek többek között a következő módosító határozók: *bizonyosan, feltehetőleg, hihetőleg, kétségtelenül, sejthetőleg, tagadhatatlanul, valószínűleg, várhatóan, vitathatatlanul, biztosan.* A módosító mondatrészletek főmondati eredetű mondatelemek, funkciójuk a módosító határozókéhoz hasonló. Modális értékűek a többi között a következők: *azt hiszem, úgy vélem, úgy gondolom, úgy látszik, úgy tudom* stb. (i. m., 47—52). Végül a módosító szók a beszélőnek mondanivalójához való viszonyának önálló kifejezőeszközei (amelyek nem illeszkednek bele szervesen a mondat szerkezetébe, ezért szervetlenek). Modális értékűek a következők: *alighanem, állítólag, bizonyára, esetleg, hátha, kétségkívül, talán* (i. m., 68—73). Meg kell jegyeznem, hogy Molnár Ilona a módosító határozókat, a módosító mondatrészleteket és a módosító szókat mind a modalitás kifejezőeszközeinek tekinti. Én azonban csak azokat tartom modális értékűnek, amelyek bizonyosságot vagy bizonytalanságot, szükségességet vagy lehetőséget fejeznek ki.

[11] Valószínűleg egyéb szintaktikai és szemantikai okokkal magyarázható, hogy a módosító mondatrészletek, módosító határozók és módosító szók a *hisz, vél, gondol* típusú predikátumok alá sem ágyazhatók be:

(a)* Azt hiszem, hogy Pisti, úgy látszik, a kertben játszik.
(b)* Azt hiszem, hogy Pisti valószínűleg a kertben játszik.
(c)* Azt hiszem, hogy Pisti talán a kertben játszik.

(e) A szubjektív episztemikus lehetőségtől eltérően a *biztosan* és *valószínűleg* módosító határozók jövő idejű mondatban is előfordulhatnak:

(37)a. *Pisti holnap biztosan a kertben fog játszani.*
b. *Pisti holnap valószínűleg a kertben fog játszani.*

De nemcsak a módosító határozók viselkednek így, hanem a módosító szók és a módosító mondatrészletek is. A *talán* és *bizonyára* módosító szók viselkedését mutatják a (38a, b)—(42a, b) példák.

(38)a.* *Nem igaz, hogy Pisti talán a kertben játszik.*
b.* *Nem igaz, hogy Pisti bizonyára a kertben játszik.*

(39)a.* *Pisti talán a kertben játszik?*
b.* *Pisti bizonyára a kertben játszik?*

(40)a.* *Ha Pisti talán a kertben játszik, akkor . . .*
b.* *Ha Pisti bizonyára a kertben játszik, akkor . . .*

(41)a.* *János tudja, hogy Pisti talán a kertben játszik.*
b.* *János tudja, hogy Pisti bizonyára a kertben játszik.*

(42)a. *Pisti holnap talán a kertben fog játszani.*
b. *Pisti holnap bizonyára a kertben fog játszani.*

A módosító szókat tartalmazó mondatokra is áll tehát, hogy nem tagadhatók, nem alakíthatók át kérdő mondattá, nem szerepelhetnek feltételes mondatban, nem ágyazhatók be a *tud* faktív predikátum alá, viszont jövő idejű tényállásokra vonatkozhatnak.

Végül a módosító mondatrészletek is hasonlóan viselkednek:

(43)a.* *Nem igaz, hogy Pisti, úgy látszik, a kertben játszik.*
b.* *Nem igaz, hogy Pisti, úgy tűnik, a kertben játszik.*

(44)a.* *Pisti, úgy látszik, a kertben játszik?*
b.* *Pisti, úgy tűnik, a kertben játszik?*

(45)a.* *Ha Pisti, úgy látszik, a kertben játszik, akkor . . .*
b.* *Ha Pisti, úgy tűnik, a kertben játszik, akkor . . .*

(46)a.* *János tudja, hogy Pisti, úgy látszik, a kertben játszik.*
b.* *János tudja, hogy Pisti, úgy tűnik, a kertben játszik.*

(47)a. *Pisti, úgy látszik, holnap a kertben fog játszani.*
b. *Pisti, úgy tűnik, holnap a kertben fog játszani.*

A módosító határozók, módosító szók és módosító mondatrészletek közös tulajdonsága, hogy a beszélőnek mondanivalójához való viszonyát fejezik ki. Funkciójuk nem valóságábrázoló, nem részei annak, amit állítunk. A beszélő belső állapotát jelzik.[12] Nem véletlen tehát, hogy lehetetlenné teszik a tagadást, a kérdést, a feltételezést, többségük pedig bizonytalan-

[12] Molnár Ilona a nyelvi modalitás lényegét ebben látja (i. m.). A valóságábrázoló modális nyelvi elemeket nem tekinti a nyelvi modalitás kifejezőeszközeinek.

ságot vagy a bizonyosság kisebb-nagyobb fokát fejezi ki, és ezért nem kompatibilisek a tudással.[13]

Mármost nem járhatunk messze az igazságtól akkor, ha feltételezzük, hogy a szubjektív episztemikus *-hat/-het* is a beszélőnek mondanivalójához való viszonyát fejezi ki. Ez a feltételezés megmagyarázná, hogy a szubjektív episztemikus lehetőséget tartalmazó mondatok miért nem tagadhatók, miért nem alakíthatók át kérdő mondattá, miért nem szerepelhetnek feltételes mondatban és miért nem ágyazhatók be a *tud* predikátum alá. A következőkben tehát abból indulunk ki, hogy a szubjektív és objektív episztemikus lehetőség közti döntő különbség az, hogy míg az utóbbi valóságábrázoló, az előbbi a beszélő attitűdjét fejezi ki. Attitűdön a beszélőnek mondanivalójához való érzelmi, értelmi viszonyát értjük. A jelen összefüggésben bennünket csak a lehetőséget, a bizonyosság különböző fokait, a valószínűséget kifejező ún. *modális attitűdök* érdekelnek. (48a) és (b) közti különbség az, hogy (48a) valóságábrázoló, (48b) viszont nem az.

(48)a. *Éva l e h e t a könyvtárban.*
b. *Éva a k ö n y v t á r b a n lehet.*

Ha I alapján nyilvánvaló, hogy Éva nem lehet a könyvtárban, akkor (48a) hamis, egyébként igaz. Más szóval, (48a) lehet igaz vagy hamis függetlenül a beszélőtől. A (48b) mondat viszont a beszélő modális attitűdjét is kifejezésre juttatja. A mondat igaz vagy hamis volta nem dönthető el I alapján.

Hasonló különbséget tapasztalunk (49a) és (b) között is:

(49)a. *Valószínű, hogy Éva a könyvtárban van.*
b. *Éva valószínűleg a könyvtárban van.*

A két mondat jelentése nem ugyanaz: az első mondat valóságábrázoló, a második pedig modális attitűdöt fejez ki.[14] (49a)-ban a *valószínű* modális predikátum a tények világához tartozik. Egy tényállás fennállásának valószínűsége elvileg kiszámítható: egy tényállás több-kevesebb valószínűséggel lehet érvényes, s ezt a természetes nyelv is tükrözi: *legkevésbé valószínű, hogy . . . , kevésbé valószínű, hogy . . . , valószínű, hogy . . . , valószínűbb, hogy . . . , legvalószínűbb, hogy . . .* s azt is mondhatjuk, hogy *nagyon valószínű, hogy . . . , kevéssé valószínű, hogy . . .* stb. A (49b)-ben kifejezésre jutó modális attitűd ezzel szemben nehezen (ha egyáltalán) verifikálható. A *valószínűleg* módosító határozó explicit módon kifejezésre juttatja a beszélő attitűdjét. A *valószínű* modális predikátum is kifejezhet attitűdöt, de ezt csak implicite teszi. (49a, b) szemantikai szerkezete sematikusan így ábrázolható:

(50)a. {A, [Valószínű (p)]}
b. [Valószínűleg, (p)],

[13] A „ha . . . akkor . . .” operátor csak kijelentéstartalomra (kijelentésre) alkalmazható, a kijelentést módosító attitűdökre nem. Egyébként a feltételes mondat is modalitást fejez ki. Vö. Kratzer (1978).

Ami pedig a tudással való inkompatibilitást illeti: mindaz, ami tudható, kijelentésként megfogalmazható. A modális attitűd viszont sosem része a kijelentésnek. L. még alább a *megmond* és *kifejez* közti különbségek tárgyalását!

[14] Vö. például Bierwisch (1980, 23—24).

ahol A az állítás attitűdje, ami esetleg el is hagyható. (50a, b) olyan szemantikai ábrázolást feltételez, ahol a mondatjelentés két részből áll: egy attitűdből és egy kijelentéstartalomból: (Att, p).[15]

Az explicit modális attitűdöt jelezzük, kifejezésre juttatjuk, az implicit modális attitűdöt megmondjuk. Valamit megmondani és valamit kifejezni, kifejezésre juttatni, két egészen különböző dolog. A *megmond* és a *kifejez* három szinten is különbözik egymástól:[16]

(a) az ábrázolás tartalmának szintjén,
(b) az ábrázolás módjának szintjén, és
(c) az interpretáció szintjén.

A *megmond* és a *kifejez* közös tulajdonsága, hogy a B beszélő létrehoz az X belső állapotról egy R reprezentációt, hogy segítségével Y-t közölje. A fenti (a) szint arra vonatkozik, hogy milyen X-et ábrázolunk, (b) pedig arra, hogy az R reprezentáció hogyan néz ki. Végül a (c) szinten ki kell derülnie, hogy mi az, amit R-rel mondunk (állítunk) és mi az, amit kifejezünk (kifejezésre juttatunk).

Vessünk most egy pillantást a *megmond* és *kifejez* közötti főbb különbségekre!

Először is észrevehetjük, hogy mindaz, ami csak a tudásunkkal lehet kapcsolatos és nem lehet tárgya érzelmeinknek, kívánságainknak stb. megmondható, de nem kifejezhető:

(51)a. *Pisti megmondta, hogy hogy hívják.*
b. *Pisti megmondta, hogy hány óra van.*
c. *Pisti megmondta, hogy kétszer kettő négy.*

(52)a.* *Pisti kifejezésre juttatta, hogy hogy hívják.*
b.* *Pisti kifejezésre juttatta, hogy hány óra van.*
c.* *Pisti kifejezésre juttatta, hogy kétszer kettő négy.*

Azt is mondhatjuk, hogy

(53)a. *Pisti megmondta a nevét.*
b. *Pisti megmondta az időt.*

A *kifejez* igével ez nem megy.

Hasonlítsuk most össze az (54a)-t a (b)-vel!

(54)a. *Pisti kifejezésre juttatta, hogy fáradt.*
b. *Pisti megmondta, hogy fáradt.*

A kettő nem jelenti ugyanazt. (54b) Pisti verbális megnyilatkozására utal, aminek a *Fáradt vagyok*-kal kell egyenértékűnek lennie. Az (54a) mondat ezzel szemben olyan verbális vagy nem verbális (pl. ásítás) indíciumra utal, amelyből Pisti állapotára következtethetünk. Végezetül még egy mondatpár:

[15] Vö. Bierwisch (1980, 21) és Lang (1981, 105). Idézem Langot: „(a) Satzbedeutungen sind in zwei Komponenten zu zerlegen, einen Einstellungsoperator und einen propositionalen Inhalt, so dass *sem* = *(ATT, pc)*, (b) Satzadverbiale sind Operatoren, die Propositionen in einstellungsbewertete Äusserungen überführen."

[16] Vö. Lang (1981), különösen 97—104, ahol a *SAY* és *EXPRESS* közti különbség egyéb tulajdonságairól is olvashatunk.

(55)a. *Pisti kifejezésre juttatta a véleményét.*
b. *Pisti megmondta a véleményét.*

(55b) egy kijelentés-halmazra utal, amely Pisti véleményét képviseli, (55a) ezzel szemben Pisti attitűdjét jelzi.

Összefoglalóan tehát azt mondhatjuk, hogy tartalmi vonatkozásban [a fenti (a)-szint] a *kifejez* pszichikai állapotokra vonatkozik (pl. érzelmekre), de nem tudásra és nem tényállásokra, vonatkozhat viszont a beszélőnek a tényállásokkal szembeni attitűdjére. A *megmond* ezzel szemben tényállásokra vonatkozik és általában olyasmire, ami tudható (gondolatokra). A megjelenés módját illetően [a fenti (b)-szint] azt láthatjuk, hogy a *kifejez* ábrázolásmódja nem a kijelentés (propozíció), rá az attitűdöt jelző nyelvi elemek vagy a nem verbális indíciumok a jellemzők. A *megmond* ezzel szemben mindig nyelvi köntösbe öltöztetett kijelentések (propozíciók) révén ábrázol. Végül az interpretáció szintjén a következő érvényes: a *kifejez* a beszélő attitűdjére, a *megmond* a világra, a valóságra vonatkozik. Abból, amit a beszélő *kifejezésre juttat*, következtethetünk arra, hogy mi a viszonya (attitűdje) mondanivalójához. Ez az attitűd nem része a tényállásnak, nem valóságábrázoló. Ezzel szemben az, amit a beszélő *megmond*, közvetlenül a világra, a valóságra vonatkoztatható, és lehet igaz vagy hamis. Amennyiben a beszélő *megmondja*, hogy hogyan viszonylik egy adott tényálláshoz, akkor (implicit) attitűdje valóságábrázoló, része a világnak, egész mondanivalója új tényállást eredményez, ami szintén lehet igaz vagy hamis.

Visszatérve még egyszer a (49a,b) példákra, azt mondhatjuk, hogy (49b)-ben a beszélő *kifejezi (kifejezésre juttatja)* modális attitűdjét, (49a)-ban pedig *megmondja*. (49a)-ban a modális attitűd implicit, az állítás explicit attitűdjén keresztül érvényesül, (49b)-ben ezzel szemben a modális attitűd explicite kifejezésre jut. (49a) valóságábrázoló, (49b) nem az. Hasonló dolgok mondhatók el *mutatis mutandis* a (48a,b) mondatpárról is.

Mielőtt a szubjektív episztemikus lehetőség definícióját megadnánk, még egy megjegyzést kell tennünk. Láttuk, hogy a módosító határozók, módosító szók és módosító mondatrészletek jövő idejű tényállásra is vonatkozhatnak, szemben a szubjektív episztemikus lehetőséggel, amelyre ez nem áll. Ez a tulajdonság tehát a szubjektív episztemikus *-hat/-het* sajátja, s nem vezethető le más szemantikai tulajdonságokból. Azt fogjuk mondani, hogy a szubjektív episztemikus *-hat/-het* esetén a szóban forgó tényállásnak közvetlenül verifikálhatónak kell lennie, ami csak a múltban lezajlott események, folyamatok, tevékenységek, múltbeli állapotok, valamint a jelenben végbemenő folyamatokra, tevékenységekre és fennálló állapotokra vonatkozhat.[17]

Most már kellőképpen előkészítettük a talajt ahhoz, hogy a szubjektív episztemikus lehetőség pontosabb meghatározását megkísérelhessük.

Definíció. Legyen M egy modális operátor. M(p) szubjektív episztemikus lehetőséget jelent akkor és csakis akkor, ha (1) M olyan modális attitűd, amelynek révén a beszélő kifejezésre juttatja, hogy tapasztalatai vagy bizonyos indíciumok alapján elegendő oka van azt hinni, hogy p áll és (2) p verifikálható.

[17] Az a körülmény, hogy a megszerzett vagy megszerezhető evidencia fajtáit a nyelv szerkezetileg is kifejezésre juttatja, egyáltalán nem meglepő. Számos olyan nyelvet ismerünk, amelyben az evidencia típusa morfológiailag kódolt.

Mindjárt láthatjuk, hogy ez a definíció még mindig nem elég pontos, mert bár kifejezi azt, hogy M explicit modális attitűd, de a többi hasonló modális attitűdtől nem különíti el igazán a szubjektív episztemikus *-hat/-het* jelentését. Múlt és jelen idejű mondatok esetén definíciónk alapján tejesen szinonim kifejezéseknek kellene tekintenünk többek között a következő mondatokat.

(56)a. *Pisti már Stockholmban lehet.*
b. *Pisti biztosan már Stockholmban van.*
c. *Pisti valószínűleg már Stockholmban van.*

A definíció további pontosítása attól függ, hogy hogyan tudjuk elkülöníteni egymástól a különféle hasonló jelentésű modális attitűdök jelentését. Ez igen nehéz feladatnak tűnik, pillanatnyilag nem is látom megoldását.

M(p)-re nem adhatunk meg igazságfeltételeket, hiszen, mint láttuk, az ilyen megnyilatkozás nem valóságábrázoló, tehát nem merülhet fel az a kérdés, hogy igaz-e vagy hamis. Igazságfeltételek helyett beszélhetünk viszont denotátum-feltételekről. A denotátum-feltételek azokat a feltételeket tartalmazzák, amelyeknek a teljesülése szükséges ahhoz, hogy a megnyilatkozásnak legyen denotátuma.

M(p) denotátum-feltételei:

(a) p kompatibilis I-vel,
(b) a beszélő M-nek megfelelő attitűddel rendelkezik p irányában.[18]

Az első feltétel kapcsolatot teremt az objektív episztemikus lehetőséggel: a *Pisti a konyhában lehet* mondatnak nem teljesül az első denotátum-feltétele, ha a *Pisti nem lehet a konyhában* érvényes.

4. Az episztemikus modalitás és a fókusz közti összefüggéssel kapcsolatban még van némi adósságom.

Első megjegyzésem az ún. igemódosítókra vonatkozik.[19] Az igemódosítók szintaktikailag is és szemantikailag is szorosan kapcsolódnak az igéhez, azzal mintegy egyetlen egységet alkotnak. A magyarban az igemódosítók öt típusát különböztetjük meg:

(a) igekötők;
(b) tárgyas igék névelőtlen tárgya;
(c) tárgyatlan igék névelőtlen határozói bővítménye;
(d) melléknévi állítmány;
(e) főnévi állítmány.

Tekintsük most a következő modális mondatokat:

(57)a. *Éva m e g írhatta a leckét.*
b. *Anna l e v e l e t írhat.*
c. *Anna m o z i b a mehetett.*

[18] M(p) denotátum-feltételei másképp így is megfogalmazhatók:

(a) p lehetséges,
(b) a beszélő p-vel kapcsolatban jelzi (kifejezésre juttatja az attitűdjét), hogy igen valószínűnek tartja, hogy p fennáll.

[19] Az igemódosítók fogalmára és viselkedésére vonatkozóan vö. É. Kiss (1981), különösen 189—193.

d. *Zoli b o l d o g lehetett.*
e. *Péter o r v o s lehetett.*

Az igemódosítókról azt is tudjuk, hogy általában megelőzik az igét (fókuszhelyzetben állnak), az ige hírnökei: fókuszhelyzetük tulajdonképpen az egész igei szerkezet fókusz voltát jelzi.

Láttuk, hogy az (57b,c,d,e) típusú mondatok szubjektív episztemikus lehetőséget fejeznek ki. Az (57a) típusú mondatokról eddig még nem szóltunk. Itt most egyelőre csak annyit jegyzünk meg, hogy ez a mondat kétértelmű: van szubjektív és objektív episztemikus olvasata: (a) bizonyos indíciumokból arra következtetek, hogy Éva valószínűleg megírta a leckét és (b) nem kizárt, hogy Éva megírta a leckét. Ez a kétértelműség első pillantásra meglepőnek tűnhet és magyarázatra szorul. Térjünk azonban most vissza az (57b,c,d,e) mondatokhoz! Ha az igemódosító helyett az igét hangsúlyozzuk, a mondatok már nem szubjektív, hanem objektív episztemikus lehetőséget fejeznek ki:

(58)a. *Anna í r h a t levelet.*
b. *Anna m e h e t e t t moziba.*
c *Zoli l e h e t e t t boldog.*
d. *Péter l e h e t e t t orvos.*

Ezeknek a mondatoknak az olvasata ez: nem kizárt, hogy Anna levelet ír, hogy Anna moziba ment, hogy Zoli boldog és hogy Péter orvos.

Azt mondtuk az imént, hogy az igemódosítók fókuszhelyzete jelzi az egész igei szerkezet fókusz voltát. Ha ez igaz, akkor (57b,c,d,e)-ben is ezt teszik. Mi lehet mármost a helyzet (58a,b,c,d)-ben? E mondatok nem modális változatai így festenének:

(59)a. *Anna í r levelet.*
b. *Anna m e n t moziba.*
c. *Zoli v o l t boldog.*
d. *Péter v o l t orvos.*

Az (59a,b) mondatokat nem értjük meg minden további nélkül, az (59c,d) mondatokat pedig mindenekelőtt talán így értelmeznénk: Zoli volt boldog is, Péter volt orvos is. Nemigen valószínű tehát, hogy az (58a,b,c,d) mondatok az (59a,b,c,d) mondatok modális változatai. Ez viszont kétséget támaszt afelől, hogy valóban igei fókusszal van-e dolgunk az (58a,b,c,d) mondatokban. Ez a kétség annál is inkább jogos, mert szemantikailag elég furcsa lenne, ha a fókusz kétféle következménnyel járna aszerint, hogy igei vagy nem igei fókusszal van-e dolgunk. A (7a,b) szabály kissé rendhagyónak tűnik.

Többé-kevésbé ismert megfigyelés, hogy az angol *must*, ha hangsúlyos, általában objektív episztemikus modalitást fejez ki:[20]

(60)a. *Bill m u s t be in the kitchen.*
b. *Bill must be in the k i t c h e n.*

[20] Vö. például Aijmer (1980, 130), idézem a szerzőt: „it always seems to be the case that the »Grundbedeutung« [azaz az objektív modális olvasat, KF] can be preserved when *must* is stressed, however."

(60a) jelentése: annak alapján, amit tudunk, kizárt, hogy Bill ne legyen a konyhában, (60b)-é pedig: bizonyos jelekből arra következtetek, hogy Billnek a konyhában kell lennie, bizonyára ott van. Talán a hangsúlyos *can* és a hangsúlytalan *can* között is van valami hasonló különbség. Ugyanez a jelenség a németben is megfigyelhető:

(61)a. *Bill m u s s in der Küche sein.*
b. *Bill muss in der K ü c h e sein.*

Ismert dolog az is, hogy a hangsúly megváltoztathatja a jelentést:[21]

(62)a. *T e r m é s z e t e s e n énekelt.*
b. *Természetesen, é n e k e l t.*

Általában a hangsúlyos változat képviseli az eredeti jelentést. Talán a *can* és a *must* eredeti jelentése is az, amit objektív modalitásnak neveztünk.

A magyarban a lehetőséget nem önálló morfémával, hanem a *-hat/-het* képzővel fejezzük ki. A képzőt külön nem hangsúlyozzuk, de hangsúlyozhatjuk úgy, hogy a képzőt tartalmazó szót hangsúlyozzuk. Elképzelhető tehát, hogy (58a,b,c,d)-ben nem fókusszal van dolgunk, hanem az igei fókusztól független hangsúlyozással. Ha ezt elfogadjuk, akkor már könnyen meg tudjuk magyarázni, hogy (57a) miért kétértelmű. A *megírhatta* igealak egyszer hangsúlyos lehet az igekötő fókuszálása révén, egyszer pedig a lehetségesség hangsúlyozása jogán. Hogy ez valóban így lehet, mutatják a következő mondatpárok:

(63)a. *Zoli u t a z h a t o t t vonattal.*
b. *Zoli e l utazhatott vonattal.*

(64)a. *Péter k ü l d h e t t e Annának az ajándékot.*
b. *Péter e l küldhette Annának az ajándékot.*

(63a) és (64a) egyértelműen objektív episztemikus mondatok, (63b) és (64b) ezzel szemben kétértelmű: mindkét mondatnak van szubjektív és objektív episztemikus olvasata.

Mielőtt továbbmennénk, érdemes még rámutatnunk arra, hogy a beszélt nyelvben gyakran feloldódik az (57a) típusú mondatok kétértelműsége. Egyrészt a *meg* igekötő az objektív episztemikus olvasat esetén valamivel erősebb hangsúlyt kap, másrészt a mondathangsúly egyértelműen ereszkedő az ige után.

Amikor a fókuszpozíció nincs kitöltve (a mondatban nincs igemódosító, sem pedig fókuszos névszói elem), akkor természetesen maga az ige is fókuszálható. Az ilyen mondat, amint ez az eddigi fejtegetéseink alapján várható is, megint kétértelmű:

(65)a. *Péter t a l á l k o z h a t o t t az apjával.*
b. *Anna e b é d e l h e t.*

A szubjektív episztemikus olvasat a fókusznak köszönhető, az objektív episztemikus olvasat pedig a fókuszhangsúllyal egybeeső *-hat/-het*-re vonatkozó hangsúlynak.

Most már megvan a lehetősége annak, hogy a (7a,b) szabályokat pontosabban megfogalmazzuk.

[21] A jelenségre kitűnő példákat találunk Fónagy 1973-ban.

(66)a. Szubjektív episztemikus lehetőséget fejez ki az S modális mondat akkor, ha S-ben a fókuszpozíció ki van töltve vagy ha az S igéje fókuszos.

b. Objektív episztemikus lehetőséget fejez ki az S modális mondat akkor, ha a lehetőséget hangsúlyozzuk, azaz ha az igén van a hangsúly.

Végezetül néhány szót kell még szólnunk a fókusz szemantikájáról. Korábban azt mondtuk, hogy a fókusz szemantikai tulajdonsága a kimerítő felsorolás, s ezzel a tulajdonsággal hoztuk kapcsolatba a szubjektív episztemikus értelmezést. A való helyzet azonban itt is jóval bonyolultabb. A kimerítő felsorolás világos esetei azok, amikor a fókusz névszói és emfatikus :[22]

(67)a. *Anna P é t e r t látogathatta meg.*

b. *A n n a látogathatta meg Pétert.*

(67a) azt jelenti, hogy Péter lehet az a személy, akit Anna meglátogatott, (67b) pedig azt, hogy Anna lehet az a személy, aki meglátogatta Pétert.[23] Az igemódosítóknál általában csak akkor találunk kimerítő felsorolást, ha azok emfatikus fókusz helyzetben állnak :

(68)a. *Anna nem l e v e l e t írhatott, hanem lapot.*

b. *Zoli nem m o z i b a mehetett, hanem színházba.*

Nem emfatikus helyzetű fókusz esetén azonban a fókusz legfeljebb csak a beszédhelyzetből adódóan jelenthet kimerítő felsorolást :

(69)a. *Anna l e v e l e t írhat.*

b. *Zoli m o z i b a mehetett.*

Itt Anna levélírása és Zoli moziba menetele nyilvánvalóan nem kimerítő cselekvések. Ez viszont azt mutatja, hogy a szubjektív episztemikus lehetőségre adott (12) alatti definíció csak nyomatékos fókusz esetén jogosult. Ugyanakkor a modális jelentés nyomatékos és nem nyomatékos fókusz esetén pontosan ugyanaz : a (67a,b) és a (69a,b) mondatok értelmezése közti különbség nem modális jellegű, hanem kizárólag annak köszönhető, hogy (67a,b)-ben nyomatékos fókusszal van dolgunk, (69a,b)-ben viszont nem. Éppen ezért a fókusz olyan értelmezésére van szükségünk, amely egyaránt érvényes a nyomatékos és a nem nyomatékos esetre.

A hagyományos elképzelés szerint a réma az, amit állítunk, a téma pedig az, amiről valamit állítunk. Habár ezt a „preteoretikus" téma-réma fogalmat még nem sikerült explikálnunk, mégis problémánknak egy lehetséges megoldását kínálja. A (67a,b) nyomatékos fókusszal jelzett állítás így tehető explicitté :

(70)a. *Az, akit Anna meglátogatott, Péter lehetett.*

b. *Az, aki meglátogatta Pétert, Anna lehetett.*

Az állítás itt *Péter volt*, illetve *Anna volt* és ezt „modalizáljuk".

[22] Vö. Szabolcsi (1980).

[23] Az a körülmény, hogy a *Zoli Annával vagy Zsuzsival találkozott?* kérdésre a *Zoli Annával találkozhatott* mondattal válaszolhatunk, azt mutatja, hogy az *Anna lehet az a személy, akivel Zoli találkozott* helyes parafrázisa a *Zoli Annával találkozhatott* mondatnak. Ugyanez vonatkozik a (67a,b) mondatok értelmezésére is.

Az objektív episztemikus lehetőséget kifejező állítást ugyanígy tehetjük explicitté:

(71)a. *Az, hogy Anna elment, lehetséges.*
b. *Az, hogy Péter megjött, lehetséges.*

(71a,b) ekvivalens (72a,b) objektív episztemikus olvasatával:

(72)a. *Anna e l mehetett.*
b. *Péter m e g jöhetett.*

Úgy tűnik tehát, hogy az objektív episztemikus lehetőséget kifejező operátor szkópusza az egész kijelentés. Az objektív episztemikus modalitásnál az, amit állítunk, nem más, mint hogy „p lehetséges". Az „objektív" modális operátor hatóköre az egész mondat. Ebben a mondatban a fókuszpozició nem lehet kitöltve, vagyis F nem eshet az „objektív" modális operátor hatókörébe.

Ha igemódosító vagy ige van a fókuszban, akkor az „igemódosító + ige" egység vagy az ige tartozik minimálisan ahhoz, amit állítunk.[24] Ilyen esetben például a *Péter levelet ír* kijelentés lehet válasz a következő kérdésre: *Mit csinál Péter?* A válasznak kimerítőnek kell lennie abban az értelemben, hogy az adott beszédhelyzetben az egyetlen releváns dolog, ami Péterről állítható, az, hogy *levelet ír*. A mondatban az F által kijelölt rematikus részt nek ilyen szempontból mindig kizárólagossági jelleget tulajdoníthatunk.

A szubjektív episztemikus modalitásnál a mondatnak a fókusz által jelzett „rematikus" részét modalizáljuk. Nyomatékos fókusz esetén a fókusz (a mondat „rematikus" része) egy összetevőnyi, és ez az egyetlen összetevő általában névszói elem. Ebben az esetben tartozik hozzá az állításhoz a kimerítő felsorolás. Első pillanatra úgy tűnhet tehát, hogy a „szubjektív" modális operátor hatóköre kisebb a mondatnál. Ez azonban nem áll: ez az operátor is az egész mondatra vonatkozik, de hatókörében szerepel a fókuszálás operátora is. Az „objektív" modális operátor hatókörében ezzel szemben nem szerepelhet a fókuszálás operátora. Ha a fókuszálás operátorát F-fel, a modális operátort pedig M-mel jelöljük, akkor a szubjektív episztemikus lehetőséget kifejező mondatok sematikus szerkezete M(F(p)), azaz p-re először F-et alkalmazzuk, F kijelöli p „rematikus" részét, az így kapott mondatra alkalmazzuk azután M-et. Az M és F operátorok összjátékának eredménye: az adott beszédhelyzetben a beszélő p-t tartja az egyetlen lehetséges tényállásnak.

5. Az episztemikus modalitás „illokuciós potenciálja" az állítás, ez az ilyen modalitást kifejező mondatok beszédaktus-jelentése. Ez az állítás mindenfajta tényállásra vonatkozhat. Maga a beszédaktus azonban nem tételez fel semmiféle aktív közreműködést a beszélő, a hallgató vagy egy harmadik személy részéről, azon kívül, hogy természetesen a beszélőnek ki kell mondania a mondatot ahhoz, hogy aktussá váljon. Ezt másképp, kissé lazán, így fogalmazhatjuk meg: az episztemikus modalitás nem tételez fel ágenst.[25] Ezzel szemben minden más modalitásfajta ágenst tételez fel:

[24] Ahhoz, amit állítunk, adott esetben más is tartozhat (pl. az ige egyéb bővítményei). A kérdés pontosabb taglalására azonban itt most nincs szükség.

[25] A megfogalmazás két okból is laza: egyrészt nem világos, hogy mit jelent itt a *feltételez*, másrészt nem tisztáztuk, hogy milyen értelemben használjuk itt az *ágens* fogalmát.

a deontikus (csak ágens tehet olyasvalamit, ami valamilyen normának vagy elvárásnak megfelel), a buletikus (csak ágensnek vannak kívánságai), a diszpozicionális (csak ágensnek lehetnek diszpozíciói), a circumstanciális (csak ágensnek lehetnek külső körülményektől függő tényked̈ései), többek között, ebben különbözik az episztemikus modalitástól. Ebből következik, hogy az olyan modális mondatok, amelyeknél általában nem tételezhető fel ágens, csak episztemikusan értelmezhetők. Mivel mármost a szubjektív episztemikus modalitás általában amúgy is elkülönül a többi modalitástól, az ágens hiánya csak az objektív episztemikus mondatok egyértelműsítésénél érdekes. Például:

(73)a. *A szekrény m e g mozdulhat.*
b. *Anna m e g betegedhetett.*

Csak episztemikus olvasata van a következő mondatoknak is:

(74)a. *Havazhat.*
b. *Eshet az eső.*

Az ágens hiánya azonban legtöbbször csak a dolgok megszokott menetére, a normális esetre vonatkozik. Így például elképzelhető, hogy egy film készítésénél műhóra és műesőre van szükség. A műhó és a műeső előidézéséhez ágens kell. Ezért a filmrendező, amikor (74a)-t és (b)-t használja ebben a beszédhelyzetben, deontikus értelmezést tulajdoníthat ezeknek a mondatoknak. Ez is arra utal, hogy az, hogy mikor tételezünk fel ágenst egy tényállással kapcsolatban és mikor nem, már pragmatikai tényezők függvénye. Az viszont már az episztemikus modalitás lényegéhez (szemantikájához) tartozik, hogy olyan tényállásokra is vonatkoztatható, amelyek nem tételeznek fel ágenst.

Az episztemikus modalitás beszédaktus-jelentéséből (hogy állítunk vele valamit valamiről) következik egy további tulajdonsága. A modális állítás gyengébb, mint a nem modális. A Grice-féle társalgási elvekből következik,[26] hogy ha ismereteink a modálisnál erősebb kijelentést engednek meg, akkor a modális kijelentés nem helyénvaló. Ha tehát tudjuk, hogy Éva levelet ír, akkor nem mondhatjuk, hogy *Éva levelet írhat.* Ebből következik továbbá az is, hogy arról, amit éppen csinálunk, nem számolhatunk be modális állításokkal, hiszen általában pontosan tudni szoktuk, hogy mit csinálunk. Éppen ezért, megszokott, hétköznapi világunkat figyelembe véve, nem mondhatók a (75a,b,c,d) mondatok:

(75)a. *L e v e l e t írhatok.*
b. *Í r h a t o k levelet.*
c. *Az u t c á n sétálhatok.*
d. *S é t á l h a t o k az utcán.*

Amikor beszédpartnerünket látjuk („face-to-face communication"), (76a,b,c,d) ugyanolyan okoknál fogva helytelen, mint (75a,b,c,d):

(76)a. *L e v e l e t írhatsz.*
b. *Í r h a t s z levelet.*

[26] Vö. Grice (1975). Elsősorban Grice első társalgási maximájáról van szó: „Adj annyi információt, amennyire az adott beszédhelyzetben szükség van!", de szerephez jut itt a következő maxima is: „Ne adj olyan információt, amelynek helyességéről nem vagy meggyőződve!"

c. *Az utcán sétálhatsz.*
d. *Sétálhatsz az utcán.*

Amikor azonban nem látjuk beszédpartnerünket (amikor például telefonon beszélünk vele), (76a,b,c,d) helyénvaló lehet.

A külső tevékenység, folyamat, esemény általában megfigyelhető és ellenőrizhető. A belső állapot nem föltétlenül az. Ezért mondhatjuk (77a, b, c)-t:

(77)a. *Beteg lehetek.*
b. *Szerelmes lehetek.*
c. *Nagyon buta lehetek.*

A múltban történt dolgokról már nincs közvetlen bizonyosságunk, ezért (75a,b,c,d) mindjárt helyénvaló, ha a jelen idő helyett múlt időt használunk:

(78)a. *Levelet írhattam.*
b. *Írhattam levelet.*
c. *Az utcán sétálhattam.*
d. *Sétálhattam az utcán.*

Jelen kognitív állapotaimról vagy a bennem végbemenő kognitív folyamatokról sem számolhatok be modális állítással:

(79)a. *Ezen gondolkozhatom.*
b. *Ezt tudhatom.*

Beszédpartnerem kognitív állapotairól, a benne végbemenő kognitív folyamatokról viszont már nincs közvetlen bizonyosságom, ezért a (80a,b) már helyénvaló:

(80)a. *Ezen gondolkodhatsz.*
b. *Ezt tudhatod.*

Mivel tehát az episztemikus modalitás ismereteinkkel függ össze, az, hogy miről és hogyan szerezhetünk bizonyosságot, döntően befolyásolhatja az episztemikus modalitás használatát. Persze az ilyen jellegű megszorítások nem szemantikaiak: mindig elképzelhető olyan lehetséges világ, ahol a dolgok egészen másképp vannak, ahol például közvetlen bizonyosságot szerezhetünk olyan dolgokról, amelyek a hétköznapi világban hozzáférhetetlenek számunkra. Végül megemlítjük, hogy az episztemikus modalitás használatánál tapasztalt problémák nem lépnek fel a többi modalitástípusnál. Így például a (75b) és (d) mondatok minden további nélkül értelmezhetők deontikusan és circumstanciálisan.

6. Mondanivalóm végéhez értem. A dolgozat elején kitűzött feladatot, azt hiszem, megoldottam. Megmutattam, hogy az episztemikus modalitás általában a nyelvi szerkezetben is különbözik a többi modalitástípustól. Érvényes ez mindenekelőtt a szubjektív episztemikus lehetőségre, főleg amikor a fókuszpozíciót nem az ige foglalja el. De igei fókusz esetén is elválik a szubjektív episztemikus lehetőség az objektív episztemikus lehetőségtől és a többi modalitástól a prozódiai eszközökben (hangsúly és hanglejtés). Azzal a kérdéssel viszont nem foglalkoztam, hogy az objektív episztemikus lehetőség a nyelvi szerkezetekben hogyan válik el a deontikus,

buletikus, circumstanciális és diszpozicionális modalitástól.[27] Arra viszont utaltam, hogy az episztemikus modalitás pragmatikailag (az ágens feltételezése szempontjából és ismereteink korlátozottsága tekintetében) különbözik a többi modalitástól.

Dolgozatom legfontosabb mondanivalója a szubjektív és objektív episztemikus lehetőség elkülönítése. Láttuk, hogy csak az objektív episztemikus modalitás valóságábrázoló: a szubjektív episztemikus lehetőség a beszélő modális attitűdjét fejezi ki, s így a módosító szókkal, módosító határozókkal és módosító mondatrészletekkel egy szemantikai osztályba tartozik. A szubjektív episztemikus modalitás attitűd voltából következik a tagadhatatlansága, a *tud*-dal való összeegyeztethetetlensége és a többi, dolgozatomban bemutatott tulajdonsága.

A nyelvi szerkezetben a fókusz különíti el egymástól a szubjektív és objektív episztemikus olvasatot. Objektív episztemikus olvasatot csak akkor kapunk, ha a lehetőséget hangsúlyozzuk. Mivel a *-hat/-het* képző fejezi ki a lehetőséget és képzőket külön nem hangsúlyozhatunk, az egész ige kerül fókuszpozícióba. Ezért igei fókusz esetén modálisan kétértelmű mondatokat kapunk. Nem igei fókusz esetén viszont a modális mondat kizárólag a szubjektív episztemikus értelmezést teszi lehetővé.

A további kutatásnak kell még tisztáznia a szubjektív episztemikus lehetőség pontos jelentését, így többek között azt is, hogy miben különbözik ez a jelentés a többi modális attitűd *(talán, bizonyára, biztosan, valószínűleg* stb.) jelentésétől.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Aijmer, K.: *Evidence and the Declarative Sentence* (Stockholm, 1980).
Bierwisch, M.: Semantic structure and illocutionary force: *Speech Act Theory and Pragmatics* (Searle, J. R., Kiefer, F., Bierwisch, M., szerk., Dordrecht, 1981).
Fónagy Iván, Poids sémantique et „poids phonique": *Linguistique* 9. (1973) 7—35.
Grice, H. P.: Logic and conversation: *Syntax and Semantics III.* (1975) 41—58.
Grabski, M.: *Syntax und Semantik der Modalverben in Aussagesätzen im Deutschen*, Dissertation, Universität Stuttgart, 1974.
Hintikka, J.: *Knowledge and Belief* (Ithaca, 1962).
Kiefer Ferenc: What is possible in Hungarian: *Acta Linguistica* 31. (1981) 147—185.
É. Kiss Katalin: Structural relations in Hungarian, a „free" word order language: *Linguistic Inquiry* 12. (1981) 185—213.
Kratzer, A.: *Semantik der Rede* (Kontexttheorie, Modalwörter, Konditionalsätze) (Kronberg, 1978).
Lang, E.: Was heisst „eine Einstellung ausdrücken"? *Linguistische Studien, Reihe A.* (1981) 89—121.
Lyons, J.: *Semantics* (Cambridge, 1977).
H. Molnár Ilona: *Módosító szók és mondatrészletek a mai magyar nyelvben. Nyelvtudományi Értekezések* 60. (Budapest, 1968).
Szabolcsi Anna: Az aktuális mondattagolás szemantikájához: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. (1980) 59—83.

[27] Erről részletesen szólok egy másik dolgozatomban. Vö. Kiefer (1981).

É. Kiss Katalin

Az anaforikus névmások értelmezéséről

1. Elméleti előzmények

E tanulmányban a visszaható, kölcsönös, valamint az anaforikusan használt személyes és mutató névmások referencia-viszonyait vizsgálom generatív felfogásban.

A szemantikai kérdések korábban nem álltak a generatív nyelvészet érdeklődésének középpontjában; úgy látszott, hogy a jelentés problémái elválaszthatatlanok a világ megismerésének és felfogásának még alig feltárt pszichológiai, filozófiai, fiziológiai problémáitól — tehát a nyelvi jelentés egzakt, formális leírására vajmi kevés a remény. Mostanra viszont a jelentésnek már több olyan területét is sikerült elkülöníteni, amely függetlenít-hető a konceptuális, perceptuális tényezőktől, s pusztán nyelvészeti eszközökkel, a mondatgrammatika keretein belül vizsgálható. Ide tartoznak többek között azok a referencia-viszonyok, melyek nem egy kifejezés és egy valóságos objektum, hanem két kifejezés között állnak fenn; tehát a koreferencia és az eltérő referencia (diszreferencia) esetei.

A standard generatív elméletben a koreferencia — diszreferencia feltételeinek meghatározása — legalábbis a névmásokkal kapcsolatban — nem volt probléma, ugyanis a névmásokat lexikális NP-kből eredeztették. Egy NP_i-vel koreferens névmás a mélyszerkezetben szintén NP_i-ként szerepelt, tehát a szemantikai értelmezés számára, mely a mélyszerkezeten alapult, adva volt a két NP_i azonossága. Annak a ténynek, hogy az egyik NP a felszínen egy transzformáció eredményeként végül is névmásként realizálódott, már nem volt köze az értelmezéshez. A névmás-referencia tehát szintaktikai problémaként jelent meg: az volt a kérdés, hogy mikor alakítható át egy NP névmássá. Ross (1967), Langacker (1969) és mások valamely NP névmásításának feltételeként azt szabták meg, hogy a mondat tartalmazzon egy az NP-vel koreferens másik NP-t, azaz egy antecedenst, s a névmásítandó elem és az antecedens meghatározott alá-fölérendeltségi viszonyban és sorrendben, valamint meghatározott távolságban álljon.

Alá-fölérendeltségi viszony és sorrend, másként primátus tekintetében — Langacker klasszikus megfogalmazása szerint — akkor lehetséges egy NP_1-gyel koreferens NP_2 személyes névmássá alakítása, ha nem áll egyidejűleg fenn, hogy NP_2 megelőzi és vezérli NP_1-et.

A vezérlés ('command') meghatározása:

(1) α akkor és csak akkor vezérli β-t, ha α nem dominálja β-t (sem β α-t), és az első α-t dominító S csomópont β-t is dominálja.

A (2a) alatti szerkezetben például bármelyik NP_i névmásításának megvannak a primátus-feltételei, hiszen az az NP_i, mely megelőzi a másikat, nem vezérli is azt egyszersmind. A (3a) alatti szerkezetben viszont csak a második NP_i névmásítható, hiszen az első nemcsak megelőzi, hanem vezérli is a második NP-t.

(2) a. *Ha kérek J á n o s t ó l$_i$ valamit, J á n o s$_i$ mindig segít.*[1]
b. *Ha kérek J á n o s t ó l$_i$ valamit, ő$_i$ mindig segít.*
c. *Ha kérek t ő l e$_i$ valamit, J á n o s$_i$ mindig segít.*

(3) a. *J á n o s$_i$ mindig segít, ha kérek J á n o s t ó l$_i$ valamit.*
b. *J á n o s$_i$ mindig segít, ha kérek t ő l e$_i$ valamit.*
c. *Ő$_i$ mindig segít, ha kérek J á n o s t ó l$_i$ valamit.*

Langacker szerint mellérendelő szerkezetekben csak a megelőzés feltétele releváns, hiszen két mellérendelt szerkezetben található koreferens NP közül mindig csak a második névmásítható. Vö.

(4) a. *J á n o s$_i$ beteg, de J á n o s$_i$ nem tudja.*
b. *J á n o s$_i$ beteg, de ő$_i$ nem tudja.*
c. **Ő$_i$ beteg, de J á n o s$_i$ nem tudja.*

A visszaható névmássá alakítás vagy reflexivizáció primátus feltételéül a standard elmélet csupán azt kötötte ki, hogy az antecedens meg kell hogy előzze a névmásítandó NP-t. Az (5a)-nak megfelelő mélyszerkezet tehát csak (5b)-vé alakítható, (5c)-vé nem:

(5) a. *J o h n$_i$ killed J o h n$_i$.*
'John megölte Johnt.'
b. *J o h n$_i$ killed h i m s e l f$_i$.*
'John megölte magát.'
c.* *H i m s e l f$_i$ killed J o h n$_i$.*
'Maga ölte meg Johnt.'

Távolság vagy lokalitás tekintetében az volt a reflexivizáció feltételeként megszabva, hogy a két koreferens NP azonos tagmondatban, pontosabban azonos ciklikus kategóriában (S-ben vagy NP-ben) álljon. A személyes névmássá való alakítás lokalitás feltételét ki sem kellett kötni; a transzformációt a reflexivizáció után rendelték, tehát csak ott mehetett végbe, ahol a reflexivizáció feltétele nem volt meg, például ahol a két koreferens NP nem azonos tagmondatban állt.

A névmások transzformációs eredeztetését egyrészt az ásta alá, hogy vannak olyan, antecedenssel — azaz velük koreferens NP-vel — rendelkező névmások, melyek transzformációs levezetése technikailag lehetetlen. Például (6a) nem származhat (6b)-ből, hiszen az mást jelent.

(6) a. *M i n d e n k i azt mondta, hogy ő meg volt elégedve.*
b. *M i n d e n k i azt mondta, hogy m i n d e n k i meg volt elégedve.*

Másrészt a névmások jelentős részének nincs is antecedense a szövegben, különösen nem az adott mondatban, tehát ezek nyilvánvalóan nem lexikális

[1] A koreferenciát a hagyományoknak megfelelően azonos indexszel, a diszreferenciát pedig különböző indexszel jelölöm.

NP-ből, névmásító transzformációval jöttek létre, hanem lexikális behelyettesítéssel kerültek a mélyszerkezetbe. A lexikális behelyettesítés során bármely NP-csomópont alá kerülhet akár lexikális NP, akár névmás.

Tekintsük az alábbi mondatot:

(7) *People who know h i m*$_{i/j}$ *hate N i x o n*$_i$.
'Az emberek, akik ismerik (őt), gyűlölik Nixont.'

A *him Nixon*-nal koreferens értelmű is lehet, s egy *Nixon*-tól különböző, meg nem nevezett referensre is vonatkozhat. (7)-et a standard elmélet keretében kétféleképpen eredeztethetjük: (8a)-ból és (8b)-ből; azaz a *him* kerülhet mind transzformációval, mind mélyszerkezeti lexikális behelyettesítéssel a mondatba.

(8) a. *People who know Nixon hate Nixon.*
b. *People who know him hate Nixon.*

(7) kétféle eredeztetését az indokolná, ha a két lehetséges értelmezés más-más mélyszerkezetnek felelne meg. Sajnos, nem ez a helyzet; nincs rá mód, hogy a mélyszerkezetbe behelyettesített *him* s a *Nixon* koreferenciáját kizárjuk (8b)-ben; azaz (8b) felszíni megfelelője önmagában is kétértelmű. Minthogy a kétféle mélyszerkezet nem magyaráz semmit, a transzformációs eredeztetésnek nincs értelme; célszerűbbnek látszott tehát a felszínen megjelenő névmásokat minden esetben a mélyszerkezetben felvenni, s csak a névmások valamely NP-vel való koindexálásának, azaz koreferens értelmezésének lehetőségeit szabályként megadni. Az „alakítsd át az NP_1-gyel koreferens NP_2-t névmássá akkor, ha . . . " típusú szintaktikai szabályt tehát felváltotta a „koindexáld NP_1-et NP_2 névmással abban az esetben, ha . . . " típusú szemantikai értelmező szabály (vö. Jackendoff 1972).

A névmásértelmező szabály elvileg azonos feltételek között működik, mint a névmássá alakító transzformációs szabály. A generatív elmélet fejlődése során azonban e feltételek megfogalmazása is módosult; egyre pontosabb és egyre általánosabb érvényű lett.

Ami a primátus-feltételeket illeti, a Langacker-féle *megelőzés és vezérlés* feltételéről kiderült, hogy a szükségesnél több esetben zárja ki a koreferenciát. (9)-ben például a névmás megelőzi és vezérli antecedensét, mégis, a várakozással ellentétben lehetséges a koreferens olvasat.

(9) *The chairman hit h i m*$_i$ *on the head before t h e*
'Az elnök megütötte őt a fején, mielőtt az
l e c t u r e r$_i$ *had a chance to say anything.*
előadónak volt esélye mondani bármit.'
(Az elnök fejbevágta (őt)$_i$, mielőtt az előadó$_i$ bármit is mondhatott volna.)

Az efféle példák arra utaltak, hogy a *megelőzés és vezérlés megelőzés* komponense irreleváns; célszerűbb csak a *vezérlés*-t megtartani, s pontosabbá tenni. Reinhart (1976) a *vezérlés* fogalmát a *c-vezérlés*-sel ('c-command', a 'constituent-command' rövidítéseképpen) váltotta fel. Ennek meghatározása a következő:

(10) *c-v e z é r l é s*:
α akkor és csak akkor c-vezérli β-t, ha α nem dominálja β-t (sem

β α-t), és az első olyan elágazó csomópont, mely α-t dominálja, β-t is dominálja.

Példaként bemutatjuk, hogy egy szerkezetben mely csomópontok mely csomópontokat c-vezérlik. A c-vezérlőt α-val, c-vezéreltjeit β-val jelöljük.

(10')

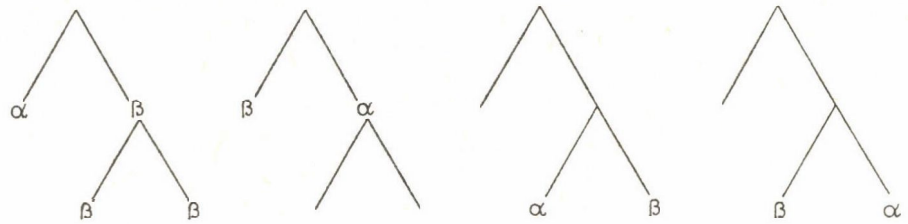

Mind a vezérlés, mind a c-vezérlés tulajdonképpen arra szolgál, hogy egy meghatározott szintaktikai tartományt jelöljön ki az anafora számára. A vezérlés esetében e tartomány felső határa a vezérlő NP-t tartalmazó S csomópont, a c-vezérlés esetében pedig a c-vezérlő NP-t legközvetlenebbül dominálló elágazó csomópont. A referencia-szabály lényege, hogy egy lexikális NP akkor nem lehet koreferens egy névmással, ha a lexikális NP a névmás szintaktikai tartományán belül foglal helyet.

Vizsgáljuk meg e szempontból (9) szerkezetét!

(11)

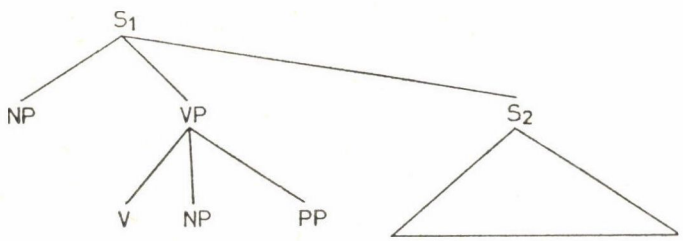

The chairman hit *him* on the head before *the lecturer* . . .

A vezérlés definíciója szerint a *him* szintaktikai tartománya az S_2-t is magába foglaló egész S_1. A c-vezérlés értelmében viszont a *him* tartománya csupán a VP; a *the lecturer* kívül esik rajta, s így nincs akadálya a *him*-mel való koreferens értelmezésének.

A c-vezérlés nemcsak a személyes névmások értelmezésének, hanem a visszaható és kölcsönös névmások értelmezésének is kulcsfogalma; egy visszaható vagy kölcsönös névmás csak egy őt c-vezérlő NP-vel lehet koreferens. Sőt, a c-vezérlés a generatív grammatika egészét átható primátus-viszonynak bizonyult. Szerepet játszik például az egyeztetésben, valamint a fej—bővítmény szerkezetekben, pontosabban a szubkategorizációban, a szintaktikai-eset adásban és a szemantikai vagy mélyeset adásban. Szerepe van a transzformációk működésében is; egy transzformációval elmozdított mondatrésznek c-vezérelnie kell eredeti pozícióját, azaz nyo-

mát. Korlátozza a kvantor-értelmezést is; a kvantorok c-vezérlik az általuk megkötött változót, hatókörük pedig az általuk c-vezérelt kifejezéssel azonos.

A lokalitás-elvek tekintetében is hasonló folyamat zajlott le: sikerült a személyes névmások, valamint a visszaható és kölcsönös névmások értelmezését közös elvekkel korlátozni, majd sikerült ezeket az elveket úgy általánosítani, hogy a transzformációk működésére, az elmozdított mondatrész—nyom viszonyra is érvényesek legyenek.

A személyes és visszaható névmások értelmezésének közös nevezőre hozását az a Chomsky (1973) és Lasnik (1976) nevéhez fűződő gondolat tette lehetővé, hogy a személyes névmások esetében nem a lehetséges koreferencia, hanem a kötelező diszreferencia felléptének feltételeit kell meghatározni. Azaz, (12a) és (12b) közül az (a) mondatra kell szabályt felállítani, amelyben a diszreferencia kötelező, nem pedig a (b) mondatra, amelyben — legalábbis kontextus híján — mind a koreferencia, mind a diszreferencia meg van engedve.

(12) a. *János*$_i$ *ismeri őt*$_j$.
b. *János*$_i$ *azt mondta, hogy Mari ismeri őt*$_{i/j}$.

A személyes névmások diszreferenciájának, valamint a kölcsönös és visszaható névmások koreferenciájának locusát számos közbülső, egyre sikeresebb kísérlet után (pl. időjeles mondat elve, specifikus alany elve, propozíciós sziget elve, nominativusi sziget elve — l. Chomsky [1980]) a *kormányzó kategória* fogalmában sikerült meghatározni.

A kormányzás az a viszony, mely a fej-kategóriák (V, N, P, Adj) és bővítményeik között fennáll. Egy fej azokat a bővítményeit kormányozza, amelyeket a fej-kategóriák közül ő c-vezérel a legközvetlenebbül. Tekintsünk egy tipikus angol mondatszerkezetet:

(13)

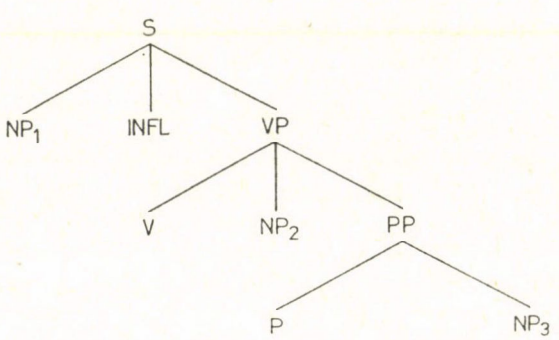

A V NP_2-t és PP-t kormányozza. NP_1-et azért nem kormányozhatja, mert nem c-vezérli; NP_3-at pedig azért nem, mert nem ő c-vezérli a legközvetlenebbül, hanem a P. NP_1, azaz az alany kormányzója az igei személyrag (INFL), NP_3-é pedig a P.

A kormányzó kategória az a legkisebb S vagy NP, mely mind a kormányzót, mind a kormányzottat magába foglalja. Még egy feltételnek eleget kell tennie: tartalmaznia kell vagy igei személyragot (tehát verbum

finitumot), vagy nem-üres alanyt. A ragozott igés mondat tehát mindig lehet kormányzó kategória, az infinitivus viszont csak akkor, ha nem üres névmás (PRO) az alanya. Az NP akkor számíthat kormányzó kategóriának, ha van birtokos jelzője (a birtokos jelző lévén az NP alanya). [A kormányzás és a kormányzó kategória formális definícióját lásd Chomsky (1981, 162, 211)-ben.]

A visszaható és kölcsönös névmásnak kormányzó kategóriáján belül kell antecedenssel rendelkeznie; a személyes névmás pedig kormányzó kategóriáján belül áll minden NP-vel kötelezően diszreferenciában. A kormányzó kategória lehetséges változatait a kölcsönös névmáson mutatjuk be:

(14) [$_S$*They know each other.*]
'Ők ismerik egymást.'

(15) a. [$_{S_1}$*We wanted* [$_{S_2}$*them to know each other*].]
'Mi akartuk őket ismerni egymást.'
(Mi azt akartuk, hogy ők ismerjék egymást.)

b. [$_{S_1}$*We wanted* [$_{S_2}$*PRO to know each other*].]
'Mi akartuk ismerni egymást.'

(16) a. [$_S$*They were looking at* [$_{NP}$*the children's photos of each other*].]
'Ők nézegették a gyerekek fényképeit egymásról.'
(Nézegették a gyerekek egymásról való fényképeit.)

b. [$_S$*They were looking at* [$_{NP}$*the photos of each other*].]
'Ők nézegették a fényképeket egymásról.'
(Az egymásról való fényképeket nézegették.)

c. [$_S$*They were looking at* [$_{NP}$*each other's photos*].]
'Ők nézegették egymás fényképeit.'

(14)-ben, a ragozott igés mondatban, az *each other* kormányzó kategóriája az S. Az infinitivusos példák közül (15a)-ban az *each other* kormányzó kategóriája S_2, (15b)-ben viszont S_1, ugyanis (15a)-ban S_2 a kormányzón és a kormányzotton kívül tartalmaz lexikális alanyt, tehát lehet kormányzó kategória; (15b)-ben viszont nem. (15c)-ben is S_1 az *each other* kormányzó kategóriája, ugyanis S_1 az a legkisebb potenciális kormányzó kategória, mely mind az *each other*-t, mind az *each other* kormányzóját és esetadóját, a *want* igét tartalmazza. A (16) alatti példákban az *each other* NP-ciklusban szerepel. (16a)-ban az NP a kormányzó kategóriája, hiszen az a kormányzotton és a kormányzón kívül alanyt, azaz genitivusi NP-t is tartalmaz. (16b)-ben és (16c)-ben az *each other* kormányzó kategóriája az S, ugyanis az NP-nek vagy nincs alanya (16b), vagy van ugyan, de egybeesik a kormányzottal (16c).

A kormányzás és a kormányzó kategória fogalmai is a c-vezérléshez hasonlóan a grammatika számos más jelenségében is alapvető szerepet játszanak; például meghatározzák az elmozdított mondatrészek és nyomuk viszonyát, s ezáltal a transzformációk működését; korlátozzák a szintaktikai és a szemantikai esetadást stb.

Az antecedens—névmás viszony, valamint a transzformációval elmozdított mondatrész—nyom viszony primátus és lokalitás feltételeit Chomsky az úgynevezett megkötés-elméletbe foglalta össze [l. Chomsky (1981)]. A megkötés-elmélet a következő három elvből áll:

(17) A) Az anafora kötve kell hogy legyen kormányzó kategóriájában. (Másként: a visszaható és kölcsönös névmás, valamint az NP-mozgatás nyoma koindexálva kell hogy legyen egy őt c-vezérlő argumentummal kormányzó kategóriájában.)

B) A névmás szabad kell hogy legyen kormányzó kategóriájában. (Azaz: a személyes névmás csak kormányzó kategóriáján kívül lehet koindexálva egy őt c-vezérlő argumentummal.)

C) A referáló kifejezés szabad kell hogy legyen. (Azaz: a lexikális NP, valamint a *wh*-mozgatás nyoma egyáltalán nem lehet koindexálva egy őt c-vezérlő argumentummal.)

Minthogy a megkötés-elmélet alapelvei a feltételezések szerint univerzális érvényűek, kiinduló alapként fogjuk őket használni a magyar névmásértelmezés leírásában. Az elvek magyar anyagon való ellenőrzése az elvek univerzalitásának is próbaköve lesz.

2. A visszaható és kölcsönös névmások

2.1. Az *egymás* kizárólag kölcsönös névmásként szerepelhet, így felismerése problémátlan. A *maga, önmaga, sajátmaga* névmásoknak viszont több funkciójuk is van, s nem mindig nyilvánvaló, hogy mely előfordulásaik tekinthetők visszaható névmásoknak. Vö.

(18) a. *János főbe lőtte magát.*
b. *Maga lőtte főbe magát.*

(18a) és (18b) *magát* névmásai visszaható névmások, (18b) *maga* névmása viszont az egyes szám 3. személyű személyes névmás nyomatékos szinonimája. A nyomatékos személyes névmás szintaktikai viselkedése számos tekintetben különbözik a visszaható névmásétól. Például a nyomatékos személyes névmás a referencia-viszonyok megváltozása nélkül lexikális NP-vel vagy személyes névmással cserélhető fel; a visszaható névmás viszont nem — vö.

(19) a. *Maga lőtte főbe magát.*
b. *János lőtte főbe magát.*
c. *Ő lőtte főbe magát.*

(20) a. *János főbe lőtte magát.*
b. **János főbe lőtte Jánost.*
c. **János főbe lőtte őt.*

A nyomatékos személyes névmás csatlakozhat egy vele azonos esetben álló lexikális NP-hez vagy személyes névmáshoz, mintegy értelmező szerkezetet, konstituenst alkotva vele — a referencia-viszonyok megváltozása nélkül — l. (21). A visszaható névmásra ez nem áll — l. (22).

(21) a. *János maga lőtte főbe magát.*
b. *Ő maga lőtte főbe magát.*

(22) a. **János főbe lőtte Jánost magát.*
b. **János főbe lőtte őt magát.*

A nyomatékos *maga* funkciójánál fogva fókuszként vagy esetleg kontrasztív topicként jelenik meg. Pl.

(23) a. $[_T\emptyset]$ $[_F$*M a g a*$]$ *lőtte főbe magát.*
b. $[_T$*M a g a*$]$ $[_F$*főbe*$]$ *lőtte magát (a felesége pedig gyógyszert vett be).*
c. *$[_T$*Magát*$]$ $[_F$*főbe*$]$ *lőtte m a g a.*

(24a)-ban ugyan a *maga* se nem topic, se nem fókusz, hanem a neutrális mondatrészben foglal helyet, a *maga magát* kifejezés azonban idióma értékű. Ha nem az volna, (24b)-nek is jónak kellene lennie.

(24) a. *Főbe lőtte m a g a m a g á t.*
b. *Főbe lőtte m a g a tegnap fegyvertisztítás közben m a g á t.*

A visszaható névmások pozíciójával kapcsolatban nincs ilyen megkötés:

(25) a. $[_T$*János*$]$ $[_F$*főbe*$]$ *lőtte m a g á t.*
b. $[_T$*János*$]$ $[_F$*m a g á t*$]$ *lőtte főbe.*
c. $[_T$*M a g á t*$]$ $[_F$*János*$]$ *lőtte főbe.*

A nyomatékos — és nem a visszaható — *maga* névmással rokon az *egyedül* vagy *magában* szinonimájaként szereplő *maga* állapothatározószó.

(26) *Nem merek m a g a m hazamenni.*

(27) *Ilyen kicsi vagy, és m a g a d jársz óvodába?*

(28) *János m a g a csinálta meg a tesztet; nem segítettem neki.*

Az effajta *maga* az állapothatározó természetének megfelelően többnyire az alanyra vonatkozik, azzal koreferens, de a tárgyra is utalhat:

(29) *M a g a d küldlek oda; nem megy veled senki.*

Magától értetődik, hogy nem tekintem visszaható névmásnak az *ön*-nel szinonim *magá*-t, például (30)-ban:

(30) *Meghívhatom m a g á t vacsorára?*

A visszaható névmást az egyéb funkciójú *maga* névmásoktól elkülönítő legfontosabb kritérium az, hogy a visszaható névmásnak az adott tagmondatban olyan (kitett vagy törölt, de nyomként jelen levő) antecedense van, mely az övétől különböző esetben áll. E tanulmányban csak az ilyen *maga (önmaga, sajátmaga)* névmásokkal foglalkozom.

2.2. A megkötés-elmélet azt mondja ki a visszaható és kölcsönös névmásokról, hogy akkor grammatikusak, ha kormányzó kategóriájukon belül van antecedensük, mely c-vezérli őket.

Először azt a kérdést vizsgáljuk meg, hogy alkalmazható-e a magyarra a kormányzó kategória angol alapján felállított definíciója, azaz a magyarban is ugyanazon szintaktikai egységekben kell-e a visszaható és kölcsönös névmásoknak antecedenssel rendelkezniük, mint az angolban.

Vegyük sorra a kormányzó kategória Chomskytól megállapított eseteit (vö. Chomsky 1981, 211). A verbum finitumot tartalmazó tagmondat mindig lehet kormányzó kategória; valóban, ragozott igés tagmondatban álló névmás a magyarban sem köthető e tagmondaton kívüli antecedenshez. Pl.

(31) a. *J á n o s*$_i$ *megnézte ö n m a g á t*$_i$ *a tükörben.*
b. **J á n o s*$_i$ *azt mondta, hogy a gyerekek megnézték ö n m a g á t*$_i$ *a tükörben.*

Az infinitivus csak akkor számíthat kormányzó kategóriának, ha van nem-üres, lexikális alanya. A magyarban is ez a helyzet; így az *akar, szeretne*-féle igékkel álló, mindig lexikális alany nélküli infinitivus bővítményeként szereplő visszaható vagy kölcsönös névmást kötheti a főige bővítménye. [Az infinitivust tartalmazó mondatszerkezetek indoklását l. Dalmi (1981)-ben.]

(32) *J á n o s*$_i$ *szerette volna* [$_{S_{inf}}$*PRO megnézni ö n m a g á t*$_i$ *a tükörben*].

Az accusativus cum infinitivót vonzó igék esetében az alanytalan infinitivus meglehetősen marginális. Ha mégis megengedjük, akkor, úgy tűnik, nem számít kormányzó kategóriának, mivel a visszaható vagy kölcsönös névmási bővítményét az infinitivusi mondaton kívül álló antecedens is kötheti:

(33) *J á n o s*$_i$ *hallott* [$_{S_{inf}}$*PRO ö n m a g á r ó l*$_i$ *beszélni*].

Ha az S_{inf}-nek lexikális alanya van, akkor az infinitivusi ige alanytól különböző visszaható vagy kölcsönös névmási bővítményének az S_{inf} lesz a kormányzó kategóriája:

(34) a. *János hallotta* [$_{S_{inf}}$*a l á n y o k a t*$_i$ *ö n m a g u k r ó l*$_i$ *beszélni*].
Vö. b. **J á n o s*$_i$ *hallotta* [$_{S_{inf}}$*a lányokat ö n m a g á r ó l*$_i$ *beszélni*].

(35) a. *János hallotta* [$_{S_{inf}}$*a l á n y o k a t*$_i$ *e g y m á s r ó l*$_i$ *beszélni*].
Vö. b. **A l á n y o k*$_i$ *hallották* [$_{S_{inf}}$*Jánost e g y m á s r ó l*$_i$ *beszélni*].

Az S_{inf} accusativusban álló alanyának viszont a fölérendelt mondat a kormányzó kategóriája, hiszen a fölérendelt ige kormányozza; az ad neki esetet is.

(36) a. *A l á n y o k*$_i$ *hallották* [*e g y m á s t*$_i$ *Jánosról beszélni*].
Vö. b. **János hallotta* [$_{S_{inf}}$*e g y m á s t*$_i$ *a l á n y o k r ó l*$_i$ *beszélni*].

A megkötés-elmélet azt állítja, hogy az NP szintén csak akkor számít kormányzó kategóriának, ha lexikális alanya, azaz birtokos jelzője van. A birtokos jelzős NP kétségtelenül kormányzó kategóriája az NP-t bővítő, a birtokos jelzővel nem azonos visszaható vagy kölcsönös névmásnak:

(37) a. [$_{NP}$*J á n o s (n a k a)*$_i$ *könyve ö n m a g á r ó l*$_i$] *nagy port vert fel.*
[$_{NP}$*J á n o s (n a k a z)*$_i$ *ö n m a g á r ó l*$_i$ *szóló könyve*] *nagy port vert fel.*
Vö. b. **Jánosnak a könyve ö n m a g u k r ó l*$_i$ *tetszett a l á n y o k n a k*$_i$.
**Jánosnak az ö n m a g u k r ó l*$_i$ *szóló könyve tetszett a l á n y o k n a k*$_i$.

A látható birtokos jelző nélküli, de birtokos személyragos NP-nek valójában van névmási birtokos jelzője, azaz alanya, hiszen a birtokos személyragból a száma és személye egyértelműen kikövetkeztethető. (Az ilyen alanyt a következőkben a birtokos személyraggal koindexált Ø szimbólum-

mal fogom jelölni.) A birtokos személyragos NP-t bővítő visszaható vagy kölcsönös névmásnak tehát az NP a kormányzó kategóriája. A zéró, de nem üres névmási alany akár antecedensként is szerepelhet:

(38) a. $[_{NP}A\ \emptyset_i$ *könyve*$_i$ *önmagáról*$_i]$ *nagy port vert fel.*
Vö. b. $*[_{NP}Az\ \emptyset_i$ *önmagukról*$_i$ *szóló könyve*$_i]$ *tetszett a lányoknak*$_j$.

Az úgynevezett dativus cum infinitivós szerkezetek infinitivusát szintén NP-nek tartom, az infinitivus személyragját a birtokos személyraggal, a *-nak/-nek* ragos NP-t pedig a birtokos jelzővel azonosítva (vö. É. Kiss előkészületben).[2] Az ilyen NP_{inf} is kormányzó kategóriája bővítményeinek, akár lexikális NP alkotja az alanyát, akár a fej birtokos személyragjából kikövetkeztethető névmás:

(39) a. *Fontos* $[_{NP_{inf}}$*az embereknek*$_i$ *tisztelniük egymást*$_i]$.
b. *Fontos* $[_{NP_{inf}}\emptyset_i$ *tisztelni ük*$_i$ *egymást*$_i]$.

Az olyan visszaható vagy kölcsönös névmási NP-bővítménynek viszont, mely az NP alanyi pozíciójában áll, azaz birtokos jelzőjeként szerepel, nem az NP, hanem az NP-t magába foglaló S a kormányzó kategóriája. Ez azt jelenti, hogy a birtokos jelzői visszaható vagy kölcsönös névmásnak lehet igebővítmény az antecedense. Például

(40) *A lányok*$_i$ *elolvasták* $[_{NP}$*egymás*$_i$ *leveleit*$]$.

(41) *János*$_i$ $[_{NP}$*maga*$_i$ *autójával*$]$ *ment.*

A *maga, önmaga, sajátmaga* variánsok közül birtokos jelzőként csak a *maga* használatos. A *magá*-val szinonim *saját* nyilvánvalóan nem genitivusi NP, hanem melléknév. A genitivusi névmás ki is tehető mellette:

(41') *János* $[_{NP}$*az ő saját autójával*$]$ *ment.*

Az alany nélküli NP Chomsky szerint egyáltalán nem lehet kormányzó kategória, tehát az alanytalan NP-t bővítő visszaható vagy kölcsönös névmás kormányzó kategóriája az NP-t magába foglaló S. Valójában azonban nem ez a helyzet: az alanytalan NP-t bővítő visszaható vagy kölcsönös névmást nem kötheti igebővítmény. A visszaható névmások esetében különösen egyértelműen mutatják ezt a példák:

(42) $*$*Péter*$_i$ *nem szereti* $[_{NP}$*az önmagáról*$_i$ *szóló pletykákat*$]$.

(43) $*$*A lányokat*$_i$ *meglepte* $[_{NP}$*az önmagukna k*$_i$ *készült ajándék*$]$.

Ha a visszaható névmás helyére személyes névmás kerül, a mondatok mindjárt grammatikusak lesznek — hiszen a személyes névmás a visszaható és kölcsönös névmással ellentétben nem lehet kötve kormányzó kategóriájában. (Innen a személyes és visszaható névmások majdnem teljesen komplementer megoszlása.)

[2] Ezzel szemben Dalmi (1981) úgy elemzi a dativus cum infinitivót, hogy a dativusban álló NP-t a főige bővítményének veszi, az infinitivusi mondatnak pedig üres, PRO alanyt tulajdonít. Pl. $[_S$*Fontos az embereknek*$_i$ $[_{S_{inf}}$*PRO*$_i$ *tisztelniük egymást*$]$.]

(44) *P é t e r*$_i$ *nem szereti* [$_{NP}$*a r ó l a*$_i$ *szóló pletykákat*].

(45) *A l á n y o k a t*$_i$ *meglepte* [$_{NP}$*a n e k i k*$_i$ *készült ajándék*].

A (42)—(43)-hoz hasonló szerkezetű, de kölcsönös névmást tartalmazó mondatok megítélése kevésbé egyértelmű. Például voltak olyan informánsok, akik (46)-ot csak „szabályosan" tudták értelmezni, azaz az *egymásról* névmást az NP-n belüli *mesék* antecedensére vonatkoztatták. Mások viszont az NP-n kívüli *lányokat* antecedenshez kapcsolták az *egymásról*-t, vagy kétértelműnek találták a mondatot.

(46) *A lányoknak nem tetszettek* [$_{NP}$*az egymásról szóló mesék*].

(47)-et egyesek helyesnek, mások helytelennek ítélték:

(47) ?*A lányokat feldühítették* [$_{NP}$*az egymásra tett megjegyzések*].

(48)-at legtöbben elfogadhatatlannak nyilvánították:

(48) **A fiúk nem örültek* [$_{NP}$*az egymásnak címzett behívóknak*].

Úgy tűnik tehát, hogy bizonyos beszélők számára az alanytalan NP-t bővítő kölcsönös névmás koindexálható az NP-n kívül álló antecedenssel is. Ez azonban, mint Koster (1981) megmutatta, csak látszat; az efféle NP-knek az a sajátságuk, hogy tulajdoníthatunk nekik egy ágenst is, s ez az implicit, odaértett bővítmény szolgál a kölcsönös névmás antecedenséül. Ez az ágens, például (46)-ban a mesék elmondója, (47)-ben a megjegyzések tevője, (48)-ban a meghívók megcímzője, általában akkor maradhat implicit, ha azonos valamely igei argumentummal. (48)-at pontosan azért találta a legtöbb informáns elfogadhatatlannak, mert az implicit bővítményt, azaz a behívók megcímzőit, a világról való tudása alapján nem tudta az igei argumentummal, azaz a *fiúk*-kal azonosítani.

Vonatkoztathatjuk a visszaható névmást is implicit antecedensre. Pl.

(49) *János nem szereti* [$_{NP}$*az önmagával folytatott vitákat*].

(49) azért elfogadható, mert a *vita* főnév jelentése megengedi, hogy a főmondat alanyával azonos (PRO) ágenst tulajdonítsunk neki. (50)-ben viszont a *fegyelmi tárgyalás* jelentése valószínűtlenné teszi, hogy a főmondati alannyal azonos „szerző"-t vagy „cselekvő"-t tételezzünk fel:

(50) **János nem szereti* [$_{NP}$*az önmagával foglalkozó fegyelmi tárgyalásokat*].

Az (51) alatti példát Chomsky úgy elemzi, hogy benne a kölcsönös névmásnak egyáltalán nincs kormányzó kategóriája, ugyanis sem az alanytalan NP$_{inf}$, sem a fölérendelt S nem tesz eleget a kormányzó kategória kritériumainak. Minthogy a kölcsönös névmásnak kormányzó kategóriájában kell kötve lennie, ha nincs kormányzó kategóriája, nem kell hogy kötve legyen.

(51) *Fontos* [$_{NP}$*tisztelni egymást*].

Valójában, mint Koster (1981) írja, itt is arról van szó, hogy az infinitivusnak van egy implicit, ki nem mondott általános alanya, s az köti a kölcsönös névmást.

Egyébként Chomskyt feltehetőleg az implicit ágenst tartalmazó NP-k indították arra a téves feltevésre, hogy az alanytalan NP nem lehet kormányzó kategória. Chomsky (52) típusú példamondatokra hivatkozik:

(52) [$_{NP}$*The picture of himself frightened*] *John.*
'A kép önmagáról megijesztette Johnt.'
(Az önmagáról készült kép megijesztette Johnt.)

Az (52)-vel azonos szerkezetű (53) azonban világosan mutatja, hogy az angolban is az a helyzet, mint a magyarban: ha az NP nem olyan jelentésű, hogy implicit ágenst is tulajdoníthatnánk neki, akkor nem lehet visszaható névmási bővítménye — hiszen az NP mindig kormányzó kategória, s a visszaható névmás nem állhat kormányzó kategóriájában antecedens nélkül.

(53) *[$_{NP}$*The tie on himself*] *bothered John.*
'A nyakkendő önmagán zavarta Johnt'
(Az önmagán levő nyakkendő zavarta Johnt.)

2.3. Következő lépésként azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan érvényesül a megkötés primátus-feltétele a magyarban; igaz-e, hogy az antecedensnek c-vezérelnie kell a vele koreferens visszaható vagy kölcsönös névmást.

A „lapos" nem konfigurációs magyar mondatszerkezetben a c-vezérlés kritériuma sokkal kevésbé volna korlátozó hatású, mint az angolban.

A tipikus egyszerű angol mondatszerkezetben, például (54)-ben, a c-vezérlés hármas hierarchiába rendezi az NP-ket.

(54)

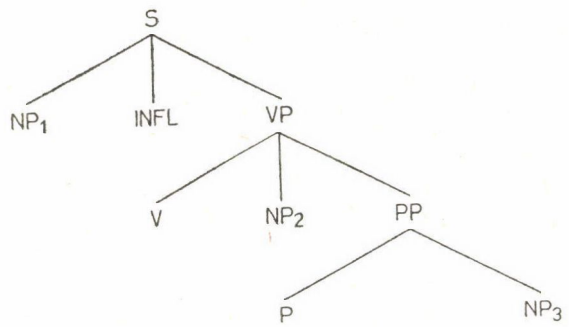

Az alanyi NP_1 a legprominensebb, mivel a mondat összes többi NP-jét c-vezérli. A tárgyi NP_2 már kevésbé prominens, ugyanis csak a VP-n belüli NP_3-at c-vezérli. A prepozíciós NP_3 a legkevésbé prominens, hiszen nem c-vezérel semmit a prepozícióján kívül.

Ha elfogadjuk, hogy a magyar mondatok mélyszerkezetében az igebővítmények az ige után, az ige testvércsomópontjaiként generálódnak (vö. É. Kiss 1978a, 1981), akkor a magyarban az igebővítmények a megkötés-elmélet szempontjából releváns mélyszerkezeti pozíciójukban mind kölcsönösen c-vezérlik egymást; nincs köztük hierarchia. Vö.

(55)

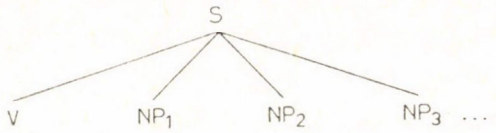

Az a hierarchia, amit a két magyar magtranszformáció, a fókuszképzés és a topikalizáció teremt a bővítményeknek az S elé való kiemelésével, a megkötéselméletben nem játszik szerepet, ugyanis a bővítmények az S-en belüli, ún. argumentum-pozíciójukban vesznek részt a megkötés-relációkban. A megkötés-elmélet szempontjából tehát a fókuszként vagy topicként kiemelt elemeknek a mélyszerkezeti helye, nyoma számít (vö. Riemsdijk—Williams 1981). Így NP_1 és NP_2 nemcsak az (55) alatti bázismondatban, hanem az (55)-ből levezetett (56)-ban is kölcsönösen c-vezérli egymást.

(56)

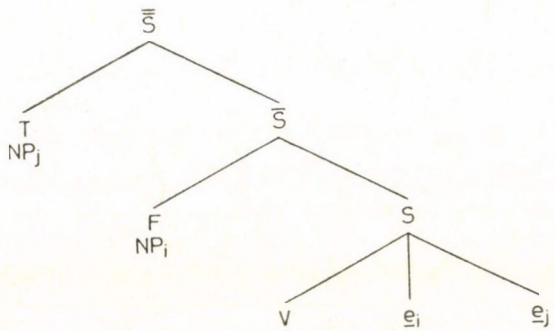

(*e* = nyom, azaz az extractio helye.)
Az a tény, hogy a magyarban az igebővítmények kölcsönösen c-vezérlik egymást, az anafora-értelmezés szempontjából azt jelentené, hogy míg az angolban egy prepozíciós visszaható vagy kölcsönös névmásnak csak alanyi vagy tárgyi NP lehet az antecedense, tárgyi névmásnak csak alanyi NP, alanyi visszaható vagy kölcsönös névmás pedig, c-vezérlő antecedens híján, egyáltalán nem létezhet, a magyarban kormányzó kategóriáján belül bármilyen esetű névmást köthet bármilyen esetű NP. Ha valóban ez volna a helyzet, akkor az alábbi mondatpárok mindkét tagjának egyformán helyesnek kellene lennie:

(57) a. *Nézi János önmagát a tükörben.*[3]
b. **Nézi Jánost önmaga a tükörben.*

[3] A magyarban a szórend alapjában nem befolyásolja a névmás-értelmezést, hiszen az ige utáni igebővítmények szórendje eleve szabad, az ige elé topikalizációval vagy fókuszképzéssel kiemelt bővítmények pedig, mint fentebb láttuk, az ige mögötti nyomukkal vesznek részt az antecedens—névmás viszonyban. Vö.

(i) [$_S$*Nézi János$_i$ magát$_i$ a tükörben.*]
(ii) [$_S$*Nézi magát$_i$ János$_i$ a tükörben.*]

(58) a. *Ajándékot vett J á n o s ö n m a g á n a k.*
b. **Ajándékot vett J á n o s n a k ö n m a g a.*

(59) a. *Bízik J á n o s ö n m a g á b a n.*
b. **Bízik J á n o s b a n ö n m a g a.*

(60) a. *Dicsértem J á n o s t ö n m a g á n a k.*
b. *?Dicsértem J á n o s n a k ö n m a g á t.*

De: (61) a. *Megmutattam a g y e r e k e t ö n m a g á n a k a tükörben.*
b. *Megmutattam a g y e r e k n e k ö n m a g á t a tükörben.*

(62) a. *Szembesítettem J á n o s t ö n m a g á v a l.*
b. **Szembesítettem J á n o s s a l ö n m a g á t.*

(63) a. *Sokat faggattam J á n o s t ö n m a g á r ó l.*
b. **Sokat faggattam J á n o s r ó l ö n m a g á t.*

(64) a. *Sok baja van J á n o s n a k ö n m a g á v a l.*
b. **Sok baja van J á n o s s a l ö n m a g á n a k.*

(65) a. *Sokat beszéltem J á n o s n a k ö n m a g á r ó l.*
b. **Sokat beszéltem J á n o s r ó l ö n m a g á n a k.*

(66) a. *Sokat vitatkoztam J á n o s s a l ö n m a g á r ó l.*
b. **Sokat vitatkoztam J á n o s r ó l ö n m a g á v a l.*

E példák azt mutatják, hogy az antecedens megválasztásához a magyarban sem elegendő az, hogy az antecedens a visszaható vagy kölcsönös névmás kormányzó kategóriáján belül álljon; meghatározott esetű névmásnak csak meghatározott esetű NP szolgálhat antecedenséül. Mint az (57)—(59) alatti példákból kitűnik, nominativusi NP bármilyen egyéb esetű névmásnak antecedense lehet. (60)—(63) tanúsága szerint accusativusi NP csak dativusban, instrumentalisban vagy valamilyen határozói esetben álló névmással lehet koindexálva. Dativusi NP instrumentalis vagy határozói esetű névmást köthet — 1. (64)—(65), bár olykor accusativusi visszaható névmással is koindexálható — 1. (61b). (66) azt mutatja, hogy instrumentalisban álló NP csak határozói esetű névmással lehet koreferens.

(iii) $JÁNOS_i$ [$_S$*nézi* e_i *magát*$_i$ *a tükörben.*]
(iv) $MAGÁT_i$ [$_S$*nézi János*$_i$ e_i *a tükörben.*]
(v) *Magát*$_i$ $JÁNOS_j$ [$_S$*nézi* e_i e_j *a tükörben.*] (i = j)
(vi) *János*$_i$ $MAGÁT_j$ [$_S$*nézi* e_i e_j *a tükörben.*] (i = j)

Az angolra vonatkozó megfigyelések arra figyelmeztetnek, hogy a fókusz funkciójú, főhangsúlyos visszaható vagy kölcsönös névmás értelmezését kevésbé szigorúan kötik a megkötés-elmélet elvei. A magyarban is megfigyelhető efféle tendencia: például a szabályos (vii) mellett az egyéb szórendi variációkban elfogadhatatlan (viii) is elképzelhető, például mint egy megelőző állítás korrekciója:

(vii) $JÁNOS_i$ [$_S$*ölte meg önmagát*$_i$.]
(viii) $ÖNMAGA_i$ [$_S$*ölte meg Jánost*$_i$.]
Vö. pl. (ix) **Megölte* Jánost$_i$ önmaga$_i$.

Hogy a megkötés-elvek tisztán érvényesülhessenek, olyan példákat fogok hozni, melyekben mind a névmás, mind antecedense ige utáni neutrális helyzetben áll.

Úgy látszik tehát, hogy a c-vezérlés primátus-feltételét a lapos mondatszerkezetű, nonkonfigurációs magyarban esethierarchia helyettesíti. Ez a hierarchia a következő:

(67) a. NOM > ACC > DAT > INSTR > ADV

Az accusativusnak a dativussal szembeni prominenciája kevésbé egyértelmű, mint a hierarchia többi lépcsőfoka; (61)-ben, a *megmutat* ige bővítményszerkezetében például az alábbi hierarchia érvényesül:

(67) b. NOM > $\begin{Bmatrix}\text{ACC}\\\text{DAT}\end{Bmatrix}$ > INSTR > ADV

A megkötés-elmélet A) elve tehát úgy fogalmazandó át a magyarra, hogy a visszaható, illetve kölcsönös névmásnak olyan antecedense kell hogy legyen kormányzó kategóriáján belül, melyet a névmás nem előz meg a (67a) alatti esethierarchiában.

Ellenőrizzük a (67a) alatti hierarchia helyességét a kölcsönös névmásokon is!

(68) a. *Ismerik a lányok egymást.*
b. **Ismerik a lányokat egymás.*

(69) a. *Bemutattam a lányokat egymásnak.*
b. *?Bemutattam a lányoknak egymást.*

(70) a. *Összeveszítettem a lányokat egymással.*
b. **Összeveszítettem a lányokkal egymást.*

(71) a. *Sok bajuk van a lányoknak egymással.*
b. **Sok bajuk van a lányokkal egymásnak.*

(72) a. *Sokat beszéltem a lányoknak egymásról.*
b. **Sokat beszéltem a lányokról egymásnak.*

(73) a. *Üzenetet küldtem a lányoknak egymással.*
b. **Üzenetet küldtem a lányokkal egymásnak.*

(74) a. *??Sokat vitatkoztam a lányokkal egymásról.*
b. **Sokat vitatkoztam a lányokról egymással.*

A kölcsönös névmást tartalmazó példák tehát megerősítik a (67a) alatti esethierarchia érvényességét. (Bár az *instrumentalisban álló antecedens — határozói esetű kölcsönös névmás* viszony meglehetősen marginális, még mindig sokkal elfogadhatóbb, mint a fordítottja (74b), tehát az instrumentalisnak az adverbiális esetek fölötti prominenciáját nem teszi kétségessé.)

A (67a) alatti hierarchiából az következik, hogy egy dativusban, instrumentalisban vagy más adverbiális esetben álló NP-nek több potenciális antecedense is lehet tagmondatában. Valóban ez a helyzet, de az ilyen mondatoknak általában van egy preferált olvasatuk.

(75) a. *János$_i$ Péterrel$_j$ önmagáról$_{i(j)}$ vitatkozott.*
b. *Péterrel$_j$ önmagáról$_{i/j}$ vitatkozott János$_i$.*
c. *János$_i$ önmagáról$_{i(j)}$ vitatkozott Péterrel$_j$.*

(76) a. *János*$_i$ *Péternek*$_j$ *önmagát*$_{i(j)}$ *dicsérte.*
b. *Péternek*$_j$ *János*$_i$ *önmagát*$_{i(j)}$ *dicsérte.*
c. *János*$_i$ *önmagát*$_{i(j)}$ *dicsérte Péternek*$_j$.
d. *Péternek*$_j$ *önmagát*$_{i/j}$ *dicsérte János*$_i$.

Az efféle mondatok értelmezésében többféle stratégia is elképzelhető: például az is logikus volna, ha a hallgató a lehetséges antecedensek közül az esethierarchiában előrébb állót választaná; de az is, ha Koster lokalitás-elvének megfelelően a névmáshoz közelebb eső NP-t értelmezné antecedensként (l. Koster 1978); vagy az is, ha a Langacker-féle megelőzés feltétel értelmében a névmás előtt keresne antecedenst. Úgy látszik, a magyar beszélők a legelső stratégiát követik; ha nominativusi NP is van a lehetséges antecedensek között, azt választják, kivéve, ha a kontextus egyértelműen egy másik antecedensre utal. A (75) és (76) alatti példák közül egyedül (75b)-t és (76d)-t találták — kontextus nélkül — valóban kétértelműnek, ami arra utal, hogy olykor a megelőzés-feltétel semlegesítheti a nominativus prominenciáját.

Lehetséges, hogy a (67a) alatti esethierarchia több, mint a c-vezérlés magyar vagy általánosabban: nonkonfigurációs megfelelője. Bizonyos jelek arra mutatnak, hogy az esethierarchia elsődleges a c-vezérlés fogalmával kifejezhető szerkezeti hierarchiához képest. A c-vezérlés tulajdonképpen az angolban sem képes minden esetben meghatározni a visszaható és kölcsönös névmások értelmezését. Ismeretesek mind olyan példák, melyekben az antecedens c-vezérli a visszaható vagy kölcsönös névmást, a lokalitás-feltételek is teljesülnek, s a mondat mégis helytelen (1. 77), mind olyan esetek, melyekben az antecedens nem c-vezérli a névmást, s a mondat mégis helyes (1.78a).

(77) **I impressed myself as pompous.*
'Én hatottam önmagamra fellengősként.'
(Fellengzős benyomását keltettem önmagamban.)

(78) a. *I talked to John about himself.*
'Én beszéltem Jánosnak önmagáról.'
(Jánosnak önmagáról beszéltem.)
Vö. b. **I talked to himself about John.*
'Én önmagának beszéltem Jánosról.'

Nyilvánvalóvá vált, hogy az efféle mondatok magyarázatához a c-vezérlés nem elegendő; valamiféle segédelv felvételére is szükség van. Jackendoff (1972) a mélyeseteket rendezte hierarchiában, s azt kötötte ki, hogy a visszaható vagy kölcsönös névmás nem állhat előrébb e hierarchiában, mint antecedense. Jackendoff mélyeset-hierarchiája a következő:

(78) 1. ágens
2. lokáció, eredet, cél
3. téma

Koster (1978) mélyeset-hierarchia helyett egy ún. argumentum-prominencia sorrendet javasolt:

(79) SUBJ > DIR OBJ > INDIR OBJ > PREP OBJ

Koster szerint ugyanazon fej bővítményei között nem a c-vezérlés, hanem az argumentum-prominencia sorrend határozza meg az antecedens—névmás viszonyt. Csak olyan NP lehet valamely névmás antecedense, mely prominensebb a névmásnál. Az argumentum-prominencia sorrend persze az esetek túlnyomó többségében a c-vezérléssel azonos eredményt ad; a c-vezérlés fogalma tulajdonképpen az argumentum-prominencia sorrend egyszerűsített, három lépcsős (SUBJ > DIR OBJ/INDIR OBJ > PREP OBJ) szerkezeti kifejeződése. A c-vezérlés épp azokban az esetekben nem alkalmas az antecedens—névmás viszony meghatározására, amikor a mondat nem pontosan [$_S$ NP [$_{VP}$ V NP [$_{PP}$ P NP]]] szerkezetű.

Felmerül a kérdés, hogy vajon nem inkább a Jackendofféhoz hasonló mélyeset- vagy a Kosteréhez hasonló grammatikai funkció hierarchiával kellene-e számolnunk a magyarban is, a morfológiai esetekben megnyilvánuló szintaktikai esetek hierarchiája helyett.[4]

Azt, hogy a magyarban a mélyeset hierarchia nem releváns, a következő érveléssel lehet megmutatni. A magyarban, mint Szabolcsi megfigyelte (l. Szabolcsi 1981), az *-ás/és*-sel képzett nominális kifejezések bővítményszerkezete megváltozik: ergatív jellegűvé válik. A nominalizáció során a tárgyas ige accusativusi bővítményéből nominativus lesz, nominativusi bővítménye pedig ablativus ragot vagy *által* névutót fog kapni. Vö.

(80) a. *János lelőtte Pétert.*
b. *Péter lelövése Jánostól/János által.*

Visszaható névmásként mindkét szerkezetben a nem-nominativusban álló NP jelenhet csak meg, jóllehet az (80a)-ban a patienst, (80b)-ben az ágenst képviseli.

(81) a. *János lelőtte önmagát.*
**Önmaga lelőtte Jánost.*
b. *János lelövése önmaga által*
**Önmaga lelövése János által*

Az antecedens—névmás viszony szempontjából tehát (81a)-ban az ágens prominensebb, mint a patiens, (81b)-ben viszont a patiens prominensebb, mint az ágens.

Annak a lehetőségét nem zárják ki a példák, hogy a (67a) alatti esethierarchiát grammatikai funkció hierarchiára cseréljük, valahogy így:

(82) SUBJ > OBJ > DAT > ...

Ez ellen a megoldás ellen elméleti érvek szólnak. A generatív elmélet az alany-, tárgy-, részeshatározó-féle grammatikai funkciókat másodlagos, levezetett fogalmaknak, relációknak tartja, melyek univerzálisan nem definiálhatók, csak egy-egy nyelvre külön-külön; s előnyben részesíti az univerzálisan értelmezhető fogalmakkal (pl. szerkezeti konfiguráció, mélyeset,

[4] Szintaktikai eseten egy NP azon meghatározott jegyét értem, amelyet kormányzója juttat az NP-nek a kormányzó szintaktikai kategóriájától függően. Így a V accusativusi, az $\begin{Bmatrix}\text{INFL}\\ \{+\text{tense}\}\end{Bmatrix}$ nominativusi esetet ad kormányzottjának. A vonzatok és a határozói esetek ún. inherens esetek; nem a kormányzó szintaktikai kategóriája, hanem maga a kormányzó lexikális egység határozza meg őket. A morfológiai esetek a szintaktikai esetek felszíni kifejezői.

grammatikai és morfológiai eset) való operálást, különösen, ha általános érvényű elvek megfogalmazásáról van szó.

Empirikus érvet az esethierarchia—grammatikai funkció hierarchia közötti választáshoz olyan szerkezetek szolgáltathatnának, melyekben például az alany nem nominativusban áll. Néhány igéről, így a *tetszik*-ről azt tartják, hogy a dativusban álló bővítmény az alanya, de ez inkább tradíció, mint bizonyított tény. Mindössze arról van szó, hogy a *tetszik* ige bővítményei közül jelöletlen esetben nem a nominativusban, hanem a dativusban álló kerül topic helyzetbe. Kétséges azonban, hogy a topic funkció meghatározóbb jegye-e az „alanyság"-nak, mint a nominativusi eset. Ha mégis igaznak fogadnánk el, hogy a *tetszik*-nek a dativusi bővítmény az alanya, akkor a *tetszik* az esethierarchia mellett szolgáltatna érvet, ugyanis a nominativusban álló bővítménye prominensebbnek látszik a dativusban álló subjectumnál. Vö.

(83) a. *Nem tetszik János$_i$ önmagának$_i$.*
b. *?Nem tetszik Jánosnak$_i$ önmaga$_i$.*

(84) a. *Nem tetszenek a fiatalok$_i$ egymásnak$_i$.*
b. **Nem tetszik a fiataloknak$_i$ egymás$_i$.*

Még egy rendhagyó szerkezet van, mely, ha mélyszerkezete és levezetése tisztázott volna, talán érvül szolgálhatna az „esethierarchia vagy grammatikai funkció hierarchia" kérdés eldöntéséhez: a műveltető szerkezet. Egyelőre azonban csak annyi világos, hogy a műveltető szerkezetre nem alkalmazható automatikusan a (67a) alatti esethierarchia. Figyeljük meg az alábbi mondatokat:

(85) a. *Jellemeztettem Jánossal$_i$ önmagát$_i$.*
vö. b. *??Jellemeztettem Jánost$_i$ önmagával$_i$.*

(86) a. *Vétettem Jánossal$_i$ önmagának$_i$ egy kalapot.*
vö. b. **Vétettem Jánosnak$_i$ önmagával$_i$ egy kalapot.*

E szerkezetekben az instrumentalisban álló NP nála prominensebb: accusativusban, illetve dativusban álló névmást köt. A műveltető igék eredeti, műveltető képző nélküli változatának bővítmény-szerkezetében az instrumentalis NP alanyként szerepel, s mint (85)—(86) bizonyítja, a „műveltetés" alkalmával felvett új esete vagy grammatikai funkciója nem változtatja meg bővítmény-társaihoz való eredeti viszonyát. Vö.

(87) a. *Jellemezte János$_i$ önmagát$_i$.*
b. *Vett János$_i$ önmagának$_i$ egy kalapot.*

A (67a) alatti esethierarchia az igebővítmények mellett a főnév bővítményeire is könnyen kiterjeszthető.

Mint Szabolcsi (előkészületben) megmutatta, az NP-n belül is fel kell tételeznünk egy INFL csomópontot. Az INFL kétértékű: + vagy — jegyű lehet. A +INFL morfológiailag az N fej birtokos személyragjában realizálódik. Az NP birtokos jelzőjét, másként alanyát, a +INFL kormányozza. Az NP-beli +INFL ugyanazt a „nominativus"-nak is nevezhető szintaktikai esetet adja kormányzottjának, mint az S-beli $\begin{bmatrix}\text{INFL}\\+\text{tense}\end{bmatrix}$, csak az NP-n

belül a szintaktikai nominativus morfológiailag nem mindig nominativusként, hanem választhatóan, illetve az $NP_{infinitivus}$ esetében kötelezően, dativusként jelenik meg. (Mindezekről l. É. Kiss előkészületben.)

Amennyiben tehát (67a)-t a szintaktikai, nem pedig a morfológiai esetek hierarchiájának tekintjük, változtatás nélkül alkalmazható az olyan névmásokra is, melyek kormányzó kategóriája NP. Az NP-bővítmények esetében tulajdonképpen nem is tudnánk egyértelmű morfológiai esethierarchiát felállítani, hiszen a +INFL-től kormányzott dativusi bővítmény prominensebb az accusativusban álló bővítménynél (l. 88), az N fejtől kormányzott dativusi bővítmény viszont kevésbé prominens nála (l. 89).

(88) *Fontos* $[_{NP_{inf}}$*J á n o s n a k*$_i$ *meggyőznie ö n m a g á t*$_i$$]$.

(89) *Fontos* $[_{NP_{inf}}$*a tanárnak jellemeznie a d i á k o k a t*$_i$ *ö n m a g u k n a k*$_i$$]$.

A (67a) alatti esethierarchia természetesen csak a koargumentumok, azaz az azonos fejet bővítő NP-k viszonylagos prominenciáját fejezi ki. Azt is meg kell vizsgálnunk, hogy milyen primátus-feltételek érvényesülnek abban az esetben, ha a névmás és antecedense, bár azonos kormányzó kategórián belül állnak, nem azonos fej bővítményei.

Ha NP_1 közelebb van a mondat kiinduló csomópontjához, mint NP_2, azaz, ha például NP_1 NP_2 fejének koargumentuma, akkor NP_1 prominensebb, mint NP_2. (Ezt a fajta szerkezeti prominenciát Koster (1981) szuperioritásnak nevezi.) Pl.

(90)

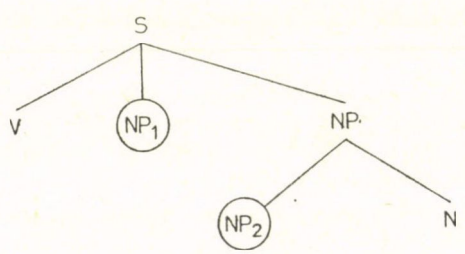

Ez esetben NP_1 kötheti NP_2-t, de NP_2 nem kötheti NP_1-et:

(91) a. *J á n o s*$_i$ $[_{NP}$*a m a g a*$_i$ *autójával*$]$ *ment el.*
b. *$[_{NP}$*A J á n o s*$_i$ *autójával*$]$ *ö n m a g a*$_i$ *ment el.*

(92) a. *A l á n y o k a t*$_i$ *elcsábították* $[_{NP}$*e g y m á s*$_i$ *vőlegényei*$]$.
b. *$[_{NP}$*A l á n y o k*$_i$ *vőlegényei*$]$ *elcsábították e g y m á s t*$_i$.

A magyarban egy olyan antecedens — visszaható vagy kölcsönös névmáskonfiguráció is megfigyelhető, melynek más nyelvek leírásában nem találjuk megfelelőjét: az antecedens (NP_1) és a visszaható vagy kölcsönös névmás (NP_2) lehetnek más-más NP bővítményei, pontosabban alanyai, abban az esetben, ha az általuk bővített NP-k koargumentumok.

(92)

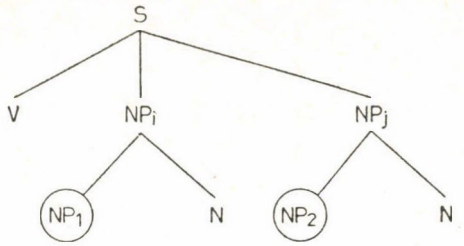

Minthogy ez esetben mind NP_1, mind NP_2 azonos távolságra áll a mondat kiinduló csomópontjától, várhatóan egyformán prominensek. Valóban, mind NP_1 kötheti NP_2-t, mind NP_2 kötheti NP_1-et, a jelentés megváltozása nélkül. Pl.:

(93) a. *Sokat elárultak a l e á n y o k$_i$ jelleméről e g y m á s$_i$ szavai.*
b. *J á n o s$_i$ szavai a m a g a$_i$ bukását okozták.*

Az efféle mondatok értelmezésében érvényesül az „A fölött A" elve, miszerint egymásba ágyazott azonos kategóriák esetén az adott kategóriára vonatkozó szabályt mindig a legfölső, beágyazó kategóriára alkalmazzuk [l. Chomsky (1965)]. Ha például (92)-ben nemcsak NP_1, hanem az NP_1-et magába foglaló egész NP_j is értelmezhető az NP_2 névmás antecedenseként, akkor az utóbbi értelmezést választjuk. Például:

(94) a. [$_{NP}$*A l á n y o k v ő l e g é n y e i n e k*]$_i$ *tetszettek e g y m á s$_i$ fényképei.*
b. *[$_{NP}$*A l á n y o k*]$_i$ *vőlegényeinek tetszettek e g y m á s$_i$ fényképei.*

Az olyan mondatok, melyekben az antecedens és/vagy a visszaható vagy kölcsönös névmás koargumentumokat bővítenek ugyan, de nem alanyai a tőlük bővített NP-eknek, az elfogadhatóság határán vannak; az informánsok ingadoznak megítélésükben. Pl.

(95) a. ?[$_{NP}$*A l á n y o k r ó l$_i$ készült fényképek*] *tetszettek* [$_{NP}$*e g y m á s$_i$ vőlegényeinek*].
b. ??[$_{NP}$*A l á n y o k r ó l$_i$ készült fényképek*] *ott voltak* [$_{NP}$*az e g y m á s t ó l$_i$ kapott albumokban*].

(95b) értelmezését, mint **2.2**-ben említettük, az is nehezíti, hogy a névmást tartalmazó NP-ben egy implicit argumentumot is fel kell tételezni: [$_{NP}$*a l á n y o k$_i$ által e g y m á s t ó l$_i$ kapott albumokban*].

Összefoglalva a **2.3**-ban elmondottakat, a magyarban egy NP és egy visszaható vagy kölcsönös névmás koreferens értelmezésének nem az a primátus-feltétele, hogy az antecedens c-vezérelje a névmást, hiszen ennek a nemkonfigurációs magyar mondatszerkezetben nem volna megszorító értéke. A c-vezérléssel jellemezhető szerkezeti hierarchiát a magyarban a szerkezetileg egyenrangú koargumentumok között esethierarchia helyettesíti. Az van kikötve, hogy a visszaható vagy kölcsönös névmás nem lehet prominensebb esetű, mint antecedense. Ha a névmás és antecedense nem azonos fej bővítményei, akkor koreferens értelmezésüknek az a primátus-feltétele,

hogy a névmás a mondatszerkezetben ne álljon közelebb a mondat kiinduló csomópontjához, mint az antecedens.

Az angol mondatszerkezetben érvényesülő szerkezeti hierarchia majdnem mindig ugyanúgy rendezi a mondat NP-it, mint a magyarra megállapított esethierarchia. A c-vezérlés akár az esethierarchia konfigurációs nyelvekben való szerkezeti kifejeződésének is felfogható.

3. Személyes névmások

3.1. Az itt következő megállapítások a 3. személyű személyes névmásokra vonatkoznak. Az 1. és 2. személyű névmások többnyire pragmatikailag, nem pedig grammatikailag vannak megkötve, azaz a konkrét szituáció, nem pedig a nyelvi kontextus határozza meg referenciájukat — a direkt idézést kivéve, mint például.

(96) *„Én*$_i$ *hiszek neked*$_j$*”* — *mondta János*$_i$ *Marinak*$_j$.

A személyes névmások értelmezésének legalapvetőbb, univerzális szabálya, a megkötés-elmélet B) elve, nem a koreferencia, hanem a diszreferencia felléptére vonatkozik. A koreferencia lehetséges eseteit lazább, nyelvspecifikusabb feltételek határozzák meg. E feltételek között nemcsak szerkezeti elvek, hanem pragmatikai, kontextuális, pszichikai tényezők is szerepelhetnek.

Először azt vizsgáljuk meg, hogy hogyan érvényesül a megkötés-elmélet B) elve a magyarban. Az angol személyes névmások alapján megállapított B) elv azt mondja ki a személyes névmásokról, hogy kormányzó kategóriájukban nem lehetnek megkötve, azaz nem lehetnek koindexálva egy őket c-vezérlő argumentummal. Minthogy a megkötés-elmélet B) elve az A) elv ellentettje, a magyarra nézve úgy fogalmazandó át, hogy a személyes névmások kormányzó kategóriájukban nem lehetnek koindexálva egy náluk prominensebb NP-vel. (A prominencia koargumentumok esetén esetbeli prominenciát jelent.) Ez az elv a megkötés-elmélet C) elvével együtt, miszerint a lexikális NP-k egyáltalán nem lehetnek megkötve, oda vezet, hogy a személyes névmásoknak kormányzó kategóriájukban egyáltalán nem lehet antecedensük. Tekintsük a következő mondatokat!

(97) a. **J á n o s*$_i$ *ismeri ő* t_i.
b. **Ő*$_i$ *ismeri J á n o s* t_i.
c. **Ő*$_i$ *ismeri ő* t_i.
d. *Ő*$_i$ *ismeri m a g á* t_i.

(97a)-ban, ahol a névmást nála prominensebb esetű NP köti, a megkötés-elmélet B) elve zárja ki a koreferenciát. (97b)-ben a megkötés-elmélet C) elve érvényesül, amely szerint lexikális NP egyáltalán nem lehet megkötve. Tehát, ha a névmás köthetné is a lexikális NP-t, a lexikális NP nem lehet megkötve a névmástól. (97c)-ben ismét a B) elv működik: az *ő* nem lehet a nála prominensebb *őt* névmástól megkötve (jóllehet az *ő* elvileg köthetné a nála kevésbé prominens *őt* névmást.) A személyes névmást egyedül visszaható vagy kölcsönös névmási koargumentumához fűzheti koreferencia viszony (l. 97d) — a megkötés-elmélet A) elve értelmében.

A diszreferencia érvényesülését minden kormányzó kategória típusban demonstrálni fogjuk.

A leggyakoribb kormányzó kategória fajtában, a verbum finitumot tartalmazó (tag)mondatban fellépő diszreferenciát a (97a—c) példák illusztrálták. (98) csak látszólag képez kivételt:

(98) *J á n o s* t_i, *ő* t_i *nem ismerem.*

A (98) típusú mondatoknak az irodalom [például Emonds (1976), Koster (1978)] egységesen olyan szerkezetet tulajdonít, melyben a lexikális NP kívül esik a tagmondaton, tehát a névmás kormányzó kategóriáján:

(99)

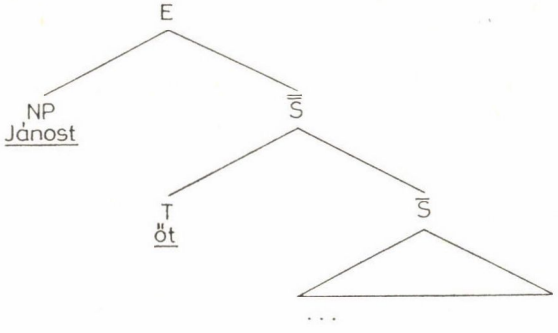

Ha a személyes névmás olyan Sinf-ban áll, mely lexikális alanyt is tartalmaz, akkor az Sinf a kormányzó kategóriája. Ekkor tehát a személyes névmás csak az infinitivus bővítményeivel áll kötelező diszreferenciában; a főmondati mondatrészekkel már nem:

(100) a. *János hallotta* [$_{S_{inf}}$*a f ő n ö k é* t_i *dicsérni ő* t_j].
b. *János hallotta* [$_{S_{inf}}$*a f ő n ö k é* t_i *r ó l a*$_j$ *beszélni*].

Üres (PRO) alanyú infinitivust bővítő személyes névmásnak az infinitivust tartalmazó egész S a kormányzó kategóriája. A névmás tehát a főmondati bővítményekkel sem lehet koreferens.

(101) [$_S$*J á n o s*$_j$ *szerette volna* [$_{S_{inf}}$*PRO megdicsérni ő* t_i].]

(102) [$_S$*J á n o s*$_j$ *hallott* [$_{S_{inf}}$*r ó l a*$_i$ *beszélni*].]

Az infinitivus alanyát alkotó személyes névmást a főmondat igéje kormányozza, tehát a névmás kormányzó kategóriája, azaz diszreferencia-tartománya a fölérendelt, az infinitivust is magába foglaló S lesz:

(103) [$_S$*J á n o s*$_i$ *hallotta* [$_{S_{inf}}$*ő* t_j *P é t e r* t_k *dicsérni*].]

Ha a személyes névmás alanyos, azaz birtokos jelzős NP bővítménye, akkor az NP szolgál a névmás kormányzó kategóriájául. Az ilyen személyes

névmás tehát az őt magába foglaló NP-n belüli többi NP-vel diszreferenciában áll, az NP-n kívüli igei argumentumokkal viszont nem. Pl.

(104) $[_{NP}$*J á n o s*$_i$ *r ó l a*$_j$ *szóló könyve*$]$ *tetszett P é t e r n e k*$_{j/k}$.

(105) *P é t e r*$_i$ *miatt volt fontos* $[_{NP}$*J á n o s n a k*$_j$ *találkoznia v e l e*$_{i/k}]$.

A lexikális alanyú NP-k mintájára viselkedik a birtokos személyragos, lényegében Ø névmási alanyú NP is: tehát kormányzó kategóriája az őt bővítő személyes névmásnak.

(106) $[_{NP}$*A* Ø$_i$ *r ó l a*$_j$ *szóló könyve*$_i]$ *tetszett P é t e r n e k*$_{i/k}$.

(107) *P é t e r*$_i$ *miatt volt fontos* $[_{NP}$Ø$_j$ *találkoznia*$_i$ *v e l e*$_{i/k}]$.

Az alanytalan, azaz birtokos jelző nélküli NP-t bővítő személyes névmás kormányzó kategóriája Chomsky szerint az egész S lenne. A visszaható és kölcsönös névmások esetében azonban azt találtuk, hogy az alany nélküli NP éppúgy kormányzó kategóriája nem-alanyi bővítményeinek, mint a lexikális alanyú NP. A személyes névmási bővítmények is ezt tanúsítják; az alanytalan NP-t bővítő személyes névmás az NP-n kívüli igei argumentumokkal nem áll diszreferenciában, következésképp az NP kell hogy legyen a kormányzó kategóriája. Vö.

(108) $[_{NP}$*A r ó l a*$_i$ *szóló könyv*$]$ *tetszett J á n o s n a k*$_{i/j}$.

(109) *P é t e r*$_i$ *miatt fontos volt* $[_{NP}$*találkozni v e l e*$_{i/j}]$.

Minthogy az infinitivus alanyaként szereplő visszaható, kölcsönös és személyes névmás, valamint az NP alanyaként szereplő visszaható és kölcsönös névmás kormányzó kategóriája a fölérendelt S, azt várnánk, hogy az NP alanyaként álló személyes névmás kormányzó kategóriája is az NP-t magába foglaló S lesz. Valójában az NP alanyaként, tehát birtokos jelzőjeként funkcionáló kitett vagy a személyragból kikövetkeztethető személyes névmás nem áll diszreferenciában az igebővítményekkel; így nem lehet az S a kormányzó kategóriája, azaz diszreferenciatartománya. Pl.

(110) a. *J á n o s*$_i$ *ritkán használja* $[_{NP}$*az* Ø$_{i(j)}$ *autóját*$]$.
b. *J á n o s*$_i$ *ritkán használja* $[_{NP}$*az ő*$_{j(i)}$ *autóját*$]$.

Tehát mind a zéró, mind a kitett birtokos jelzői személyes névmás koreferens lehet az ige argumentumával. Annak a ténynek, hogy a kitett személyes névmás esetében mégis valószínűbb a diszreferens olvasat, a Chomsky (1981) megfigyelte „Kerüld el a névmást!" ('Avoid pronoun') elv lehet a magyarázata. Eszerint csak akkor használunk fonológiailag nem-üres névmást, ha okvetlenül szükséges, tehát, ha a névmás kitétele többet vagy mást mond, mint amit a kontextusból kikövetkeztethető referenciájú Ø névmás mondana. Az elvet megfordítva, a személyes névmás kitétele azt sugallja, hogy a névmás referenciája nem következik a kontextusból — azaz a névmásnak nincs antecedense a mondatban.

A birtokos jelzői személyes névmás az általa bővített NP többi argumentumával viszont diszreferenciában áll; kormányzó kategóriája tehát az NP. Pl.

(111) a. $[_{NP}$*Az* $\ddot{o}_i$ *J á n o s r ó l*$_j$ *szóló könyve*$_i$] *nagy port vert fel.*
b. $[_{NP}$*A* $\emptyset_i$ *J á n o s r ó l*$_j$ *szóló könyve*$_i$] *nagy port vert fel.*

(112) a. $[_{NP}$*Az* $\ddot{o}_i$ *J á n o s n a k*$_j$ *vett ajándéka*$_i$] *nem aratott sikert.*
b. $[_{NP}$*A* $\emptyset_i$ *J á n o s n a k*$_j$ *vett ajándéka*$_i$] *nem aratott sikert.*

A megkötés-elmélet A), illetve B) elvének hatóköre, locusa között tehát a megkötés-elmélet irodalmában nem jelzett különbséget figyelhetünk meg: míg a birtokos jelzői visszaható, illetve kölcsönös névmásnak az adott NP fölé rendelt S a kormányzó kategóriája, a birtokos jelzői személyes névmásnak az adott NP. Míg tehát az A) elv értelmében a birtokos jelzői visszaható vagy kölcsönös névmásnak az adott NP-t tartalmazó S-ben kell antecedenst keresnünk, a B) elv értelmében a birtokos jelzői személyes névmásnak az adott NP-n belül nem szabad antecedenst találnunk; az NP-n kívül, az NP fölé rendelt S-ben viszont már igen. Azaz:

(113)

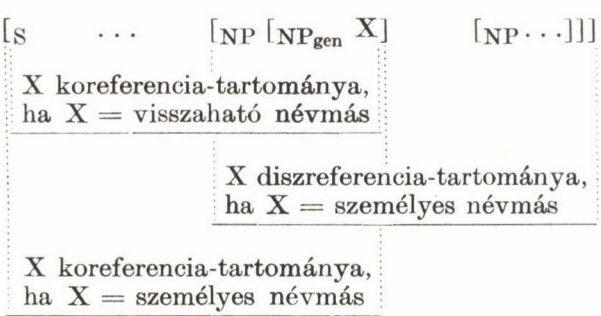

Az NP birtokos jelzői pozíciója az egyetlen olyan pozíció, ahol a visszaható és a személyes névmások megoszlása nem komplementer; ahol mindkét névmási típus előfordulhat azonos referenciával. Pl.

(114) a. *J á n o s*$_i$ *ritkán megy a m a g a*$_i$ *autójával.*
b. *J á n o s*$_i$ *ritkán megy az* $\ddot{o}_{i/j}$ *autójával.*
c. *J á n o s*$_i$ *ritkán megy az* $\emptyset_{i/j}$ *autójával.*

Ha referencia tekintetében meg is egyezhet a birtokos jelzői visszaható névmás, illetve kitett vagy törölt személyes névmás, implikációikban azért különböznek. A visszaható és a személyes névmás a Ø névmással ellentétben szembeállítást implikál. Az *ő* meghatározott NP-vel fejez ki szembenállást; (114b)-ben például azt sugallja, hogy *ő* és nem *a felesége autójáról* vagy nem *az én autómról* stb. van szó. A *maga* meghatározatlanabb oppozíciót implikál: (114a)-ban azt fejezi ki, hogy a tulajdonos *ő* és nem *más*.

Összefoglalva a **3.1**-ben elmondottakat: a megkötés-elmélet a személyes névmásnak egy másik NP-vel való koreferenciáját a ragozott igés mondat, a lexikális alanyú infinitivus, valamint az NP tartományokon (másként kormányzó kategóriákon) belül zárja ki.

3.2. A (108), (109) és (110) alatti példák tehát, melyekben egy NP-n belüli személyes névmás és egy NP-n kívüli igei argumentum referencia-viszonyát vizsgáltuk, már nem a megkötés-elmélet érvényességi körébe tartoznak. Esetükben a koreferencia szabály érvényesül: az a lazább összefüggésrendszer, mely egy-egy külön kormányzó kategóriában található személyes névmás és lexikális NP koreferencia lehetőségeit korlátozza.

Az angolban a koreferencia szabály működésében is a c-vezérlés játszik meghatározó szerepet: a személyes névmás csak olyan (kormányzó kategóriáján kívül eső) NP-vel lehet koreferens, melyet nem c-vezérel.

Vessük össze az alábbi, részben már az **1.** részben idézett mondatokat:

(115) a. *The chairman hit* him_i *on the head, before the*
'Az elnök megütötte őt a fején, mielőtt az
lecturer$_i$ *had a chance to say anything.*
előadónak alkalma volt mondani bármit.'

b. *He*$_i$ *hit the chairman on the head, before the*
'Ő megütötte az elnököt a fején, mielőtt az
lecturer$_i$ *had a chance to say anything.*
előadónak alkalma volt mondani bármit.'

(115) a'.

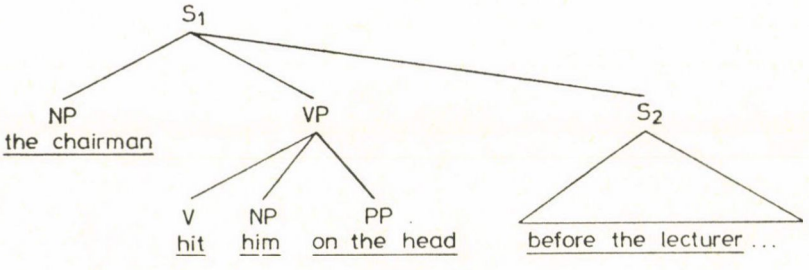

(115) b'.

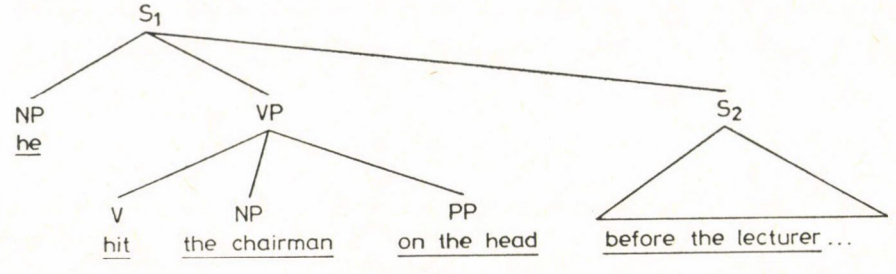

Mint az ágrajzból is kitűnik, a (115a) példában a tárgyi személyes névmás nem c-vezérli a *the lecturer* NP-t; innen a koreferencia lehetősége. (115b)-ben az alanyi személyes névmás viszont c-vezérli a *the lecturer*-t, ezért a koreferencia kizárt.

A magyarban a megkötés-elvek értelmezésében a *c-vezérlés* fogalmát a *prominencia* fogalmával cseréltük fel. Koargumentumok között az az NP bizonyult prominensebbnek, mely megelőzte a másikat a (67a) alatti esethierarchiában. A különböző fejeket bővítő NP-k közül az a prominensebb, mely közelebb áll a mondat kiinduló csomópontjához.

Minthogy koreferencia csak olyan személyes névmás és lexikális NP között jöhet létre, melyek nem koargumentumok, az esethierarchia a koreferencia felléptében nem játszik szerepet. A koreferencia szabályok megfogalmazásához tulajdonképpen a mondat kiinduló csomópontjától való távolság elvére sincs okvetlenül szükség, ugyanis ez a c-vezérléssel azonos eredményt ad.

Ha egy NP_1 feje és egy NP_2 feje koargumentumok, tehát NP_1 és NP_2 a mondat kiinduló csomópontjától azonos távolságra vannak, akkor egyikük sem prominensebb a másiknál, egyikük sem c-vezérli a másikat — következésképp bármelyikük kötheti a másik helyén álló személyes névmást (l. 116).

(116)

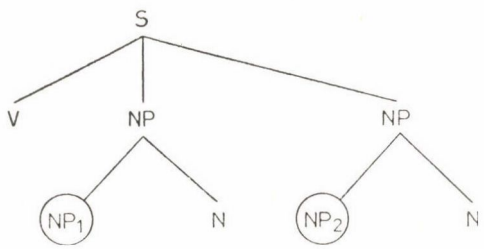

Például:

(117) a. *A P é t e r r e l$_i$ barátkozó lányoknak tetszett a r ó l a$_i$ készült fénykép.*
b. *A v e l e$_i$ barátkozó lányoknak tetszett a P é t e r r ő l$_i$ készült fénykép.*

(118) a. *P é t e r$_i$ barátainak tetszett a r ó l a$_i$ készült fénykép.*
b. *A Ø$_i$ barátainak tetszett a P é t e r r ő l$_i$ készült fénykép.*

Mint Koster (1979), Kuno (1972) és mások megállapították, a megelőzés feltétele, ha nem is játszik meghatározó szerepet a koreferenciában, mégiscsak befolyásolhatja az interpretációt. Így a (117b) és különösen a (118b) mondatoknál valamivel szerencsésebbek a (117a) és (118a) mondatok. Mindenesetre a koreferens olvasat (118b)-ben sem lehetetlen. Úgy látszik, különösen akkor vagyunk hajlamosak a névmás és a lexikális NP felszíni sorrendjét figyelembe venni, s a névmást az őt megelőző NP-vel koreferensen, az őt követő NP-vel pedig diszreferensen értelmezni, ha mind a névmási, mind a lexikális NP egyformán prominens, egyik sem c-vezérli a másikat, tehát elvileg bármelyikük pozíciójában állhat akár a lexikális elem, akár a névmás.

Ha a (116) típusú szerkezetben NP_1 helyett az NP_1-et magába foglaló NP egésze is lehetséges antecedense a személyes névmásnak, akkor az „A fölött A" elve értelmében a fölérendelt NP lesz a preferált antecedens. Pl.

(118) $[_{NP}[_{NP}$*P é t e r*$]_j$ *b a r á t n ő j é n e k*$]_i$ *tetszett a r ó l a*$_i$ *készült fénykép.*

Ha NP_1 NP_2 fejének koargumentuma, azaz NP_1 közelebb esik a mondat kiinduló csomópontjához, mint NP_2, akkor NP_1 prominensebb, mint NP_2, sőt c-vezérli is NP_2-t. Vö.

(119)

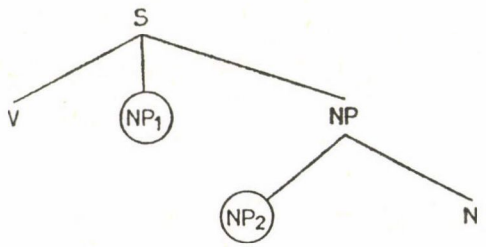

E szerkezetben csak akkor lehetséges koreferencia NP_1 és NP_2 között, ha NP_1 lexikális főnévi csoport, NP_2 pedig személyes névmás; fordított esetben nem.

(120) a. *P é t e r t*$_i$ *elgondolkodtatta a v e l e*$_i$ *való vitám.*
b. **Ő t*$_i$ *elgondolkodtatta a P é t e r r e l*$_i$ *való vitám.*

(121) a. *K i*$_i$ *szereti az Ø*$_i$ *anyósát?*
b. **K i n e k*$_i$ *az anyósa szereti ő t*$_i$*?*

Az a tény, hogy a tagmondatok belső szerkezetéről korlátozottak az ismereteink, gátolják, hogy a koreferencia feltételeit még pontosabban és biztosabban meghatározzuk. Például elképzelhető, hogy a mondathatározó értékű hely-, idő- stb.- határozók nem testvércsomópontjai, koargumentumai az alanyi, tárgyi stb. igebővítményeknek, azaz a mondatszerkezetben nem az S csomóponthoz kell kötni őket, hanem a legfelső $\bar{\bar{S}}$-hoz. Ez a szerkezet megmagyarázná (122) elfogadhatóságát:

(122) *Z s u z s a*$_i$ *legújabb fényképén Jóska öleli ő t*$_i$ *szenvedélyesen magához.*

A koreferencia akkor is lehetséges, ha a személyes névmás az antecedens pozíciójába, az antecedens pedig a személyes névmásába kerül:

(123) *Ø*$_i$ *legújabb fényképén Jóska öleli Z s u z s á t*$_i$ *szenvedélyesen magához.*

Mint a (122)-nek és (123)-nak tulajdonított, (124) alatti mélyszerkezetből kitűnik, az anaforaviszonyban részt vevő két NP közül egyik sem c-vezérli a másikat, s úgy látszik, az NP-k $\bar{\bar{S}}$-től való távolságában sincs szignifikáns különbség — ezért lehetséges közöttük a koreferencia. Vö.

(124)

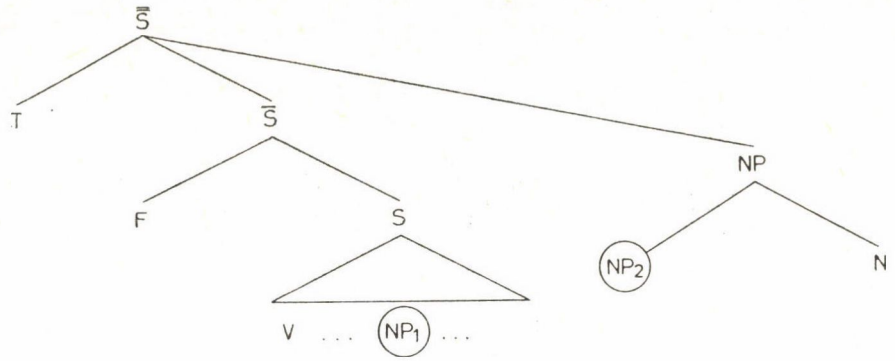

A megelőzés feltétele is játszik bizonyos szerepet az efféle mondatok értelmezésében. (125)-ben azért valószínűtlenebb a koreferens olvasat, mint (122)-ben, mert a megelőzés feltétele nem teljesül.

(125) ?? *Jóska öleli őt*$_i$ *szenvedélyesen magához Zsuzsa*$_i$ *legújabb fényképén.*

Valamely főmondati NP_1 és a beágyazott mondati NP_2 koreferenciája is attól függ többek között, hogy a beágyazott mondat a főmondatban S-nek alárendelt igei bővítmény-e, vagy $\bar{S}$-hez kapcsolt mondathatározó.

Az előbbi esetben, például beágyazott tárgyi mellékmondat esetén az alábbi mélyszerkezeti konfiguráció áll elő:

(126)

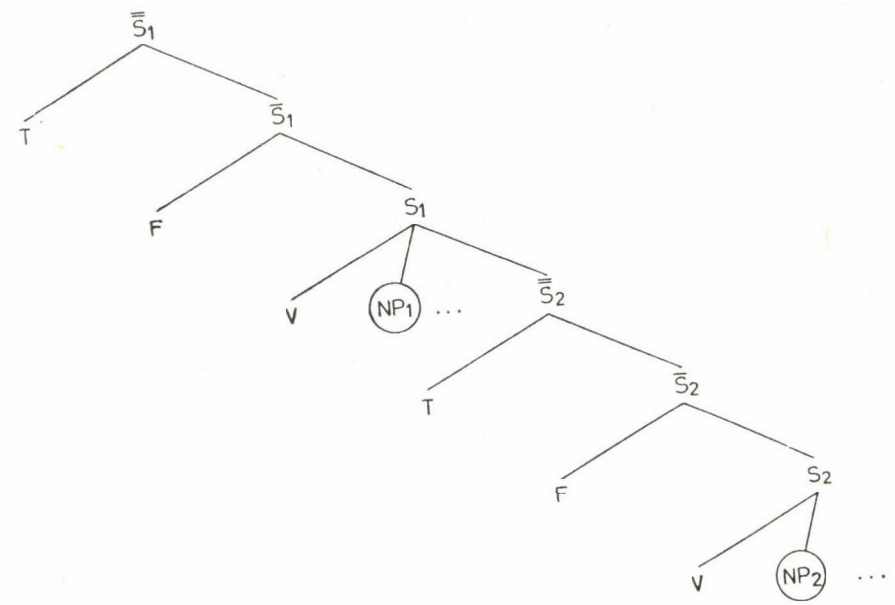

Minthogy NP_1 közelebb is van a mondat kiinduló csomópontjához, mint NP_2, c-vezérli is NP_2-t, várakozásaink szerint NP_1 és NP_2 között csak akkor léphet fel koreferencia, ha NP_1 lexikális főnévi csoport és NP_2 személyes névmás; ellenkező esetben nem. Valóban ez a helyzet:

(127) a. *J á n o s* t_i *meglepte, hogy* $\ddot{o}_i$ *lett a győztes.*
b. **Ő* t_i *meglepte, hogy J á n o s*$_i$ *lett a győztes.*

S_2 topikalizációja nem befolyásolja a névmásértelmezést; (128)-ban is NP_1 és NP_2 (126)-ban ábrázolt mélyszerkezeti konfigurációja számít.

(128) a. *Hogy* $\ddot{o}_i$ *lett a győztes, J á n o s* t_i *meglepte.*
b. **Hogy J á n o s*$_i$ *lett a győztes,* $\ddot{o}$ t_i *meglepte.*

Ha a beágyazott mondat mondathatározó értékű, például idő- vagy helyhatározói funkciójú, akkor a főmondat NP_1 bővítménye az alábbi szerkezeti viszonyban áll a beágyazott mondat valamely NP_2 bővítményével:

(129)

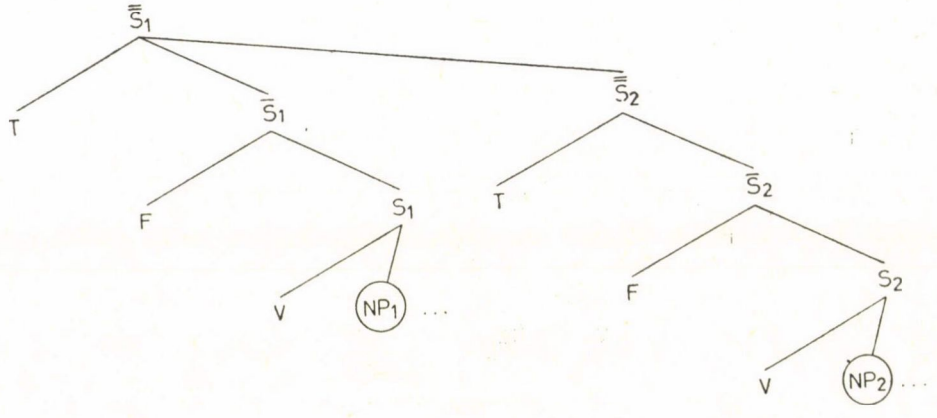

E szerkezetben NP_1 nem c-vezérli NP_2-t, sem NP_2 NP_1-et; az $\bar{\bar{S}}_1$ csomóponthoz való távolságukban sincs szignifikáns különbség; így várhatóan mind NP_2 helyén állhat NP_1-gyel koreferens személyes névmás, mind NP_1 helyén állhat NP_2-vel koreferens személyes névmás. Vö.

(130) a. *A szónokot*$_i$ *lehurrogták, mielőtt* $\left\{\begin{matrix} \emptyset_i \\ \ddot{o}_i \\ az_i \end{matrix}\right\}$ *egy szót is szólt volna.*[5]

b. $\left\{\begin{matrix} \emptyset_i \\ \ddot{O}t_i \end{matrix}\right\}$ *lehurrogták, mielőtt a szónok*$_i$ *egy szót is szólt volna.*

Mint a (117)—(118) példákkal kapcsolatban megállapítottuk, az egyformán prominens NP-k közötti anaforaviszonyban a megelőzés feltétele is

[5] A $\emptyset$, *ő*, és *az* névmások megoszlásáról l. Pléh—Radics (1976), É. Kiss (1978b).

szerepet játszik. (130b)-ben bizonyára azért valószínűtlenebb a koreferens olvasat, mert a névmás megelőzi antecedensét.

A topikalizáció e szerkezet esetében is csak annyiban módosítja a koreferencia-feltételeket, amennyiben megfordítja az antecedens—névmás sorrendet. $\bar{\bar{S}}_2$ topikalizálása esetén nem a (130b)-nek, hanem a (130a)-nak megfelelő szerkezet koreferens interpretációja lesz kétes, mivel abban kerül a névmás az antecedense elé:

(131) a. ?*Mielőtt* $\left\{\begin{matrix}\emptyset_i \\ az_i\end{matrix}\right\}$ *egy szót is szólt volna, a szónokot*$_i$ *lehurrogták.*

b. *Mielőtt a szónok*$_i$ *egy szót is szólt volna,* $\emptyset_i$ *lehurrogták.*

Ismét mások a koreferencia lehetőségei valamely NP_1 igei argumentum és NP_1 egy koargumentumának jelzői mellékmondatában található NP_2 között. Minthogy a kiinduló szerkezetben (l. 132) NP_1 prominensebb NP_2-nél, c-vezérli is azt, várhatóan csak NP_1 lehet NP_2 antecedense; NP_2 viszont nem köthet az NP_1 helyén álló személyes névmást.

(132)

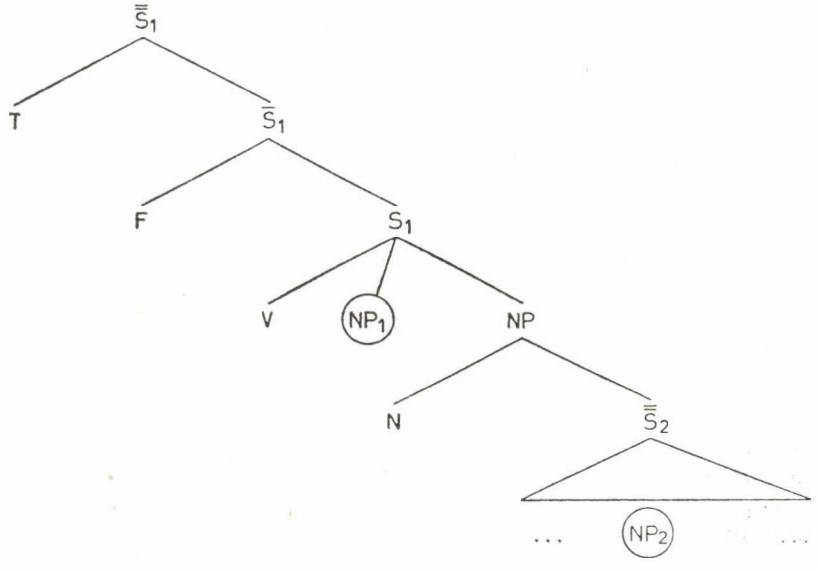

Pl. (133) a. *Azt a ruhát vettem meg Marinak*$_i$, *amelyik a legjobban tetszett nek i*$_i$.

b. **Azt a ruhát vettem meg nek i*$_i$, *amelyik a legjobban tetszett Marinak*$_i$.

$\bar{\bar{S}}_2$ előrevivésekor viszont, várakozásainkkal ellentétben, mind NP_1, mind NP_2 pozíciójában állhat akár az antecedens, akár a személyes névmás:

(134) a. *Amelyik a legjobban tetszett nek i*$_i$, *azt a ruhát vettem meg Marinak*$_i$.

b. *Amelyik a legjobban tetszett M a r i n a k*$_i$, *azt a ruhát vettem meg n e k i*$_i$.

A jelenségnek talán az a magyarázata, hogy (134a,b)-ben a jelzői mellékmondatot nem topikalizáltuk; nem $\bar{\bar{S}}_1$ alá vittük mélyszerkezeti pozíciójából, hanem eleve $\bar{\bar{S}}_1$-en kívül, az E csomópont alatt generáltuk, s csak egy értelmező szabály kapcsolja jelzői mellékmondatként $\bar{\bar{S}}_1$ valamely NP-jéhez.

(135)

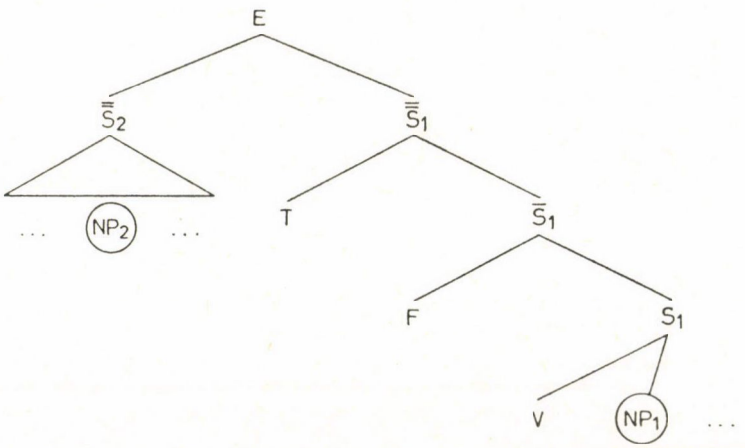

A (135) alatti szerkezet létezését az angolban többek között Koster (1978) igazolta. Ő az angol alanyi mellékmondatokról bizonyította be, hogy nem az S, hanem az E csomópont alatt generálódnak. A magyarban többek között az alábbi szerkezetek teszik szükségessé az E csomópont feltételezését:

(136) a. [$_E$*Marit*,] [$_T$*őt*] [$_F$*RÉGEN] láttam.*
b. [$_E$*Marit*,] [$_T$*Ø*] [$_F$*ŐT*] *keresem.*

Hogy (136)-ban a *Marit* nem topic, az mutatja, hogy (136a)-ban a topic mintájára, hangsúlytalanul, középmagas intonációval, (136b)-ben viszont a fókusz mintájára, hangsúllyal és eső intonációval ejtjük, annak megfelelően, hogy (136a)-ban a topicra, (136b)-ben a fókuszra vonatkoztatjuk.[6] (134a,b)-ben sem hangsúlytalanul, topic intonációval mondjuk a jelzői mellékmondatot, hanem a fókusz: *azt a ruhát* hangsúlyát és eső intonációját ismételjük meg rajta.

A (135) alatti szerkezetben sem NP$_2$ nem c-vezérli NP$_1$-et, sem NP$_1$ nem c-vezérli NP$_2$-t; a két NP prominenciájában, $\bar{\bar{S}}_2$-höz való távolságában sincs szignifikáns különbség; így természetes, hogy fennállhat közöttük koreferencia, bármelyikük is legyen az antecedens, illetve a személyes névmás.

A személyes névmás és lexikális NP lehetséges koreferenciájának vizsgálata során, a **3.2.** alfejezetben az bizonyosult tehát be, hogy a koreferencia feltételei a magyarban is ugyanazok, mint az angolban: a személyes név-

[6] Az E csomópont alatti kifejezéseket magyar anyagon, funkcionális keretben elemzi de Groot (1981).

más és a lexikális NP két külön kormányzó kategóriában kell hogy álljon, s a személyes névmás nem c-vezérelheti a lexikális NP-t.

4. Befejezés

A dolgozat a szemantika egy, a generatív grammatika jelenlegi eszközeivel is vizsgálható részterületét választotta tárgyául: a magyar visszaható és kölcsönös, valamint személyes névmások mondatbeli referenciaviszonyait. A generatív nyelvelmélet az 1. részben ismertetett hosszú fejlődés eredményeképpen a különféle NP-típusok koreferencia és diszreferencia lehetőségeiről és korlátairól egy igen általános és mégis egzakt elméletet hozott létre: a megkötés-elméletet. A tanulmány ezen elmélet alapelveinek segítségével látott hozzá a magyar névmások referenciális sajátságainak: a visszaható, illetve kölcsönös névmás és valamely tagmondattársa kötelező koreferenciájának, valamint a személyes névmás és tagmondattársai kötelező diszreferenciájának feltérképezéséhez. Eközben maguk az angol alapján kidolgozott, de univerzális érvényűnek szánt megkötés-elvek is kisebb módosításokra, kiegészítésekre szorultak.

A visszaható és kölcsönös névmások esetében egyrészt az a követelmény kapott új értelmezést, hogy az antecedensnek prominensebbnek kell lennie, mint a névmásnak; bebizonyosult, hogy az angolban megfigyelt szerkezeti prominencia (a c-vezérlés) helyett a magyarban esetbeli prominencia szükséges. Ez a tény valószínűleg a többi nem-konfigurációs nyelvre is igaz; sőt, az is lehetséges, hogy az angol szerkezeti NP-hierarchiája is esethierarchiára vezethető vissza.

Módosult annak a hatókörnek (az ún. kormányzó kategóriának) a meghatározása is, melyen belül a megkötés-elvek érvényesülnek. Kiderült, hogy az NP bővítményeként szolgáló visszaható vagy kölcsönös névmásnak — a birtokos jelzői névmást kivéve — az NP-n belül kell kötve lennie, azaz antecedenssel rendelkeznie. Az NP-t bővítő személyes névmásnak mindig az NP a kormányzó kategóriája, azaz diszreferencia-tartománya; még akkor is, ha a névmás az NP birtokos jelzője.

A megkötés-elmélet szigorú elvei után végül azoknak a lazább összefüggéseknek néhány alapesetét vizsgálta meg a dolgozat, melyek a személyes névmást a kormányzó kategóriáján kívüli NP-khez fűzik, s velük koreferenssé vagy diszreferenssé tehetik.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Angol Tanszék,
Budapest

Irodalom

Chomsky, N., Conditions on transformations: *A Festschrift for Morris Halle.* (Anderson, S. és Kiparsky, P., szerk. New York, 1973).
—, On binding: *Linguistic Inquiry* 11. (1980) 1—46.
—: *Lectures on Government and Binding: the Pisa lectures* (Dordrecht, 1981).
Dalmi Gréte: *The Infinitive in English and in Hungarian* (szakdolgozat, ELTE, 1981).
Jackendoff, R.: *Semantic Interpretation in Generative Grammar* (Cambridge, 1972).
É. Kiss Katalin: *A magyar szintaxis egy transzformációs generatív megközelítése* (kandidátusi disszertáció, 1978a).

—, A határozott főnévi csoport pronominalizációja: *Magyar Nyelv* 74. (1978b) 445—453.
—, Structural relations in Hungarian, a „free" word order language: *Linguistic Inquiry* 12 (1981) 185—215.
— : *Esetadás a magyarban* (előkészületben, előtanulmány a 'Fejezetek egy magyar strukturális mondattanból' c. projektum számára).
Koster, J.: *Locality Principles in Syntax* (Dordrecht, 1978a).
—, Why subject sentences don't exist: *Recent Transformational Studies in European Languages.* (Keyser, S. J., szerk. Cambridge, 1978) (= Koster 1978b).
— : *On Anaphora* (kézirat, 1979).
—, The configurational matrix (megjelenik a *Communication and Cognition*ban), (kézirat, 1981).
Kuno, S., Pronominalization, reflexivization, and direct discourse: *Linguistic Inquiry* 3. (1972) 2.
Langacker, R., On pronominalization and the chain of command: *Modern Studies in English: Readings in Transformational grammar.* (Reibel, D.—Schane, S., szerk. Englewood Cliffs, N. J. 1969).
Lasnik, H., Remarks on coreference: *Linguistic Analysis* 2. (1976) 1.
Pléh Csaba—Radics Katalin, „Hiányos mondat," pronominalizáció és a szöveg: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI. (1976) 261—277.
Reinhart, T.: *The Syntactic Domain of Anaphora* (disszertáció, MIT, 1976).
Riemsdijk, H. van—Williams, E., NP-structure (megjelenik a *The Linguistic Review*-ban) (Kézirat, 1981).
Ross, J.: *Constraints on Variables in Syntax* (Indiana Linguistics Club, 1967).
Szabolcsi Anna: *Nominalizáció* (tanulmány a 'Fejezetek egy magyar strukturális mondattanból' c. projektum számára, 1981).
—, The possessive construction in Hungarian: a configurational category in a non-configurational language (előkészületben, megjelenik az *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*-ban).

Molnár Ilona

Egzisztencia-viszonyok a *hogy* kötőszós összetett mondatban[1]

1. Az alábbi fejtegetést célszerű azzal a megjegyzéssel kezdenem, hogy bár az olvasó több ismert szemantikai, illetve logikai fogalommal találkozik a következőkben, dolgozatomban nem az ismert szemantikai irányok valamelyikét követem, illetve nem valamely ismert szemantikai elmélet kritikáját vagy továbbépítését kívánom nyújtani. Az alább bemutatandó — vagy inkább csak felvázolandó — rendszer a magyar *hogy* kötőszós összetett mondatoknak egy olyan szemantikai-szintaktikai rendszerezésére támaszkodik, amelyet néhány korábbi tanulmányomban dolgoztam ki,[2] s amely eltér a magyar nyelvészetben hagyományos vagy a ma széleskörűen alkalmazott közelítésektől, valamint néhány általam nagyra becsült egyéni koncepciótól is, bár az említetteknek több tételét és fogalmát felhasználja. (Mivel e csupán közvetetten felhasznált művekre a későbbiekben már nem hivatkozom, itt utalok rá, hogy mindenekelőtt Simonyi Zsigmond hagyományára, Hadrovics László és Zsilka János magyar nyelvtani és nyelvelméleti munkásságára, a B. Kiparsky, C. Kiparsky és L. Karttunen kezdeményezte faktivitás-problematikára, valamint a preszuppozíciók elméletére gondolok, amelyet magyar anyagon részletekbe menően Kiefer Ferenc vizsgált meg. De az említetteken kívül még más szerzők vagy témakörök hatása is megmutatkozik vizsgálataimon — ilyen U. Weinreich szemantikai felfogása, ilyenek a modalitás nyelvészeti problematikájában kialakult szempontok —, egészen a nyelvészet határain túlmenő területekig, amennyiben gondolatmenetemet nem tudtam volna felépíteni bizonyos ismeretelméleti vagy pszichológiai háttérmeggondolások hiányában.)

Az előzményektől való eltérésnek remélhetőleg meglesz az a haszna, hogy a vizsgált mondattípusnak egy kevésbé feltárt „arcát" sikerül megközelítenem. A *hogy*-os mondatok szintaktikai-szemantikai szerkezetére, úgy vélem, többféle viszonyrendszer érvényes egyidejűleg. A mondatrészkifej-

[1] A jelen cikk a következő közlemény lényegében változatlan megfelelője: Existential Relations in 'hogy'-Sentences (Sentences containing a *that*- clause) in Hungarian: *Hungarian Contributions to General Linguistics* (Kiefer Ferenc, szerk., Amsterdam, 1982, 387—426).

[2] L. főként: A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból: *Nyelvtudományi Értekezések* 94. (Budapest, 1977); Látszólagos valóságglenyomatok a nyelvben (Egy nyelvészeti vizsgálat és ismeretelméleti következményei): *Magyar Filozófiai Szemle*. 1978/5. 611—629.

tés hagyományos elve (alanyi, tárgyi stb. mellékmondatok megkülönböztetése) nézetem szerint a mai napig sem vesztette el relevanciáját, ha sok tekintetben elavult és improduktív is a rá épülő rendszer. Emellett nagy fontosságot tulajdonítok a mellékmondat igazságértékére koncentráló modern vizsgálatoknak is. A Weinreich-féle jelkombináció-típusok (linking, nesting) ugyancsak jól felhasználhatók a *hogy*-os mondatok elemzésében. De jellemzőnek tartom mondattípusunkra azokat a viszonyokat is, amelyekről e cikkben esik szó. Ez utóbbiak talán abban sajátosak, hogy nagy mértékben alkalmazkodnak a n y e l v i k ö z e g közvetítette kognitív tartalmakhoz.[3]

2. A jelen kérdés kifejtéséhez szükség van azoknak a szemantikai szerkezeteknek rövid ismertetésére, amelyeket a magyar *hogy*-os mondatok körében korábban elkülönítettem. Egyúttal az alkalmazott elemzési eljárásról is tájékoztatást kell, hogy nyújtsak.

2.1. Elemzésemet arra a hipotézisre építettem, hogy minden *hogy*-os mondat mellékmondata számára lehet találni egy többnyire absztrakt jelentésű főnevet, mely a főmondatban állva a mellékmondatban leírt szituációt vagy kváziszituációt[4] megnevezi, egyben valamely szemantikai kategóriába — a leggyakrabban a 'tény', 'szituáció', 'állapot', 'esemény', 'cselekvés', 'gondolat', 'érzés', 'közlemény', 'mondat' kategóriájába — sorolja. E főnév — nevezzük *mondatnév*nek — vagy ténylegesen is jelen van a mondatban, vö.:

Péterben felmerült az a gondolat, hogy ír egy levelet;

vagy pedig kitehetjük (hasonlóan, mint az ún. faktív igék tesztelésére kiteszszük a főmondatban a *fact, tény* főnevet), vö.:

Péter hajlandó arra [a cselekvésre], *hogy írjon egy levelet;*
Péter azt [a mondatot] *mondta, hogy ír majd egy levelet.*

Nagy mennyiségű mondatot preparáltam a fenti módon, s ilyen úton kiderült, hogy a „mondatnevek" legfontosabb kategóriái: szituáció, esemény, cselekvés, pszichikus tevékenység, közlés, illetve beszélés.

2.2. A „mondatnévből" és a mellékmondatból álló komplexumon kívül az esetek egy részében a mondat a főmondatban további szemantikai komponenseket is tartalmaz (l. a fenti példákban). Az elemzés következő lépésében a „mondatnév" + mellékmondat komplexum és a mondat e további szemantikai komponensei közötti viszonyt vizsgáltam, mégpedig a komponensek kölcsönös determinációja szempontjából. Ennek az elemzésnek eredményeként különböztettem meg az alábbi, A) és B), a B)-n belül pedig az 1—2. szemantikai-szintaktikai szerkezettípusokat.

[3] A szemantika aspektusairól a jelen cikk felfogásához hasonlóan l. pl. Васильев (1974); Le Ny (1975).
[4] A kváziszituáció fogalmáról l. alább.

2.3. Az A) típusban a mondat (bennünket érdeklő) szemantikai komponensei egymáshoz képest kötetlenek, azaz nincsenek egymásra korlátozó hatással. Pl.:

Péter megebédelt azután [az után az esemény után], *hogy megírta a levelet.*

A 'megebédelés eseménye' és 'a levél megírásának eseménye' komponensek helyét „bármivel" betölthetjük (ha az kompatibilis a mondatban kifejezett időviszonnyal). Pl.:

Péter ábrándokba merült azután, hogy megírta a levelet;
Péter megebédelt azután, hogy lecsillapodott a vihar; stb.

Ez a kötetlenség azokra a *hogy*-os mondatokra jellemző, amelyekben a mellékmondat nem a főmondatbeli predikátum valamely valenciáját tölti ki. Más szóval, amelyekben a mellékmondat szabad szerkezettag, mondatszerkezeti szempontból cirkumsztanciális határozó (időhatározó, módhatározó stb.). A továbbiakban — épp a komponensek említett függetlensége miatt — ezt a szerkezettípust egyelőre figyelmen kívül is lehetett hagyni.

A B) típusban a mondat szemantikai komponensei függnek egymástól, mintegy „láncot" alkotnak. Pl.:

Péter tudomására hozta Máriának, hogy megírta a levelet.

Egyrészt, itt válik szembetűnővé az a — még további pontosítást igénylő — összefüggés, hogy pl. a *tudomására hoz* kifejezés tárgyi kiegészítője szemantikailag korlátozott, vö.:

* *Péter tudomására hozta Máriának a ceruzáját* (konkrét jelentésű tárgy).[5]

Másrészt, korlátozott a B) típusban 'a levél megírása' komponensre vonatkoztatható predikátumok köre is, vö.:

* *Leesett a földre Péternek az a tette, hogy megírta a levelet. (Leesett a földre:* konkrét jelentésű állítmány.)

A B) szerkezettípust azok a mondatok képviselik, amelyekben a mellékmondat szintaktikailag állítmány, vagy a főmondatbeli predikátum egy valenciáját tölti ki (alany, tárgy, határozói vonzat).[6]

A B)-n belül két elvileg erősen elkülönülő (konkrét megjelenésüket tekintve viszont több ponton összemosódó) szemantikai viszonyfajtát különböztettem meg.

1. A mellékmondat és a „mondatnév" fentebb már említett viszonya. Ezt találjuk pl. a következő szerkezetekben:

[5] Efféle mondat a magyarban jó mondat lehet abban a különleges esetben, ha a *ceruza* nem ún. konkrét jelentésű szó, hanem valamely esemény, helyzet leírását képviseli, pl., ha *ceruza* a. m. 'az, hogy a ceruza elveszett'. Vö.: *Elmesélem neked a ceruzámat!* (= 'a ceruzámmal megesett dolgokat').

[6] Úgy tűnik fel, mintha a mondattípusunkra érvényes korlátozás az ún. konkrét jelentésű szavak használatát tiltaná bizonyos pozíciókban. De vizsgálataim nem igazolták ezt a tételt. A kérdésről részletesebben l. a 2. sz. jegyzetben idézett dolgozataimban.

. . . az az esemény
. . . az a cselekvés } , *hogy Péter levelet írt . . .*
. . . az a benyomás
. . . az a közlemény

Ez azonosító viszony: a „mondatnév" egy általános keretet ad meg, ezáltal közli a mellékmondatról, hogy milyen általánosság alá sorolandó; a mellékmondat a maga részéről pedig konkretizálja az általánosságot az aktuális esetben. Itt tehát a „mondatnév" és a mellékmondat ugyanazon valóságdarabot írja le mint valamely általánosnak egy konkrét esetét. Erre az összefüggésre a „belső kapcsolat" terminust használom.

Megjegyzendő, hogy „mondatnévként" igét is el kell fogadni bizonyos intern tárgyas szerkezetek esetében. Pl. szempontunkból egyenértékűek:

Az az érzésem . . . és
Úgy [azt az érzést] *érzem . . .;*
Az a mondat . . . és
Azt [a mondatot] *mondja . . .*

A „belső" viszonyt tartalmazó szerkezet a *hogy* kötőszós mondat kötelező komponense — a mellékmondatnak valamely általánosság alá sorolása, mintegy a mondatnév „odaértése" ki nem tett mondatnév esetén is szükségszerű —, és e szerkezet egymagában is alkothatja a *hogy*-os mondatot. Az utóbbi esetet látjuk e mondatokban:

Péter azt tette, hogy írt egy levelet;
Az az érzésem, hogy Péter fáradt;
Péter azt mondta, hogy ír majd egy levelet.

2. Az 1. sz. viszonyfajtát tartalmazó komplexum és egy rá vonatkoztatott — többnyire értékelést, minősítést, viszonyulást jelentő — predikátum viszonya, pl. a következő szerkezetekben (a viszony elemeit kettősponttal választom el egymástól):

Helyes volt: [a cselekvés], *hogy Péter levelet írt;*
Mária elhitte: Péternek azt a kijelentését, hogy levelet fog írni;
Az ügy tisztázására jó alkalom volt: [az a helyzet], *hogy Péter éppen Máriának írt levelet;*
Nem beszéltem: arról az érzésemről, hogy Péter fáradt

Mivel a szóban forgó értékelő, minősítő, viszonyulást kifejező predikátumokkal olyan dolgokról állítunk valamit, amelyeknek létezését maguktól az értékelésektől stb. függetlennek tételezzük, ezt a viszonyfajtát „külső" kapcsolatnak nevezem.

A B) típuson belüli két viszonyfajta eltérő karaktere többféleképpen is „kitapogatható", de a logikai konjunkció tesztje mutatkozott eleinte az egyetlen viszonylag megbízható eljárásnak. Arról van szó, hogy a „belső" típusú szerkezetek — s ez egyáltalán nem rejtélyes, hanem értelmes, jól motiválható tulajdonságuk — nem bonthatók fel több, egymással konjunktív viszonyban levő mondatra. Vö.:

Péter azt tette, hogy levelet írt ≠ Péter levelet írt és azt tette;
Máriának az a benyomása, hogy Péter levelet fog írni ≠ Péter levelet fog írni, és Máriának az a benyomása.

A „külső" típusú szerkezetek viszont explikálhatók oly módon, hogy a mondatot több, egymással konjunktív viszonyban levő mondatra bontjuk. Vö.:

Helyes volt, hogy Péter levelet írt = Péter levelet írt, és ez [a cselekvés] *helyes volt;*
Mária elhitte Péternek azt a kijelentését, hogy levelet fog írni = Péter kijelentette, hogy levelet fog írni, és ezt [a kijelentést] *Mária elhitte;*
Az ügy tisztázására jó alkalom volt, hogy Péter éppen Máriának írt levelet = Péter éppen Máriának írt levelet, és ez [a helyzet] *jó alkalom volt az ügy tisztázására;*
Nem beszéltem arról az érzésemről, hogy Péter fáradt = Az volt az érzésem, hogy Péter fáradt, de erről [az érzésemről] *nem beszéltem.*

2.4. A fentiek értelmében a B) típus egészére jellemző, illetve összes mondata számára lehetséges szemantikai szerkezetet ábrázolhatjuk a következőképpen: [„Külső" predikátum („belső" típusú komplexum)]. S ezt a struktúrát szemlélhetjük úgy is, mint — valószínűleg az élő nyelvhasználat szempontjából is releváns — mondatalkotó mechanizmus eredményét, melynek első lépésében létrehozzuk a „belső" típusú komplexumot, majd ezt továbbépítjük a „külső" predikátumokkal. (De az élő nyelvhasználatban feltehetőleg nem mindig ilyen lépésekben épül fel a *hogy*-os mondat. Emellett, úgy vélem, az élő nyelvhasználat más mechanizmusai relevánsak lehetnek a szemantikai összefüggések feltárása szempontjából.)

2.5. Hozzátartozik a fenti képhez, hogy a „mondatnevek" köre és a „külső" predikátumok köre — amint az eddigiekből már valószínűleg sejthető is volt — lexikailag többé-kevésbé körülírható. A „mondatnevek" szóállományáról röviden már szóltam. A „külső" predikátumok pedig ilyenek: *alkalom, feladat, kezdete, vége, szokás; borzasztó, csodálatos, divatba jön, furcsa, hajlamos (arra, hogy . . .), hibás (abban, hogy . . .); ellenez vmit, elér vmit, hozzászokik vmihez, készül vmire, leír vmit, megérdemel vmit, megfejt vmit, mosolyog vmin, örül vminek, sajnál vmit, támogat vmit, tud vmit* stb.

2.6. Mielőtt tovább lépnénk, nem mulaszthatom el, hogy legalább ne jelezzem: a lehetséges magyar *hogy*-os mondatok még számos olyan struktúrába is szerveződhetnek, amelyekre a fenti séma nem ad közvetlen megoldást. E sémát mégis igazolva láttam ezekben az esetekben is, amennyiben a kivételesnek, átmenetinek vagy eltérőnek minősülő esetek megértéséhez közvetetten ugyanaz a séma bizonyult jó kiindulópontnak.

3. A továbbiakban a fenti problematika vizsgálatának közvetlen folytatását szeretném bemutatni, melyben a B)-beli 1. és 2. viszonyok megkülönböztetését egy további kritérium alkalmazásával szeretném megerősíteni. — Mint az olvasó látni fogja, a közelebbi célt meglehetősen messze nyúló gondolatmenetek segítségével sikerült csak megközelítenem. Ez a *hogy*-os mondatok szemantikája bonyolultságának köszönhető, mely sokszor egészen váratlan módon nyilvánul meg. (De épp ezért remélhetem, hogy amennyiben a kitűzött célt sikerül elérni, az eredmény más összefüggések felismerését is elő fogja segíteni.)

3.1. A probléma, amelynek tárgyalására rátérek, rendszerem és a faktivitás érintkezési pontján jelentkezik. Bizonyára már az eddigiekben is érzékelhető volt, hogy rendszerem és a faktivitás kategóriái egyes pontokon összekapcsolódnak, de a két rendszer mégsem fedi, hanem inkább keresztezi egymást. A „belső" viszonytípushoz sok nonfaktív predikátum, a „külső" viszonytípushoz pedig sok faktív és implikatív predikátum tartozik, azonban ennek ellenkezője is előfordul. Mindenesetre a „külső" típusú predikátumok vizsgálatakor számomra mindig jelen volt a faktív igék „kísértete", míg ki nem derült, miben áll a hasonlóság.

Ismeretes, hogy a mellékmondat faktív preszuppozíciója a mondat tagadásával mutatható ki, amikor is a mellékmondat igazságértéke változatlan marad. Nos, mint kiderült, ilyenhez hasonló viselkedés a predikátumoknak szélesebb körére, voltaképpen valamennyi „külső" típusú predikátumra jellemző, köztük nonfaktív predikátumokra is. Tekintsük e mondatokat:

Mária { *elhitte* / *nem hitte el* } [azt az állítást], *hogy Péter megírta a levelet;*

Mária { *felkészült* / *nem készült fel* } *arra az eshetőségre, hogy sok vendég érkezik.*

Mint látjuk, amellett, hogy a fenti mondatokban nonfaktív predikátumok szerepelnek, a mondat tagadásakor „valami" ugyancsak változatlan marad. Nevezetesen: változatlan marad az az információ, hogy létezett vagy létezik a mellékmondatban megadott állítás, illetve eshetőség. — Rendszeremben az *elhisz vmit* és a *felkészül vmire* a „külső" típusú predikátumok közé tartoznak, ugyanis:

Valaki állítása az volt, hogy Péter megírta a levelet, és ezt [az állítást] *Mária elhitte;*
Fennállt az az eshetőség, hogy sok vendég érkezik, és erre [az eshetőségre] *Mária felkészült.*

Más oldalról is megközelíthetjük ugyanezt a problémát.

A faktív igék kritériuma, hogy a főmondat kiegészíthető a *tény* főnévvel. Számot kell azonban adnunk arról is, hogy más mondatok viszont más főnevekkel egészíthetők ki — illetve ténylegesen is tartalmaznak más főneveket —, miközben a mellékmondatnak valamely általánosság alá sorolása a mondat tagadása esetén változatlan marad. Pl.:

Mária { *megtartotta* / *nem tartotta meg* } *azt az i g é r e t é t, hogy meglátogat;*

Mária { *megismételte* / *nem ismételte meg* } *azt a k é r é s é t, hogy mentsék fel a vizsga alól;*

{ *Meg fogják oldani* / *Nem fogják megoldani* } *azt a p r o b l é m á t, hogy van-e a Marson élet.*

Számot kell adnunk továbbá arról, hogy maguk a faktív igék sem kizárólag a *tény* főnévvel egészülhetnek ki:

Máriának tetszett Péternek az az ötlete, hogy vegyenek egy csónakot; Máriára nagy hatással volt az a hír, hogy a tudósok értelmes lények jelzéseit észlelték a világűrben.

Azonkívül gondolkodhatunk a következőképpen is. Nem kell bizonyítani, hogy a nonfaktív predikátumokhoz tartozó mellékmondatok ilyen általánosságok alá sorolhatók, illetve ilyen főneveknek felelhetnek meg, mint *álláspont, vélemény, érzés, gondolat, üzenet, vallomás, hiedelem* stb. Spontánul úgy vélhetnénk, hogy e főnevek (a hozzájuk tartozó mellékmondattal együtt) minden körülmények között megtartják „non-fact" jellegüket. Azonban nem így alakul a dolog. Bizonyos predikátumokkal kapcsolatban ugyanis az említett komplexumokhoz a *hogy*-os mondatokban az az információ társul, hogy a predikátum állító vagy tagadó formájától függetlenül létezik az a pszichikus tevékenység, közlemény stb., amelyet a mondat leír. További példák:

Mária { *elgondolkodott* / *nem gondolkodott el* } *Péternek azon a vallomásán, hogy szeret egyedül lenni;*

{ *Győzött* / *Nem győzött* } *az az álláspont, hogy el kell törölni a vizsgát.*

A szóban forgó mondatszerkezetek némelykor levezethetők volnának egy hierarchikusan felépített analitikusabb szerkezetű mondatból, amely a fenti argumentumokkal egyidejűleg tartalmazná a *tény* elemet is, pl.:

Emlékszem arra az üzenetre, hogy . . . ← *Emlékszem arra a tényre, hogy azt üzenték, hogy . . .*

Úgy tűnik azonban, ez a megoldás számos esetben nem volna kielégítő, mivel:

Győzött az az álláspont, hogy . . . ≠ *Győzött az a tény, hogy létezett az az álláspont, hogy . . .*
Mária elgondolkodott Péternek azon a vallomásán, hogy . . . ≠ *Mária elgondolkodott azon a tényen, hogy Péter bevallotta, hogy . . .*

Továbbmenve, mint már láttuk, mondhatunk olyan mondatokat is, amelyekben a mellékmondat nem tényszerűen létező, hanem kialakulóban levő vagy lehetséges dolgokat ír le, ugyancsak függetlenül a „külső" predikátum állító vagy tagadó formájától, pl.:

{ *Kialakulóban van* / *Nincs kialakulóban* } *(egy) olyan álláspont, hogy el kell törölni a vizsgát.*

3.2. Ezek a tények és meggondolások vezettek ahhoz a feltevéshez, hogy az igazságérték-viszonyok mellett a *hogy*-os mondatot egy másik szemantikai reláció is jellemzi, melyben a *hogy*-os mondatok egy másféle értékrendszernek fognak megfelelni; s ez az értékrendszer kétségtelenül a „belső" és a „külső" típusú szerkezeteket fogja körvonalazni. Előrebocsátom, hogy ezen értékrendszeren belül a faktivitás a rá jellemző jegyek révén szabályosan be fog illeszkedni a szemantikai összefüggések sorába.

Miféle reláció és miféle értékrendszer ez?

A kérdéses relációt egzisztenciának fogom nevezni; e terminuson olyan létezésmód-jegyeket — pontosabban: jegy-komplexumokat — értek, amelyekkel a mondat szemantikai komponensei — a mondatban foglalt információk szerint — rendelkeznek. A mellékmondat egzisztenciájára vonatkozik például a főmondatnak az a közleménye, hogy a mellékmondatbeli leírás valamely ténynek, valaki feltevésének, benyomásának, valaki közleményének stb. leírása-e, vagyis a „mondatnév" kifejezte információ. A „mondatnevek" tehát a mellékmondat egzisztencia-jegyeinek hordozói közé tartoznak.

Az egzisztenciának e fogalma szemantikai fogalom; mégpedig — mint rendszerem többi eleme is — olyan szemantikai fogalom, amely nagy mértékben alkalmazkodik a tükrözött objektumra vonatkozó nyelvi, mondatbeli információkhoz és információ-blokkokhoz. (Például, amennyiben a *hogy*-os mondatokban is megnyilvánul, igyekszem tükrözni a cselekvés és a beszélés szembeállítását; vö.: *Nem cselekszik, hanem csak beszél.* Ti. ez a szembeállítás — ne feledjük: pszichológiailag a beszélés is cselekvés — nézetem szerint a nyelvileg alkalmazott valóságábrázoló módokon alapul.)

Az egzisztencia említett fogalma ugyanakkor jól áttekinthető áttételeken keresztül kompatibilis azzal a filozófiai igazsággal, hogy a fizikai események és az emberi tevékenységek, köztük a pszichikus folyamatok egyaránt objektív, anyagi folyamatok; léteznek, bár más és más anyagi szférában mennek végbe. Problémánknak e részint filozófiai, részint természettudományos háttér-összefüggései igen figyelemre méltóak, s ha itt csupán megemlítem ezeket, azért van, mert tárgyalásuk külön tanulmányban volna lehetséges.

Mármost a *hogy*-os mondatokat illetően indokolt volt fölállítanom azt a hipotézist, hogy a „belső" típusú szerkezetekre a mellékmondat egzisztenciájának megváltozása, a „külső" típusúakra pedig stabilitása jellemző a mondat tagadása esetén, miközben a mellékmondat igazságértéke közömbös, jobban mondva e vonatkozásban nem játszik szerepet. Tekintsük a következő szerkezeteket:

$$Péter \begin{Bmatrix} azt\ mondta \\ nem\ mondta\ azt \end{Bmatrix}, hogy\ fáradt.$$

A mellékmondat egzisztenciája ezúttal megváltozott, a mellékmondatbeli idézet ugyanis a tagadó mondat értelmében — ellentétben az állító mondat információjával — Péter ténylegesen elhangzott mondataként nem létezik/létezett. A másik esetben pedig:

$$Mária \begin{Bmatrix} félreértette \\ nem\ értette\ félre \end{Bmatrix} Péternek\ azt\ a\ közlését,\ hogy\ fáradt.$$

A mellékmondat egzisztenciája most ugyanaz maradt, ugyanis most a mellékmondat az állító és a tagadó mondat értelmében egyaránt Péter ténylegesen elhangzott közlését idézi.

A fenti példák azt a bonyolultabb, ezáltal demonstratívabb esetet mutatják, amikor az állító mondat mellékmondata sem a „belső", sem a „külső"

szerkezettípusban nem rendelkezik igaz értékkel (mindkét szerkezet nonfaktív). De természetesen ugyanez a helyzet pozitív igazságértékű mellékmondat esetén is.

A fenti hipotézis és megfigyelések összhangban vannak Frege azon megállapításával, mely szerint a mellékmondat igazságértéke egyes predikátumoknál *(mond, vél* stb.) az egész mondat igaz vagy hamis értéke szempontjából közömbös, mivel — mint Frege mondja — a mellékmondat ekkor csupán része az egész mondatban kifejezett gondolatnak. Rendszeremben éppen azokat a mondatokat, illetve levezetett nominális szerkezeteket nevezem „belső" típusúaknak, amelyek esetében nézetem szerint voltaképp csak az összetett mondat egészének igaz vagy téves voltáról beszélhetünk, a mellékmondatéról külön nem. A mellékmondatban foglalt állításrész ekkor a főmondat igazságával együtt „áll vagy bukik". Helytelen volna így gondolkodni: „Ha Péter nem mondta azt, hogy fáradt, attól Péter még lehet fáradt, e z é r t a *(Péter) fáradt* mellékmondat igaz lehet a főmondat tévessége esetén." A *Péter fáradt* alakzat ugyanis t é n y l e í r á s k é n t nem mellékmondata a *Péter azt mondta, hogy fáradt* mondatnak; ha tehát Péter nem mondta, hogy fáradt, de valójában az, e valóságbeli szituáció nem tekinthető a *Péter azt mondta, hogy fáradt* mellékmondata igazolásának. Péter valóságos fáradtsága csupán Péter őszinteségére vall a *Péter azt mondta, hogy fáradt* igazsága esetén, valamint más, pl. ilyen állítások igazságát alapozza meg: *Tény, hogy Péter fáradt; Megtudtam, hogy Péter fáradt; Péter fáradt!*

Ám Frege példáiból az derül ki, hogy Frege mint „nem önálló gondolatot" tekintett minden olyan leírást, amely nem igaz vagy hamis szituációt ír le, hanem valamely közleményt vagy gondolatot, véleményt stb., tekintet nélkül arra, hogy a leírás milyen predikátummal van összefüggésben. Így pl. Frege a *kételkedik* predikátumot is csak abból a szempontból minősítette, hogy igaz mellékmondatot tételez-e fel, s ezen az alapon olyannak tekintette, mint a *mond, vél* predikátumot. Fel kell azonban ismernünk, hogy vannak dolgok, amelyek függetlenül attól, hogy igazak-e vagy hamisak, léteznek; ilyenek az állítások, tételek, elméletek stb. Ezeket nyelvi és gondolati műveleteinkben sok tekintetben úgy kezeljük, mint a létező szituációkat: Frege kifejezésével élve „önálló értelmet" tulajdonítunk leírásuknak. Egy tudományos tétel a hozzá való viszonyban tétel marad — megtartja ezen egzisztenciáját — függetlenül attól, hogy valaki kétli, tagadja, sőt tétel marad akkor is, ha megdől. E felfogásunkat tükrözi a pszichikus termékek leírásának viselkedése értékelést, viszonyulást jelentő predikátumokkal kapcsolatban:

$$\left.\begin{matrix}\textit{Mária kétli, tagadja, elveti}\text{ stb.,}\\ \textit{Péter pedig helyesli, elfogadja}\text{ stb.}\end{matrix}\right\}\ \textit{azt a tételt, hogy}\ \ldots$$

Hasonlóan jellemezhetjük a jövőbeli megvalósításra gondolatilag kidolgozott szituációkat, az okilag előkészített szituációkat, eseményeket és még egyéb egzisztenciákat. Szükséges tehát, hogy a mellékmondat igazságértéke mellett egzisztenciájáról is beszéljünk.

A továbbiakban hipotézisem igazolására tett eddigi kísérleteim eredményét ismertetem. Ez nem egyéb, mint:

a) egy jegyrendszer a *hogy* kötőszós összetett mondatok mellékmondatai egzisztenciájának megállapításához;

b) részint tapasztalati, részint deduktív úton nyert listák arról, hogy példaanyagomban milyen mellékmondat-egzisztenciák voltak megállapíthatók; továbbá, hogy azok milyen predikátumok mellett miként változtak vagy nem változtak a mondat tagadásakor.

Sajnos, nincs mód arra, hogy kategóriáimat és megállapításaimat sokoldalúan indokoljam, ezért csupán arra törekszem, hogy vázlatossága ellenére is összefüggő képet adjak elgondolásomról.

4. A *hogy* kötőszós mellékmondat egzisztenciáját általánosságban olyan módon fogjuk meghatározni, hogy — eltérően az eddigi, nagy mértékben empirikus közelítéstől — az egzisztenciát jegyek segítségével felépítjük egy hipotetikus invariáns (egzisztencia nélküli) szemantikai komplexumból kiindulva, melynek jele QS (quasisituatio) lesz.[7]

4.1. A *hogy*-os mondat tárgyalt aspektusát célba véve, a QS-t egy olyan jegyrendszerbe helyezzük bele, mely a meghatározásoknak három csoportját tartalmazza. Az I. és II. csoport meghatározásaival — azokat tetszőleges kombinációkban a QS-hez rendelve — létrehozzuk a „belső" típusú szerkezetet — pontosan: annak egzisztenciáját —, majd ebből a III. csoport meghatározásaival a *hogy*-os mondat teljes szemantikai szerkezetét (vö. a **2.4.** pontot).

A következőkben ezt a jegyrendszert ismertetem.

Legyen QS-ünk, melyen kísérletünket legalábbis nagy részben elvégezzük, a „Jancsi játszik" ('játékszerekkel foglalkozik') komplexum, amely mint QS még természetesen nem tekintendő sem mondatnak, sem mondattagnak.

I. Az egzisztencia s z f é r á j a. Ezt a jegyet a „mondatnév" fejezi ki. A mellékmondat választható/lehetséges fő egzisztencia-szféráinak a következőket tekintem:

1. R e a l i t á s. A QS tény-relációja, azaz az a reláció, amelyben a QS — a II. jegycsoport megfelelő jegyeinek hozzáadásával — t é n y l e í r á s a l e h e t. A „Jancsi játszik"-ból pl. akkor lehet tény a *hogy*-os mondatban, ha kötelező minősítése, más szóval a rá vonatkozó „mondatnév" a *cselekvés, tevékenység* vagy a *körülmény*, illetve ezek szinonimái. Ne higgyük, hogy a mondatnév kiválasztását a *játszik* mint tárgyi tevékenységet jelentő ige határozza meg! A pszichikus állapotot jelentő „Jancsi boldog" hasonlóképpen akkor értődhet ténynek a *hogy*-os mondatban, ha mint körülményt, állapotot határozzuk meg (s pl. nem mint valakinek impresszióját). A realitás szférájába kerül a „Jancsi szeretne játszani" QS is akkor, ha a való-

[7] A QS-eket elvileg a valóságról tényleges beszédszituációkban mondott ténymegállapításokra vezetem vissza abban az értelemben, hogy e ténymegállapítások képezik a QS-ek elvonatkoztatási alapját. E felfogás reális háttere, hogy a *hogy*-os mondat — az idézet kivételével, amely nagyon szabálytalan is lehet —, rendszerint szabályos grammatikai alany—állítmányi struktúrával bíró szerkezet. (Vö. Altrichter „mondatgyök" fogalmával, 1975, 86—88.) — A QS tartalmi meghatározását mellőzzük, éppen azért, mivel fedezete a valóságos ténymegállapítás. Ez utóbbiban ismereteinktől függetlenül szükségszerűen megvan a ténymegállapítás jelleg minden kelléke. Másrészt azonban elvileg nem tudjuk felsorolni, hogy melyek a valóságos ténymegállapítás általunk most meg nem különböztetett és még ismeretlen viszonyai. Így tartalmi szempontból a QS-ről szükségképpen csak töredékes elképzelésünk lehet, nevezetesen az, hogy az valamiféle mondatelőző stádiumban levő szemantikai komplexum.

ságos játszásról szól, ezúttal mint kívánatos tevékenységről. A Realitás-jeggyel tehát azt még nem fejezzük ki, hogy a QS ténylegesen fennálló körülmény-e vagy sem. Példáinkat tekintve, sem azt nem kötjük ki, hogy Jancsi valóban játszik, sem azt, hogy Jancsi valóban játszani szeretne. Csupán annyit határozunk meg, hogy minden további (II—III. csoportbeli) jegy azzal a szférával lesz kapcsolatban, amelyet a mindennapi nyelv valóságtartományának nevezhetünk, sok egyéb között az olyan köznapi kifejezésekben, hogy ez és ez nem ábránd, nem fecsegés, nem frázis, hanem valóság, vagy hogy ezt és ezt ábrándból valósággá kell változtatni.[8]

A realitás e fogalmának kialakításával egyebek között azt is biztosítani kívántam, hogy QS-ként bármily bonyolult, levezetett szerkezetek is szerepelhessenek; pl. *Péternek az lesz a benyomása, hogy Mária fáradt* mint QS a Realitás szférájába fog tartozni akkor, ha pl. a *körülmény* terminussal minősítjük: ... *az a körülmény, hogy Péternek az lesz a benyomása, hogy* ...

A Realitás-jegyet biztosító terminusok: *állapot, szituáció, körülmény, esemény, cselekmény, tevékenység* stb.

2. Pszichikus szféra. A QS ekkor valamely személy pszichikus tartalmának minősül. Az ide tartozó terminusok: *gondolat, vélemény, benyomás, érzés* stb. Ezt a jegyet a QS-hez rendelve ilyen módon visszaadható összefüggést kapunk: ... *az a gondolat, hogy Jancsi játszik* ...

E szférába sorolom a társadalmi objektummá vált pszichikus produktumok kifejezéseit is, mint *(vitatott) probléma, (bizottsági) döntés.*

3. Közlés. A QS mint valamely személytől produkált vagy társadalmi objektummá vált szöveg. Terminusai: *mondat, közlemény, kérdés, válasz, (újság)hír* stb. A jegyet a QS-hez rendelve ilyenfajta összefüggést kapunk: ... *az a válasz, hogy Jancsi játszik* ...

II. Személy, idő, modalitások (állítás-jegyek). E jegyek segítségével a szféra-jeggyel már meghatározott QS-ekből mondatot — ti. *hogy*-os mondatot — hozunk létre, melynek összetevői — az I. művelet következményeként — „belső" típusú viszonyban lesznek egymással.

Jegyrendszerem akkor korrekt, ha a személy-, idő- és modalitás-kategóriákat egész terjedelmükben figyelembe veszi. Szűkebb szempontomból azonban a személy kategóriája nem elsőrendű fontosságú (bár másként igen figyelemre méltó!), s az idő kategóriája sem minden ponton fontos. Illetve, metodikailag fontos az, hogy mondataim kommunikatív szempontból

[8] Nem véletlenül hivatkozom a mindennapi kifejezésmódra. Mint már említettem, jegyrendszerem a nyelvi kategóriákhoz és fogalmakhoz idomul. A mindennapi nyelvben pedig megfigyelhetjük, hogy az emberi tevékenységek osztályozása egyebek között a következő oppozíciók révén történik: gondolatok — tettek, gondolatok — szavak, szavak — tettek. Vö. *Mondta, de nem tette meg* stb. Azonban hadd utaljak itt ismét távolabbi összefüggésekre is. Ugyanezen kérdésnek véleményem szerint van egy jóval általánosabb praxiselméleti vonatkozása is. És mint praxiselméleti kérdés merül föl például, hogy mikor tekinthetünk valóságosnak egy közvetlenül nem érzékelhető dolgot; mit fednek az ilyen mindennapi kijelentések: „Ez nem igazi együttérzés", „Ez álhazafiság!" „Ez csak látszateredmény" stb. Úgy tűnik fel tehát, hogy a praxiselméletnek is szüksége van a realitásnak egy olyan fogalmára, mellyel különféle további egzisztencia-operációk végezhetők (van/nincs, lehet, legyen stb.). — E gondolatokat egyebek között annak érzékeltetésére említettem, hogy a realitás itteni, kifejezetten szemantikai fogalmát talán egy átfogóbb összefüggésrendszerben is el lehet helyezni, a megfelelő áttételek megkeresésével.

mennél közömbösebb leírások legyenek. A jelen ismertetésben ezért a személy-variációktól eltekintek, s az időt sem mindig veszem figyelembe. Az egyszerűbb bemutatás kedvéért a modalitásoknak is csupán néhány nyelvészetileg gyakran értelmezett fajtájával számolok.[9]

Idő: a) Jelen. Pl. . . . *az a helyzet, hogy Jancsi játszik* . . .
b) Múlt. Pl. . . . *az a (múltbeli) körülmény, hogy Jancsi játszott* . . .
c) Jövő. Pl. . . . *az a (jövőbeli) körülmény, hogy Jancsi játszani fog* . . .

Modalitások (a példák már szféra- és idő-jegyekkel is meghatározott, kész mondatok):

x) Asszertórikus. Pl. *Fennáll az a körülmény, hogy Jancsi játszik.*
y) Lehetséges. Pl. *Lehetséges, hogy Jancsi játszik.*
z) Apodiktikus. Pl. *Szükséges, hogy Jancsi játsszon.*

A fenti jegyek választékából most már tetszőleges „belső" típusú *hogy*-os mondatot szerkeszthetünk, pl. Pszichikus — Múlt — Lehetséges, a *Mária* és a *benyomás* terminusokkal: *Máriának lehetett az a benyomása, hogy Jancsi játszik.*

Az I—II. csoport jegyeiből, ha a személy-viszonyokat figyelmen kívül hagyjuk, 27 jegykomplexum állítható össze, azaz a QS-nek 27 egzisztenciája áll rendelkezésünkre. Az egzisztenciát természetesen tagadhatjuk is.

Ezek után észre kell vennünk, hogy a 'factum'-nak a szemantikában, de legalábbis a szemantika gyakorlatában elterjedt fogalma a fenti rendszerben is előáll, mégpedig a következő, analitikus formában: Realitás — Jelen vagy Múlt — Assertio.

III. Operációk. Megengedve, hogy nem járunk el eléggé precízen, nevezzük átfogóan operációknak mindazokat a műveleteket, minősítéseket, értékeléseket, attitűdöket, tulajdonságokat stb., amelyeket az egzisztenciálisan már meghatározott QS-ekre mintegy járulékosan vonatkoztatunk: *kellemes, fontos, ostobaság, hősiesség, figyelembe vesz, elősegít, akadályoz, érdeklődik, haragszik, félreért* stb. Pl. *Péter el akarta oszlatni azt az esetleges gyanúsítást, hogy Jancsi játszik.*

4.2. Nem tekintem feladatomnak, hogy e helyütt a bonyolultabb szerkezetek képzésének mechanizmusait is feltárjam. Annyit azonban fontos megjegyezni, hogy a fenti példákhoz képest implicitebb módokon is megjelenhet ugyanaz a szemantikai struktúra vagy ugyanaz az egzisztencia, és itt már sok függ a „külső" predikátum saját jelentésétől. Az adott nyelv szókészletében meglevő konkrét predikátumok valószínűleg nagy mértékben megszabják, hogy a lehetséges egzisztenciák sorozata hogyan van kihasználva. Sőt, tovább kell mennem: rendszeremmel nem kívánom megoldani vagy eldönteni azt a különben nem mellékes nyelvlélektani kérdést, hogy a „külső" predikátum implikálja-e a „belső" komplexum egzisztenciáját, vagy az utóbbihoz választjuk a „külső" predikátumot.

Valamely egzisztencia-jegy implicit kifejezésének példájaként lássuk a következő mondatot:

[9] Ezek a kategóriák az arisztotelészi hagyományban gyökereznek, vö. J. Łukasiewicz: *Aristotle's sillogistic from the standpoint of modern formal logic* (Oxford, 1957).

Jancsinak tegnap volt ideje arra, hogy játsszon.

A *lehetséges helyzet, esetleges gyanúsítás* stb. analitikus kifejezésektől eltérően a lehetőség kifejezése most implicit: a mondat értelmében Jancsi játszása egy lehetséges tevékenység volt.

5. A mellékmondat egzisztenciájának meghatározása után elemzésünk befejező szakasza van hátra: meg kell állapítanunk, hogy az egyes esetekben a mondat tagadásakor megváltozik-e vagy változatlan marad a mellékmondat egzisztenciája.

5.1. Mindenekelőtt azokat a legfontosabb elveket említem meg, amelyek szem előtt tartása nélkül egy konkrét mondatban, mely végtelen számú viszonylatok szövevénye, nemigen tudnánk eligazodni.

a) A mellékmondat egzisztenciája mindig a b e s z é l ő szempontjából minősítendő; az e szempontból értett jelentés ugyanakkor általában a mondat objektív jelentése. Ez az elv különösen akkor válik jelentőssé, amikor a mondatban a nem első személyű Agens vagy az Experiens: személy. E személy mint a beszélő nyilatkozatának tárgya: objektum-személy. Az objektum-személy „szempontjából" — persze, az objektum-személynek felfogásom szerint voltaképp nem lehet szempontja, mert a mondatot nem ő mondja — a mellékmondat egzisztenciája eltérhet a beszélőétől. Itt merül föl egyebek között az ún. emotív faktív igék sajátosságainak kérdése, melyet magyar anyagon Kiefer Ferenc (1980) mutatott be széles összefüggésben. Az emotív faktív igék — és más, nem emotív igék — sajátos viselkedésére rendszeremen belül az adekvát magyarázatnak azt találom, ha viselkedésüket egy pragmatikus vagy inkább pszichikus tényezőből vezetem le, mely tényező hat a mondat szintaktikai és természetesen szemantikai szerkezetére. E tényező a beszélő e m p a t i k u s m a g a t a r t á s a az objektum-személy irányában, amikor is a beszélő a mellékmondatban átsiklik az objektum-személy tudattartalmának idézésére vagy felidézésére.[10]

Tekintsük a következő mondatot (Kiefer példája):

Péter haragszik, hogy Anna elment, pedig Anna nem ment el.

Logikai és pszichológiai szempontból indokolhatónak látszik, hogy a *hogy*-os mellékmondatot itt az objektum-személy *(Péter)* érzelme idézésének értékeljük, s a rokon szerkezetekkel együtt (pl. *Péter dicsekszik, hogy sokat keres; Péter gondolkodott, hogy mit is tegyen; Péter biztatta Jancsit, hogy csak játsszon* stb.) hasonlóan elemezzük őket, mint a szorosabb értelemben vett idézeteket. A fentiek értelmében az előbbi mondatban a mellékmondat egzisztencia-szférája: Pszichikus, amennyiben a beszélő attitűdje, hogy az objektum-személy érzelmét idézze.[11]

b) Egyértelmű tapasztalatom, hogy a logikai tagadást meg kell különböztetni a nyelvi tagadástól. (Az előbbi természetes nyelvi formája némelykor

[10] Az idézés hasonló, szélesebb fogalmáról l. Török (1972); Molnár (1974). A pszichikus jelenségről l. Wallon (1934).

[11] Megfigyelésem szerint számos empatikus eredetűnek feltehető kifejezésforma a magyarban normává vált, így a beszélő sokszor nincsen tudatában „empatikus attitűdjének". E kérdés, mely mélyen bevezet az ún. nyelvi gondolkodás problematikájába, még tovább vizsgálandó.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar 201 Magyar Nyelvtudományi Könyvtár

rendkívül nehézkes!) A nyelvi tagadással részint sok más nyelvi mechanizmus fonódik össze, másrészt pragmatikus tényezők hatnak rá.[12] Vö.:

Az ünnepély nem azzal fejeződött be, hogy kiosztották a díjakat.

A magyarban e mondat több értelmű, pl.: a) 'az ünnepély mással fejeződött be, és díjkiosztás esetleg nem is volt'; b) 'a díjkiosztás után még következett valami'. De logikai szempontból számunkra most az az egyetlen mozzanat fontos, hogy az 'ünnepély befejezése' nem azonosítható mint 'díjkiosztás'.

Más példa:

Nincs akadálya, hogy Péter kumiszt igyon.

E mondatot a mindennapi nyelvben úgy használjuk, hogy arra semmiképp sem gondolunk: Péter útrakelhet, és Mongóliában ihat kumiszt. Ha ti. Péter szereti a kumiszt, bizonyára gyakrabban megkívánja, mint ahányszor gyakorlatilag Mongóliába utazhat. Ezen alapul, hogy a mindennapi nyelvben a mellékmondat egzisztenciája a *nincs akadálya* főmondat mellett kissé „tényszerűbbnek" érződik (ti. *nincs akadálya* ... majdnem a. m. 'Péter bármikor iszik kumiszt; Péter kumisz-ivó'), mint a *van akadálya* esetében. Ez azonban az említett pragmatikus tényező hatása.

c) A mellékmondatbeli sajátos igemódhasználat nem szolgál alapul az egzisztencia megállapításához. Pl. felszólító módú igealak mellett az egzisztencia lehet Lehetséges jegyű.

5.2. E pontban rövid felsorolása következik az egzisztencia-változás és az egzisztencia-stabilitás eseteinek.[13]

Egzisztencia-változások:

1.

$$\begin{bmatrix}\text{Realitás}\\ \text{összes}\\ \text{változat}\end{bmatrix} \rightarrow [\text{Fiktív}] \begin{Bmatrix}\textit{Az a helyzet}\\ \textit{Nem az a helyzet}\end{Bmatrix}, \textit{hogy valamelyik lift mindig rossz.}$$

A Fiktív egzisztencia terminus ezúttal fordul elő először. E fogalmat a következő meggondolásból vezettem be. Mint látjuk, a fenti esetben a tagadás a „mondatnevet" és a mellékmondatot együttesen mint egységet érinti. Azaz a tagadás az állító mondatot egészében érvényteleníti. A beszélő azonban mégis tud szólni egy nem létező helyzetről, és képes részletezni, hogy az miben áll, azaz hogy miben nem áll. Ennek több oka lehet; pl. a beszélő tudja, hogy korábban létezett a leírt helyzet, vagy a beszélő egy állítást hallott, melyet megcáfol stb. Az ilyen módon létrejött mellékmondat-egzisztenciákat nevezem összefoglalóan Fiktív egzisztenciának.[14]

Predikátumok: *állapot, jelenség, körülmény, eset, cselekvés, történik, tesz* stb.

[12] Vö. Greene (1972).

[13] A típusokra egy-egy példát adok, amely a jegyrendszerben megkülönböztetett variációk közül tetszőleges lehet. — A jegykomplexumok „összes változatáról" tett állításaim hipotetikusak, amennyiben minden egyes változat konkrét tulajdonságait nem vizsgáltam meg.

[14] A fogalomhoz vö. Török (1972, 423—427.); Greene (1972) a tagadásról.

2.

$$\begin{bmatrix}\text{Pszichikus}\\ \text{összes}\\ \text{változat}\end{bmatrix} \rightarrow \text{[Fiktív] } \textit{Péter } \begin{Bmatrix}\textit{azt hiszi}\\ \textit{nem hiszi azt}\end{Bmatrix}, \textit{ hogy tízkor kezdődik az előadás.}$$

Predikátumok: *álláspont, elv, érzés, érez, képzel, dönt, gondol* stb.

3.

$$\begin{bmatrix}\text{Közlés}\\ \text{összes}\\ \text{változat}\end{bmatrix} \rightarrow \text{[Fiktív] } \textit{Péternek } \begin{Bmatrix}\textit{az volt a kérdése}\\ \textit{nem az volt a kérdése}\end{Bmatrix}, \textit{ hogy mekkora az úszómedence.}$$

Predikátumok: *hír, kérdés, válasz, mond, kiabál, üzen* stb.

Egzisztencia-stabilitás:

Ez a viszonytípus sokszínűbbnek bizonyult az előbbinél. Így célszerűnek látszott, hogy jobban idomulva a konkrét mondatok lexikai tényeihez és szemantikai összefüggéseihez, egyes jegykombinációkat altípusként, külön néven is számon tartsak. Jegyrendszerem ezáltal kevésbé lesz szimmetrikus, de nagyobb nyereség, ha így közelebb férkőzhetünk a nyelvi viszonyokhoz. Annál is inkább, mivel az itt bemutatott rendszer belső struktúrája még sok ponton tovább alakulhat és bővülhet. — Az újonnan megkülönböztetett egzisztenciák jellemzését a megfelelő helyeken közlöm.

1.

$$\begin{bmatrix}\text{Realitás}\\ \text{Assertio}\\ \text{Jelen v. Múlt}\end{bmatrix} \rightarrow \text{[ua.] } \textit{Mária } \begin{Bmatrix}\textit{észrevette}\\ \textit{nem vette észre}\end{Bmatrix} \text{ [a tényt], } \textit{hogy Jancsi játszik.}$$

Ide tartoznak a szoros értelemben vett faktív — a *tény* főnévvel kiegészíthető — predikátumok, valamint a valóságos szituációkra, továbbá megtörtént eseményekre, cselekvésekre vonatkozó valamennyi predikátum.

2.

$$\begin{bmatrix}\text{Realitás}\\ \text{Assertio}\\ \text{Jövő}\end{bmatrix} \rightarrow \text{[ua.] } \textit{A rossz idő } \begin{Bmatrix}\textit{akadályozza}\\ \textit{nem akadályozza}\end{Bmatrix} \text{ [a történést], } \textit{hogy gyorsan megszáradjon a festék.}$$

Jellemzően humán jelenség, az emberi praxis alapja, hogy események (rendes körülmények között való) bekövetkezését biztosan meg tudjuk jósolni. Ezen az alapon az ilyen kijelentések egzisztenciáját: *Hamarosan besötétedik; Ez a fajta festék félóra múlva száraz lesz; A jövő hónaptól emelkedik Péter fizetése* stb. mint biztosan előre látható (szakszerűen megtervezett és előkészített, okilag biztosított stb.) jövőt jellemzem (mely nem azonosítandó a szükségesség vagy a filozófiai értelemben vett szükségszerűség fogalmával). Annak a jövőnek a mindennapi fogalma ez, amely tapasztalataink szerint bekövetkezik, ha semmi közbe nem jön. Ez a jegykomplexum számos predikátum szempontjából releváns, pl. *belenyugszik vmibe, elkerül vmit, ellenez vmit, előkészül vmire, összefog vmi ellen*

stb. E predikátumok a faktív igék rokonai abban, hogy mellékmondatuk tényszerűen biztos jövőbeli eseményt írhat le.[15]

3.

[Realitás / Lehetséges v. / Szükséges / Jelen, Múlt, Jövő / v. időtől független] → [ua.] *Ez a kanna* {*alkalmas* / *nem alkalmas*} *arra* [a műveletre], *hogy olajat tároljanak benne.*

E jegykomplexum nagy részben olyan mellékmondatokat jellemez, melyek társadalmilag ismert, gyakorlott helyzeteket, tevékenységeket írnak le, függetlenül attól, hogy az adott pillanatban éppen fennállnak-e, vagy gyakorolják-e azokat. E helyzetek, tevékenységek eszerint általában lehetségesek, s tételezhetjük őket szükségeseknek is.

Predikátumok: *vki hajlandó vmire, vkinek feladata vmi, vki érdemes vmire, vkinek van ideje, kedve, pénze vmire* stb.

4.

[Pszichikus összes változat] → [ua.] *Péter* {*eldöntötte* / *nem döntötte el*} *azt a dilemmáját, hogy Máriát keresse fel vagy Jánost.*

Predikátumok: *elterjed vmi, felhasznál vmit, véd vmit, egyetért vmiben, elgondolkodik vmin* stb.

Külön, bonyolult kérdés, hogy a pszichikus egzisztenciák különféle variációi miként valósulnak meg a konkrét mondatokban. Ennek részleteire itt nem térek ki.

Említést érdemel, hogy a Pszichikus egzisztencián belül a „külső" predikátumok szempontjából nézve célszerűnek látszott megkülönböztetni azt az esetet, amikor az egzisztencia szférája: 'tétel', 'igazság', 'elmélet', 'hipotézis' stb., azaz a megjelölt módon objektiválódott szellemi produktum. Pl.:

Az adatok {*alátámasztják* / *nem támasztják alá*} *azt a tételt, hogy a vitatott szó török eredetű.*

Ugyancsak célszerű volt megkülönböztetni a 'téma', 'kérdés', 'probléma' egzisztencia-jegyet. Pl.:

Pétert {*érdekli* / *nem érdekli*} *az a téma, hogy mi irányítja a divatot.*

A lapok {*sokat fecsegnek* / *nem fecsegnek*} *arról, hogy ki a legnépszerűbb színésznő.*

[15] Magukra az igékre nézve nem kötelező, hogy mellékmondatuk Jövő jegyű legyen, vö.: *Majd belenyugszik, hogy nem találkozhatott Máriával tegnap.*

A mindennapi gondolkodás ezeket az egzisztenciákat — különösen ha a főmondatban nincsen kitett „mondatnév" — nemegyszer tényként értelmezi; vö. pl. e mondatokat:

Jancsi megtanulta, hogy gyereknek hallgass a neve;
Péter végre megértette, hogy rossz gyerek nincs.

5.

$$\begin{bmatrix}\text{Szöveg (Közlés)}\\ \text{összes}\\ \text{változat}\end{bmatrix} \rightarrow \text{[ua.]}\ \textit{Mária}\ \begin{Bmatrix}\textit{továbbadta}\\ \textit{nem adta tovább}\end{Bmatrix}\ \textit{azt a hírt, hogy megtalálták az elveszett gyermeket.}$$

Predikátumok: *elhisz, megismétel, előrebocsát, mosolyog vmin* stb.

Az Assertio jegyű mellékmondat egyes predikátumok mellett kérdő formájú. Pl.:

$$\textit{Jancsi}\ \begin{Bmatrix}\textit{érti}\\ \textit{nem érti}\end{Bmatrix},\ \textit{hogy mit mond anyja.}$$

Némelykor pedig valódi kettősséget, vagylagosságot fejez ki a kérdő forma. Pl.:

$$\textit{A munka befejezése}\ \begin{Bmatrix}\textit{attól függ}\\ \textit{nem függ attól}\end{Bmatrix},\ \textit{hogy jó lesz-e az időjárás.}$$

Nagyon érdekes problematikába vezetnek be azok a megfigyelések, amelyek a nyelvhasználat pragmatikai aspektusára vonatkoznak. (L. Kiefer, 1975; Elekfi, 1976; Habermann) Igaz pl. Elekfinek az a megállapítása, hogy a közlés predikátumaihoz kapcsolódó mellékmondatot a beszélők bizonyos kontextusban tény leírásaként értik; pl. *Édesanyám írta, hogy felemelték a nyugdíját; Olvastam, hogy Péter megnősült* stb.

6. A fenti tapasztalatokat általánosíthatjuk a következőképpen. A „belső" típusú szerkezet egyetlen egzisztenciát képvisel, bár két komponensből tevődik össze („mondatnév" — mellékmondat). Ezért azok a műveletek, amelyeket közvetlenül a „mondatnéven" végzünk, érintik az egész szerkezetet; a különféle műveletek hatására az egész szerkezet változékonynak bizonyul. E szabályszerűség jelenik meg úgy, hogy a „belső" típusú szerkezet egzisztencia-változtató jellegű. A „külső" típusú szerkezet viszont minimálisan két önálló egzisztenciát tartalmaz („külső" predikátum — „belső" komplexum). Ezért a „külső" predikátumon végzett műveletek nem érintik a „belső" komplexum egzisztenciáját. Ilyen értelemben ez a szerkezet egzisztenciatartó. Azazhogy a két önálló egzisztenciát csupán külön-külön műveletekkel változtathatjuk meg. (Természetesen olyan értelemben a független egzisztenciák is korlátozzák egymást, hogy a valóságviszonyok értelmes tükrözése szempontjából kompatibilisaknak kell lenniük. Pl. a *Péter hallani fogja, amint holnap beolvassák a nyerőszámokat* mondat időviszonyai nem változhatnak meg olyan eredménnyel, amely természeti lehetetlenség, vö.: **Péter hallotta, amint holnap beolvassák a nyerőszámokat.)*

Az eddigiekben csupán egyetlen művelettel, a tagadással kísérleteztünk. Ízelítőül azonban próbát tehetünk egy másik művelettel is; vizsgáljuk meg az egzisztenciák változékonyságát pl. a Lehetséges jegyével való tesztelés alapján. Képviselje a Lehetséges jegyet a *valószínűleg* módosító szó.

$$\left\{\begin{array}{l}\textit{Az történik majd}\\ \textit{Valószínűleg az történik majd}\end{array}\right\}, \textit{ hogy Jancsi játszani fog.}$$

Amint látjuk, Jancsi jövőbeli játszása az Assertio jegyű mondat értelmében biztosra vehető (l. fentebb); a Lehetséges jegyű mondat értelmében pedig lehetséges, valószínű. Látjuk tehát, hogy a szerkezetet ez a művelet is egészében érinti; a szerkezet egzisztencia-változtató. De:

$$\left\{\begin{array}{l}\textit{Arra lesz ideje Jancsinak}\\ \textit{Arra valószínűleg lesz ideje Jancsinak}\end{array}\right\}, \textit{ hogy játsszon.}$$

A valószínűség itt csupán az idő birtoklására vonatkozik, és nem mondunk vele semmit a játszás valószínűségéről. A játszás mindkét mondat értelmében társadalmilag ismert, gyakorolt, de Jancsinál nem feltétlenül valós (vagy a jövőben nem feltétlenül megvalósuló) tevékenység (ezen egzisztenciafajtáról l. fentebb). A *van ideje vmire (arra, hogy . . .)* szerkezet tehát ilyen értelemben egzisztencia-tartó.

Egész predikátum-csoportok vannak, amelyek a fenti rendszerbe még nincsenek beépítve, mivel velük kapcsolatban különleges problémákat kell megoldani. Ilyenek egyebek között az akarat, törekvés vagy kívánság predikátumai, a pszichikus ráhatás, azaz a biztatás, tanács, tiltás, parancs predikátumai. Különös figyelmet érdemelnek azok a *hogy*-os mondatok is, amelyek verbális „késztermék"-ről szólnak, vö. *az a hang, szó, szállóige, dal, vers, mese, hogy . . .*[16] De feltevésemet remélhetőleg a fentiekkel is sikerült felvázolnom és alátámasztanom.

Módszertanilag értékelhető problémának tekintem, hogy az egzisztencia és a tagadás (valamint egyéb logikai műveletek) bemutatott összefüggését a „belső" és a „külső" viszonytípus megkülönböztetése kritériumaként célszerű-e inkább kezelni vagy nyelvi jelenségként, a *hogy*-os mondatoknak — hol a felszínen is jól érzékelhető, hol pedig bujkáló — olyan szabályszerűségeként, amelynek figyelembevételével rejtett szemantikai összefüggésekre derülhet fény. Nem biztos, hogy a két lehetőség nem fér össze. Ha azonban azok más és más kérdésfeltevéseket határoznak meg a nyelvi anyag irányában, akkor kétségtelenül az utóbbi mutatkozik produktívabbnak.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

[16] Más irányú vizsgálatok ugyancsak tanulságosak a tárgyalt kérdések további kidolgozása szempontjából. L. Miklós Sántha, Some problems of the semantic treatment of *that-* clauses in Montague grammar: *Computational Linguistics and Computer Languages* 14. (1980) 67—78.; Kiefer Ferenc, A *-hat, -het* képző jelentéstanához. Az episztemikus *-hat, -het*. (A jelen kötetben.)

Irodalom

Altrichter Ferenc, Hozzászólás Kiefer Ferenc előadásához: *Nyelvtudományi Közlemények* 77 (1975) 395—401.

Elekfi László: *Tagmondatok igazságértéke* (Budapest, 1976. kézirat).

Frege, G., Über Sinn und Bedeutung: *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik*, Neue Folge 100. (1892) 25—50.

Greene, J.: *Psycholinguistics*. Chomsky and psychology (Harmondsworth, 1972).

Habermann, G. M., Truth value assignment in comprehension and storage of Hungarian predicate complement constructions (Budapest, 1979. kézirat).

Kiefer Ferenc, Irányzatok és problémák a mai jelentéstudományban: *Nyelvtudományi Közlemények* 77. (1975) 359—382.

—, A faktivitás a magyarban: *Nyelvtudományi Értekezések* 104. (Budapest, 1980) 491—499.

Le Ny, J.-F., Sémantique et psychologie: *Langages* 40. (1975) 3—29.

Molnár Ilona, A *Dicsekszik, hogy* ... mondattípusról: *Magyar Nyelvőr* 98. (1974) 398—405.

Török Gábor, József Attila-kommentárok XIV.: *Magyar Nyelvőr* 96. (1972) 423—439.

Васильев, С. А.: *Философский анализ гипотезы лингвистической относительности* (Kiev, 1974).

Wallon, H., A jellem eredete: Henri Wallon, *Válogatott tanulmányok* (Budapest, 1971) 66—133.

Ruzsiczky Éva

A fölcserélhetőség szempontja a szinonimia értelmezésében

I.

A szinonimákra[1] — mint tudjuk — már évezredekkel ezelőtt fölfigyeltek: a ninivei könyvtárból előkerült leletek közt sok egyében kívül szinonim szócsoportokat tartalmazó agyagtáblácskákat is találtak, de maradtak ránk szanszkrit szinonimagyűjtemények is, s a kínai nyelv szinonimáinak legrégibb gyűjteménye, az Er-ya szintén eléggé régi keletű, a Konfuciuszra visszavezethető könyvek sorába tartozik (Dornseiff 1959[5], 29—30; Lipin-Belov 1955, 166, 168). Mégis elmondható: a szinonimia még ma is egyike a nyelvtudomány, közelebbről a szemantika, illetőleg a szemasziológia legvitatottabb kérdéseinek (vö. Ducháček 1964, 35; Söll 1966, 90—2; Filipec 1968, 189—90; Bellmann 1968, 222; Gauger 1972, 30; Schippan 1972, 123, 124; Bickmann 1978, 1; Károly 1980, 156).[2] A merészebben fogalmazó szerzők közül J. Marouzeau (1946, 118) egyenesen káoszt emleget a szinonimiával kapcsolatban, V. A. Zvegincev pedig merő fikciónak minősíti a szinonimiát a nyelvben (vö. Károly 1968, 90; Schippan 1972, 124). — Ha a legújabb terminológiai szótárakba belelapozunk, azt tapasztaljuk, hogy általában nem érik be egy definícióval, hanem két, három vagy még ennél is több szinonima-meghatározást közölnek, amelyek más-más felfogást,

[1] Századunkban — mint ismeretes — a jelentéstani és szövegtani kutatások előtérbe kerülésével, valamint a transzformáció módszerének térhódításával — a szinonimika kilépett a lexikának, illetőleg a grammatika azon részének a köréből, amelynek a lexikával való összefüggései kézenfekvők (közelebbről a szinonim képzőkre, a szinonim praefixumokra/igekötőkre és a velük keletkezett szókészleti elemekre kell itt gondolnunk), és a szintaxisra is kiterjedt; vö. pl. Faulseit (1967, 241 kk.), Gabka (1967, 727 kk.), Filipec (1968, 189), Károly (1970, 64, 132, 137—8, 144, 180), Juhász (1974, 83). Ezért szükségesnek látszik megjegyezni: magam csak a szinonim szókészleti elemek szem előtt tartásával kívánok a címben jelzett kérdéshez hozzászólni, így szinonimán cikkemben mindvégig szinonim szókészleti elemet kell érteni.

[2] Itt legyen szabad megjegyeznem: amikor Károly Sándor *A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás* című tanulmányában azt írja, hogy szerintem a szinonimaproblémában „a modern jelentéstan sem hozott lényeges változást", nem egészen szándékom szerint értelmezi a Magyar Szinonimaszótár bevezetőjét. Az idézett helyen ugyanis csak a szinonimiát illető nézetek sokféleségére, vagy ha úgy tetszik, a különféle szinonima-meghatározások gyenge pontjaira célzok, amelyet Károly Sándor is elismer (1980, 156). Szó szerint ezeket írom: „. . . teljesen egyértelmű és minden szempontból kielégítő álláspontot mindmáig nem sikerült kialakítani. E téren még az egyébként igen jelentős eredményeket felmutató modern jelentéstan sem hozott lényeges változást [értsd: olyan szinonima-meghatározást, amelynek nincsenek vitatható pontjai]" (1978, 7).

más-más megközelítési módot tükröznek, sőt jelentéselméleti alapjuk szempontjából is eltérnek egymástól (vö. Dubois etc. 1973; Mounin 1974; Abraham 1974). A terminológiai szótárak tehát igazolni látszanak azokat, akik a szinonimiát illetően a kérdés megoldatlanságát vagy legalábbis a nézetek tarkaságát emlegetik. Így alighanem jogos az a nézet, amely szerint a szinonimiát illető különféle véleményeket, ezek közös elemeit és vitatható részleteit — nagy számukra való tekintettel — csak egy külön erre a célra írt tanulmányban lehetne áttekinteni (Bickmann 1978. 1). Ezért az alábbiakban a szinonimákkal kapcsolatos állásfoglalások közül be kell érnem azokkal, amelyek a szinonimiát a fölcserélhetőség, illetőleg — más terminussal — a behelyettesíthetőség felől próbálják megközelíteni. Itt azonban mindjárt előre kell bocsátanom: ahhoz, hogy a fölcserélhetőség kérdéséhez hozzászólhassak, legalább főbb vonásaiban vázolnom kell, hogyan és milyen módon, milyen terminológiai és egyéb nehézségekkel kapcsolatban vetődött fel a fölcserélhetőség szempontja a szinonimia értelmezésében.

A szinonimia körüli viták gyújtópontjában kezdettől mindvégig a szinonimia mibenlétének, sőt létének kérdése állt s áll még ma is: mit értsünk szinonimán, egyáltalán, vannak-e, lehetnek-e a nyelvben szinonimák (Gauger 1961, 3 és 1972, 9; Söll 1966, 90—1; Bellmann 1968, 222). A vélemények mindenekelőtt a *szinonim* és a *szinonima* terminusok értelmezése terén divergálnak. E terminusok, mint ismeretes, görög eredetűek, s 'azonos értelmű/értékű (szó)'-ként értelmezhetők (Károly 1980, 145). Annál inkább, mivel a görög rétorok és filozófusok közül, akik Prodikosszal az élükön elsőként vállalkoztak Európában a szinonimia vizsgálatára, Xenophon már változatnak (variatio) fogta fel a szinonimát, s a gondolatot, amely benne fölsejlett, a latinok is magukévá tették (gondoljunk a Quintilianus nevéhez fűződő, ismert szinonima-meghatározásra: „Synonyma sunt quae idem pluribus vocibus declarant, ita ut nihil significationis, quo utaris, inter sit"; idézi Henne 1972, 71). Csakhogy: a „szinonimika atyja", Gabriel Girard, aki 1718-ban napvilágot látott művével (La justesse de la langue françoise, ou les differentes significations de mots qui passent pour synonymes) az újkori szinonimika alapját megvetette, arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha a szó (pontosabban csak a hangalakját értve rajta) más, akkor a jelentése is más, így arra a következtetésre jutott, hogy a nyelvben, legalábbis a francia nyelvben valójában nincsenek szinonimák (Gauger 1961, 1 kk. és 1972, 9). Érdekes azonban, hogy Girard munkája — 1736-ban publikált, bővített — 2. kiadása címében a *synonymes* már minden megszorítás nélkül szerepel, tehát olyan szavak nevéül szolgál, amelyek közt eltérések mutatkoznak: Synonymes françois, leurs differentes significations et le choix qu'il en faut faire pour parler avec justesse. Ez arra enged következtetni, hogy annak az ellentmondásnak a feloldását, amely a *szinonima* szó eredeti ('ugyanazon értelmű/értékű szó') jelentése és megfigyelései közt mutatkoztak, Girard önkéntelenül is terminológiai téren, a *szinonima* szó értelmének kitágítása irányában kereste (vö. Gauger 1961, 12). Ezzel a föltevéssel az is összhangban látszik lenni, hogy műve 2. kiadása előszavában már csak az olyan szavak létét tagadta, amelyek tökéletesen szinonimok, tehát amelyeknek minden esetben teljesen azonos a jelöltjük (vö. Gauger 1972, 9). Ám, ha ezt az érvelést nem fogadjuk is el, azt nem tagadhatjuk, hogy Franciaországban a *szinonima* terminus nem 'azonos értelmű szó' jelentésben vált általánossá, mint némelyek állítják (vö. Eberhard—

Lyon 1910, IX; Tolnai 1908, 114), hanem olyan szó neveként, amelynek azonos v a g y csaknem azonos a jelöltjük. A francia akadémia szótára legalábbis így regisztrálta. „Mot qui a la même ſignification qu'un autre mot, ou une ſignification preſque ſemblable" — olvassuk pl. az 1778-i Nouvelle éditionban, s ezt a meghatározást a későbbi kiadások is sorra átvették, legföljebb stiláris szempontból változtattak rajta. Mindamellett a francia akadémia szótárában a példamondatok közt — föltehetően Girard nyomán — még az 1884-ben megjelent 7. kiadásban is ott szerepel az az állítás, hogy egyetlen nyelvben sincsenek tökéletes szinonimák, s ezt némely szerző (így pl. nálunk Tolnai Vilmos, 1908, 114) a francia akadémia szótárának álláspontjaként idézte, figyelmen kívül hagyva, hogy az csupán egy a példamondatok közül, amelyet később az 1932—35-i 8. kiadásból végül ki is iktattak.

Mint ismeretes, a Justesse nagy népszerűségre tett szert. Hatása Angliára[3] és Németországra is csakhamar kiterjedt. Ezt egyfelől John Truslernek 1766-ban napvilágot látott műve (Differences between Words Estemeeted Synonymous), illetőleg az 1794-ben kiadott British Synonymy című munka jelzi, amelynek szerzője, H. L. Piozzi (másképpen: Mrs. Thrale) nem szinonim (értsd: azonos értelmű/értékű), hanem csak szinonimnak látszó („apparently synonymous") szavak leltározására vállalkozott (Webster 1951, VII—IX). Másfelől viszont J. Ch. Gottschedre lehet hivatkozni, aki 1758-ban kiadott művében (Beobachtungen über den Gebrauch und Misbrauch vieler deutscher [!] Wörter und Redensarten) — a *szinonim* szó értelmére visszavezethetően — vélt szinonimákat emlegetett.[4] Ugyanakkor S. J. Ernst Stosch — szinonimagyűjteménye címében — a *gleichbedeutendes Wort* terminust alkalmazta, a *szinonima* műszó szerepében pedig arra törekedett, hogy művében a szinonimák közti különbségeket érzékeltesse (vö. Eberhard—Lyon 1910, IX). Az általa használt terminus okozta nehézséget, illetőleg a terminus és a vele jelölt fogalomról megállapítottak közti ellentmondást utóbb maga Stosch is észrevette (Henne 1972, 71), a műszóhasználaton azonban ő még nem változtatott. Utódai ellenben már arra is vállalkoztak, hogy a kérdést — Girardtól és az ő nyomában járó szinonimikusoktól eltérően — egyértelműen a szinonimia fogalmának és a *szinonim*, *szinonima* terminusok jelentésének kitágítása révén próbálják megoldani: bevezették előbb az *ähnlich bedeutende*, majd a *sinnverwandte Wörter* terminust. Azzal Stosch szótárának Felner bázeli professzor által készített s 1783-ban megjelent rövidített (mondhatni: kivonatos) változatában, ezzel a mannheimi Deutsche Gesellschaft által 1794-ben kiadott szinonimaszótár címében találkozunk első ízben: Deutsche Synonymen oder sinnverwandte Wörter (vö. Eberhard—Lyon 1910, X). A műszóhasználat terén a mannheimi pél-

[3] Az angol szinonimika történetére nézve l. a Webster (1951) — Rose F. Egan által írt — előszavát.

[4] Megjegyzendő: egy közben írt tanulmányának Gottsched a *Von den gleichgültigen Wörtern (Synonymis) in der deutschen Sprache* címet adta (Beyträge zur Critischen Historie Der Deutschen Sprache, Poesie und Beredsamkeit 2. Leipzig, 1733), azaz a *szinonima* terminust — minden megszorítás nélkül — 'azonos értelmű, sőt értékű szó' értelműnek is felfogható német műszóval fordította. Innen érthető Otto Lyonnak az a — helytelenítő — észrevétele, miszerint Gottsched a szinonimákat „als g l e i c h g ü l t i g e (d. i. gleichgeltende) W ö r t e r bezeichnet hatte" (Eberhard—Lyon 1910, IX).

dát a század fordulóján J. A. Eberhard is követte (hatkötetes „nagy" szinonimaszótárának címe: Versuch einer allgemeinen deutschen Synonymik in einem kritisch-philosophischen Wörterbuch der s i n n v e r w a n d t e n W ö r t e r [az én kiemelésem — R. É.] der hochdeutschen Mundart), de a rokonértelműséget még eléggé szűken értelmezte: a munkájához csatolt értekezésében azt olvassuk, hogy egy szinonimákat felölelő műben azoknak a különböző jelentésű szavaknak kell helyet kapniuk, amelyek jelentésük szempontjából elég hasonlók ahhoz, hogy a köztük levő különbséget ne lehessen könnyen észrevenni (vö. Eberhard—Lyon 1910, VIII; Henne 1972, 71).

A magyar műszóhasználat a némethez hasonlóan alakult. Aranka György, aki az ezerhétszázas évek végén elsőként szorgalmazta nálunk a szinonimák szótározását, az *egyet jelentő szó*-n kívül már a *hasonlitto értelmü ſzo* terminust is alkalmazta a *szinonima* megfelelőjéül. Ezzel összhangban azt is hangoztatta, hogy a „szinonim" szavak közt eltérések vannak, sőt még a szinonimitás fokának modern gondolatáig is eljutott (vö. Éder 1968, 246—82). Márton István 1800-ban kiadott Magyar—német szótára előszavában (VIII), Sándor István Toldalékában (1808), valamint Kassai József Származtató, 's gyökerésző Magyar-diák Szó-könyvében (1833) szintén *hasonszó* szerepel. A Lexicon Terminorum Technicorumban (1826) az olvasható, hogy „ſzomſzédnévnek legjobb volna nevezni" a szinonimákat (Synonimum), ami arra enged következtetni, hogy Verseghy Ferenc sem tekintette a szinonimákat azonos értelműnek/értékűnek. Végül a *rokon értelmű* szó/kifejezés vált általánossá, amelyre az Akadémiai Nagyszótár gyűjtésében a legrégibb adat 1823-ból (Márton István: Lexicon) származik; ez egyértelműen a német terminust tükrözi *(sinnverwandt!)*.[5]

A 19. században az angol szinonimikusok egy része (így William Perry és Georg Crabb) szintén szakított a szinonimia ortodox módon való értelmezésével (vö. Webster 1951, IX—XI), de korszakos változást azért csak P. M. Roget Thesaurus of English Words and Phrasis című munkája[6] idézett elő. Maga Roget — miként kortársa, E. Y. Whately is, aki szinonimagyűjteményében látszólagos, illetőleg álszinonimákat („pseudo-synonyms") taglalt (vö. Webster 1951, XIV—XVI) — hagyományos módon értelmezte a szinonimákat: az előszóban látszatra azonos értelmű, látszólag szinonim („apparently synonymous") szavakat emlegetett. Ugyanakkor említett művében 1000 szócikkben olyan szavakat, kifejezéseket kívánt összegyűjteni, amelyek — véleménye szerint — segítséget nyújthattak műve használójának egy-egy tárgykörben mondanivalója kifejtéséhez, a sokszor nem is egészen világos fogalmak megragadásához, ahhoz, hogy valamely tárgyról gondolatait megformálja, illetőleg tisztázza, akkor is, ha azok jelentésük szempontjából számottevően eltérnek egymástól, sőt esetleg nem is hasonlítanak egymáshoz. Ezzel egy új műfaj született a lexikográfiában, a fogalomköri szótár.

[5] Mindamellett: A' Magyarság virági (1803) előszavában Baróti „azont jelentő ſzavakat" emlegetett (A 4/b).

[6] A Thesaurus Roget haláláig 28, a század végéig (1899) pedig 42 kiadást megért; vö. Tolnai (1908, 119). De ami talán még fontosabb, napjainkig sem vesztett népszerűségéből. Erre vall, hogy 1962-ben megjelent teljesen átdolgozott, bővített változatát 1965-ben már harmadszor nyomták újra, s hogy 1982-ben ismét megjelent egy újra átdolgozott és bővített kiadása. Ezen túlmenően az amerikai változat 1886-tól 1957-ig 13 kiadást, illetőleg újranyomást ért meg.

Dehát a szerző szándékát némelyek félreértették (Webster 1951, XVI—VII). Így 1867-ben megjelent művében (A Complete Collection of Synonyms and Antonyms) Charles J. Smith már azokat a szavakat is szinonimnak tekintette, amelyek jelentésüknek csupán bizonyos részében egyeztek meg egymással. Ugyanígy foglaltak állást az 1894-ben napvilágot látott Standard Dictionary szerkesztői is (vö. Webster 1951, XVII, XXI).

Mint a Justesse-nek, úgy a Thesaurusnak a hatása sem korlátozódott csupán szerzője hazájára, hanem Franciaországra és Németországra is elég hamar kiterjedt. Mi sem mutatja ezt jobban, mint hogy Németországban A. Schlessingnek Der Wortschatz oder der passende Ausdruck című munkája Hugo Wehrle gondozásában — egy újranyomást nem számítva — 6 kiadást megért. Később Wehrle — Deutscher Wortschatz. Ein Wegweiser zum treffenden Ausdruck címen (1959) — egy teljesen új kiadást is készített Schlessing művéből, most már a maga neve alatt. Ennek előszavában az olvasható, hogy a szócikkek szinonim szósorokból állnak, ugyanakkor a műben magában ilyen szavak sorakoznak egymás után, mint *Pulver, Staub, Gips, Mehl, Grieß, Sand, Schutt, Bruch, Korn* stb. (330. számú fogalomkör), ami a *szinonima* terminus értelmének legalább olyan mérvű kitágítására vall, mint amilyennel Roget angol követőinél találkoztunk. A Deutscher Wortschatz című művet 1961-ben Hans Eggers újra átdolgozta, de a szinonimiát ő sem értelmezte kevésbé tágan, mint Wehrle: jóllehet azt tűzte ki célul, hogy a szócikkeket kisebb szinonimasorokból állítja össze (Előszó XI), olyan szavakat gyűjtött együvé, mint *Munifizierung, Entwässerung, Drä'nage, ... Wäschetrockner, Trockenschleuder, ... Obstdarre;* vagy: *Sand, ... Lehmziegel ... Mumie, ... Backobst* (340. számú fogalomkör). S közben még Franz Dornseiffnek Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen című munkája is napvilágot látott (1933, 1959[5]). Ezt a szerző — a címmel ellentétben — az előszóban (6) szinonimagyűjteménynek minősíti, ami a szinonimáknak az egy fogalomkörbe vonható dolgok neveinek azonosításával egyértelmű. Ennek ellenére: amikor Günther Bellmann tanulmányt írt a szinonimiáról, illetőleg a szinonimika tárgyáról, mind Wehrle—Eggers, mind pedig Dornseiff munkáját a szinonimaszótárak sorába iktatta, azok egyik típusaként vette számba (1968, 221). — Nálunk Póra Ferenc vette alapul Roget művét és követőinek felfogását. 1907-ben napvilágot látott munkájának címlapján ez olvasható: A magyar rokonértelmű [!] szók és szólások kézikönyve[.] Tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban. Ezzel összhangban a műben olyan szavak szerepelnek együtt, egymás „szinonimáiként" mint a *gáz* és a *pehely* (278. csoport), a *hímzés* és a *pokróc*, illetőleg a *hajfonat* (204. csoport) vagy a *megsóz* és a *megcukroz* (a fűszer kategóriájában). De talán még ennél is jellemzőbb Tolnai Vilmos és Zlinszky Aladár állásfoglalása. Tolnai azokat a szavakat tekintette rokon értelműeknek, „melyek tartalmuknak egy közös jegyénél fogva, ez alá, mint legközelebbi nemi fogalom alá sorozhatók" (1908, 115),[7] s úgy vélte (1908, 119, 120), hogy „az igazi jó rokonszótár"-t Roget Thesaurusa testesíti meg, amelynek mintájára Póra munkája is készült. Zlinszky (1914, 154) viszont — nézetét a *víz: édesvíz, savanyúvíz, keserűvíz, ásványvíz, hévíz, tengervíz, vadvíz, állóvíz, folyóvíz; forrás, ér, csermely, patak, folyó, folyam, tó, tenger* példájával is

[7] Tolnai e nézetének tarthatatlanságára nézve legutóbb Károly Sándor (1970, 88—9 és 1980, 147) mutatott rá, igen meggyőzően.

illusztrálva — azokat a szavakat minősítette szinonimnak/rokon értelműnek, amelyek „egymáshoz hasonló fogalmakat jelölnek", azaz „mindig van valamely közös elemük, amelyben megegyeznek, egyébiránt azonban különböznek".

II.

Az eddigiek alapján elmondható: a *szinonima* terminus értelmezése terén a skála a 18. század elejétől századunk harmincas éveiig az 'azonos értelmű/értékű szó'-tól — a 'nagyon hasonló jelentésű szó'-n keresztül — némely szerző műszóhasználatában mondhatni egészen a 'valamennyire hasonló értelmű szó'-ig kiszélesedett.[8] Mindamellett: a *szinonima* szó eredeti értelméből kiindulva századunkban is tovább vívódtak a szinonimika művelői a jelentésbeli azonosság, illetőleg az így értelmezett szinonimia kérdésével. Otto Jespersen (1905, 125) pl. oly módon keresett kiutat, hogy a szó szorosabb értelmében az azonos jelentésű, tágabb értelemben viszont a csaknem azonos értelmű, a jelentésükben egymáshoz nagyon közel álló szavakat tekintette szinonimnak. Néhány évvel később (1909) Ch. Bally (1951[5], I, 108), akit Ludwig Söll (1966, 91) a szinonimika mesterének („Meister der Synonymik") nevezett, úgy foglalt állást, hogy két nyelvi tény soha nem lehet egymással teljesen/tökéletesen szinonim (értsd: azonos értelmű/értékű). Ugyanakkor kiemelte (1951[3], 97), hogy az emberi értelem ösztönösen keresi az egymáshoz közel álló kifejezéseket, azaz a szinonimákat, majd részletesebben is taglalta (1951[3], 99, 107, 140, 146) a szinonimák közti eltérések megragadásának lehetőségeit. — Közben — a jelentéstan önálló tudományággá fejlődésével — csak fokozódtak a nehézségek; a jelentés bonyolultságának ismeretében még nehezebbé vált annak eldöntése: mikor nevezhető két vagy több szókészleti elem egymással szinonimnak. A kérdésre adandó válasz keresése során többen arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a fölcserélhetőséget/a behelyettesíthetőséget kell alapul venni. Csakhogy a nézetek e téren is megoszlottak. Bally egyik kortársa, Kristoffer Nyrop (1913, 41) pl. úgy látta, hogy ha a szinonimnak (vagyis azonos értelműnek/értékűnek) mondott szavakat alaposabban megvizsgáljuk, mindig találunk köztük jelentésbeli különbséget, ha csupán árnyalatnyit, alig-alig megfoghatót is. Ebből azt a következtetést vonta le, hogy a szinonimákat nem lehet egymás szerepében alkalmazni, egymással fölcserélni (vö. Gauger 1972, 8).[9] Ugyanígy vélekedett

[8] A szinonimia értelmezésében végbement változást nálunk előttem már Károly Sándor is vázolta, de még szűkebb keretek között (1980, 143), s annak a diszkrepanciának a bemutatása nélkül, ami a *szinonim*, *szinonimia* terminusok eredeti értelméből adódott (l. az első szinonimikai műveket és szerzőik műszóhasználatát!). Ugyanakkor azt is meg kell említenem, hogy — Leo Weisgerbernek a terminológia szerepére vonatkozó szavait idézve — előttem már Hans-Martin Gauger (1961, 151 és 1972, 9) és Günter Bellmann (1968, 222) is rámutatott, hogy a műszóhasználat milyen nagy mértékben gátolta a szinonimiával kapcsolatos kérdések tisztánlátását, illetőleg tisztázódását.

[9] Megjegyzendő: Annak a tisztázására, hogy a nemzetközi szakirodalomban ki vetette fel először a szinonimák fölcserélhetőségének a kérdését, a rendelkezésemre álló idő alatt s a számomra hozzáférhető források alapján nem vállalkozhattam. Annyi azonban mindenképp föltehető, hogy a gondolat még jóval a századforduló előtt fölmerült, s egyre inkább belekerült a kutatók köztudatába — különben nem tartotta volna Nyrop sem fontosnak, hogy a fölcserélhetőséget illetően állást foglaljon.

később J. Marouzeau is. Igaz, első ízben 1933-ban megjelent terminológiai szótárában még úgy értelmezte a szinonimiát mint „a szinonimnak mondott szavak" jelentésbeli egyezését, megfelelését, de később (1946, 118) kifejtette: a szavak nemcsak jelentésük (értsd: fogalmi tartalmuk) szempontjából különböznek, hanem hangzásuk, értékük, kifejező erejük, érzelmi színezetük, felhasználhatóságuk stb. tekintetében is, ezért a szinonimnak nevezett szavak nem alkalmazhatók egymás szerepében. Franz Dornseiff (1955[5], 6) még náluk is kategorikusabban fogalmazott; ő ugyanis kereken kijelentette, hogy — amint az köztudomású — egy nyelvközösségen belül nincsenek egymással fölcserélhető szavak, ilyen értelemben vett szinonimák. Ő tehát a fölcserélhetőség felől éppúgy a szinonimia tagadásáig jutott el, mint azoknak a szerzőknek nagyobb része, akik a *szinonima* szó eredeti értelméből indultak ki (l. föntebb, ill. alább).

Századunk derekán Stephen Ullmann (1957[2], 109) szintén látta a nehézségeket, amelyek a szinonimia kérdésében számba jövő következő két tételből adódtak: a) a jelentés bizonytalansága/határozatlansága, valamint a szavak érzelmi színezete, hangulati velejárója szemben áll a teljes szinonimiával; és b) csak azok a szavak vonhatók be a szinonimia körébe, amelyek bármely szövegkörnyezetben helyettesíthetik egymást anélkül, hogy akár kognitív, akár emocionális vonatkozásban a legkisebb változást előidéznék. De megkísérelte, hogy az egymásnak ellentmondó szempontokat összeegyeztesse, pontosabban: hogy a szinonimákat osztályozva bizonyos határokon belül mindkét — jogosnak tekintett — szempontnak érvényt szerezzen. Megkülönböztette 1. a tiszta szinonimákat — ide a mind értelmi, mind érzelmi szempontból fölcserélhető szavakat sorolta és 2. az álszinonimákat (pseudosynonyms) vagy homoionimákat — ezeken egyfelől a nem minden, hanem csak bizonyos szövegkörnyezetben fölcserélhető szavakat, másfelől a kognitív szerepük szempontjából fölcserélhető, de érzelmi szempontból és környezetfelidéző szerepüket tekintve egymással föl nem cserélhető szavakat értette. Másfél évtized múlva Otto Ducháček (1964, 36—49) szintén osztályozta a szinonimákat. Elöljáróban (1964, 35) leszögezte: azokat a lexikai egységeket tekinti szinonimáknak, amelyeknek a jelentésük azonos, csaknem azonos vagy nagyon hasonló, így olykor fölcserélhetők egymással. Aztán megkülönböztetett tökéletes és nem tökéletes, hanem csupán hozzávetőleges szinonimákat („synonymes parfaits, synonymes approximatifs"), azzal, hogy csak a tökéletes szinonimák cserélhetők fel minden esetben, ugyanakkor a hozzávetőlegesek csupán némely szövegkörnyezetben. Két évvel Ducháček tanulmányának megjelenése után Ludwig Söll (1966, 90—9) elvben csak akkor fogadott el két vagy több szót egymással azonos értelműnek, vagyis szinonimnak, ha bármely mondatban, bármilyen szövegösszefüggésben föl lehet őket egymással cserélni. Ehhez azonban hozzáfűzte: ha a jelentést a maga összetett voltában nézzük, s a konnotatív elemek tekintetében, illetőleg aszszociatív vonatkozásban is megkívánjuk az azonosságot, más szóval a fölcserélhetőséget, akkor kiderül, hogy a nyelvben (mint rendszerben!) valójában nincsenek fölcserélhető lexikai egységek, legalábbis azok a példák, amelyeket Ullmann, illetőleg Ducháček felhoztak, nem igazolják a fölcserélhetőséget. Ugyanígy negatív következtetésre jutott a fölcserélhetőséget elemezve a közelmúltban Hans-Jürgen Beckmann (1978, 6 kk.) is.

Mások viszont továbbra is fontos szerepet tulajdonítottak, illetőleg tulajdonítanak a szinonimia kérdésében a fölcserélhetőségnek. A gyakorlati érdek-

ből szinonimizálók, azaz a szótárszerkesztők sorából R. E. Egan (Webster 1951) a fölcserélhetőséget nem tekintette a legfőbb próbakőnek. De azért ő is hangoztatta, hogy a szinonimák bizonyos határokon belül fölcserélhetők. Azok közül, akik elméleti síkon vizsgálták a szinonimákat, nem sokkal Ullmann után (1953) V. K. Favorin a szó szoros értelmében azokat a szavakat minősítette szinonimáknak, amelyek minden kontextusba beilleszthetők egymás helyett. Ő tehát — ha tételét elnagyoltabban fogalmazta is meg — valójában Ullmann „tiszta" szinonimáit tartotta szeme előtt (vö. Eckert 1968, 129). Vele szemben V. A. Zvegincev — egy lépéssel tovább menve — már úgy vélekedett, hogy a szinonimiát a szavak kapcsolódási módjának (valencia) azonossága alapján kell megragadni, az adott nyelvi normához igazodva (vö. Eckert 1968, 130). Ezzel — mutatis mutandis — ő is elismerte a behelyettesíthetőség szerepét, de a kérdést nem annyira a szójelentés, mint inkább a nyelvhasználat felől, illetőleg szintaktikai szempontból közelítette meg.[10] Néhány évvel később K. Sz. Gorbacsevics (1963, 95) szintén hangoztatta a kontextusfeltételeket, mindamellett a fölcserélhetőséget elsősorban az értelmi megfelelés kritériumához kötötte (vö. Károly 1970, 89). Ugyanakkor W. A. Koch (1963, 75) annak eldöntésében, hogy két vagy több szó fölcserélhető-e egymással, a közlő szándékának is igen jelentős szerepet tulajdonított: csak azokat a nyelvi formákat tekintette szinonimnak, amelyeknek fölcserélése esetén a közlésnek nem változik meg a k ö z l ő s z á n d é k a s z e r i n t i tartalma és jellege. De azt is kiemelte (1963, 76 és 88), hogy ha a közlő azt akarja, hogy megértsék, akkor nem választhat önkényesen, hanem az általánosan fellépő asszociációkat kell alapul vennie, a „lehetséges" szinonimákból kell kiindulnia. Ezzel egyidejűleg azonban azt is hangoztatta, hogy a nyelvi rendszerben nincs példa a föltétlen szinonimitásra, a szinonimiát csak a beszédaktusban lehet megragadni. — Josef Filipec (1968, 191 és 194) arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szinonimák földerítésében alapvető a behelyettesítés, hogy kontextus, disztribúció nélkül két szókészleti elem között a szinonimitást nem is lehet megállapítani. Közelebbről nézve akkor minősített (1968, 191) két vagy több szókészleti elemet behelyettesíthetőnek, egymással fölcserélhetőnek, ha a jelentésük[11] vagy a stilisztikai és egyéb jegyeik is azonosak, s a műfaj, korstílus stb. tekintetében sincsenek a behelyettesítésnek akadályai.[12] Ugyanakkor azonban arra is figyelmeztetett (1968, 191), hogy a behelyettesítést/fölcserélést minden esetben meg kellene különböztetni a puszta helyettesítéstől (Ersatz), amely a különféle jelentésű és használati körű szavakra is kiterjedhet, egészen a genus-species viszonyban levő vagy a szemantikailag teljesen üres

[10] Vö. alább O. Nagy felfogásával.

[11] Jelentésen Filipec (1968, 193) a jelentéselemek kombinációs egységét („Kombinationseinheit") értette.

[12] Megjegyzendő: itt az „azonosságra" való hivatkzás némileg ellentétben látszik lenni azzal, amit Filipec az adekvát kifejezőeszköz („le mot propre") keresése során elkerülhetetlen választással kapcsolatban írt: „Es gibt ... in vielen Fällen mehrere Möglichkeiten, die a n e i n e r F u n k t i o n treten können, aber doch g e w i s s e D i f f e r e n z e n a u f w e i s e n [az én kiemelésem — R. É.], sonst würden sie alle passen, und es wäre keine Wahl notwendig" (1968, 190). — Másfelől: Filipec (1968, 194) a szinonimikusok megfigyelésére hivatkozva, ti. hogy a szinonimák jelentése vagy azonos, vagy nem, az egyezés és különbözés közti összefüggésre is rámutatott, a hasonlóság fokának megállapítását, behatárolását is megkísérelve.

szavakig. Másrészt rámutatott: a kontextus a szókészleti elemnek a jelentését ki is tágíthatja, le is szűkítheti, s bizonyos helyzetben („Situationkontext") különféle jelentésű szavak is vonatkozhatnak ugyanarra a dologra (denotatum), máskor viszont a nyelvi (értsd: langue szinten megállapítható) szinonimák („sprachliche Synonyme") differenciálódhatnak, elvesztheti szinonimitásukat. Mindezzel összhangban Filipec (1968, 144) még az azonos jelentésű, de egymással föl nem cserélhető szókészleti elemekre, vagyis az úgynevezett komplementáris szinonimákra is kitért. De egyszersmind fokozatokat is megállapított (1968, 195), attól függően, hogy az adott szinonimák minden kontextusban fölcserélhetők-e egymással vagy csak a kontextusok többségében, illetőleg esetleg csupán egyetlen kontextusban. Végül: a behelyettesítésnek Filipec (1968, 195—6) még a szinonimák közti stiláris különbségek megállapításában is fontos szerepet tulajdonított.

Filipec (valamint O. Nagy Gábor és Jevgenyeva) nyomán G. Kempcke (1968, 229) mint a Synonymwörterbuch [.] Sinnverwandte Ausdrücke der deutschen Sprache című mű (1973) szerkesztője azokat a szavakat tekintette szinonimáknak, amelyek bizonyos szövegösszefüggésben — az árnyalatnyi tartalmi és stilisztikai különbségek ellenére is — fölcserélhetők egymással, de hozzáfűzte: a fölcserélhetőség nem jelent föltétlenül teljes tartalmi azonosságot, s nem is az egyetlen kritérium; elengedhetetlen az is, hogy a szinonimák a kontextusban ugyanazt a jelölő funkciót töltsék be — épp ennek megállapítására, ellenőrzésre szolgál a behelyettesítés. Ezen túlmenően a behelyettesítést ő még a szinonimák osztályozására is alkalmasnak tartotta. Így derül ki — úgymond —, hogy némely szinonimákat sok kontextusban föl lehet cserélni, másokat azonban csak bizonyos esetekben helyettesíthetünk egymással; hogy a szinonimák közt lehetnek kisebb-nagyobb különbségek fogalmi tartalmuk szempontjából („ideographische Synonyme"), továbbá stilisztikai szempontból, esetleg így is, úgy is; de ugyanígy egybe is vághatnak a szinonimák mind fogalmi tartalmukat tekintve, mind stilisztikai szempontból (teljes szinonimák) stb. — E. Agricola (1969, 1024) és E. A. Nida (1975, 17) viszont azokat a szavakat tekintették szinonimnak, amelyeknek a jelentésében, illetőleg ezek elemeiben elegendő „átfedés" van ahhoz, hogy legalább bizonyos esetekben föl lehessen őket egymással cserélni. Mindamellett: Nida azt is kiemelte, hogy a behelyettesítés révén a közlés tartalmának nem szabad *számottevően* megváltoznia. Más szóval: ő a közlés hitelességét nem abszolutizálta, hanem megengedett a szinonimiával kapcsolatban bizonyos jelentésbeli különbséget, módosulást. Ugyanakkor — 1961-ben írt, de jóval később (1972-ben) publikált munkájában — Hans-Martin Gauger (7 kk.) nem érte be annyival, hogy mintegy „elnézze" a szinonimák közti eltéréseket, hanem arra az álláspontra helyezkedett, hogy ha a szinonimia tagadásának zsákutcáját el akarjuk kerülni, s azt az ellentmondást, ami a szinonimák azonos értelmű/értékű szavakként való értelmezése és a szinonimaszótárak gyakorlata[13] közt mutatkozik, fel akarjuk oldani, akkor hasonló jelentésű szavakat

[13] Vö. Gauger (1961, 149—150 és 1972, 7); Söll (1966, 90—92), továbbá a francia akadémia szótára 1932—35-ben megjelent 8. kiadásában olvashatókkal: „Synonymes, au pluriel, est le Titre de certains *ouvrages en forme de dictionnaire, dans lesquels la différence des synonymes est expliquée*" [a kiemelés tőlem — R. É.].

kell a szinonimákon érteni.[14] Ami magát a fölcserélhetőséget illeti, ezt Gauger a szinonimitás „tulajdonképpeni kritériumának" tekintette, hozzáfűzve (1971, 10): az a tétel, hogy (teljesen) azonos jelentésű szavak nincsenek, a fölcserélhetőség kritériumának alávetve nem jelent egyebet, mint hogy a szinonimák nem minden egyes számba jöhető kontextusban cserélhetők fel egymással. Ám ezeken túlmenően Gauger a részletkérdéseket is megvizsgálta (1972, 53 kk.), s a következőkben összegezte megfigyeléseit: 1. A szinonimák fölcserélhetők egymással, anélkül hogy a mondatnak, amelyben előfordulnak, a valóságértéke (szó szerint: Bezugnahme) megváltoznék; 2. Bár a szinonimák fölcserélése következtében a mondat valóságértéke nem változik meg, a mondanivaló egésze szempontjából jelentős különbségek mutatkozhatnak; 3. Az egyazon kontextusba beilleszthető szinonimák közt általában van egy, amelyik a kifejezni szándékolt értelmet a legjobban megközelíti, ez az épp odaillő szó; 4. A számba jöhető többi szinonima — a kifejezendő tartalom vonatkozásában — kisebb-nagyobb eltérést mutat a „csaknem olyan"-tól az „éppen még"-ig. Ezután Gauger még arra is ráirányította a figyelmet, hogy a szinonimák közti válogatás miképpen zajlik le: a beszélő a kifejezendő tartalmat hozzáméri a rendelkezésére álló/általa ismert kifejezőeszközökhöz, azok jelentéséhez. Más szóval: Kochtól (1963, 76) eltérően, aki azt vallotta, hogy a szinonimia csak a beszédaktus során valósul meg, tehát csak nyelvhasználati szinten vizsgálható, Gauger a nyelvi rendszer (a Sausseure-i langue) felől közelítette meg a szinonimákat. Mindazáltal: azt a kérdést is megvizsgálandónak tartotta, hogy a nyelvhasználatban (tehát parole szinten) milyen feltételekkel realizálódnak (vagy nem realizálódnak) a nyelvi rendszerben virtuálisan létező szinonimák. Ezzel kapcsolatban számolt (1972, 73—4) szinonimikus és nem szinonimikus kontextussal, attól függően, hogy a szinonimákban bennük rejlő különbségek aktualizálódnak-e vagy sem. Gauger tehát épp ellenkező szerepet tulajdonított a szövegkörnyezetnek, mint korábban Filipec (vö. föntebb), s rajta kívül Šmelev is (1964, 141), aki arra hívta fel a figyelmet, hogy azok a szemantikai jegyek, amelyek a szinonimák közt mutatkoznak, bizonyos helyzetekben neutralizálódhatnak, sőt kell is hogy neutralizálódjanak.[15]

A hazai szakirodalomban először Finály Henriknél (1870, 15) találkozunk a fölcserélhetőséggel: „csak oly szókat veszünk hasonértelműeknek, ame-

[14] Gauger szinonima-meghatározása: „Synonyme sind Wörter, die ähnliche Bedeutungen haben, und Synonymität ist das zwischen ihnen bestehende Verhältnis von Ähnlichkeit und Diversität (1972, 30); a szinonimitást illető tétel jobban kifejtve: „Synonymität ist ein besonderes Verhältnis, das zwischen den Bedeutungen zweier oder mehrerer Wörter bestehen kann. Dieses Verhältnis ist einerseits durch Ähnlichkeit, andererseits durch Verschiedenheit der Bedeutungen gekennzeichnet. Die Ähnlichkeit äußert sich darin, daß in zahlreichen Sätzen, in denen e i n e s dieser Wörter auftritt, a u c h d i e ü b r i g e n stehen könnten, ohne daß sich die Inhalte dieser Sätze entscheidend veränderten. Die Verschiedenheit äußert sich darin, daß sich bei der — durch die Ähnlichkeit ermöglichten — gegenseitigen Substitution dieser Wörter in diesen Sätzen deren Inhalte mehr oder weniger stark verändern" (1972, 12).

[15] Šmelev szinonima-meghatározása Károly (1970, 89) nyomán idézve: „Szinonimák azok a szavak, amelyeknek a jelentésbeli magva közös, de jelentésárnyalatokban különböznek egymástól. A szavak paradigmatikus kapcsolataiból kiindulva azt lehet mondani, hogy a szinonimák olyan szavak, amelyeknek a nem egyező szemantikai jegyeik csak olyan jegyek, amelyek maradandóan képesek meghatározott pozíciókban neutralizálódni."

lyeknek jelentései annyi pontban egyeznek egymással, hogy bizonyos esetekben egyik a másik helyébe léphet, a beszéd szabatos értelmének megzavarása nélkül". Finály nézetét Simonyi Zsigmond (1973, 145) is magáévá tette. De három évtizeddel később Puhala Sándor (1904, 3) már úgy látta, hogy a szinonim szavak egymás szerepében való használata szükségszerűen azt vonja maga után, hogy a szöveg, a mondanivaló csorbát szenved. Ugyanakkor Tolnai Vilmos úgy nyilatkozott (1908, 115), hogy ami a rokon (értsd: hasonló) értelmű szavakat illeti, Finály meghatározásánál „jobbat újabban sem mondtak", de „az értelem megváltozása nélkül" fölcserélhető szavakkal kapcsolatban kiemelte, hogy „az élő nyelvben" ezek sem azonos értékűek, „mert a képzettartalmon kívül minden szónak stílusértéke is van".[16] Ezen túlmenően Tolnai (1908, 115) még arra is kísérletet tett, hogy azt a bizonytalanságot, amelyet Finály meghatározásában a „bizonyos esetekben" kitétel jelez, kiküszöbölje. Ehhez a fogódzót a szavak jelentésének „uralkodó jegy"-ében jelölte meg, s úgy gondolta, hogy „az értelemnek minden megzavarása nélkül" akkor cserélhetők fel a szinonimák, illetőleg a rokon értelmű szavak, „valahányszor őket az uralkodó jegy jelentésében használjuk". Később O. Nagy Gábor (1957, 105) rámutatott arra, hogy a szavakat mindig a maguk teljes jelentésében használjuk, nem pedig „az uralkodó jegy" jelentésében, de a kortársak közül — különös módon — még Gombocz Zoltán (1926, 18—9) is „helyes felfogás"-t tulajdonított Tolnainak a szinonimákat illetően, pedig ő — a *kis*, *kicsi*, *kicsiny*, *pici*, *piciny* „hangulata" közti különbségeket elemezve — arra a következtetésre jutott, hogy e mellékneveknek jelzői szerepben való „felcserélését a szóhangulat különbözősége lehetetlenné teszi".

Amikor két évtizeddel ezelőtt végre sor kerülhetett az első magyar szinonimaszótár koncepciójának kidolgozására, O. Nagy Gábor, aki erre megbízást kapott, első feladatának azt tekintette, hogy a szótár alapegységének (szinonima!) meghatározásához kellő fogódzókat keressen. Ennek során számba vette a rendelkezésére álló fontosabb szinonimaszótárakat és a különféle felfogásokat, illetőleg szinonima-meghatározásokat, majd ezeket elemezve, a mellettük s ellenük felhozható érveket mérlegelve úgy döntött (1964, 9 és 1965, 317), hogy a „rokonértelműség megállapításában ... elsőrendű jelentőséget" tulajdonít „a lexémák ... fölcserélhetőségének, behelyettesíthetőségének". S a fölcserélhetőség föltételeit közelebbről is meghatározta. Az a két tanulmánya, amelyet ennek a kérdésnek szentelt (1964, 16—31 és 1965, 312—22), négy pontban szinte teljesen megegyezik egymással: 1. A kontextusnak, amelybe a szinonimitásuk szempontjából vizsgált szókészleti elemeket behelyettesítjük, a szóban forgó lexémák fölcserélése előtt is, után is reálisnak/természetesen hatónak kell lennie. — 2. Ahhoz, hogy két vagy több szókészleti elemet szinonimnak minősíthes-

[16] Megjegyzendő: Simonyi Zsigmond a szinonim szavak frazeológiai kötöttségeire utalva a rokon értelmű szavak közti „aestheticus különbség"-re hívta fel a figyelmet. „Ez abban áll — írta —, hogy némelly stereotyp kifejezésben soha nem lehet oly synonymot használnunk, melynek jelentése a kifejezésben meglevő szónak jelentését tökéletesen fedi" (1873, 146). Tolnai (1908, 15, 17) — szerintem — félreértette Simonyit, amikor azt írta, hogy a szinonimák „aestheticus" különbségeit „inkább stilisztikainak" lehetne mondani, bár egyébként az az észrevétele, hogy a szinonimák stilisztikai szempontból akkor is különbözhetnek, ha fogalmi tartalmukat tekintve nem térnek is el egymástól, helytálló.

sünk, több kontextusban kell egymással fölcserélhetőnek lenniük. — 3. A szinonimnak tekintett, ilyennek tekinthető szókészleti elemeknek „nyelvtani alkatuk" szempontjából is fölcserélhetőnek kell lenniük olyan értelemben, hogy „a szófölcserélés során esetleg megváltozó grammatikai/szintaktikai szerkezet"-nek „továbbra is (hasonló) konstrukciós egységet" kell biztosítania a kontextusnak/kontextustípusnak. — 4. Azoknak a szókészleti elemeknek, amelyeket fölcserélhetőnek minősítünk, „stilisztikai funkciójuk" szempontjából nem szabad egymástól annyira különbözniük, hogy fölcserélésük esetén „épp ellenkezőjére" változzék „az egész kontextus stilisztikai jellege"/„az a jelleg, amelyet a kontextus a beszélőnek a közléshez való viszonya szempontjából kifejez". Egy tételét ugyanakkor O. Nagy számottevőbben módosította, legalábbis ami a megfogalmazását illeti. Ennek következtében arra gondolhatunk, hogy a későbbi változatban (1965, 317) O. Nagy a szinonimia körét szűkebbre vonta, s mind a megközelítési mód, mind a mérce objektívabb lett: „Megfelelnek-e egymásnak jelölő értékük tekintetében a szinonimitás szempontjából vizsgált lexémák, azaz megfelel-e egymásnak az a közlésbeli hozzájárulás, amellyel a szóban forgó két vagy több lexéma valamely kontextustípus tartalmát gazdagítani szokta" (az első változat: 1964, 19). Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk, hogy a szinonimákat O. Nagy „nem azonos, hanem rokon jelentésű" szavaknak tekintette (1964, 21), s ezzel összhangban „megfelelésen" is inkább hasonlóságot értett, semmint teljes azonosságot (vö. 1964, 19). Másrészt: amikor kifejtette, hogy „a szinonimákkal alkotott kontextuspárok igen gyakran bizonyos közlésbeli többletben különböznek egymástól" (1965, 318), akkor szükségesnek látta kiemelni, hogy ez a különbség „korántsem azonos azzal, amelyet tárgyi vagy fogalmi szempontból tekintve a kérdést, tehát a jelölt felől kiindulva" szokás megállapítani. Ha tehát pl. a *rossz* és a *tragikus*, a *szél* és a *szellő* szavakat vizsgáljuk, nem a köztük levő fokozati különbséget kell nézni, „hanem azt, hogy az ezekkel a lexémákkal alakult kontextusok t ö b b e t vagy k e v e s e b b e t fejeznek-e ki a b e s z é l ő n e k a v a l ó s á g h o z v a l ó v i s z o n y á t i l l e t ő e n [a kiemelés tőlem — R. É.]". A *bizony nagyon rossz helyzetben van* tehát nem azért kisebb „közlési értékű", mint a *bizony nagyon tragikus helyzetben van*, „mert a *rossz* önmagában kisebb bajra vonatkozik, mint a *tragikus*, hanem azért, mert az utóbbi kontextusból azt is megtudjuk, hogy a beszélő úgy tekinti a szóban forgó helyzetet, mint amelynek aligha lehet jó vége, tehát mintegy a helyzet következményére is utal...". — Károly Sándor (1970, 24) viszont arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szinonima „a legfontosabb jelentésaspektus, a denotatív jelentés szempontjából azonosságot, egyéb jelentésaspektusok vonatkozásában pedig különbözőséget jelent, vagy jelenthet (mindenesetre egy aspektusban való különbözőséget)". Más szóval ő (1970, 88) csak azokat a szavakat ismerte el szinonimnak, „amelyeknek a denotatív jelentésük megegyezik, pragmatikus és szintaktikai jelentésük azonban többnyire különböző". Ami pedig a fölcserélhetőséget illeti, ezzel kapcsolatban Károly (1970, 89—90; 1980, 149—50) bizonyos fenntartásokkal élt. Ezeket írta (1970, 90): „a szinonimák között véleményünk szerint nemcsak az a különbség szokott mutatkozni, hogy a denotatív jelentés kivételével valamelyik jelentésaspektusban eltérés mutatkozik, hanem az is, hogy sokszor bizonyos környezetben éppen hogy nem cserélhetők fel egymással, egyszerűen a kialakult nyelvszokás

miatt". És: „Többen rámutattak, hogy nemcsak szinonimák cserélhetők fel egymással. A faji fogalmat kifejező szó helyett gyakran használható a nemi fogalom jelölője, ahogy erre *Palevszkaja* is rámutat (1964, 15)"; ilyen és ehhez hasonló esetekre Károly (1970, 64, 90) a *szituatív szinonima* terminust alkalmazta. S miként Filipec, Károly is (1970, 84, 90; 1980, 146) számolt a kombinatorikus szinonimának nevezett kategóriával, másfelől viszont — O. Nagy nézetét vitatva (1980, 149) — csak a fogalmi tartalomra (denotatum) vonatkoztatta a fölcserélhetőség követelményét, a szókészleti elemek stílusértékére ellenben nem terjesztette ki.

III.

Könnyen lehet, hogy a vázolt állásfoglalások azt a benyomást keltik, miszerint a szinonimiában a fölcserélhetőség szempontja nemcsak megnyugtató megoldást nem hozott, hanem inkább fokozta a zűrzavart. De ha egyebet nem tekintünk is, két dolgot mindjárt elöljáróban kiemelhetünk. Az egyik: a behelyettesítés minden bizonnyal hozzájárult ahhoz, hogy a gondolat, amely már Girardban fölsejlett (vö. Gauger 1972, 68), ti. hogy több jelentésű szavak esetében valójában nem a szavak szinonimok egymással, hanem csak ez vagy az — az egy vagy több — jelentésük, határozott megfogalmazást nyerjen (vö. O. Nagy 1964, 22 és 1965, 322; Agricola 1969, 1024; Juhász 1974, 81—5 stb.). Nyilvánvaló ugyanis, hogy a több jelentésű szavakat mindig csak egy valamelyik jelentésükben lehet mondatba beiktatni, valamely adott kontextusban egymással fölcserélni, s így — a szinonimitás szempontjából — megvizsgálni. A másik dolog: a fölcserélhetőség szempontjával a szinonimia vizsgálata kilépett a nyelvi rendszer (langue) köréből, és a nyelvhasználat (parole) síkjára is kiterjedt. Pontosabban: a szókészleti elemek jelentése/jelentései közti egyezések/hasonlóságok taglalása a nyelvhasználat kontrollja alá került, s központi kérdés lett, hogy a — jelentésbeli egyezéseik folytán — szinonimnak tekintett/tekinthető szókészleti elemek a mondatban/szövegben valóban fölcserélhetők-e egymással, fölcserélve nem idéznek-e elő valamilyen változást, s ha igen, akkor milyen jellegűt és mértékűt. E kérdés elemzése több vonatkozásban is hozzásegített a részletek tisztázásához, a tisztábban látáshoz. Így pl. világossá vált, hogy a behelyettesítésnek szintaktikai, sőt mi több: nyelvhasználati, vagyis az adott nyelvi norma által meghatározott feltételei is vannak. Ebből következően vannak olyan szókészleti elemek, amelyeknek a jelentésében (ezek egyikében vagy másikában) alig lehet vagy nem is lehet megfogható különbséget kimutatni, mégsem lehet őket a beszédtevékenységben, szövegalkotáskor egymással fölcserélni, s viszont: bizonyos helyzetekben akár egymással fölé- és alárendelt viszonyban levő lexémákat is alkalmazhatunk egymás helyett, egymás szerepében. Ebből egyszersmind az is következik, hogy a jelentésbeli azonosság és a fölcserélhetőség — jóllehet szorosan összefügg egymással — mégsem fedi egymást föltétlenül. Ezen túlmenően az is kiderült, hogy egy adott kontextusban a szójelentésnek bizonyos elemei háttérbe is szorulhatnak, előtérbe is kerülhetnek. Vagy ami — legalábbis elméletileg — még fontosabb, hogy a nyelvi rendszeren belül a szinonimák inkább csak a lehetőség szintjén, virtuálisan léteznek: két lexéma közt a szinonimitás valójában csak akkor válik ténylegessé, illetőleg

igazolhatóvá, ha ugyanabba a mondatba/szövegbe beiktatjuk, s egyazon kontextusba beiktatva egybevetjük őket. Mindamellett a szinonimia nem tekinthető olyan nyelvi jelenségnek, amellyel elég parole szinten számolni, ellenkezőleg : a szinonimákat a nyelvi rendszerből kiindulva kell vizsgálni, s a szövegalkotás során is így kell egymás szerepében való alkalmazásuk kérdésében állást foglalni.

Ugyanakkor egész sor részletkérdés nyitva maradt. Először is : némely szerzőnél a fölcserélhetőség a ,,szinonimák'' közti jelentésbeli azonosságon/hasonlóságon/átfedésen alapszik. Mások viszont a fölcserélhetőségből következtetnek a szójelentések azonosságára vagy a szókészleti elemek közti jelentésbeli átfedésnek, hasonlóságnak — meglehetősen nagy — mértékére. Innen érthető módon vagy legalábbis ettől nem függetlenül ez utóbbi szerzők a fölcserélhetőséget tekintik a szinonimia fő kritériumának, s a fölcserélhetőség szempontját a szinonimák meghatározásába is belefoglalják. Ebből következően az ,,azonos értelmű'', tehát a kognitív szerepük szempontjából megragadható különbséget nem mutató, de csak más-más kontextusba beilleszthető, eltérő disztribúciójú szókészleti elemek e szerzők szerint kívül esnek a szinonimia körén, azok szerint viszont, akik a szinonimákat meghatározva a fölcserélhetőséget nem tekintik követelménynek, hanem csak a jelentésbeli azonosságot/hasonlóságot kívánják meg, a szinonimák egyik fajtáját képviselik (kombinatórikus szinonimák). Aztán : némely szerző a fölcserélhetőség jegyében nem követeli meg a jelölt (denotátum) abszolút azonosságát, hanem olyan szókészleti elemeket is bevon a szinonimia körébe, amelyek közt fogalmi tartalmuk szempontjából megfigyelhetők bizonyos ,,kisebb''/,,árnyalatnyi'' különbségek. Ezzel összhangban : vannak, akik — a fölcserélhetőség kritériumait elemezve — ragaszkodnak ahhoz, hogy a mondat/szöveg értelme, kognitív jelentése, ,,hírértéke'' a szinonimapár tagjainak fölcserélése után csorbítatlan maradjon, de ugyanígy olyanok is, akik megengednek kisebb-nagyobb vagy esetleg csak ,,árnyalatnyi'' különbséget anélkül, hogy ezt közelebbről meghatároznák.

Egy további nézetbeli különbség : némelyeknél a behelyettesítés inkább csak módszer, a szókészleti elemek jelentésbeli azonosságának/hasonlóságának, a köztük levő egyezések/átfedések jellegének és mértékének megállapítására, azaz a szinonimitás földerítésére és igazolására szolgál. Mások — kimondatlanul is — a konkrét nyelvhasználat szintjén vizsgálják a fölcserélhetőséget, s úgy kezelik, mint a beszédaktus, a szövegalkotás tényleges jelenségét. E kétféle megítéléssel függhet össze, hogy bizonyos szerzők kognitív szempontból fölcserélhető, de érzelmi vonatkozásban nem behelyettesíthető szinonimákat emlegetnek, vagy ami ezzel egyértelmű : a fölcserélhetőség követelményét csupán a fogalmi tartalomra, a jelöltre (denotátum), a kognitív szerepre korlátozzák, a stílusértékre, a hangulati velejáróra, a konnotatív elemekre ellenben nem terjesztik ki, mások viszont úgy vélekednek, hogy a stiláris különbség, illetőleg ennek bizonyos mértéke/foka (pl. az, amely az O. Nagy által elképzelt tengelyen a 0 pont két oldalán helyezkedik el) akadálya a fölcserélhetőségnek, illetőleg magának a fölcserélhetőségen alapuló, azon lemérhető szinonimitásnak. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a valóságban a szavak nem foszthatók meg konnotatív elemeiktől, így ténylegesen nem lehet őket csupán ,,kognitív szerepük, illetőleg denotátumuk szempontjából'' fölcserélni (ugyanígy Gauger 1972, 27). De nem választható szét a valóságban a fogalmi tartalom és a ,,jelölő érték'' sem

(l. O. Nagy műszóhasználatát), s bár elméletileg a „fogalmi és a közlésbeli többlet közti különbség"-et ki lehet mutatni, a valóságban a kettő nem független egymástól. Az O. Nagy által említett példa esetében is a *tragikus* szót tartalmazó szövegrész csak azért nyújthat „közlésbeli többlet"-et, mert a *tragikus* szó fogalmi tartalma ezt lehetővé teszi, sőt a közlésbeli többletet épp a *tragikus* szó jelentése hordozza, illetőleg idézi elő a mondatban/szövegrészben. Ezzel a kifejezés megválasztásakor a közlőnek is tisztában kell lennie, különben nem is használhatja a „több" kifejezésére a „több"-et jelentő szót. (Csak zárójelben : ebből következően nemigen látszik indokoltnak a „fogalmi" és a „közlésbeli" többletnek az éles szembeállítása, s az sem, hogy a szinonimitásnak a jelölt felőli megközelítését „a jelölő érték"-re hivatkozva elutasítsuk.[17])

Mindezeken túl attól függően is eltérnek a nézetek, hogy a „szinonimák"-nak hány kontextusban kell fölcserélhetőnek lenniük. Van, aki csak a minden kontextusban fölcserélhető szókészleti elemeket tekinti szinonimáknak, mások a sok/a több, sőt a némely vagy akár az egyetlen szövegkörnyezetben fölcserélhető lexémákat is elfogadják egymással szinonimnak. Ismét mások aszerint hogy a „szinonimák" valamennyi, sok/több vagy csak egy/egy-két kontextusban cserélhetők-e fel egymással, csoportokra osztják a szinonimákat, így pl. megkülönböztetnek tiszta/tökéletes/teljes és ál-/hozzávetőleges szinonimákat. Ám azt, hogy ez vagy az a szinonimapár „minden esetben" fölcserélhető, csak akkor lehetne joggal állítani, ha előbb minden lehetséges kontextust felderítenénk s számba vennénk. Erre azonban — ez nem is szorul bizonyításra — aligha lehet vállalkozni. De ugyanígy nem lehet azt sem teljes biztonsággal eldönteni, hogy mennyi az a sok/több kontextus, amelyet már elégségesnek lehet tekinteni. Aztán : mivel az összes lehetséges kontextust nem ismerjük, semmi biztosítékunk nincs arra, hogy az épp eszünkbe ötlő kontextusok alapján helyesen állapítjuk meg az arányokat, kivált, amikor szótár szerkesztése során naponta több tucat döntést kell hoznunk. S a nyelv mozgásából következően az arányok folyton változhatnak, sőt változnak is. — Ugyanígy gyakorlati nehézségekbe ütközik a szinonimák fölcserélésekor annak ellenőrzése is, hogy vajon a szóban forgó szinonimákkal alakult kontextuspárok „ugyanazt vagy csaknem ugyanazt a szerepet töltik-e be a gyakorlati életben, hasonló módon reagál-e rájuk a hallgató vagy az olvasó, azaz ugyanazokat vagy csak ugyanazokat a gondolatokat, érzéseket vagy akarati megnyilvánulásokat kelti-e benne az a kontextus, amelyben az egyik és az a kontextus, amelyben a másik szinonimát használtuk" (O. Nagy 1964, 19—20). Abba ugyanis, hogy valaki (a hallgató/az olvasó) miképpen reagál valamire, egész sor olyan tényező is belejátszhat, amely az illetőt ítéletében többé vagy kevésbé befolyásolhatja (pillanatnyi hangulat, műveltségi szint, társadalmi hovatartozás, az adott dologra, esetünkben a vizsgált szinonimapár tagjaira vonatkozó ismeretei, velük kapcsolatos asszociációi, általuk felidézett emlékei stb.), s azt sem igen lehet egyértelműen eldönteni, hogy a gondolatok, érzések, akarati megnyilvánulások „ugyanazon" voltának „ellenőrzésekor" milyen módszert alkalmazzunk.

[17] Vö. O. Nagy (1964, 18) állásfoglalásával : „Felfogásunk szerint azért vezet kátyuba a rokonértelműségnek minden olyan jellegű meghatározása, amely az egyedileg tekintett szó vagy szókapcsolat jelentéséből indul ki, mert ilyen alapon csupán a szó logikai vagy lélektani szerepére vagyunk tekintettel."

Ami viszont magát a szinonimák osztályozását illeti: ha igaz az, amiből Ullmann kiindult, ti. hogy csak a minden esetben fölcserélhető szavak szinonimok, akkor — amint erre előttem már Söll (1966, 90) is utalt — a szinonimák nem egyebek, mint az egyik válfajuknak tekintett tiszta szinonimák, így kérdéses, vajon miért tekintsük az álszinonimákat (a homoionimákat) a szinonimák másik alosztályának. Ducháčeknél viszont épp fordítva: ha a szinonimák — ahogy a meghatározásban áll — csak „olykor fölcserélhetők", akkor a szinonimák valójában a „hozzávetőleges" szinonimákkal azonosak, s így nincs értelme a „minden esetben fölcserélhető", azaz a „tökéletes" szinonimák kategóriáját számon tartani, kivált a szinonimák egyik fajtájaként.

Mindezek után fölvetődik a kérdés: e sorok írója miként vélekedik a szinonimák fölcserélhetőségét illetően. Először is: nézetem szerint nem azt kell az első kérdésnek tekinteni, vajon mit értsünk szinonimán, s hogy a nyelvben lehetnek-e vagy sem egymással teljesen azonos értelmű/értékű s erre visszavezethetően vagy ebből következően mindig, minden további nélkül fölcserélhető szókészleti elemek (vö. Bellmann 1968, 222—4). Célszerűbb magából a nyelvi valóságból kiindulni s — a terminológiai kérdést egyelőre felfüggesztve — azt vizsgálni, hogy a szókészlet elemei közt jelentésük/jelentéseik szempontjából milyen összefüggések vannak/lehetnek, s hogy az egymással jelentésbelileg összefüggő kifejezőeszközöknek mi a szerepük a közlésben, a szövegalkotásban. Egy másik dolog: világosan el kell egymástól különítenünk a behelyettesítést mint a szókészleti elemek jelentésbeli viszonyainak felderítésére alkalmazott módszert és az egymással szintaktikailag és nyelvhasználati szempontból fölcserélhetőnek/behelyettesíthetőnek minősülő lexémák tényleges fölcserélését, illetőleg az így fölcserélhető szókészleti elemek közül való választást mint a beszédaktus, a szövegalkotás alapvetően fontos mozzanatát. Ugyanígy különbséget kell tennünk behelyettesítés és egyszerű helyettesítés között is, amire előttem már Filipec is figyelmeztetett (vö. föntebb).

Ha így járunk el, akkor kiderül: vannak olyan szókészleti elemek, amelyeknek azonos a jelöltjük (denotátumuk), amelyek közt — jelentésüket elemezve — kognitív/denotatív szerepük szempontjából semmi megfogható (értsd: szótárban leírható) különbséget nem tudunk megállapítani, ha tehát ugyanazon kontextuson belül egymással fölcseréljük őket, akkor az adott mondat/szövegrész értelme, hírértéke nem változik meg, így t a r t a l m i s z e m p o n t b ó l valójában mindegy, melyiket használjuk/választjuk közülük. Ugyanakkor értékük — márcsak az eltérő hangalakból következően, a más-más használati körre, az eltérő motivációra stb. visszavezethetően is (pl. *pitypang—gyermekláncfű; nagyapa—nagypapa—nagyapó—nagyapi; szikvíz—szódavíz—szúrós víz)* eltérhet, sőt rendszerint el is tér egymástól (vö. Károly 1970, 74, 81 és 1980, 151; O. Nagy 1973, 110). E téren a skála a stilisztikailag azonos értékűektől (pl. az egyaránt közömbösöktől) — az egymástól érzelmi-hangulati vonatkozásban alig észlelhető módon különbözőkön át — a nagyon eltérő, sőt az egészen ellentétes stiláris értékűekig, a csaknem minden stílusfajtába beleillőktől a csupán egy adott körben, egy bizonyos stílusú szövegben használhatókig terjed. A használati kör, valamint a stiláris különbségek felderítésében szintén segítséget jelent/jelenthet a fölcserélés/behelyettesítés. Ha viszont fogalmazunk, akkor az emotív vonatkozásban, a konnotatív elemek terén számottevő különbséget nem

mutató azonos denotátumú lexémákat csupán a változatosság érdekében, az ismétlés elkerülésére, az egyhangúság kiküszöbölésére szoktuk egymással cserélgetni, váltogatni. A más-más körben használatosak, az emotív szempontból, konnotatív elemeik vonatkozásában megragadható módon eltérők tényleges fölcserélésének, a közülük való választásnak viszont a mondanivaló más-más stílusú megformálásában, a különféle stílusfajták kialakításában van — jelentős! — szerepe. — Az azonos denotátumú lexémák közt — bár csak igen kis számban, de azért — vannak olyanok is, amelyeket szintaktikailag vagy még inkább nyelvhasználati okokból, a nyelvi norma szempontjából nem lehet egymással fölcserélni: nincs olyan kontextus, amelybe egyaránt beleillenének, használati körük teljesen eltér egymástól. Ha ezeket mondanivalónk nyelvi formába öntésekor fölcseréljük (pontosabban: összetévesztjük), hibát követünk el, vétünk a norma, a helyes nyelvhasználat szabályai ellen. Mindebből következően — úgy vélem — beszélhetünk azonos értelmű (nem jelentésű/értékű!) szókészleti elemekről, amelyek szintaktikailag, illetőleg nyelvhasználati szempontból vagy fölcserélhetők, vagy nem. Ha közülük az elsőket (azaz a „fölcserélhetőket") a közlés folyamatában, szövegalkotáskor ténylegesen fölcseréljük, ez a közlés tartalmát nem érinti, de stilárisan, érzelmi-hangulati vonatkozásban kihat/kihathat a mondatra/szövegre/szövegrészre. Így nem mindegy, melyiket választjuk közülük, ténylegesen tehát csak akkor lehet őket egymással fölcserélni, ha stiláris szempontból nincs köztük számba jövő különbség (pl. egyaránt semlegesek), vagy ha az az érzelmi-hangulati változás, amelyet egymás helyébe lépve előidéznek, a közlő szándéka szerint van, s megfelel az adott stílusfajta követelményeinek; ellenkező esetben fölcserélésük stílushibát idéz elő, stílustöréshez vezet.

A szókészletnek másfelől olyan szintaktikai, illetőleg nyelvhasználati szempontból egymással fölcserélhető tagjai is vannak, amelyeknek jelöltjük (denotátumuk) — most a stiláris vonatkozásra nem térve ki — egy/egy-két elemében/mozzanatában különbözik egymástól (pl. *beleszúr—beledöf; elfut—megfutamodik; szól—búg—zúg; egy kicsit—egy cseppet; ép—sértetlen; sápadt—színtelen—(fal)fehér—szürke—viaszsárga*), így ha a közlés folyamatában az egyiket a másik helyébe iktatjuk, akkor a mondat/szövegrész tartalma módosul, ha csupán bizonyos mértékig is. Így tényleges fölcserélésük révén, illetőleg a közülük való választás eredményeképpen a mondanivaló pontosabb megfogalmazást is nyerhet, csorbát is szenvedhet. Innen érthető, hogy már az első szinonimikusok is, akik fő feladatuknak a „szinonimák" közti különbségek bemutatását tekintették, azért írták műveiket, hogy a szabatos fogalmazáshoz segítséget nyújtsanak. Ezt némelyik szerző munkája címében is jelezte, így mindjárt Girard (l. munkája 2. kiadása címének második részét: „le choix qu'il en faut faire pour parler avec justesse") vagy Gottsched (l. föntebb), majd később J. A. Eberhard is, aki föntebb tárgyalt hatkötetes munkája kivonataként egy egykötetes kéziszótárt is szerkesztett, mégpedig — a cím szerint — azok használatára, akik — a német nyelven — „helyesen akarják magukat kifejezni" (Synonimisches Handwörterbuch der deutschen Sprache für alle, die sich in dieser Sprache richtig ausdrücken wollen. 1802, 1910[17]). Velük szemben a 19. század derekán E. J. Whately (vö. Webster 1951, XIV) inkább a hibaforrásra hívta fel a figyelmet: a fogalmi tartalmuk szempontjából egymáshoz nagyon közel álló szavakat akár össze is cserélhetjük/

téveszthetjük egymással. Ugyanakkor Filipec (1968, 190) az alkalmas szó („le mot propre") kereséséről, a kifejezőeszközök közül való választásról szólva arra hívta fel a figyelmet, hogy sok esetben ugyanazt a funkciót olyan kifejezőeszközök is betölthetik, amelyek közt bizonyos különbségek mutatkoznak — ha mind egyformák volnának, nem is volna szükség választásra. Gauger viszont (1972, 54 kk.), aki — mint láttuk — határozottan szembeszállt azokkal, akik szinonimán azonos értelmű/értékű szót értettek, a szinonimák közül való választást taglalva arra mutatott rá, hogy az egymáshoz közel álló, de azért nem teljesen egyforma kifejezőeszközök közül általában csak egy meríti ki az épp odaillő, találó szó („das treffende Wort") fogalmát, a többi csupán megközelíti, kisebb vagy nagyobb mértékben (l. föntebb).

Mindebből nyilvánvaló: a tárgyalt szókészleti elemeknek, illetőleg a közülük való választásnak nagy szerepe van a közlés szabatossága szempontjából. Kézenfekvő dolog, hogy aki fogalmaz, az mindig azt a kifejezőeszközt igyekszik kiválasztani, amelyik céljának leginkább megfelel. De az élő beszédben is, az efféle kitételek mint *jobban mondva, akarom mondani, azaz hogy* egy kevésbé találó kifejezésnek egy találóbbal való felcserélésére utalnak, a pontosítás jegyében, bevezetésképpen: töltelékszó szerepükben épp a találóbb kifejezés keresése miatt előálló „űrt" töltik ki. Ha tehát a közlés folyamatában betöltött szerepük felől nézzük a tárgyalt szókészleti elemeket, akkor azt kell mondanunk, hogy — amint ezt már a szinonimika legkorábbi művelői is fölismerték — egyik fő értékük épp a köztük levő különbségekben rejlik, pontosabban abban, hogy bizonyos helyzetekben egymás helyett használva pontosabbá, szabatosabbá tehetjük velük a közlést. Így nemigen térhetünk ki az elől, hogy az azonos értelmű (nem jelentésű/értékű!) szókészleti elemek fölcserélhetőségén kívül azoknak a *hasonló/rokon értelmű* szókészleti elemeknek a fölcserélhetőségét is elismerjük, amelyeknek a jelentésében (jelentéseinek egyikében vagy másikában) kognitív szerepük szempontjából a köztük levő egyezéseken kívül csak annyi eltérés mutatkozik, amennyi lehetővé teszi a valóság pontosabb megragadását, a mondanivaló pontosítását. Ehhez mindjárt hozzá kell fűznöm: a szókészletnek alá- és fölérendeltségi viszonyban levő, s ma már nemcsak hogy elég jól körülírt, hanem terminológiailag is megkülönböztetett elemeit *(hiponima, hiperonima, kohiponima)* semmiképpen nem szabad a tárgyalt kategóriába besorolnunk, már csak azért sem, mert ha pl. *ibolya, rózsa* vagy *agár, vizsla* helyett *virág*-ot/*növény*-t, illetőleg *kutyá*-t/*állat*-ot mondanánk/írnánk, ezáltal nem válna mondanivalónk pontosabbá, szabatosabbá (vö. Károly 1980, 147).

Más kérdés, hogy az elmondottak szem előtt tartásával mit értsünk szinonimián, mit tekintsünk *szinonimá*-nak. A magyarban a *szinonima* terminusnak kettős értelmezést tükröző *azonos és hasonló/rokon értelmű szó* megfelelője is kialakult (vö. Tolnai 1908, 115). Így — elvben — nem volna akadálya annak sem, hogy a szinonimia fogalmába mindkét kategóriát beleértsük, kivált hogy a *szinonima* terminus a magyar műszóhasználatban nem vált teljesen közkeletűvé, így eredeti jelentése sem él elevenen. A másik lehetőség az volna, hogy szinonimának csak az *azonos értelmű* lexémákat tekintsük, Károly Sándor szinonima-felfogásával összhangban. Ez esetben a *hasonló/rokon értelmű* szókészleti elemeket *látszólagos* vagy *álszinonimák*nak („pseudo-synonyms") is nevezhetnénk. A nemzetközi szakirodalomban

ez összhangban volna Herbert Koziol (1964, 53), valamint Günter Bellmann (1968, 224, 230) állásfoglalásával, akik a két kategória összefoglaló nevéül — ha nem is egészen azonos módon — még a *polionimia* (Polyonymie) terminus bevezetésére is javaslatot tettek. Tőlük eltérően Gauger (1972, 63—4) a *polimorfia* (Polymorphie) műszó bevezetését javasolta arra az esetre, amikor egy adott beszédhelyzetben ugyanazon tartalom kifejezésére, ugyanazon funkció betöltésére különböző kifejezőeszközök (pontosabban: Formen) állnak rendelkezésünkre, amelyek közül a szinonimák csak az egyik típust képviselik.

Ami végül azoknak a kontextusoknak a számát illeti, amelyben a szinonimák egymás helyébe léphetnek, úgy vélem, akár egyetlen szövegrésszel is beérhetjük (ugyanígy Dubois etc. 1973, 476), a fontos csak az, hogy a szókapcsolat, amelybe behelyettesítjük őket, ne legyen kötött. Annál inkább, mivel vannak olyan szinonimapárok, amelyeknek egyik vagy akár mindkét tagja is elvétve emlegetett fogalmat jelöl, így egy/egy-két kontextusban való fölcserélhetőségük nem annyira a köztük levő viszony (szinonimitás) szempontjából releváns, sokkal inkább arra vezethető vissza, hogy ritkábban, sőt egészen ritkán használjuk őket.

Távolról sem gondolom, hogy az elmondottakkal a fölcserélhetőség kérdését megoldottnak tekinthetjük. Mindössze abban bízom, hogy némileg sikerült hozzájárulnom a tisztázatlan részletek s ellentmondások feltárásához, a további vizsgálatok előmozdításához. Ami viszont ezeket a „további vizsgálatokat" illeti: a legelső teendők egyikének alighanem azt kell tekintenünk, hogy a vázolt két kategória kritériumait pontosabban megállapítsuk, hogy felderítsük: milyen esetekben sorolhatjuk be — már/még! — a számba jöhető szókészleti elemeket az egyik vagy a másik kategóriába (vö. Ruzsiczky 1980, 207—8 és 1981, 328—38).

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Abraham, Werner: *Terminologie zur neueren Linguistik. Germanistische Arbeitshefte* (Tübingen, 1974).
Agricola, Erhard, Die deutsche Sprache: *Kleine Enzyklopedie* (Leipzig, 1969).
Bally, Charles: *Traité de stilistique française* (Genf—Párizs, 1951³).
Bellmann, Günter, Zur Abgrenzung und Terminologie bedeutungsgleicher und bedeutungsverwandter lexikalischer Einheit: *Zeitschrift für Mundartforschung* 35. (1968) 218—233.
Bickmann, Hans-Jürgen: *Synonymie und Sprachverwendung. Verfahren zur Ermittlung von Synonymenklassen als kontextbeschränkten Äquivalenzklassen* (Tübingen, 1978).
Deme László—Köves Béla, szerk.: *Magyar nyelvhelyesség* (Budapest, 1957).
Dornseiff, Franz: *Der deutsche Wortschatz nach Sachgruppen* (Berlin, 1959⁵).
Dubois, Jean, Mathée Giacomo etc.: *Dictionnaire de linguistique* (Párizs, 1973).
Ducháček, Otto, Différentes types de synonymes: *Orbis* 13. (1964) 35—49.
Eckert, Rainer, Zur Darstellung der Synonymie mit Hilfe der Distributionsmodelle und einige Schlußfolgerungen daraus für den russischen Sprachunterricht: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 17. (1968) 129—132.
Éder Zoltán: *Benkő József nyelvészeti munkássága és az Erdélyi Nyelvművelő Társaság* (Budapest, 1978).

Faulseit, Dieter, Syntaktische Synonymie: *Sprachpflege* 16. (1967) 241—243.
Filipec, Josef, Zur Theorie der lexikalischen Synonyme in synchronischer Sicht: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig.* Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 17. (1968) 189—198.
Finály Henrik: *Adalékok a magyar rokonértelmű szók értelmezéséhez* (Pest, 1870).
Gabka, K., Zur Abgrenzung lexikalischer, morphologischer und syntaktischer Synonymie: *Zeitschrift für Slawistik* XII. Heft 5. (1967) 727—734.
Gauger, Hans-Martin: *Über die Anfänge der französischen Synonymik und das Problem der Synonymie.* Diss. phil. (Tübingen, 1961).
Gauger, Hans-Martin: *Zum Problem der Synonyme. Tübinger Beiträge zur Linguistik* 9. (Tübingen, 1972).
Gombocz Zoltán: *A magyar történeti nyelvtan vázlata. IV. Jelentéstan. Tudományos Gyűjtemény* 16. (Pécs, 1926).
Henne, Helmut: *Semantik und Lexikographie. Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache. Studia Linguistica Germanica* 7. (Berlin—New York, 1972).
Juhász János, Zur Problematik des Zwecks linguistischer Forschungen — dargestellt am Beispiel der interlingualen Synonymie: *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 27. (1974) 73—92.
Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan* (Budapest, 1970).
Károly Sándor, A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás: *Magyar Nyelv* 76. (1980) 143—156.
Kempcke, Günter, Probleme des Synonymwörterbuches: *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx-Universität Leipzig.* Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe 17. (1968) 229—233.
Koch, W. A., Zur Homonymie und Synonymie. Eine kritische Zusammenfassung: *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13. (1963) 65—91.
Koziol, Herbert, Zur Entstehung von Synonymen im britischen und im amerikanischen Englisch: *Orbis.* Bulletin international de Documentation linguistique. Tome 13. (1964) 50—65.
Lipin, Z.—Belov, A.: *Az ékírás regénye* [Az eredeti cím: Glinjanüe knigi.] (Budapest, 1955).
Marozueau, J[ules]: *Précis de stilistique française* (Párizs, 1946, 1950³).
Marouzeau, J[ules]: *Lexique de la terminologie linguistique* (Párizs, 1933, 1951³).
Mounin, Georges: *Dictionnaire de la linguistique* (Párizs, 1974).
O. Nagy Gábor, A szinonimák világa: Deme—Köves (1957) 103—128.
O. Nagy Gábor, A készülő Magyar Szinonimaszótárról: *Magyar Nyelv* 60. (1964) 16—31.
O. Nagy Gábor, A lexémák funkciója és a rokonértelműség: *Magyar Nyelv* 61. (1965) 312—322.
Nida, Eugene A.: *Componential Analysis of Meaning* (Hága—Párizs, 1975).
Nyrop, Kristoff: *Grammaire historique de la langue française* IV. (Koppenhága—Leipzig etc., 1913).
Puhala Sándor: *Rokonértelmű szók* (Budapest, 1904).
Rácz Endre—Szathmári István, szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből.* Budapest, 1980.
Ruzsiczky Éva, A szinonimikai összefüggések kérdéséhez: Rácz—Szatmári (1980) 207—18.
Ruzsiczky Éva, A Magyar Szinonimaszótár az iskolai anyanyelvi nevelés szolgálatában: *Magyar Nyelvőr* 105. (1981) 328—338.
Schippan, Thea: *Einführung in die Semasiologie* (Leipzig, 1972).
Söll, Ludwig, Synonymie und Bedeutungsgleichheit: *Germanisch-Romanische Monatsschrift* NF 16. (1966) 90—9.
Steiner [Simonyi] Zsigmond, Rokonértelmű szavak: *Magyar Nyelvőr* 2. (1873) 145—148, 197—199, 247—250, 351—353, 532—534.
Szathmári István: *A magyar stilisztika útja* (Budapest, 1961).
Tolnai Vilmos, A rokonértelmű szavakról: *Magyar Nyelv* 4. 114—121 (1908.
Ullmann, Stephen: *The Principles of Semantics* (Oxford, 1951, 1957²).
Webster's Dictionary of Synonyms. A Dictionary of Discriminated Synonyms. Survey of the History of English Synonymy VII—XXVIII. (Springfield, 1951).
Zlinszky Aladár, Stilisztika és verstan: Szathmári (1961) 137—213.

Szabolcsi Anna

Puszta főnév a fókuszban, avagy az elsőrendű predikátumkalkulus csapdája

1.1. Bevezető

Szándékosan laza — és a tárgyalás során pontosabbá teendő — szóhasználattal „puszta főnévnek" (PF-nek) fogom nevezni a *könyvet* egységet az (1)-féle mondatokban, a (2)-féléktől megkülönböztetve:

(1) *Péternek vásároltam könyvet.*
(2) *Péternek vásároltam egy könyvet.*

A PF az utóbbi időben mint az É. Kiss (1978) értelmében vett igemódosítók egyik fajtája vonta magára a figyelmet: ha az állító mondatnak nincs nyomatékos fókusza, a PF „szeret fókuszba kerülni", pontosabban, viszonylag gyenge nyomatékkal az ige elé tapadni. Most azonban a PF-fel nem mint igemódosítóval foglalkozom; arra keresem a választ, miként írható le egy, a szintaxis és a szemantika együttműködésére törekvő grammatikában azoknak a mondatoknak a viselkedése, amelyekben a PF teljes nyomatékkal, „a maga jogán" kerül fókuszba [vö. Kicska (1890—91), Szabolcsi (1980)]. Az egyértelműség kedvéért e változatot nagybetűkkel jelölöm, pl.:

(3) *KÖNYVET vásároltam Péternek.*

Az ilyen mondatokat az tette számomra érdekessé, hogy leírásukkor minduntalan paradoxonokba ütköztem. A dolgozatban azon a gondolatmeneten haladok végig, amelynek során ezeket a paradoxonokat — reményem szerint — sikerült feloldanom.

1.2. A tárgyalási keretről

A vizsgálat keretéül a Montague-grammatika fog szolgálni. Bár ennek a részletes ismertetése nem feladata a jelen dolgozatnak, részint a választást megindokolandó, részint a tüzetes részt előkészítendő, szükségesnek látszik néhány előzetes megjegyzés.[1]

[1] Ugyanerről részletesebben, illetve a Montague-grammatika egyéb aspektusairól l. Montague (1974), Ruzsa (1980, 1984), Szabolcsi (1977).

Az ún. F r e g e - e l v kimondja, hogy minden szerkesztett kifejezés jelentése a benne szereplő szótári elemek jelentésének és az elemek összekapcsolási módjának a függvénye. A Montague-grammatika ezt az elvet szemléletesen érvényesíti azáltal, hogy minden elemhez és szabályhoz explicit értelmezést rendel, s így a kifejezések szintaktikai fölépítésével párhuzamosan fölépíti a hozzájuk társuló jelentést is. Mivel mind az elemek megválasztása és azonosítása, mind pedig a szintaktikai szabályok felállítása a grammatikaíró feladata, ez az eljárás a gyakorlati kutatásban is előnyös módszertani kontrollt biztosít. Szabályainktól nemcsak azt kell elvárnunk, hogy az általunk megengedett bemeneti kifejezésekből mindig jól formált kifejezést hozzanak létre, hanem azt is, hogy mindezen esetekben az elvárt jelentést állítsák elő a bemeneti kifejezések jelentéséből. A párhuzamosan futó szintaktikai és szemantikai leírás nagy valószínűséggel kiszűri a szintaktikailag megalapozatlan szemantikai általánosításokat és a szemantikailag megalapozatlan szintaktikai általánosításokat.

Ez az eljárás természetesen egy olyan szemantikai komponens meglétét tételezi fel, amely a természetes nyelv mondatainak a jelentését nemcsak egészükben tudja leírni, hanem az összetevők jelentését is képes kezelni. Hogy e két követelményt nem tudja bármilyen apparátus egyidejűleg teljesíteni, arra lássunk egy olyan példát, amely a későbbiek szempontjából is fontos lesz.

A (4a) és az (5a) mondategészek jelentésének a számunkra most releváns részét egyaránt ki tudjuk fejezni az elsőrendű predikátumkalkulus megszokott eszközeivel:

(4)a. *Péter elaludt.*
b. elaludt' (péter')

(5)a. *Egy fiú elaludt.*
b. $\exists x$[fiú'(x) $\wedge$ elaludt'(x)]

Ha azonban azt a kérdést tesszük fel, hogy mi az *egy fiú* összetevő jelentése, nem kapunk semmiféle választ. (5b)-nek nincs ilyen izolálható darabja, az *egy fiú* jelentése „szétszóródik" a formulában. Persze nem puszta jelöléstechnikai nehézségről van szó: az elsőrendű logika nem alkalmas arra, hogy az *egy fiú*-nyi jelentést a hozzákapcsolódó predikátumoktól (itt: *elaludt)* elvonatkoztatva megragadja.

Az e l s ő r e n d ű logika korlátját az jelenti, hogy definíciószerűen csak individuumokon futó változókat használ. Például, míg a *Péter elaludt*-ból levonható az a következtetés is, hogy van olyan individuum, aki elaludt, és az is, hogy van olyan tulajdonság, amellyel Péter rendelkezik, az elsőrendű logikában csak az első fejezhető ki. Az utóbbinak a tárgynyelvi kifejezéséhez már ún. m á s o d r e n d ű logika szükséges, amely az individuumoknál komplexebb objektumokon, tulajdonságokon futó változókat is megenged, s így ezek felett is tud kvantifikálni. A Montague-grammatika ezt a gazdagabb logikát alkalmazza, s ennek segítségével önálló jelentést tud rendelni a mondat összetevőihez is. Az (5a) példán ez két lépésben szemléltethető. Az *egy fiú* ezt az értelmezést kapja: 'azon tulajdonságok halmaza, amelyekkel legalább egy fiú rendelkezik' (és hasonlóan a *Péter*: 'azon tulajdonságok halmaza, amelyekkel Péter rendelkezik'), az alanyt és az

állítmányt összekapcsoló szabály pedig ezt: 'az alanyhoz rendelt tulajdonsághalmaz tartalmazza az állítmány által kifejezett tulajdonságot'. Montague formalizmusával:[2]

(6)a. *egy fiú*: $\lambda P \exists x[\text{fiú}'(x) \wedge P(x)]$
b. *elaludt*: elaludt'
c. *Egy fiú elaludt*: $\lambda P \exists x[\text{fiú}'(x) \wedge P(x)](\text{elaludt}')$

A lambda-operátor használatát a következő konvenció szabályozza: Ha A változójel, a B kifejezésben pedig (speciális esetektől eltekintve) A szabadon szerepel, akkor $\lambda A\, B$ olyan függvényt jelöl, amelynek értelmezési tartományában olyan objektumok vannak, amilyeneken az A változó fut, értékét pedig B írja le. A jelen esetben egy tulajdonságokon futó P változó játssza A szerepét, B pedig az az állítás, hogy létezik olyan x individuum, amely a *fiú'* tulajdonsággal és a P tulajdonsággal is rendelkezik.[3] Ha a (6a)-beli függvényt megvizsgáljuk az értelmezési tartomány egy adott helyén — most az *elaludt'* tulajdonságnál, ezt jelöljük azzal, hogy az argumentumot zárójelbe téve a függvénykifejezés mögé írjuk (6c)-ben —, a függvény azt az értéket veszi fel, amelyet B-ben a lambdával kötött A változó helyébe az argumentumot írva kapunk. Azaz, a függvény az IGAZ értéket veszi fel, ha létezik legalább egy fiú, aki elaludt, és a HAMIS értéket, ha nem. Következésképp (6c) és (5b) ekvivalens.

Ez azonban még csak egy lépés volt: az *egy fiú* összetevő maga sem szótári elem. A *fiú'*-t — az *elaludt'*-hoz hasonlóan — elemzetlen konstansnak tekintjük; az *egy* értelmezése pedig meg fog felelni annak, hogy a determináns köznévvel összekapcsolva főnévi csoportot ad:

(7)a. *egy*: $\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]]$
b. *fiú*: fiú'
c. *egy fiú*: $\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]](\text{fiú}')$

A (7a)-beli függvény értelmezési tartományában ismét tulajdonságok vannak (Q és P azonos típusú változók), értéke azonban nem egy igazságérték, hanem egy tulajdonsághalmaz. (7c)-ben az *egy*-hez rendelt függvényt a *fiú'* argumentumnál vizsgáljuk, s értékül azon tulajdonságok halmazát kapjuk, amelyekkel legalább egy fiú rendelkezik. Ez éppen a (6a)-beli tulajdonsághalmaz.

A vizsgált mondat jelentése tehát így épül fel a szintaktikai felépítéssel párhuzamosan:

[2] A tulajdonsághalmazokkal való operálást az intenzionális olvasatok kifejezése és kezelése is szükségessé teszi, l. az idézett irodalmat. Mivel ilyenekkel most nem foglalkozom, az egyszerűség kedvéért elhagyom az intenzió- és extenziójeleket. A Montague (1974)-et ismerő olvasó a korrekt formulát könnyen rekonstruálhatja, pl. (6c) $\lambda P \exists x[\text{fiú}'(x) \wedge {}^{\vee}P(x)]({}^{\wedge}\text{elaludt}')$.

[3] (6a) tehát jellemzi azt a tulajdonsághalmazt, amelynek elemeire a $\exists x[\text{fiú}'(x) \wedge P(x)]$ igaz. Egyébként az *elaludt'*-ot is egyenértékűen átírhatnánk így: $\lambda x[\text{elaludt}'(x)]$ — ez azonban felesleges bonyodalom lenne, mert a függvényérték leírásában nem szerepel sem kvantor, sem konnektívum.

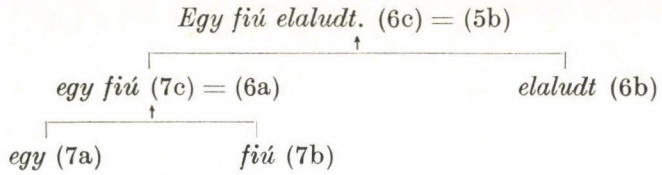

Érdemes azonban rámutatni, hogy a másodrendű apparátusra itt csak a mondatjelentés előállításának a folyamatában volt szükség: mivel az (5a) mondat — mint a természetes nyelv mondatainak nagy része — kifejezhető elsőrendben, az összekapcsolási szabályoknak megfelelő függvényalkalmazások során a másodrendű (tulajdonság-)változók sorra eltűnnek. A fókuszált PF esetében minőségileg más lesz a helyzet.

2.1. A zéró determináns

Térjünk rá a vizsgálat tényleges tárgyára! A címben és a bevezetőben a p u s z t a f ő n é v (PF) megjelölést használtam. Könnyen belátható, hogy a PF-et meg kell különböztetnünk az azonosan hangzó főnév olyan előfordulásaitól, amikor testes determinánssal együtt épül bele a mondatba. Az első esetben főnévi csoport értékű egységgel van dolgunk, a másodikban nem; ugyanaz a hangsor az első esetben tulajdonsághalmazt jelöl, a másodiban egyetlen tulajdonságot. E kettősség feloldására lényegében két lehetőség kínálkozik. Az egyik, amely azonban mind szintaktikai, mind szemantikai szempontból igen problematikus volna, az, hogy a közfőneveket mind a két értékben vegyük fel a szótárba. A másik lehetőség az, hogy feltesszük: a PF z é r ó a l a k ú d e t e r m i n á n s t tartalmaz; én ehhez fogok folyamodni.[4] (A későbbiekben azonban ki fog derülni, hogy a címben szereplő kétértelmű megjelölés mégsem volt teljesen indokolatlan.)

Ha a PF-ben zéró determinánst teszünk fel, akkor válaszolnunk kell arra a kérdésre is, hogy milyen jelentést tulajdonítunk neki.[5] A PF-et ige mögötti, neutrális helyzetben tartalmazó mondatok jelentéséből arra következtethetünk, hogy a *Ø* értelmezése legalább annyiban azonos a testes *egy*-évél, hogy mindkettő egyszerű egzisztenciát fejez ki. Ettől persze még nem kell mindenben azonosan viselkedniük. Hasonlítsuk össze az alábbi párokat:

(8)a. *Mindenki látott egy autót.*
b. *Nem láttam egy autót.*

(9)a. *Mindenki látott autót.* (tkp. *Mindenki látott Ø autót.*)
b. *Nem láttam autót.* (tkp. *Nem láttam Ø autót.*)

[4] A zéró determináns létezésének független szintaktikai bizonyítékát vélem felfedezni egyes birtokos szerkezetekben is, vö. Szabolcsi (1981c).

[5] Terjedelmi korlátok miatt a *Ø*-nak kizárólag a jelen gondolatmenet szempontjából elengedhetetlen vonásaival foglalkozom; nem térek ki például a megszámlálható—megszámlálhatatlan különbségtételre és az aspektus kérdéseire, noha az összefüggéseket nem tartom véletlennek.

A jelen pillanatban elegendő annyit észrevennünk, hogy a (8)-beli mondatoknak van olyan olvasatuk, amelyben az *egy* hatóköre nagyobb a *minden*-, illetve a tagadás hatókörénél,[6]

(8')a. $\exists x[\text{autó}'(x) \wedge \forall y[\text{ember}'(y) \rightarrow \text{látott}'(x)(y)]]$
b. $\exists x[\text{autó}'(x) \wedge \neg\text{látott}'(x)(\text{én})]$

a (9)-beli mondatoknak azonban csak az ellenkező olvasatuk lehetséges:

(9')a. $\forall y[\text{ember}'(y) \rightarrow \exists x[\text{autó}'(x) \wedge \text{látott}'(x)(y)]]$
b. $\neg\exists x[\text{autó}'(x) \wedge \text{látott}'(x)(\text{én})]$

Benyomásom szerint ugyanez a helyzet akkor is, ha a PF intenzionális igével vagy modális értékű határozóval kerül szembe. Ebből azt a következtetést szűrhetjük le a PF-re nézve, hogy

(10) A PF $\emptyset$ determinánsának megfelelő egzisztenciális kvantor minden hatóköri konfliktusban a lehető legkisebb hatókört veszi fel.

Az eddigiek alapján kézenfekvőnek látszik megfogalmazni a következő munkahipotézist:

(11) A PF az *egy* determinánsú főnévi csoportokkal azonosan kezelendő, kivéve a hatóköri konfliktusok eseteit, amikor is a PF (10)-nek engedelmeskedik.

Most azt kell megvizsgálnunk, hogy ez a hipotézis fenntartható-e. A fókuszálás fog teszthelyzetként szolgálni.

2.2. A főnévi csoportok fókuszálása

Szabolcsi (1980)-ban amellett érveltem, hogy az É. Kisstől definiált nyomatékos F(ókusz) pozíció kitöltése befolyásolja a mondat igazságfeltételeit, nevezetesen, kimerítő felsorolást fejez ki. Ezt az állítást Szabolcsi (1981a)-ban a főnévi csoportok fókuszálására nézve formalizáltam, és leírtam a fókuszálás és a kvantor-hatókörök bizonyos összefüggéseit. Most röviden összefoglalom azt, ami a PF-fel való szembesítéshez szükséges.[7]

[6] A szakirodalom szokásjogát követve meg fogom engedni magamnak, hogy természetes nyelvi kifejezések hatóköréről beszéljek. (8b) esetében ez azt a precíz megfogalmazást fedi, hogy az az egzisztenciális kvantor, amely az *egy* értelmezése révén kerül a formulába, nagyobb hatókörű, mint az a negáció, amely az igetagadás révén kerül bele. A lazább szóhasználatot a hatóköri megszorítások tárgyalása teszi szükségessé: a logikai kvantorokra és operátorokra csak ilyen áttétellel vonatkozhat hatóköri megszorítás. A megfelelő hatóköröket biztosító mechanizmus ismertetésétől el kell tekintenem; létezésére azonban *informális* megjegyzések formájában támaszkodni fogok.

[7] Az alábbiak egyes részletei eltérnek a Szabolcsi (1981a)-ban leírtaktól. A változtatásoknak részint tisztán nyelvészeti okai voltak, részint pedig egy olyan logikai problémát küszöbölnek ki, amelynek kimutatásáért Ruzsa Imrének tartozom köszönettel.

É. Kiss azon állításának, hogy a fókuszálás mozgatószabály, amely egy üres csomópontot tölt ki, leírásomban az felel meg, hogy a fókuszálandó főnévi csoport neutrális helyét először egy δ_i szintaktikai változó foglalja el, amelynek értelmezése: 'azon tulajdonságok halmaza, amelyekkel x_i individuum rendelkezik'. Például:

(12)a. *énekel* δ_1: $\lambda P[P(x_1)]$(énekel') azaz: énekel'(x_1)

Az δ_i F-be vitelének és a nyomaték elhelyezésének a szemantikában az a művelet felel meg, hogy a fenti mondat szabad x_i változóját lambda-operátorral kötjük meg, azaz (12b) értelmezése: 'azon individuumok halmaza, akik énekelnek':

(12)b. Δ_1 *énekel*: λx_1[énekel'(x_1)]

Érdemes rámutatni, hogy (12b) nem csupán fókuszos mondatok előállításának átmeneti stádiumában szereplő kifejezés: ezzel analóg módon értelmezendők a kiegészítendő kérdések — itt: *Ki énekel?* — is, s így ez a leírás a fókuszálás és a kérdés közismert összefüggését is megragadja. A kommunikatív összefüggést megerősíti, hogy a kitöltött fókusz „örökli" a kérdőszó hatóköri tulajdonságait. Röviden: e kérdőszó nagyobb hatókörű az őt tartalmazó mondat minden kvantoránál és operátoránál, és a fókuszban álló főnévi csoport kvantora nagyobb hatókörű minden olyan kvantornál és operátornál, amely a megfelelő kérdés azonos pozíciójában egyáltalán előfordulhat.[8]

Most következhet az F pozíció tényleges kitöltése azzal a szabállyal, amelynek értelmezésétől a kimerítő felsorolást várjuk. Maga a kimerítő felsorolás igen ártatlan logikai fogalomnak tűnik, s az is, amíg csak tulajdonnevek (azaz, minden további nélkül azonosítható individuumokra vonatkozó kifejezések) fókuszálásáról kívánunk gondoskodni. Nincs okunk kételkedni azonban abban, hogy ugyanaz a szabály helyezi F-be a mellérendeléseket [vö. (15)] és a határozatlan főnévi csoportokat is [vö. (16)]. Ha pedig a fregei elv értelmében elvárjuk, hogy az általános fókuszáló szabály mindezen főnévi csoportoknak a grammatikában egyébként motivált értelmezését vegye alapul, akkor elég bonyolultan kell megfogalmaznunk:[9]

[8] A főnévi csoport értékű kérdőszó és a kvantorok viszonyára vonatkozó megfigyelés May (1977)-től származik. Érdemes rámutatni azonban, hogy ezt realizálandó Maynek külön ki kell kötnie, hogy kvantoremelő (QR) szabálya semmit sem vihet a kérdőszó COMP csomópontja fölé; az itt használt logikailag explicitebb keretben a megfelelő eredmény kikötés nélkül, önként adódik, ti. a $\forall y[fiú'(y) \rightarrow \lambda x[szeret'(x)(y)]]$ egyszerűen imposszibilis formula lenne. Az ugyancsak önként következő „öröklődéshez" vö. pl.:

(i)a. *KIT szeret minden fiú?*
b. *Egy LÁNYT szeret minden fiú.*

(ii)a.* *MINDEN fiú KIT szeret?*
b. *MINDEN fiú egy LÁNYT szeret.*

[9] A későbbiek érdekében érdemes legalább jelezni, hogyan jutunk a (13)-beli formulaszörnyeteghez. (14) kezeléséhez elegendő lenne ez is:

(iii) $\alpha' = \lambda x_i[\lambda P[P(x_i)] = \beta']$

(13) Szintaxis: egy $\acute{O}_i$-t tartalmazó α kifejezésben $\acute{O}_i$-t a β főnévi csoportra cseréljük;
Szemantika: ha α értelmezése α', β értelmezése β', akkor a cserével kapott mondat jelentését a következő egyenlőség írja le:

$$\lambda x_i[\alpha'(x_i) \wedge \beta'(\alpha')] = \lambda x_i[\forall R[\beta'(\lambda y[\alpha'(y) \wedge R(y)]) \rightarrow R(x_i)]]$$

Bizonyítható, hogy az a jelentés, amelyet ez a szabály a (12b) $\acute{O}_i$ *énekel* mint α és a *Péter, Péter és Pál, egy fiú* mint β-k felhasználásával ad, rendre ekvivalens az alábbi (már egyszerűsített) (b)-beli kifejezésekkel:

(14)a. *Péter*: $\lambda P[P(péter')]$
b. *PÉTER énekel*: $\forall x[énekel'(x) \leftrightarrow x = péter']$

(15)a. *Péter és Pál*: $\lambda P[P(péter') \wedge P(pál')]$
b. *PÉTER és PÁL énekel*: $\forall x[énekel'(x) \leftrightarrow (x = péter' \vee x = pál')]$

(16)a. *egy fiú*: $\lambda P \exists x[fiú'(x) \wedge P(x)]$
b. *Egy FIÚ énekel*: $\exists x[fiú'(x) \wedge \forall y[énekel'(y) \leftrightarrow y = x]]$

Ezek az intuitíve elvárt mondatjelentések.

Emlékezzünk most vissza arra, hogy az F-beli főnévi csoport kvantora nagyobb hatókörű a megfelelő kérdésben előfordulható operátoroknál és kvantoroknál; a legegyszerűbb esetet említve, n a g y o b b hatókörű az i g e t a g a d á s n á l. Például (17a) csak azt jelentheti, hogy van egy fiú (és csak ő), aki nem énekel, (17b) csak azt, hogy van két fiú (és csak ők), akik nem énekelnek — az igetagadás nem vonhatja kétségbe e fiú(k) létezését:

(17)a. *Egy FIÚ nem énekel.*
b. *KÉT FIÚ nem énekel.*

Ez egyszersmind azt jelenti, hogy agrammatikus lesz az a mondat, amelynek fókuszában olyan kvantor áll, amely nem tűri a nagyobb hatókört. Az igetagadás azért különösen érdekes, mert úgy tűnik, még állító mondatokban is érvényesül az a megszorítás, hogy a tagadásnál inherensen kisebb hatókörű kvantort tartalmazó főnévi csoport nem kerülhet F-be. Ilyen kvantor például a *minden-*:

---

ti. ha valaki énekel, azonosnak kell lennie Péterrel (minden tulajdonságuknak meg kell egyeznie). (15) miatt a követelményt át kell fogalmazni: ha valaki énekel, az F-ben megnevezett tetszőleges számú személy valamelyikével kell azonosnak lennie (minden olyan R tulajdonsággal rendelkeznie kell, amely azokban közös):

(iv) $\alpha' = \lambda x_i[\forall R[\beta'(R) \rightarrow R(x_i)]]$

(16)-ban azonban nem követelhetjük meg, hogy ha valaki énekel, rendelkezzék minden olyan tulajdonsággal, amelyet legalább egy fiú képvisel (pl. létezhet egyidejűleg egy kövér fiú és egy sovány fiú, de olyan fiú, aki egyidejűleg kövér és sovány, nem). (13) a most szükséges és elégséges feltételeket tartalmazza, s mivel ezek az előző esetekre visszavetítve nem okoznak eltérést, ezt a megfogalmazást tekinthetjük általános érvényűnek.

(18)a. *Nem ült le mindenki.* csak : $\neg\forall x[ember'(x) \rightarrow leült'(x)]$
b.* *MINDENKI ült le.*
c.* *MINDENKI nem ült le.*

Itt kanyarodhatunk vissza a PF-hez. (11)-ben azt a munkahipotézist állítottam fel, hogy a PF az *egy* determinánsú főnévi csoportokkal azonosan kezelendő, kivéve a hatóköri konfliktusok eseteit, ti. a *Ø* inherensen „kisebb hatókörű" kvantor. Neutrális helyzetben ez csupán azt jelenti, hogy a PF-es mondatoknak nem lehet egy bizonyos fajta olvasatuk. (11) szerint elvben a PF-re is alkalmazni lehetne a (13)-ban leírt fókuszáló szabályt. Itt azonban a *Ø* determináns inherens „kisebb hatókörűsége" ellentmondásban van azzal, hogy a fókusz — pozicionális okokból — „nagyobb hatókörű". Így — a *mindenki* analógiájára — ténylegesen a PF-nek sem szabadna nyomatékos F-be kerülnie. Úgy látszik azonban, hogy ez a predikció téves :

(19) *KÖNYVET vásároltam.*

(20) *KÖNYVET nem vásároltam.*

A PF k e r ü l h e t nyomatékos fókusz helyzetébe.

2.3. A nyomozás megkezdése

Mivel az eddig felállított és külön-külön mind motiváltnak tűnő feltevések szembeszökő ellentmondásba kerültek a nyelvi adatokkal, meg kell vizsgálnunk, hogy a feltevések melyike volt hibás. Ha gyenge láncszemet keresünk, először az a pont tűnik fel, miszerint F-be még akkor sem kerülhet a tagadásnál inherensen kisebb hatókörű kvantor, ha a mondatban éppen nincs igetagadás. Egyelőre félretéve a tényleges hatóköri konfliktusokat, tegyük fel, hogy (18b) agrammatikalitásának valami más oka lehet, és kísérletezzünk ennek a megszorításnak a feloldásával. Mindjárt kiderül azonban, hogy nem itt volt a hiba. A *Ø* és az *egy* determinánsnak ugyanazt a jelentést tulajdonítottuk (csak a mondat más elemeivel/szabályaival való kölcsönhatásukban különböztettük meg őket). Eszerint, ha legalábbis (19) előállításában megpróbáljuk alkalmazni a (13)-ban leírt fókuszáló szabályt, akkor (19) szükségképpen ugyanazt a jelentést fogja kapni, mint az *Egy KÖNYVET vásároltam* mondat. Tekintve viszont, hogy (19) ezzel egyáltalán nem szinonim, a „nem üres" esetekkel már nem is kell foglalkoznunk ahhoz, hogy belássuk : az F-re vonatkozó pozicionális megszorítás(ok) feloldásával nem lehet (13)-at és a PF-fókuszos mondatok jelentését összebékíteni.

A továbblépéshez most már elengedhetetlen, hogy megnézzük, mit is jelentenek a PF-fókuszos mondatok.

2.4. Valóban „puszta főnév"

A (19)-es mondat jelentése meggyőzően kifejezhető az elsőrendű predikátumkalkulus eszközeivel :

(19) *KÖNYVET vásároltam.*

(19') $\forall x[\text{vásárolt}'(x)(\text{én}) \rightarrow \text{könyv}'(x)] \wedge \exists x[\text{vásárolt}'(x)(\text{én})]$

Itt is találkozunk valamilyen értelemben kimerítő felsorolással, azaz minden megvásárolt objektumra érvényes kívánalommal. Csakhogy, amíg a fenti (14)—(15)—(16) esetében a kívánalom az volt, hogy ha valaki éneket, akkor azonosnak kell lennie valamely individuummal (valamely individuumok egyikével), most a kívánalom az, hogy ha valamit megvásároltam, akkor rendelkeznie kell valamilyen tulajdonsággal, nevezetesen, könyvnek kell lennie. Más szóval ez azt sugallja, hogy „a PF" fókuszálásakor nem a teljes főnévi csoport, hanem csak a köznévi rész (a cím kétértelműségével eljátszva: valóban „puszta főnév") van fókuszban.[10]

Ez a megfigyelés már rávezet arra az útra, amelyen a **2.2**-ben felfedezni vélt ellentmondás feloldható. Az ott mondottak ugyanis csak azt zárják ki, hogy (19) és (20) a teljes *Ø könyvet* főnévi csoport fókuszálásával legyen nyerhető. Ha jó okunk van arra, hogy a mondatokat másként állítsuk elő, akkor a *Ø könyvet* a lehető legszabályosabban viselkedő főnévi csoportnak bizonyul: kimondhatjuk, hogy a hatóköri ellentmondás folytán valóban nem vihető F-be. Az alternatív levezetés elég kézenfekvő: a vizsgált mondatok előállításakor nem egy főnévi csoport értékű $ő_i$ szintaktikai változót fogunk használni, hanem egy köznévi értékűt — nevezzük az_i-nek —, amelynek a szemantikában egy P_i tulajdonságokon futó változó felel meg. (az_i-re természetesen nem vonatkozhat hatóköri megszorítás, hiszen a helyébe kerülő egység nem tartalmaz hatókörrel bíró elemet, ti. kvantort.) Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy ilyenkor a hallható *könyvet* determináns nélkül tölti be a mondatrész szerepét: az_i először Ø-val összekapcsolódva fog főnévi csoportot alkotni:

(19)a. *vásároltam Ø* az_1*-t*: $\exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt}'(x)(\text{én})]$

Az az_i F-be vitelének és a nyomaték elhelyezésének most az a szemantikai művelet felel meg, hogy a szabad P_i változót kötjük lambda-operátorral. Így azon tulajdonságok halmazát kapjuk, amelyekkel legalább egy megvásárolt dolog rendelkezik (vö. *Mit* [= *miféle dolgot*] *vásároltál?*):

(19)b. *AZ*$_1$*-t vásároltam Ø*: $\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt}'(x)(\text{én})]$

A (20) *KÖNYVET nem vásároltam* előállításakor már nem kell mást tennünk, mint tartanunk magunkat eddigi szabályainkhoz. Tudjuk, hogy a *Ø* determináns mindig „kisebb hatókörű" — s ebben a tekintetben teljesen közömbösnek kell lennie, hogy „igazi köznévvel" vagy köznév-változóval van összekapcsolva. A grammatika szabályai szerint tehát (20) csak így állítható elő:

(20)a. *nem vásároltam Ø* az_1*-t*: $\neg \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt}'(x)(\text{én})]$
b. *AZ*$_1$*-t nem vásároltam Ø*: $\lambda P_1 \neg \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt}'(x)(\text{én})]$

[10] É. Kiss szintaktikai modellje az efféle lehetőségekkel nem számol.

Ez szerencsére összhangban van azzal, amit (20)-tól várunk: ha (20) igaz, akkor könyvből egyetlenegyet sem vásárolhattam. Kedvezőek tehát az előjelek arra nézve, hogy a vizsgált mondatok előállításakor egyetlen függetlenül motivált szabállyal sem kerülünk ellentmondásba.

Az utolsó lépést, az F pozíciónak a kitöltését azonban még nem adtuk meg. Szintaktikai része aligha kétséges:

(21) Szintaxis: egy AZ_i-t tartalmazó α kifejezésben AZ_i-t a β köznévre cseréljük;

Mi legyen azonban e művelet értelmezése? (19') alapján úgy tűnik, a feladat ennyi: izoláltan elsőrendben is kezelhető mondatokhoz kell egy alkalmas, másodrendű megfogalmazást találnunk. Voltaképp ugyanez volt a helyzet **1.2**-ben és **2.2**-ben is. Maga (19') — mint minden elsőrendű állítás — természetesen átfogalmazható másodrendűvé, például így:

(22) $\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt}'(x)(\text{én})] = \lambda R \forall y[(\text{vásárolt}'(y)(\text{én}) \wedge \wedge R(y)) \rightarrow \text{könyv}'(y)]$

Csakhogy nekünk nem akármilyen másodrendű átfogalmazásra van szükségünk, hanem olyanra, amely — a f r e g e i e l v értelmében — a rendelkezésünkre álló részkifejezések (α és β) értelmezéséből nyerhető. A (22) jobb oldalán szereplő *vásárolt'(y)(én)* azonban a rendelkezésünkre álló α értelmezéséből [vö. (19b)] semmiféle trükkel nem állítható vissza.[11] A (22)-höz még leghasonlóbb előállítható értelmezési séma ez:

(23)a. $\alpha' = \lambda R \forall y[(\alpha'(R) \wedge R(y)) \rightarrow \beta'(y)]$ behelyettesítve:

b. $\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt}'(x)(\text{én})] = \lambda R \forall y[(\exists x[\text{vásárolt}'(x)(\text{én}) \wedge \wedge R(x)] \wedge R(y)) \rightarrow \text{könyv}'(y)]$

A csekélynek tűnő különbség azonban végzetes következményekkel jár. (22) szerint azok a tulajdonságok, amelyeknek legalább egy képviselőjét megvásároltam, azonosak azokkal a tulajdonságokkal, amelyeknek az *általam vásárolt dolog'* tulajdonsággal közös metszetében csak könyvek vannak. Így azok a tulajdonságok (pl. *nyomtatvány'*, *létező dolog'*), amelyekkel a megvásárolt könyveken kívül még más individuumok is rendelkeznek, (22) igazságát nem befolyásolják. (23b) viszont azt kívánja meg, hogy ha valamely tulajdonságnak legalább egy képviselőjét megvásároltam, akkor annak valamennyi képviselője könyv legyen. Most tehát a *nyomtatvány'*, *létező dolog'* stb. — a megvásárolt könyvek kétségtelen tulajdonságai — már számításba jönnek, s ez oda vezet, hogy (23b) nem lehet igaz, ha a világon könyveken kívül más dolgok is vannak. Mivel a *KÖNYVET vásároltam* mondat igazsága ezt nem követeli meg, (23b) nem tekinthető e mondat jelentését kifejező formulának.

Azt tapasztaljuk tehát, hogy — hacsak nem tévedtünk abban, hogy a (23a) sémánál jobbat nem gyárthatni — az ígéretesen induló „puszta főnév"

[11] Ehhez meg kellene semmisítenünk pl. az egzisztenciális kvantort, azaz törölnünk kellene α jelentésének egy részét. Erre alkalmas művelet szerencsére nem áll rendelkezésünkre.

fókuszálási eljárás látványosan „elrontotta" az elsőrendű logikában biztonságosan kifejezhető (19) mondatot. Mivel azonban a mércének tekintett (19') elsőrendű formula nem egy, a grammatikába illeszkedő szabálysor termékeként áll előttünk, hanem csupán mint egy mondategészre vonatkozó intuíciónk kifejezése, egyáltalán nem nyilvánvaló, hogy a megkezdett eljárást mivel kellene felváltanunk. Mindenesetre érdemes lehet alaposan szemügyre venni az eljárás egyes pontjait.

Feltűnő, hogy a fókuszhelyzetet kitöltő szabály értelmezésének megadásán kívül még egy másik kérdésre adandó válasszal is adós ez a szakasz. Miképpen valószínűsíthető, hogy a $\emptyset$ determináns — ha nem is kerül bele a fókuszba — nem mozog az az_i-val együtt az ige elé?

2.5. Az értelmező jelző

Károly Sándor (1958, 42) az értelmező jelzők tipizálása közben említi a következő példákat:

(24)a. *TOJÁST végy tízet! (Ne mást!)*
b. *GYÜMÖLCSÖT egyél sokat! (Ne húst!)*

(25)a. *Tojást TÍZET végy!*
b. *Húst KEVESET egyél!*

(26)a. *Tojást VETT tízet.*
b. *Ilyen embert NEM TALÁLSZ még egyet.*

s megjegyzi, hogy „e típusban a szünet nagyon minimális vagy semmi, az értelmezett főnév részelő határozói értelmű". Ezek a példák azt mutatják, hogy a determinánsok egy része rendszeresen elválhat a köznévtől.[12] A (25a) mondat nyilván ezzel rokon: *TÍZ tojást végy!*, ahol, bár a determináns és a köznév együtt marad, szintén nem az egész főnévi csoport van fókuszban (ez a mondat nem a *MIT vegyek?*, hanem a *HÁNY tojást vegyek?* kérdésre válaszol, s ezért ennek a levezetésében sem az $ő_i$ szintaktikai változót kellene használnunk). A (24a) mondat már nem alakítható át ilyen egyszerűen: a *Tíz TOJÁST végy!* hangsúlyozás legfeljebb metanyelvinek, korrekciós értelműnek fogadható el, nem egyenértékű a *TOJÁST végy tízet, ne mást!*-tal a szokásos használatban. Számunkra most éppen ez a típus érdekes. A *TOJÁST végy tízet!* és a *TOJÁST végy!* értelmezése annyira hasonló, hogy érdemesnek látszik szerkezetileg is analógnak tekinteni őket. Ezek szerint tehát az az_i F-be vitelekor hátramaradó $\emptyset$ determináns a Károly Sándor értelmében vett értelmező szerepét játssza — testetlen lévén azonban, nem egyezhet a köznévvel, mert nincs, ami hordozná a ragot. S megfordítva: felteszem, hogy a (24) típusú mondatoknak ugyanazzal a grammatikai eljárással kell létrejönniük, mint a (19)-féléknek.

Károly Sándor példái nemcsak azért fontosak számunkra, mert így a hátrahagyott $\emptyset$-t sikerült „megideologizálni", hanem azért is, mert így a

[12] A determinánsrendszer finomszerkezete pl. Verkuyl (1981) bonyolultabb formalizmusával lenne kezelhető.

„puszta főnév a fókuszban" problémaköre többé már nem a *Ø* determináns szeszélyének tűnik, hanem egy természetesnek nevezhető jelenségosztályt ölel fel.

A (24)-szerű mondatok azonban rávilágítanak egy súlyos problémára is. Az egyszerűség kedvéért tekintsük a kijelentő változatot:

(24)c. *TOJÁST vettem tízet.*

Emlékezzünk vissza arra, hogy (19) jelentését biztonságosan ki tudtuk fejezni az elsőrendű logika jól bevált eszközeivel — csak akkor kerültünk bajba, amikor a rendelkezésünkre álló részkifejezésekből egy ezzel egyenértékű másodrendű (tulajdonságszintű) értelmezést akartunk kialakítani. Mármost kifejezhető-e (24c) jelentése az elsőrendű logika eszközeivel?

Gondoljunk vissza a *KÖNYVET vásároltam* mondatra! Ennek az igazságát úgy ellenőrizhetjük, hogy egyenként, egymástól függetlenül megvizsgáljuk az univerzum elemeit, s mindig feltesszük a kérdést: megvásároltam-e az illető elemet („x-et")? — ha igen, könyvnek kell lennie. Ha egyetlen esetet is találunk, amelyben ez nem teljesül, a *KÖNYVET vásároltam* hamissága bebizonyosodott. Lényegében ugyanezt az eljárást követhetjük (22) esetében is (ez másodrendű formula ugyan, de egy elsőrendű állítást fogalmaz át csupán). A (24c) mondat igazságát már nem ellenőrizhetjük ezzel a módszerrel, hiszen (24c)-vel nem állítjuk, hogy tojáson kívül mást egyáltalán nem is vettem. A kérdésnek tehát most így kell hangzania: megvásároltam-e x-et és ugyanabból a fajtából, amilyen x, vettem-e mindjárt tízet? — x-től ugyanis csak ekkor követelhetjük meg, hogy tojás legyen. Az azonban, hogy a kérdésben az x-szel azonos fajtájú többi individuumra is tekintettel kell lennünk, jelzi, hogy az univerzum elemeit nem vizsgálhatjuk egymástól függetlenül. Ez pedig a szó szoros értelmében bizonyítja, hogy a *TOJÁST vettem tízet* típusú mondatok jelentését (szemben a Károly Sándortól is más csoportba sorolt *TOJÁST vettem, TÍZET*-tel) lehetetlen az elsőrendű logika eszközeivel kifejezni; „fajtákat", azaz tulajdonságokat is kezelő másodrendű logikára van szükség.

Ez még nem lenne baj; csakhogy (24c) jelentésének a körülírásakor nehézségekbe ütközünk. Mit tesz ugyanis az, hogy „ugyanolyan fajtájú dolog, amilyen x"? Minden individuumnak (individuális objektumnak) számtalan tulajdonsága van, számtalan „fajtába" beletartozik — melyiket vegyük figyelembe? A dilemmát jellemzendő gondoljuk meg, hogy (24c) elhangozhat egy olyan helyzetben, amikor a beszélő tíz tojást, öt rétest és öt indiánert vett. Igaznak vagy hamisnak tartjuk-e állítását? Ha így érvelünk: rétest is, indiánert is csak ötöt-ötöt vett, akkor igaznak. Ha azonban a réteseket és indiánereket egyaránt egyszerűen süteményeknek minősítjük — ami még csak nem is valószínűtlen —, akkor azt fogjuk mondani, hogy (24c) hamis, mert nemcsak tojást, süteményt is vettem tízet. Ez a példahelyzet két szempontból is érdekes. Egyfelől azért, mert a vázolt dilemma közvetlenül a mondatjelentéssel kapcsolatos intuíciónkat jellemzi. Másfelől pedig azért, mert ha ezt a ‚csak tojásból vettem tízet'-féle intuíciót megpróbáljuk valahogy formalizálni, akkor a 2.4-ből ismert (23a) sémához jutunk — azok a dolgok, amelyeknek a „fajtájából" vásároltam tízet, tojások. Így viszont a vázolt dilemma a már ismert kellemetlen módon oldódik

fel: nemcsak a *nem-tojás'* tulajdonságú megvásárolt dolgok lehetséges közös tulajdonságai jönnek számításba, hanem az összes megvásárolt dolog közös tulajdonságai is — azok is, amelyekben az univerzum többi elemével is osztoznak —, s végül oda vezet, hogy (24c) a szigorú értelemben csak akkor igaz, ha a világon nincs is egyéb, mint tojás. Ennek azonban (24c) jelentéséhez éppoly kevés köze van, mint (19) jelentéséhez annak a követelménynek, hogy csak könyvek lehessenek a világon.

Bár (24c) esetében a formalizálható probléma végső soron azonosnak bizonyul azzal a problémával, amely (19) általános értelmezési sémájának a megadásakor akadályként felmerült, változatlanul fennáll az a különbség, hogy (19) jelentését hitünk szerint ki tudtuk fejezni biztonságosan is, (24c) esetében viszont már az intuíciónk körülírása is problematikus. Bármilyen furcsa legyen is az, hogy olyan tisztességes, értelmes mondatokat, mint a (24)-beliek, ne tudjunk világosan explikálni, talán a *Ø*-ról az elváló testes determinánsra való áttéréskor történt valami megbocsáthatatlan. Lehetséges, hogy ha a „puszta főnévre" nem vonatkozik testes determináns, akkor mindig található biztonságos leírás — és a **2.4**-ben megkezdett grammatikai eljárásban van a hiba —, a (24) típusú mondatok pedig speciálisak, s rájuk merőben eltérő szabályok vonatkoznak.

Bizonyítható, hogy ez nem így van.

2.6. Elsőrendben kifejezhetetlen *Ø*-s mondatok

Eredeti mondattípusunkban hajszálra ugyanazok a problémák merülnek föl, mint az elváló testes determinánst tartalmazókban, amint megjelenik bennük — a kimerítő felsorolás hatókörén belül — például a *mindenki*.

Ismeretes [vö. Hunyadi (1981), Szabolcsi (1981a)], hogy a fókuszt megelőző nyomatékos *mindenki* nagyobb hatókörű a kimerítő felsorolásnál, az ige mögötti nyomatéktalan *mindenki* pedig kisebb hatókörű. (Ez a jelenség a főnévi csoportok fókuszálásakor még a fókuszban levő kvantor hatókörével való viszonnyal is kombinálódik; ettől elvonatkoztatandó, tulajdonneves példát használok.)

(27) *MINDENKI Máriát szereti.*

(28) *MÁRIÁT szereti mindenki.*

(27) szerint senki sem szeret mást, mint Máriát, (28) szerint Mária az egyetlen, akit mindenki szeret (ez a gyengébb állítás). Ugyanilyen jelentéskülönbség van (29) és (30) között is:

(29) *MINDENKI tojást vett.*

(30) *TOJÁST vett mindenki.*

Minket most (30) érdekel. Képzeljük el, hogy Piri beállít tojással és rétessel, Mari tojással és indiánerrel, Juli tojással és dobostortával, és így tovább. Igaz-e, hogy tojáson kívül mást nem vett mindenki? A (24c) mondat részletes tárgyalása után világos, hogy (30) nem fejezhető ki elsőrendben (pl.

érdektelen, hogy Piri mit vett, amíg nem tudjuk, hogy amilyen fajta dolgo-(ka)t ő vett, vettek-e a többiek is), és az is világos, hogy a *sütemény'* stb. tulajdonságok figyelembe vétele (30)-at a vázolt helyzetben biztosan hamisnak minősíti.

Ez a példa rádöbbent arra is, hogy a *KÖNYVET vásároltam* párját, a *KÖNYVET nem vásároltam* mondatot — a (23a) séma nyilvánvaló kudarca miatt — nem néztük meg közelebbről. Mit állít ez a mondat? Egyfelől azt, hogy könyvet egyet sem vásároltam (ez kifejezhető elsőrendben), másfelől azt, hogy minden mást viszont vettem. A „minden más" azonban csak fajtákra (tulajdonságokra) vonatkozhat — e mondat igazsága nem követeli meg, hogy pl. minden füzetet megvettem légyen, csak azt, hogy vettem légyen legalább egy füzetet. Ez már az ismerős gondolatmenet; ha az univerzum elemeit egyáltalán meg tudjuk különböztetni egymástól, akkor mindegyiküknek kell lennie legalább egy csak rá jellemző tulajdonságának — ha pedig ezt figyelembe vesszük (márpedig k ö t e l e z ő figyelembe vennünk), akkor oda jutunk vissza, hogy (20) a szigorú értelemben csak akkor lehet igaz, ha minden egyes objektumot, amely nem könyv, mégiscsak megvettem. Ennek a mondatnak a jelentése tehát épp olyan ellentmondásosnak, homályosnak bizonyul, mint a *TOJÁST vettem tízet*-é és a *TOJÁST vett mindenki*-é.

Foglaljuk össze a tapasztalatokat! **2.4**-ben minden addigi feltevéssel összhangban levőnek látszott az az eljárás, hogy a *KÖNYVET vásároltam* típusú mondatok F pozíciójába csak a köznevet, a tulajdonságjelölőt helyezzük. Ez a választás e mondatok jelentésének másodrendű formában való kifejezésére kényszerített bennünket. A másodrendű átfogalmazás szükségessége önmagában még nem baj: a grammatikában általában és a főnévi csoportok fókuszálásakor speciálisan is az a helyzet, hogy az ilyen átfogalmazás nem értelmezi át a világos, elsőrendű logikában is kifejezhető mondatokat. Itt azonban az történt, hogy a feltételezett grammatikai eljárás által rendelkezésünkre bocsátott részkifejezésekből nem tudtunk az elsőrendűvel ekvivalens másodrendű kifejezést gyártani, sőt a felmerülő értelmezési séma abszurdnak nevezhető követelményt állított fel a vizsgált mondat igazságával szemben. Ez a tény az egész javaslat ésszerűségét megkérdőjelezte.

2.5-ben kitűnt, hogy a *TOJÁST vettem tízet* jelentése biztosan nem fejezhető ki elsőrendben, továbbá, hogy a rá vonatkozó intuíciónk ellentmondásos, mi több, csak azon az „abszurd" módon formalizálható, ahogyan a javasolt eljárás a *KÖNYVET vásároltam*-ot kénytelen volt kezelni. Mivel azonban e két mondat(típus) szerkezeti analógiája nem közhely, hanem a javasolt eljárás függvénye, (24c) problémái nem szolgáltattak (19)-re nézve is megtámadhatatlan bizonyítékot. Az viszont már kétségtelen, hogy koherens grammatika nem kezelheti a „puszta főnév" fókuszos mondatokat gyökeresen másként aszerint, hogy alanyuk *én* vagy *mindenki*, illetve aszerint, hogy van-e bennük igetagadás. A most vizsgált *TOJÁST vett mindenki* és *KÖNYVET nem vásároltam*-nak a *TOJÁST vettem tízet*-vel azonos problémái tehát már egyértelművé teszik, hogy a másodrendűség és a vele kapcsolatos „abszurditás" nem a javasolt eljárás esztelen terméke, hanem a „puszta főnév" fókuszálását á l t a l á n o s a n jellemzi. Hiába kreálnánk tehát olyan szabálysort, amely a (19) egyértelmű elsőrendű értelmezését kiadná, az nem lehetne alkalmas e mondat nyilvánvaló rokonainak a kezelésére, azaz, nem lenne beilleszthető a grammatika egészébe. (19) elsőrendű

volta látszat, s az, hogy ez a látszat egyáltalán felmerülhet, speciális eset. Ezt neveztem a címben az elsőrendű predikátumkalkulus csapdájának.

2.7. Relevancia és kontextushoz kötöttség

A feladat most az, hogy a **2.4**-ben megkezdett eljárást tiszteletben tartva megkíséreljük az általános értelmezési séma nem kívánatos, „abszurd" következményeit kiküszöbölni.

Nézzük először a most már paradigmatikusnak tekinthető *TOJÁST vettem tízet* mondatot. A rá vonatkozó intuíciónk körvonalazása azért volt nehéz, mert meg tudtunk adni egy olyan helyzetet (helyzettípust), amelyet lehetett úgy is szemlélni, hogy a mondat igaz legyen benne, meg úgy is, hogy a mondat hamisnak bizonyuljon. A mondatok igazságának hasonló „viszonylagosságát" figyelhetjük meg a főnévi csoportok fókuszálásakor is. A *Tegnap Máriát láttam a körúton* mondat a szigorú értelemben csak akkor igaz, ha Márián kívül senkit sem láttam ; de persze úgy értjük, hogy akkor igaz, ha a beszédhelyzet szempontjából releváns személyek közül csak Máriát láttam. A releváns személyek körét, bár helyzetről helyzetre változhat, mindig egyértelműen meg lehetne adni. Az egyértelműséget az teszi lehetővé, hogy az univerzum elemei egyediek. Egyediek abban az értelemben, hogy sem elvenni nem lehet belőlük (nincsenek „részindividuumok"), sem egyesíteni nem lehet őket egymással úgy, hogy még mindig individuumot s ne már halmazt kapjunk ; más szóval, nincsenek „individuumokat szülő" halmazelméleti műveletek. Ennek most az a következménye, hogy a főnévi csoport fókuszú mondatok kontextus-függősége, ha pragmatikailag nyilvánvaló is, a tiszta szemantika szintjén „letagadható" : a tárgyalási univerzumot eleve azonosíthatjuk az éppen releváns személyek körével (és az ilyen mondatok mindig leírhatók úgy, hogy igazságuk összeegyeztethető legyen az F-ben megnevezettől különböző releváns személyek létezésével is).

Mármost a „puszta főnév" fókuszú mondatok intuitíve korrekt értelmezése szerintem az, hogy 'a beszédhelyzet szempontjából releváns tulajdonságok közül az F-ben megnevezett az egyetlen, amelyre a mondatban állítottak teljesülnek'. Az ilyen mondatok használatakor a relevánsnak tekintett tulajdonságokat egyedítjük: nem veszünk tudomást arról, hogy a terjedelmük átfedésben lehet más tulajdonságok terjedelmével. A releváns tulajdonságok metszetei nem feltétlenül alkotnak releváns tulajdonságot, és a releváns tulajdonságok uniói sem feltétlenül relevánsak (a relevancia nem Boole-szerű). Mivel azonban a halmazelméletben a tulajdonságok éppen nem egyediek (a metszet és az unió képzése, amelyek „tulajdonságokat szülő" műveletek, a definitív alapműveletek közé tartozik), a szokásos apparátus nem alkalmas az ilyen mondatok kezelésére. Ez persze nem azt jelenti, hogy e mondatok kezelhetetlenek — de megköveteli, hogy a zavart okozó műveletek elvégzésének lehetőségét explicite kizárjuk. Azt fogom mondani tehát, hogy egy „puszta főnév" fókuszú mondat igazságát nem az univerzumon megadható összes tulajdonsággal, hanem csak egy rögzített tulajdonságcsoport tagjaival szembesítve kell ellenőrizni. Ez más szóval azt jelenti, hogy a „puszta

főnév" fókuszú mondatok kontextus-függősége nemcsak pragmatikailag nyilvánvaló, de a tiszta szemantika szintjén is: intuíciónkat megközelítő értelmezést kizárólag a kontextus-függőség tudomásul vételével tulajdoníthatunk nekik.[13]

Mielőtt a (21)-es szabály értelmezését megadnánk, érdemes áttekinteni a mostani javaslat következményeit. A rögzített tulajdonságcsoport azt képviseli, hogy az adott beszédhelyzetben milyen szembeállításokat tekintünk relevánsnak. Természetesen még így is adódhatnak problematikus esetek. A rögzítés ugyanis csak azt zárja ki, hogy a „puszta főnév" fókuszú mondatok igazságának ellenőrzésekor k ö t e l e z ő legyen figyelembe vennünk azokat az átfedő tulajdonságokat, amelyeket irrelevánsnak tartunk (pl. a **2.5**-ben tárgyalt egyik helyzetben a *sütemény'* tulajdonságot). Azt azonban elvben nem zárhatjuk ki, hogy a beszélők eleve átfedésben levő tulajdonságokat tartsanak egyidejűleg relevánsnak; ilyenkor persze a mondat menthetetlenül hamisnak bizonyulhat. Az ilyen helyzetek létrejötte azonban legalábbis ritka. Nem érdektelen észrevenni, hogy a természetes nyelvi m e l l é r e n d e l é s sem nagyon tolerálja az átfedéseket. A *Vettem egy süteményt és egy indiánert* mondatot akkor fogadjuk el értelmesnek, ha feltesszük, hogy a beszélő szerint az indiáner nem sütemény, s a *Bejött két mérnök és két orvos* mondatból is négy személy bejövetelére szoktunk következtetni (kizárva pl. azt az esetet, hogy hárman jöttek be, de egyiküknek két diplomája is volt), vö. Kiefer (1976). Azt tehát általában feltehetjük, hogy a releváns tulajdonságok terjedelme tényleg diszjunkt. Azt viszont megengedhetjük, hogy a releváns tulajdonságok együttes terjedelme ne fedje le az univerzumot. Ennek az előnye a látszólag elsőrendű esetek kezelésekor is nyilvánvaló: a *KÖNYVET vásároltam* mondatot a szokásos használatban nem feltétlenül tekintjük hamisnak, ha a beszélő mellékesen vásárolt egy villamosjegyet is. Most a villamosjegy vásárlásától relevancia hiányában könnyen eltekinthetünk; az elsőrendű (19') igazsága azonban ezzel csak akkor lenne összeegyeztethető, ha a kérdéses villamosjegyet eleve kirekesztenénk a tárgyalási univerzumból.

Mindezeknek a feltevéseknek a birtokában már befejezhetjük a **2.4**-ben megkezdett fókuszálási eljárást:

(21) Szintaxis: egy AZ_i-t tartalmazó α kifejezésben AZ_i-t a β köznévre cseréljük;
Szemantika: ha α értelmezése α', β értelmezése β', akkor a cserével kapott mondat jelentését a következő egyenlőség írja le:
$\alpha' = \lambda P_i[P_i = \beta']$, ahol P_i egy rögzített tulajdonságcsoport tagjain fut.

Mivel intenzionális olvasatokkal most nem foglalkozunk, a $P_i = \beta'$ egyszerűen így értendő: a P_i tulajdonság terjedelme azonos a β' tulajdonság terjedelmével.

Illusztrációképpen megadjuk a tárgyalt példamondatok értelmezését:

[13] Ennek következtében a főnévi csoport fókuszú mondatokat is érdemes úgy kezelni, hogy nem a tárgyalási univerzumot változtatjuk állandóan, hanem az δ_i-nek megfelelő változót futtatjuk a kontextustól függően releváns individuumokon.

(19) *KÖNYVET vásároltam Ø*:
$\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt'}(x)(\text{én})] = \lambda P_1[P_1 = \text{könyv'}]$

(20) *KÖNYVET nem vásároltam Ø*:
$\lambda P_1 \neg \exists x[P_1(x) \wedge \text{vásárolt'}(x)(\text{én})] = \lambda P_1[P_1 = \text{könyv'}]$

(24) *TOJÁST vettem tízet:*
$\lambda P_1 \exists x_1 \exists x_2 \ldots \exists x_{10}[(x_1 \neq x_2 \neq \ldots \neq x_{10}) \wedge P_1(x_1) \wedge P_1(x_2) \wedge \ldots$
$\ldots \wedge P_1(x_{10}) \wedge \text{vásárolt'}(x_1)(\text{én}) \wedge \text{vásárolt'}(x_2)(\text{én}) \wedge \ldots \wedge \text{vásárolt'}(x_{10})(\text{én})] = \lambda P_1[P_1 = \text{tojás'}]$

(29) *MINDENKI tojást vett Ø*:
$\forall y[\text{ember'}(y) \rightarrow (\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vett'}(x)(y)] = \lambda P_1[P_1 = \text{tojás'}])]$

(30) *TOJÁST vett mindenki Ø*:
$\lambda P_1 \forall y[\text{ember'}(y) \rightarrow \exists x[P_1(x) \wedge \text{vett'}(x)(y)]] = \lambda P_1[P_1 = \text{tojás'}]$

Ezen esetek kombinációi pedig az α változtatásával automatikusan nyerhetők.

2.8. A köznevek mellérendelése

A releváns tulajdonságcsoportról szólva említettem a mellérendelést; ennek hátterében az állt, hogy ha például a *könyv'*, *toll'* és *ceruza'* hármasa alkotja a releváns csoportot, akkor a (20)-szal kifejezett állítást egyenértékűnek tartjuk (31)-gyel:

(20) *KÖNYVET nem vettem.*

(31) *TOLLAT és CERUZÁT vettem.*

Ez az utóbbi példamondat rávilágít arra, hogy még nem világos, hogyan kell kezelni ilyenkor a fókuszbeli mellérendelést. Előrebocsátom, hogy ennek kezeléséhez csupán technikai módosításra lesz szükség.

(31)-nek a támpontul szolgáló elsőrendű ábrázolása ez lehet:

(31') $\forall x[\text{vett'}(x)(\text{én}) \rightarrow (\text{toll'}(x) \vee \text{ceruza'}(x))] \wedge \exists x[\text{toll'}(x) \wedge$
$\wedge \text{vett'}(x)(\text{én})] \wedge \exists x[\text{ceruza'}(x) \wedge \text{vett'}(x)(\text{én})]$

Első pillantásra azt gondolnánk, hogy mivel (31)-ben két tulajdonság is meg van nevezve a fókuszban, e mondat előállításakor két különböző köznévi értékű változót is be kell vezetnünk. Eszerint a kiinduló állapot ilyesféle lehetne:

(32) *vettem Ø az_1-t és Ø az_2-t*:
$\exists x \exists y[P_1(x) \wedge P_2(y) \wedge \text{vett'}(x)(\text{én}) \wedge \text{vett'}(y)(\text{én})]$

Ezzel az elképzeléssel az egyik szembeötlő baj az, hogy mivel az_1 és az_2 nem alkot folyamatos összetevőt (32)-ben, fókuszba vitelük szintaktikai művele-

tét nehéz vagy lehetetlen megadni. A másik baj pedig az, hogy ha (32)-t vennénk alapul, elveszítenénk a kiegészítendő kérdésekkel való rendszeres megfelelést. (31) kétségkívül a *Mit* [= *miféle dolgot*] *vettem?* kérdésre felel, amely közömbös azzal szemben, hogy a válaszban hány tulajdonság lesz megnevezve, s így logikai formája — az előzőekkel összhangban — csak ez lehet:

(33) *Mit vettem?*: $\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vett}'(x)(\text{én})]$

Mivel (33) egyetlen tulajdonság-változót tartalmaz, a *toll* és *ceruza* köznevek konjunkciójáról is gondoskodnunk kell.

A nehézséget nem egyszerűen az jelenti, hogy Montague (1974)-ben és ismert kiterjesztéseiben nincs köznév-mellérendelő szabály, hanem az is, hogy nem magától értetődő, mit is kell egy ilyen szabálynak produkálnia. Az első ötlet az lehetne, hogy — az *és* természetének megfelelően — a két köznév konjunkciója az általuk jelölt tulajdonságok metszetét kell hogy adja (vö. *Péter magas és kövér* — egyszerre magas is, kövér is). A *toll és ceruza* azonban nem jelentheti azt, hogy olyan objektumokról van szó, amelyek egyszerre tollak is, ceruzák is — (31)-gyel nem azt mondjuk, hogy kizárólag ilyen „tollceruzákat" vettem.

Az analógia kedvéért érdemes visszatekinteni a tulajdonnevek mellérendelésére. A *Péter és Pál* értelmezése nem az volt, hogy 'olyan személy, aki Péter is, Pál is', hanem ez: 'olyan tulajdonságok halmaza, amelyekkel Péter is, Pál is rendelkezik'. Továbbá, a *PÉTER és PÁL énekel* elsőrendű értelmezésében ez a konjunkció „átváltozott" diszjunkcióvá:

(15)a. *Péter és Pál*: $\lambda P[P(\text{péter}') \wedge P(\text{pál}')]$
b. *PÉTER és PÁL énekel*: $\forall x[\text{énekel}'(x) \leftrightarrow (x = \text{péter}' \vee x = \text{pál}')]$

Valami hasonló történik a most vizsgált esetben is: a fókuszban a két köznév *és*-sel van összekapcsolva, de a fókuszos mondat elsőrendű ábrázolása azt mondja, hogy minden általam vett dolog v a g y toll, v a g y ceruza.

A tulajdonnevek esetében a dolgunkat megkönnyítette az, hogy már eleve megkülönböztettük a *Péter* szó j e l ö l e t é t — a *péter'* individuumot — és é r t e l m e z é s é t — a tulajdonsághalmazt. Így a mellérendeléskor nem volt nehéz elkerülni az 'olyan individuum, aki *péter'*-vel is, *pál'*-vel is azonos' értelmezést. A köznevek esetében azonban nem áll rendelkezésünkre ilyen megkülönböztetés.

Ez a megkülönböztetés megtehető, ha a köznév és a determináns szintaktikai viszonyát megfordítjuk: nem az *egy*-et tekintjük olyan függvénykifejezésnek, amely például a *toll* argumentumra az *egy toll* értéket veszi föl, hanem a *toll*-at tekintjük olyan függvénykifejezésnek, amely például az *egy* argumentumra az *egy toll* értéket veszi föl:

(34)a. *toll*: $\lambda D[D(\text{toll}')]$
b. *egy*: $\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]]$
c. *egy toll*: $\lambda D[D(\text{toll}')](\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]])$

Itt *D* olyan változó, amely determinánsok értelmezésein fut. A determinánsok értelmezése mit sem változik (vö. (34b) azonos (7a)-val). Az **1.2**-ben ismertetett, a lambdára vonatkozó konvenció alapján pedig az *egy toll*

értelmezése (34c) szerint pontosan ugyanaz lesz, amit eddig is feltételeztünk: $\lambda P \exists x[toll'(x) \wedge P(x)]$. A konjunkciómentes esetekben tehát ez a „trükk" semmiféle eltérést nem okoz — ez kedvező, hiszen az *egy toll*, *Ø toll* stb. értelmezésén nem is akartunk változtatni. Lehetővé válik viszont a köznév-konjunkció ésszerű értelmezése: (35a) a *Ø* argumentumra ugyanazt az értéket fogja fölvenni, mintha a *Ø toll* és *Ø ceruza* főnévi csoportok mellérendelését végeztük volna el:

(35)a. *toll és ceruza*: $\lambda D[D(toll') \wedge D(ceruza')]$
b. *Ø*: $\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]]$
c. *Ø toll és ceruza*: $\lambda D[D(toll') \wedge D(ceruza')](\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge \wedge P(x)]])$

Érdemes lépésenként is kiírni azokat az egyenértékű átalakításokat, amelyeket (35c)-n végezhetünk:[14]

(36)a. $\lambda D[D(toll') \wedge D(ceruza')](\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]])$
b. $\lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]](toll') \wedge \lambda Q[\lambda P \exists x[Q(x) \wedge P(x)]](ceruza')$
c. $\lambda P \exists x[toll'(x) \wedge P(x)] \wedge \lambda P \exists x[ceruza'(x) \wedge P(x)]$
d. $\lambda P[\exists x[toll'(x) \wedge P(x)] \wedge \exists x[ceruza'(x) \wedge P(x)]]$

Így (36d) már szemléletesen jelöli azon tulajdonságok halmazát, amelyekkel legalább egy toll is és legalább egy ceruza is rendelkezik. Nyilvánvaló, hogy a *toll'* és *ceruza'* tulajdonságok terjedelmének diszjunkt volta ezt a halmazt nem teszi üressé: könnyen beletartozhatnak például a *nálam van'*, *olcsón kapható'*, *létező dolog'* stb. tulajdonságok.

Mivel a most elvégzett változtatás a köznév + determináns egység belügye, a *Ø* az_i a mondatba már ugyanúgy fog beleépülni, mint korábban. A *TOLLAT és CERUZÁT vettem* mondat fókusz-kitöltés előtti két lépése tehát az eddigiekkel azonos lesz:

(31)a. *vettem Ø* az_1*-t*: $\exists x[P_1(x) \wedge vett'(x)(én)]$
b. AZ_1*-t vettem Ø*: $\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge vett'(x)(én)]$

A fókusz-kitöltő szabályt most úgy kell megfogalmaznunk, hogy egyformán jól működjön akkor is, ha egyetlen köznevet, s akkor is, ha köznevek konjunkcióját akarjuk AZ_i helyébe tenni. Ehhez érdemes ismét visszatekinteni a főnévi csoportok **2.2**-beli fókuszálására. Mint a 9. jegyzetben említettem, a (13) szabály értelmezését sokkal egyszerűbben is meg lehetne fogalmazni, ha nem kellene gondoskodni az *egy fiú*-szerű határozatlan főnévi csoportok fókuszálásáról is. Mivel az egyedített — rögzített tulajdonságcsoportból vett — tulajdonságok már a tulajdonnevekhez hasonlóak, a most adandó szabály értelmezése a 9. jegyzet (iv) szabályának analogonja lehet:

(37) Szintaxis: egy AZ_i-t tartalmazó α kifejezésben AZ_i-t a β köznévre (köznév-konjunkcióra) cseréljük;

[14] Bár Montague csak mondatokra definiálja a konjunkciót, a függvények közül a karakterisztikus függvényekre (mint pl. *D(toll')* és *D(ceruza')*) a definíció biztonságosan kiterjeszthető: két karakterisztikus függvény konjunkciója a nekik megfelelő halmazok metszetének karakterisztikus függvénye.

Szemantika: ha α értelmezése α', β értelmezése β', akkor a cserével kapott mondat jelentését a következő egyenlőség írja le:
$\alpha' = \lambda P_i[\forall C \forall R[\beta'(C)(R) \rightarrow C(P_i)(R)]]$, ahol P_i egy rögzített tulajdonságcsoport tagjain fut.

(31)c. *TOLLAT és CERUZÁT vettem* $\emptyset$:
$\lambda P_1 \exists x[P_1(x) \wedge \text{vett}'(x)(\text{én})] =$
$= \lambda P_1[\forall C \forall R[\lambda D[D(\text{toll}') \wedge D(\text{ceruza}')](C)(R) \rightarrow C(P_1)(R)]]$,
azaz az egyenlőség jobb oldala szerint:
$= \lambda P_1[\forall C \forall R[(C(\text{toll}')(R) \wedge C(\text{ceruza}')(R)) \rightarrow C(P_1)(R)]]$.

Itt C — akárcsak D — determinánsok értelmezésein, R pedig tulajdonságokon futó változó. (31c) jobb oldala például azt követeli meg, hogy ha igaz az, hogy *Eltűnt három toll és eltűnt három ceruza*, akkor igaz legyen ez is: *Eltűnt három* P_1 *tulajdonságú dolog*. Tetszőleges C „mennyiségre" és tetszőleges R „állítmányra" ez a kívánalom akkor és csak akkor teljesül biztosan, ha P_1 a *toll'* vagy a *ceruza'* tulajdonság. (31c) így valóban azt mondja, hogy az általam megvett dolgok között csak a *toll'* és a *ceruza'* releváns tulajdonságok vannak képviselve, és ezek képviselve is vannak, vö. (31'). Azt már könnyű belátni, hogy a (37)-beli séma az egyszerű köznevek fókuszálását sem értelmezi át: a jobb oldal ilyenkor pontosan azt kívánja meg, hogy P_i terjedelme azonos legyen β'-ével, vö. (21).

Az a tény, hogy a köznév-mellérendelő szabályra és ennek következtében a főnévi csoport belső függvény-argumentum szerkezetének a megfordítására a (31)-féle mondatok leírásához szükségünk van, s hogy ez a változtatás, mint láttuk, máshol sem okozhat bajt, már elégségesen motiválja e változtatásnak a grammatikába való belefoglalását. Kérdés azonban, hogy e változtatásra valóban nem lehet máskor is s z ü k s é g? Azt hiszem, hogy lehet. A (38)-as mondatokban a determináns nemcsak az őt közvetlenül követő köznévre, hanem az *és*-sel kapcsoltra is vonatkozik:

(38)a. *A boltos rábeszélésére megvettem két tükröt és ingaórát.*
b. *Péter okozta a legtöbb örömet és csalódást szüleinek.*

Hacsak nem akarjuk azt mondani, hogy a determináns a mellérendelés második tagján is ott volt, de „törlődött", a 'két tükröt és két ingaórát', illetve az 'a legtöbb örömet és a legtöbb csalódást' értelmezést csak úgy tudjuk a meglevő összetevőkből előállítani, ha — a (35)-ben bemutatott módon — először a köznevek konjunkcióját hozzuk létre, s ezt kapcsoljuk össze a determinánssal, amely azután a függvényalkalmazás során a konjunkció mindkét tagjához hozzárendelődik.

3. Összefoglalás

Tekintsünk végig röviden a dolgozat gondolatmenetén! **2.1**-ben a mondatrész szerepét betöltő „puszta főnevet" ige mögötti, neutrális helyzetben vizsgáltam, és azt a munkahipotézist állítottam fel, hogy a PF $\emptyset$ determinánst tartalmaz, és azon kívül, hogy „mindig kisebb hatókörű" (ti. nonspecifikus), az *egy* determinánsú főnévi csoportokkal azonosan kezelendő.

Az első paradoxon akkor lépett fel, amikor fény derült a *KÖNYVET (nem) vásároltam*-szerű mondatok létezésére: a fókuszba ugyanis — az eddigelé tapasztalatilag is igazolódó elméleti predikció szerint — nem kerülhet olyan főnévi csoport, amelynek kvantora például a tagadásnál inherensen kisebb hatókörű (**2.2.**). A jelentések vizsgálata azt sugallta azonban, hogy csupán látszólagos ellenpéldákkal van dolgunk: a fenti mondatok fókuszába nem a teljes *Ø könyvet* főnévi csoport kerül, hanem csak annak köznévi része, s a *Ø* determináns hátramarad. Így már összeegyeztethetővé váltak a *Ø* determinánsra és a főnévi csoportok fókuszálására vonatkozó korábbi megállapítások. Ezért a megoldásért azonban újabb paradoxonnal fizettünk: a most adódó másodrendű (tulajdonságszintű) grammatikai levezetés nem tudta visszaadni a *KÖNYVET vásároltam* elvárt elsőrendű predikátumkalkulusbeli értelmezését (**2.3.** és **2.4.**). Magyarázatra szorult az is, hogy a köznév miként válhat el a determinánsától: erre válaszolva a fenti esetet a Károly Sándortól tárgyalt, szünet nélkül ejtett, partitív árnyalatú értelmezői szerkezettípusba soroltam. Kitűnt mármost, hogy a *KÖNYVET vásároltam* közvetlen rokonainak *(TOJÁST vettem tízet, TOJÁST vett mindenki, KÖNYVET nem vásároltam)* a jelentése biztosan nem fejezhető ki elsőrendben: a kiinduló példa megtévesztően speciális volt, s a másodrendű levezetés a hiteles. Ugyanakkor viszont a most már általánosnak tekintett tulajdonságszintű értelmezések intuitíve ingatagnak, formálisan pedig abszurd módon sokat követelőnek bizonyultak (**2.5.** és **2.6.**). Ezt a paradoxont az a felismerés oldotta fel, hogy a „puszta főnév" — tulajdonság-jelölő — fókuszos mondatok lényegileg kontextushoz kötöttek: nemcsak a pragmatika, de a szemantika szintjén sem írhatók le egy éppen releváns tulajdonságcsoporthoz való viszonyítás nélkül (**2.7.**). Végül pedig a köznevek mellérendelésének a problémáját kellett megoldani oly módon, hogy a köznevek konjunkciója ne az általuk jelölt tulajdonságok metszetét jelölje (**2.8.**).

Alapkérdésem mindvégig az volt, hogy mit jelentenek anyanyelvemnek egyes nap mint nap használt mondatai. Ha ezt a kérdést — legalább az adott elvonatkoztatási szinten — sikerült meggyőzően megválaszolnom, a válaszhoz vezető út bemutatása egyszersmind a szintaxis és a szemantika párhuzamos leírásának a heurisztikus értékét is illusztrálhatja.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Irodalom

Groenendijk, J.—Janssen, T.—Stokhof, M., szerk.: *Formal Methods in the Study of Language* (Amsterdam, 1981).

Hausser, R., Scope ambiguity and scope restrictions in Montague Grammar: *Amsterdam Papers in Formal Grammar* 1. (Groenendijk, J.—Stokhof, M., szerk., Amsterdam, 1976) 95—132.

—, Surface compositionality and the semantics of mood: *Speech Act Theory and Pragmatics.* (Searle, J.—Kiefer, F.—Bierwisch, M., szerk., Dordrecht, 1980).

Hunyadi László: *A nyelvi polaritás kifejezése a magyarban* (kandidátusi disszertáció, 1981).

Károly Sándor: *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban. Nyelvtudományi Értekezések* 16. (Budapest, 1958).

Kicska Emil, Hangsúly és szórend: *Magyar Nyelvőr* 19. 6—18, 153—158, 203—209, 390—396, 433—441 (1890); 20. 292—299, 337—345, 385—394, 433—445, 481—492 (1891).
Kiefer Ferenc: *Emphasis and Word Order in Hungarian* (Bloomington, 1967).
—, A szövegelmélet grammatikai indokoltságáról: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* 11. (Telegdi Zs.—Szépe Gy., szerk., Budapest, 1976) 197—222.
É. Kiss Katalin, A magyar mondatok egy szintaktikai modellje: *Nyelvtudományi Közlemények* 80. 261—286 (1978).
—, Structural relations in Hungarian, a „free" word order language: *Linguistic Inquiry* 12. 185—214 (1981).
May, R.: *The Grammar of Quantification* (M. I. T. disszertáció, 1977).
Montague, R., The proper treatment of quantification in ordinary English: *Formal Philosophy.* (Thomason, R., szerk., New Haven, 1974) 247—271.
Ruzsa Imre, szerk.: *Modális és intenzionális logika. A filozófia időszerű kérdései* 42. (Budapest, 1980).
—: Klasszikus, modális és intenzionális logika (Budapest, 1984).
Szabolcsi Anna, Megjegyzések a Montague-grammatikáról: *Nyelvtudományi Közlemények* 79. (1977) 157—176.
—, Az aktuális mondattagolás szemantikájához: *Nyelvtudományi Közlemények* 82. (1980) 59—83.
—, The semantics of topic-focus articulation: Groenendijk et al. 1981, 513—541 (= Szabolcsi 1981a).
—, Compositionality in focus: *Folia Linguistica* 15. 141—162. (1981b).
—, The possessive construction in Hungarian: *Acta Linguistica* 31. 261—289. (1981c)
Verkuyl, H., Numerals and quantifiers in $\bar{X}$-syntax and their semantic interpretation: Groenendijk et al. 1981, 567—599.

SZEMLE

Albert Sándor—Pálfy Miklós

SMIL Journal of Linguistic Calculus 1978: 3—4., 1979: 1—2.

Stockholm, Skriptor

Mint M. Gross előszavából is kiderül, ez a két kötet olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyekből képet kaphatunk a Laboratoire d'Automatique Documentaire et Linguistique (Université Paris — 7) munkájáról, s ennek a munkának az eredményeiről is.

Mind a hagyományos, mind a generatív megközelítés néhány kiválasztott példa segítségével vizsgál jelenségeket, s ad meg szabályokat, ezek a szabályok azonban általában nem tartalmaznak felvilágosítást a kérdéses szerkezet használati lehetőségeit illetően. A bizonytalanság csak akkor tűnik el, ha ismerjük a szerkezetekhez kötődő lexikai egységek disztribúcióját is. Többek között ezért is tűzték ki célul a L. A. D. L. kutatói egy francia, s újabban egy olasz igei „lexicon-grammar" (azaz: mintegy 7000 ige — mint lexikai egység — teljes mondattani disztribúciója) összeállítását. Ebben diszjunkt osztályokba sorolva találhatjuk meg a mátrix-szerűen elrendezett alakokat; sorokban a lexikai egységeket, oszlopokban pedig az ezeknek megfelelő disztribúciós tulajdonságokat. Az így elrendezett adathalmaz további kutatások alapja lehet, s a számítógépes feldolgozást is megkönnyíti.

A szóban forgó kutatási módszert az első kötet élén álló tanulmány mutatja be. J. P. Boons, A. Guillet és Ch. Leclère (Remarks on the Principles and the Goals of the Syntactic Tables of Lexical Elements) kimondja: a L. A. D. L. munkája arra irányul, hogy a mondattani szerkezeteket s a köztük fennálló kapcsolatrendszert a lexikális elemek segítségével határozza meg, attól függően, hogy ezek az elemek lehetővé teszik-e, illetve kizárják-e a kérdéses struktúrákat.

A tanulmány gondolatmenete a legelterjedtebb francia szótárak kritikájából indul ki. Ezek a szócikkekben található definíció után általában példamondatokat tartalmaznak. Ebből következik (s ez a tény jól ismert a kétnyelvű szótárakból), hogy a szótár szintaktikai információinak értéke nagy mértékben függ a példamondatok számától. Különösen zavaró lehet ez olyan esetekben — s ezek nem ritkák —, amikor a grammatikai kategóriákat vagy stiláris árnyalatokat pontatlanul vagy önkényesen adja meg a szótár. Így pl. nehezen érthető, hogy ha a Petit Robert értelmező szótár az *Il élimine mal* 'Rossz a kiválasztása' mondatban az *éliminer* 'kiválaszt' (fiziológiai értelemben) igét tárgyasnak tekinti, de ún. abszolút használatban (tehát az egyébként lehetséges tárgyi bővítmény nélkül), akkor miért nem kezeli ugyanígy a *pousser* 'tol, lök' igét a *Voyons, ne poussez pas* 'Ne tolakodjon' mondatban, s miért beszél ebben az esetben (a tárgyas mellett) egy tárgyatlan *pousser* igéről. A pontatlanság egyéb téren is feltűnő: az *abonder, foisonner, fourmiller, grouiller, pulluler, regorger* (valamennyi jelentése: 'bővelkedik, gazdag valamiben') igék mindegyike két szerkezetben is használatos, pl.: (a) *Les céréales foisonnent dans cette plaine* 'A gabona bőven terem ezen a síkságon' és

(b) *Cette plaine foisonne (de + en) céréales* 'Ez a síkság bővelkedik gabonafélékben'. A Dictionnaire du français contemporain (DFC) értelmező szótár az (a) szerkezetet *regorger* kivételével az összes igével megadja. A *regorger* ilyen használata csak a Petit Robert-ben van meg. A locativus jellegű bővítményt egy esetben sem találjuk meg J. és J.-P. Caput: Le dictionnaire des verbes français című művében. További példa: A (b) szerkezetet *de* prepozícióval egyetlen szótár sem említi meg a *pulluler* igével kapcsolatban [pl.: (a) *Les serpents venimeux pullulent dans ce parc* 'A mérges kígyók hemzsegnek ebben a parkban' (b) *Ce parc pullule (de + en) serpents venimeux* 'Ez a park hemzseg a mérges kígyóktól'; az *abonder* igével kapcsolatban ugyanezt a szerkezetet csak a Petit Robert és a Trésor de la langue française c. szótár említi meg].

A különböző struktúrák közötti kapcsolatokat nem lehet feltárni és meghatározni a releváns adatok rendszeres vizsgálata nélkül. Ehhez azonban három szempont figyelembe vétele szükséges: 1) A rendszeres vizsgálat szükségszerűen transzformációs jellegű. A munka leíró jellege és nagysága nem teszi lehetővé a mondattani és a lexikai viszonyok közötti különbségtételt, azaz a Chomsky-féle standard elmélet értelmében vett opcionális transzformációk és a lexikai redundanciaszabályok közötti differenciálást. 2) Mivel a módszer lényegében transzformációs, a leírás során nem szabad az adott korpuszokhoz mereven ragaszkodni. 3) Ami ennek a munkának és a lexikográfiának a kapcsolatát illeti, a következőképpen foglalható össze: a szótár célja a lexikai elemek és használatuk definiálása. A tanulmányban ismertetett kutatás során a lexikai elemek olyan eszközként szerepelnek, amelyek segítségével egy nyelv szintaktikai struktúrái közötti összefüggésrendszer írható le. Ez a leírás a cél. A disztribúciós táblázatokban szereplő információkat jól hasznosíthatja a lexikográfus, de ezek a táblázatok a sajátságos lexikográfiai eljárásokat nem helyettesíthetik.

A következő tanulmányban A. Elia (A Class of Italian Verbs which Admit a Subject Complement and a Human Direct Object) a L. A. D. L. munkáját gyakorlati elemzéssel mutatja be. Azokat az igéket vizsgálja, amelyekkel *che* kötőszós alanyi mellékmondat és [+ hum] szemantikai jeggyel rendelkező nominális tárgyi bővítmény használható. A vizsgálatba bevonja (a mellékmondat redukciójaként) a főnévi igenevet, továbbá a mellékmondat igéjének idejét és módját, az igéből képezhető melléknévi formákat, az *il fatto che F, il fatto di V* '(az) a tény, hogy . . . ' (F a ragozott igés mellékmondat, *di V* a *di* prepozíció + a főnévi igenév) szerkezetet, a visszaható és a passzív formákat, s arra a következtetésre jut, hogy: 1) az alanyi mellékmondatot és [+ hum] tárgyi bővítményt egyaránt lehetővé tevő igék száma kb. 10 százaléka az összes olasz igének. Ez azért meglepő, mert a vizsgálatban szereplő szerkezeteket a legtöbb nyelvtan nem is említi. 2) Különösen relevánsnak bizonyult a vizsgálatban az *il fatto che F* szerkezet, s bebizonyosodott, hogy e szempontból nagyban eltér a jelentősége a francia *le fait Qu P* 'az a tény, hogy' szerkezetétől. (*Qu* a *que* 'hogy' kötőszó, *P* a ragozott igés mellékmondat.) 3) Szoros összefüggés van az egyes szintaktikai szerkezetek, s az igéből képezhető formák között. 4) Teljesen eltérő a *con* és *per* prepozíciós nominális bővítmények státusa és a megfelelő francia *de* és *pour* prepozíciós bővítményeké. 5) A táblázatban szereplő igék szemantikailag is és szintaktikailag is homogénnek bizonyultak, s ez a legfontosabb sajátosságaik teljes figyelembe vételének tulajdonítható.

J. Giry-Schneider tanulmánya (Syntax and Lexicon: blessure (wound), noeud (knot), caresse (caress) . . .) abból indul ki, hogy két szinonim lexikai egységnek csak nagyon ritkán van azonos disztribúciója. Felmerül a kérdés, hogy van-e ennek a jelenségnek valamilyen szemantikai oka. Az elemzés során a harrisi értelemben vett operátor *faire* igével alkotott szókapcsolatokat és igei szinonimájukat vizsgálják a szerzők (pl.: *Le candidat baratine les électeurs — Le candidat fait du baratin aux électeurs* 'A jelölt szédíti a választókat'), s arra a következtetésre jutnak, hogy léteznek olyan általános — és

meglehetősen elvont — szemantikai jegyek, amelyek a kérdéses jelenséget magyarázhatják. Így pl. szemantikai megkülönböztetés, hogy a cselekvés a tárgy teljes egészére vagy annak csak egy részére irányul-e : ez kifejeződhet a kérdéses kifejezés-pár szembeállításában (kétértelmű kifejezéseket így lehet gyakran feloldani), pl. : *Jean a cousu la robe* 'Jean megvarrta a ruhát', *Jean a fait une couture à la robe* 'Jean varrt (valamennyit) a ruhán'. Ez az oka annak is, hogy *Jean a fracturé la serrure* mellett nem létezik **Jean a fait une fracture à la serrure*.

A disztribúciós megközelítési mód nehézsége, hogy a határesetekkel, az egyes kategóriák átfedéseivel vagy éppen hiányával gyakran nem tud mit kezdeni ; a szerzők mégis azon a véleményen vannak, hogy csak ezzel a módszerrel lehet feltárni a szintaxis, a szókészlet és a jelentéstan összefüggéseit.

Az első kötet utolsó tanulmányában (Taxonomy in Syntax) M. Gross összefoglalja mind a L. A. D. L. módszertani elveit, mind a tanulmánygyűjtemény általános tapasztalatait. Ha a transzformációs modellek szabályait a lehető legnagyobb számú lexikai egység segítségével ellenőrizzük, azt kell látnunk, hogy a transzformációk egyáltalán nem tükrözik a szintaktikai jelenségek egész területét. Igen sok mondattani probléma marad megoldatlanul pusztán azért, mert a nyelvészek zöme a nagyszámú adat feldolgozásán alapuló taxonomikus leírásban nem bízik. „The only way to arrive at a better understanding of these phenomena is to accumulate data as varied as possible, i.e. to construct a taxonomy as complete as possible of the phenomenon at hand" — írja M. Gross, újra kifejtve ezzel a *Méthodes en syntaxe* (Paris 1975) fő gondolatát : minden elméletet nagyszámú adat rendszeres feldolgozása kell hogy megelőzzön.

*****

A tanulmánygyűjtemény második kötetében szereplő öt tanulmány a köré a probléma köré csoportosítható, hogyan építhetők be a szintaxis által nyújtott információk a szótári részbe. A kötet egy tisztán elméleti jellegű áttekintést, valamint négy, inkább egy-egy gyakorlati problémából kiinduló elemzést tartalmaz ; ez utóbbiakra is jellemző azonban a közös elméleti háttér : a Maurice Gross nevével fémjelzett francia disztribúciós iskola hatása. A fiatal szerzők a szintaktikai struktúrák formális, matematikai elemzésére és leírására törekszenek, amely nélkülözhetetlen a gépi adatfeldolgozáshoz, a számítógép alkalmazásához.

A második kötet első cikke (J. P. Boons : On Figurative Meaning and Redundancy) a mintegy 400 francia igére jellemző átvitt (metaforikus) jelentéssel foglalkozik. Ezek az igék átalakíthatók egy *V NP de NP* struktúrává (ige + főnévi csoport + *de* prepozíciós csoport), ahol a *V* helyén a *mettre* operátor ige jelenik meg (pl. *Pierre a farci la dinde* 'Pierre megtöltötte a pulykát' ; *Pierre a mis de la farce dans la dinde* 'Pierre tölteléket tett a pulykába'). Az ezen igék szó szerinti és metaforikus értelmű használata közötti oppozíció egy szintaktikai sajátossággal hozható kapcsolatba : míg az előbbi esetben a *de NP* bővítmény használata fakultatív, az utóbbi esetben kötelező (pl. *Pierre a farci son roman de citations*). A lexika szemszögéből nézve a problémát az jelenti, hogy ezen igék esetében nem lenne szerencsés két külön szótári egység felvétele. A *de NP* bővítmény fakultatív vagy kötelező használata érdekes összefüggést mutat ezen igék egy másik tulajdonságával is, nevezetesen, hogy mintegy kétharmadukból velük „rokon" főnév képezhető. E „rokon" főnév szerepeltetése azonban nem tekinthető túl szerencsésnek a *de NP* bővítmény helyén (*Pierre a farci la dinde d'une farce* 'Pierre töltelékkel töltötte meg a pulykát'), használata csak valamilyen módosítóval együtt indokolt, mely semlegesítheti a redundanciát (pl. *Pierre a farci la dinde d'une farce principalement composée de marrons* 'Pierre a pulykát főleg gesztenyéből álló töltelékkel töltötte meg').

Morfológia és szintaxis kölcsönhatását vizsgálja A. Guillet cikke (Morphology and Syntax: Some Examples of Interaction); mint írja: „a morfológiai struktúrákhoz kötődő lexikai elemek nagy részének szintaktikai viselkedése szinte teljesen ismeretlen előttünk". A szerző Harris kutatásai nyomán mutatja ki az összefüggéseket az igékből képzett főnevek (N—v) és a főnevekből képzett igék (V—n) között, majd elemzés alá veszi a francia nyelv szótári komponensét jellemző 4 alapesetet. A legtöbb nehézséget az a két eset képezi, amikor azonos igékből különböző jelentésű főnevek képezhetők *(adhérer* 'tapad', illetőleg 'csatlakozik valamihez' — *adhésion* 'csatlakozás' és *adhérence* 'tapadás'), illetve amikor különböző igékből egyazon főnév vezethető le *(muer* 'változik' és *muter* 'elmozdít' — pl. valakit egy posztról — *mutation)*. A vizsgált francia igék mintegy 40%-a (kb. 2500 ige) „magában foglal" egy főnevet, vagyis — valamilyen igekötő révén — egy főnévhez kapcsolható. A két legproduktívabb igeképző az *-er* és az *-ir*. A főnévképzők száma ennél magasabb, a 4 leggyakoribb főnévképzővel *(-age, -ment, -tion, -ure)* több mint 2600 főnév képezhető. Az igék és a belőlük képzett főnevek szintaktikai összekapcsolására két eljárás használatos: az egyik az N_0 V N_1 struktúra parafrazálása az N_0 U V—n Prep N_1 struktúrával (ahol U valamilyen operátor ige; pl. *Jean courtise Marie — Jean fait la cour à Marie)*. ('Jean udvarol Marie-nak'.) Ez a leginkább használatos eljárás, és kiterjeszthető más szófajokra is, pl. melléknevekre is. A szerző felhívja a figyelmet, hogy az operátor ige megválasztásakor bizonyos szemantikai problémákkal kell számolnunk, és sokszor más-más prepozícióval áll együtt az ige és a belőle képzett főnév. A szintaktikai összekapcsolás másik módja azon alapszik, hogy a V—n aktánsként megjelenhet azokban az igei szerkezetekben, amelyekhez kapcsolódik. Így egy igének az N_0 V N_1 Prep N_2 struktúrában 3 lehetséges kapcsolódása van: a V—n kapcsolódhat az N_0-hoz, az N_1-hez és az N_2-höz is. Rendkívül érdekesek a szerző elemzései, amelyek ezeket a lehetséges kapcsolódási módokat mutatják be, összefüggésbe hozva őket a szemantikai helyesség és a redundancia jelenségeivel. Számos példán keresztül mutatja be az igék és a belőlük képzett főnevek, valamint az operátor igék viselkedését az egyes szintaktikai konstrukciókban. A V—n használata döntő fontosságú a különböző aktánsok által felvett szemantikai szerepek meghatározására. Az ilyen kutatások legfőbb érdeme, hogy általuk új módokon határozhatjuk meg az ige és különböző lehetséges aktánsai közötti viszonyokat, s ily módon pontosan meghatározhatók az egyes lexikai elemekre jellemző szemantikai szerepek és szintaktikai sajátosságok.

Ch. Leclère tanulmánya (Syntactic Datives and Ethic Dative) a datívuszok sokféle és változatos formáit próbálja rendszerezni. Szintaktikai datívusznak nevezi az *à N* típusú bővítményeket (N élő), valamint ezek pronominalizált formáit (Ppv). Különböző alkategóriákat állapít meg és ír le, ilyen pl. az ún. „lexikai datívusz" a *donner* és *voler* igék esetében, ahol a bővítmény mintegy az ige lexikai definíciójának részét képezi, és el is hagyható, ami arra utal, hogy az ige szemantikája ezt a bővítményt inherens módon tartalmazza; vagy az ún. „kiterjesztett" datívusz, ahol a bővítmény használata fakultatív és számos buktatót rejt stb. Mindez a kötelező és a nem kötelező vonzat kérdése, új szempontú megközelítésben. A pronominális formák külön eseteként tárgyalja az ún. „reflexív datívuszt", itt azonban különböző szemantikai problémákra is felhívja a figyelmet. A lexika szempontjából nehezen dönthető el, hogy a pronominális formák minden esetben valóban valamilyen *à N* típusú bővítményt helyettesítenek-e. Az „etikai datívusz" kizárólag második személyben fordul elő, a beszélt nyelv sajátossága, és a többi datívusztól eltérően nem függ attól, tartalmaz-e a mondat *à N* típusú bővítményt vagy sem. Az etikai datívusz voltaképpen a kiterjesztett datívusz egy speciális változata, szintaktikai függetlensége más datívuszi alakokkal is összeegyeztethetővé teszi (pl. *Paul te lui fabriquera une table en 20 minutes)*. A tanulmány végén

a szerző számos példán keresztül elemzi az etikai datívusz és a többi datívuszi alak közötti szintaktikai és szemantikai összefüggéseket.

A. Meunier cikke (Some Remarks on French Colour Adjectives) a színeket jelölő francia melléknevek szintaktikai viselkedésével foglalkozik. Két disztribúciós osztályt különít el a „*ce N est de couleur . . .*" és a „*ce N est d'une couleur . . .*" ('ez a N . . . színű') struktúrák alapján. Példákkal igazolja, hogy az előbbi struktúra esetében a *couleur* 'szín' főnév osztályozó funkciót tölt be, és kötelezően kísérnie kell valamilyen modifikátornak (amely lehet melléknév, vonatkozó mellékmondat vagy főnévi bővítmény), míg a második esetben a *couleur* szó generikus főnév, amely bármely, színt jelölő szóval felcserélhető. A különböző szintaktikai kapcsolódási lehetőségeket először példákon keresztül, majd egy összefoglaló táblázat segítségével mutatja be.

Az elméleti szempontból legnagyobb áttekintést nyújtó tanulmány a második kötet legutolsó írása (M. Salkoff: Principles of Automatic Syntactic Analysis). Az 50-es évek vége felé vetődött fel a gépi mondatelemzés problémája, amely elengedhetetlen a gépi adatfeldolgozás és a gépi fordítás alapelveinek kidolgozásához. A Wells és Harris által kidolgozott, közvetlen összetevős módszeren alapuló disztribúciós grammatikák nem oldhatták meg kielégítően ezt a feladatot, mivel ezek egy kontextustól független nyelvet írtak le, míg a természetes nyelvek nagy része függ a kontextustól. Ezt a problémát próbálja megoldani az a láncgrammatika („string grammar"), amelynek elméleti alapjait a szerző ebben a cikkben írja le. A meglévő francia disztribúciós grammatikák alapján kell kidolgozni azt a láncgrammatikát, amely a szerző szerint 4 fő részből állna: a) mondatsémák („láncok"), kb. 150 ilyen alapséma van; b) az elfogadhatatlan vagy inkoherens összetételeket kizáró megszorítások (mintegy 200 van ilyen), c) a láncok összekapcsolási módjai; d) szótári rész. A szerző által kidolgozott alapelvek alapján ez a láncgrammatika tudományos szövegek elemzésére alkalmasnak látszik, nélkülözhetetlen továbbá a gépi adatfeldolgozás és a gépi fordítás szempontjából.

A tanulmányok közös jellemzője az elméleti igényesség és a matematikai (formális) módszerek következetes alkalmazása.

József Attila Tudományegyetem,
Francia Tanszék,
Szeged

Bakos Ferenc

Antal László: A jelentés világa

Budapest, 1978. Gondolat (Gyorsuló idő). 171 lap

Az ÁNyT jelen kötetének egyik célkitűzése, hogy áttekintést adjon a szemantikának hazánkban képviselt irányzatairól és iskoláiról. Antal Lászlónak, Z. S. Harris magyar tanítványának a könyve nem maradhatott ki hát a recenziós rovatból, még akkor sem, ha tudománynépszerűsítő sorozatban jelent meg. Maga a könyv arról tanúskodik, hogy ez egyáltalán nem jelenti a tudományos színvonalról való lemondást, sőt fokozott felelősséget ró a szerzőre; mondanivalóját ne csak közérthetően adja elő, hanem gondosan ügyeljen arra, hogy a nem szakemberek számára ő képviseli a tudományt. Antal a közérthetőség követelményének messzemenően eleget tesz; kiválóan, sőt azt mondhatnám megvesztegető meggyőző erővel tud fogalmazni, kérdéses azonban, hogy az, amit mond, mindig kellően kiérlelt-e. Tulajdonképpen behatóan kellene vitatkoznom vele, ún. review article-t írnom, mégis megelégszem néhány kritikai megjegyzéssel.

Minden kritikai él mellett is ki kell emelni a könyv gazdag tartalmát. A korlátozott terjedelem ellenére a szerző módot talált rá, hogy részletesen kifejtse a jelelméletről vallott felfogását, és hogy ismertesse a jelentés és a denotátum mibenlétére, a kettő összefüggésére vonatkozó nézeteit. Külön is foglalkozik a jelentés és a szövegkörnyezet viszonyával, a különböző nyelvi elemek és a jelentés kapcsolatával, a nyelvi relativizmus problematikájával (félrevezető, hogy a közkeletű *etnolingvisztika* helyett átveszi a főleg G. L. Trager által használt *metalingvisztika* szakkifejezést). Még arra is van helye, hogy a mondat és az ítélet viszonylatában a nyelv és a logika egyezéseiről és különbözőségeiről szóljon. Ekkora terjedelemben ennyi mindenről, a jelentéssel kapcsolatos jóformán minden lényeges kérdésről világosan és egyszerűen írni, önmagában sem kis teljesítmény.

Antal László joggal tekinti pszichologizmusnak a nyelv székhelyének az egyéni tudatot tekintő felfogást (21), mivel „ami a beszélők" tudatában él, nem a nyelv, hanem annak megannyi egyéni nézete" (27; a „nézet" helyett itt is pontosabb lett volna a „szubjektív lenyomat" 37). Harcos antimentalizmusa nem akadályozza abban, hogy elismerje: bár „a nyelv az egyes egyéntől, pontosabban az egyes egyén tudatától független jelenség" (24—5) „annak ellenére, hogy nem az egyén tudatában él elsődleges formában, egyéni tudat kell hozzá" (25). Ilyen értelemben beszél a nyelv „társadalmi objektivitás"-áról (26), következésképpen „a nyelvtudomány tárgya . . . az objektív nyelv" (27), azaz a saussure-i *langue*, ezt pedig Antal érvelése alapján is a beszédtől, a *parole*-tól el kell választani (37). Saussure-t nevezetes dichotomiája alapján pszichologizmusban marasztalja el, minthogy ő „a nyelvet . . . elszakította a beszédtől" (36), sőt a genfi mester számára a mindannyiunk fejében élő jelrendszer anyagtalan (uo.). A nagyközönség számára nem egészen méltányos Saussure ilyen bemutatása, hiszen az eredeti mű több helye is a nyelv és a beszéd szoros kapcsolódásáról és kölcsönös feltételezettségéről vall.[1]

Antal a jelelmélet fejtegetésekor is ellentmondásokba bonyolódik. Valóban, „a nyelvi jel természetének és alkotórészeinek tisztázása . . . alapvető és elsőrendű feladata a nyelvtudománynak" (31), szívesen követjük, amikor Ullmann, Kronasser vagy akár Gombocz pszichologista nézeteivel harcol, de mintha nem venné észre, hogy pl. Ullmann-nál jel és jelentés összekeveredik (32: »A jelentés kölcsönös viszony a név és az értelem között« Ullmann 1957. 70.). Antal utal rá, hogy ez már Weisgerber hatása, de nem hajlandó észrevenni azt a mélységes különbséget, ami Weisgerber objektív idealizmusa, tényleges pszichologizmusa és Saussure jelfelfogása között van, hiszen a Weisgerber—Ullmann-féle elmélet jogos bírálata ide konkludál: „A nyelvi jel saussure-i koncepciója tehát teljes egészében pszichologista felfogást tükröz" (35). Saussure-nél azonban — jól tudjuk — a nyelvi jel jelölő (hangsor) és jelölt (fogalom, jelentés) szétszakíthatatlan kapcsolata, azaz a jelentés a jelnek csak az egyik alkotója.[2] Könyvünk szerzője szerint azonban Saussure már csak azért is pszichologista, mivel nála a nyelvi jel mindkét összetevője „pszichikai természetű" (34). Saussure terminológiája kétségtelenül pszichologista, de ez vajmi keveset von le abból az érdeméből, hogy felismerte a nyelvi jel t u d a t i természetét, azt, hogy benne nem a konkrét, fizikai hang és a nyelven kívüli jeltárgy, hanem ezek absztrakciói (fogalmai és nem képzetei!) forrnak össze. Kovács Ferenccel vitatkozva egy ízben már megpróbáltam kifejteni a saussure-i jelfogalom dialektikus materialista értelmezését (NyK. 75: 353—6). A pszichologista Saussure-ről alkotott képnek megfelelően Antal szerint a 'concept' a képzettel azonos

[1] F. de Saussure: *Bevezetés az általános nyelvészetbe* (Bp., 1967, Gondolat) 37; vö. még 31, 103—4, 206.

[2] F. de Saussure: i. m. 92, 147 et passim.

(pl. 33, 34), a magyar fordításban azonban következetesen és helyesen „fogalom" szerepel.

Igaza van viszont Antalnak abban — és erre könyve több helyén is visszatér —, hogy a jelentés és a fogalom azonosításával nem sokra megyünk és ez a jelentés és a denotátum összekeveréséhez vezet (64). „Jelentés és jelölt tárgy megkülönböztetése alapvető fontosságú. . . . A jelentés nyelvi, a jelölt tárgy nyelven kívüli" (47); az ő számára Morris és Pierce alapján a jelentés a nyelvi jel használati szabálya (48). A továbbiak során azonban semmiféle felvilágosítást sem kapunk róla, hogy ez a használati szabály honnan vonódott el, pedig a „Jel, jelentés, jelölés" (44—55) és „A jelentés fajtáiról" (56—85) című fejezetekben magáról a jelentésről és a használati szabály alkalmazásáról — ha mindenben nem is értek vele egyet — sok megszívlelendőt mond.

Joggal emel szót az ellen, hogy mint valóságos jelentéssel rendelkezőket különböztessük meg a „fogalomszókat" (nála: osztályozó szók) és az „üres" szóknak is nevezett, legfeljebb szintaktikai jelentéssel bíró formaszavakat, hiszen mindnek van jelentése (76 kk.), legfeljebb a jelentésük természete más. Egyes példákból és megfogalmazásokból, pl. „a jelentés állandó és határozott, a denotátum pedig változó" (55), „Anglia királya" és „a Buckingham palota tulajdonosa" esetenként bírhat közös denotátummal, de jelentésük nem lehet azonos (54), úgy tűnik, hogy az ő *jelentése* és *denotátuma* nagyjából megfelel Frege „Sinn" és „Bedeutung" fogalmainak, kár azonban, hogy a modern jelentéstan megalapítójának a nevével még a kötet végén levő bibliográfiában sem találkozunk.

Visszatérve jelentés és fogalom viszonyára Kovács Ferenccel kell egyetértenem, aki a nyelvi jel jelentésének a jel használati szabályává való leszűkítésével járó veszélyekre figyelmeztet és felhívja a figyelmet rá, hogy a nyelvi jel létrejöttében, működésében a fogalomalkotásnak, a gondolkozás absztrakt műveleteinek mekkora szerepe van.[3] Jelentés és fogalom nem azonosak, de ha nincsenek pontosan kialakított fogalmaink, ha úgy tetszik a valóság tárgyainak, jelenségeinek és viszonyainak osztályai, akkor a jelentés megszűnik állandónak és határozottnak lenni — Antal pedig teljes joggal e mellett tör lándzsát, pl. a *sok* esetében (69), az *-e* kérdőszócska esetében (81—2) stb. — és egyszerűen nem fogjuk tudni, hogy mikor is kell használni ezt vagy azt a jelet. A kérdés ilyen megközelítése Antalnál fel sem merül. A könyv szerzője úgy gondolja, hogy a jelentések határozatlansága helyett a denotátumok határozatlanságáról kell beszélni (70), hiszen ugyanazon nyelvi jelet más-más szituációban egyaránt használhatom az egyes jeltárgy, a jeltárgyak osztálya, a kérdéses fogalom jelölésére, sőt van metanyelvi használata is (62). Ez mind igaz, de a *határozatlan* itt nem a legszerencsésebb szó, mivel a jeltárgyak osztálya általában határozott számú, legalábbis végesen megszámolható egyedet tartalmaz.

Antal László alapállásából folyik, hogy a szövegösszefüggésnek a jelentésre való minden néven nevezendő befolyását tagadja. Az *eset* szó bizonyos mondatokban tényleg mást jelent, de „ez a különbség nem a jelentésük, hanem a denotátumuk között áll fenn", a kontextualisták összekeverik a jelentést a jelöléssel (94). Bármily tiszteletre méltó is legyen szerzőnk következetes álláspontja, sokszor igaza is van, ám ez végső elemzésben erőszakolt kijelentésekhez juttatja. Ilyen elsősorban a poliszémia tagadása. Az *alatt* jelentése az, hogy 'alatt' (98) — a hely- és időhatározói jelentések csak viszonylagosak „ugyanazon absztrakt viszonyjelentésen keresztül" (uo.). Ez így nem fogadható el, annál is kevésbé, mivel az *alatt*-nak még más, pl. modális jelentései is vannak és ha ezek történetileg mind a helyviszonyra is vezethetők vissza, ma már nem pusztán a denotátumban különböznek. Mesterkélt a 'láb' szó poliszémiájának a taga-

[3] Kovács Ferenc: *Szemantika* (Bp., 1976, TIT) 56.

dása is. Az a jelentésmeghatározás, hogy a 'láb' az a valami »amin állni vagy járni lehet« (108) nem állja ki a nyelv kritikáját: a hegy lábán nem lehet járni, mivel az a hegy alsó része. Maga Antal is kénytelen kibúvót találni: „a szavakat ... esetenként használhatjuk a jelentésükhöz képest szokatlanul is" (108). A problémát formálisan meg lehet oldani, ha a több jelentésű szóból homonimákat csinálunk, de ekkor „a kontextus mutatja meg, hogy a kontextustól független jelentések melyikével állunk szemben" (114). Ezzel tökéletesen egyet lehet érteni, csak éppen nem tudom, hogy megéri-e, hogy a *láb* poliszémiája és a homonimia (pl. *ár*[1] 'Preis', *ár*[2] 'Ahle', *ár*[3] 'Flut') közötti m i n ő s é g i különbséget eltüntessük, ráadásul — naturam expellas furca — végső fokon mégis a kontextushoz kellett folyamodni. Nem ártott volna, ha a szerző megjegyzi, hogy itt, ti. a jelentés és a kontextus viszonyát illetően döntő szerepet játszik a kettő dialektikus kölcsönhatása. Ilyen értelemben igaz a végső kicsengés: „a környezet ... tájékoztatást ad csak, nem »teremti« a jelentést". (115).

Nem folytatom Antal László könyvének kritikai elemzését. Remélem az olvasó képet kapott arról, hogy rá kitűnő, előremutató gondolatoknak, másrészt egy mechanisztikus egysíkúságnak, az érvényességi határán túl kiterjesztett igazság erőszakolásának a keveredése a jellemző. A mű azonban megíródott, hiba lenne tudomásul nem venni; a jelentéstan kutatója egy-egy problémája vizsgálatakor kézbe kell hogy vegye és esetenként kell döntenie, hogy elfogadja-e Antal megoldását vagy pedig vitatkozik vele.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Benkő Balázs

John Lyons: Semantics

Cambridge, 1977. Cambridge University Press. I. xiii + 371 lap, II. xiv + 897 lap

John Lyons *Szemantikája* a tudományág eddigi eredményeinek összegzését kívánja nyújtani. A kézikönyv olvasója valóban alapos és megbízható ismeretekhez juthat az egyes iskolák és irányzatok jellegét, célkitűzéseit illetően; sokkal kevésbé áll ez az egyes problémakörökre nézve. A szerző ugyanakkor e problémakörökre és nem az egyes iskolákra koncentrál: részben ezzel magyarázhatjuk a mű egyenetlenségeit s mindenekelőtt azokat a kételyeket, amelyek a szemantika tudományának jelenlegi állását illetően támadnak Lyons művének olvasóiban.

A szemantikai kutatások tárgyának meghatározása a szemantika legnehezebb feladata. Lyons *Szemantikája* mintegy közvetlenül érzékelhetővé teszi azoknak a problémáknak a realitását, amelyek a huszadik század második felében merültek fel a tudományfilozófia területén, s amelyek az egyes tudományos modellek és tudományos eredmények egymással való összeegyeztethetőségének elvi kérdéseivel kapcsolatosak. A neopozitivizmus gondolatvilágát továbbfejlesztő tudományfilozófusok elméleti igénnyel vizsgálják meg azt a — mindaddig evidenciának tekintett — feltételezést, hogy az azonos terminusokat használó és intuitíve ugyanazt leírni látszó modellek vajon valóban összevethetőek-e egymással: elvileg lehetséges-e megfeleltetés konkurrens modellek között. Megnyugtató választ e kérdésre máig sem találtak; a problémakör igen szétágazó és nehezen kezelhető, ugyanakkor bizonyos tudományágak szempontjából, úgy tűnik, nem igazán releváns, azaz a problémák elvi tisztázatlansága nem zárja ki azt,

hogy az egymást követő elméletek képviselői t é n y l e g e s e n megértsék és korrigálják egymást. Kétségtelennek látszik ugyanakkor az, hogy a szemantikai modellek ilyen közvetlen, intuitív összemérésének lehetőségeit a tárgy természete igen szűk határok közé szorítja: a szemantika feltételezett vizsgálati tárgya nem hozható összefüggésbe a mindennapok gyakorlata és nyelvhasználata által szentesített, intelligibilis terminusokkal.

Az első kötet tartalmazza azokat a meghatározásokat és elhatárolásokat, amelyekre a második kötet problémakör-centrikus fejezetei épülnek. Az első fejezet a jelentés meghatározásával, valamint alapvető terminusok (type/token dichotómia, nyelv/metanyelv-probléma stb.) definiálásával foglalkozik. Ez a rész igen kevéssé informatív: a jelentés meghatározását Lyons a „jelentés" szó közhasználatú, szótári jelentéseinek felsorolásával és összevetésével kezdi s a következőképpen zárja: „A későbbiekben számos terminus technicust fogunk bevezetni a szójelentés (továbbá a mondatjelentés és a megnyilatkozásjelentés) egyes aspektusainak jelölésére . . . A 'jelentés' [meaning] terminust magát mindvégig egy köznyelvinek agy mindennapinak nevezhető értelemben fogjuk használni . . . intuitív, preteoretikus értelemben." (I. 4—5) Ez egyrészt annak a megkerülése, hogy megadja a jelentés definícióját — s a könyv alapfogalmának meghatározatlanul maradása szöges ellentétben áll a pontos definíciókra való törekvés kifejezett igényével —, másrészt pedig annak, hogy feltegye a kérdést: vajon a könyv keretein belül s a szemantika mai állása mellett van-e egyáltalán értelme annak, hogy ilyen meghatározást keressen. És talán éppen e kérdés feltételének az elmulasztásából következik az is, hogy a további meghatározások és elhatárolások során sem merül fel számára dilemma: vajon mennyiben vonatkoztathatók egyáltalán egymásra az egyes elméletek alapfogalmai? Felállítható-e egyáltalán valamilyen megfeleltetés például a beszédaktus-elmélet és a generatív grammatika szemantika fogalma között?[1] A szerző mindvégig igen nagy súlyt helyez az alapfogalmak definiálására; e definíciók azonban mindig az éppen tárgyalt elméleti kerettől függetlenül jelennek meg. Ez az eljárás pedig ismét azt előfeltételezi, hogy az alapfogalmaknak valamilyen önálló, elméleti keretektől független létet tulajdonítson s ezzel a szemantikának magának is. A könyv legnagyobb tanulsága ugyanakkor megítélésem szerint éppen az, hogy a különböző modellek alapfogalmainak összevetése problematikus.

A második—negyedik fejezet a kommunikációelmélet, illetve az általános jeltudomány szemszögéből közelíti meg a szemantika alapproblémáit: ez a rész — mint maga Lyons írja — azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy miképpen lehet a szemantikát a szemiotika tágabb fogalomkörében elhelyezni, illetve azzal, hogy a kommunikációelmélet terminusai hogyan alkalmazhatók a szemantikára. Ezek a fejezetek igen jó bevezetőül szolgálhatnának a bennük tárgyalt kérdések irodalmához; a probléma az, hogy Lyons itt is — a szemantikát önálló és egységes diszciplínának feltételezve — külső elhatárolásra, a szemantikának mintegy kívülről való meghatározására törekszik, s a tárgy szempontjából sokkal lényegesebb belső felosztásról (szintaxis—szemantika—pragmatika) kizárólag tudománytörténeti jellegű ismereteket közöl.

Az első kötet további fejezeteiben a behaviorista, a „sense-reference", illetve a strukturális szemantika eredményeinek kritikai ismertetését kapjuk. Ezek az egyes iskolákat és irányzatokat bemutató fejezetek igen tárgyszerűek és informatívak. Külön fel kell hívnunk a figyelmet a jelentésmező-elméletek összevető bemutatására: Lyons itt részletesen idézi a konkurrens elméletek megalkotóinak egymás műveiről írt kritikáit, s ezek érvelését tovább mélyítve feltárja a mezőelméletek módszertani és nyelvelméleti problémáit.

[1] Vö. Ruth Kempson: *Semantic Theory* (Cambridge, 1977) 184.

A kilencedik fejezet utolsó alfejezetében (9.9.) találjuk meg a huszadik századi szemantika talán legalapvetőbb, számtalan formában visszatérő problémakörének, a komponenciális elemzésnek a tárgyalását. E kérdéskör megközelítése rendkívül jellemző a könyv egészére. Lyons, miután részletesen ismertette a jelentésfelbontás elméletének és gyakorlatának számos változatát, véleményét négy kritikai észrevételben összegzi:

1. Kérdéses a jelentéselemek pszichológiai realitása.
2. Kérdéses univerzalitásuk is.
3. A jelentéselemek nem adják ki a vizsgált lexéma aktuális jelentéseit.
4. Egy adott nyelv lexémáinak és az azonos alakú feltételezett jelentéskomponenseknek (pl. 'human' és HUMAN) a „jelentései" nem vezethetők le egymásból.

Mint látjuk, az ellenérvek egyrészt igen elütő természetűek, másrészt erősségük is igen eltérő. Lyons az első kettőt csupán megemlíti, de nem fejti ki, holott, míg első ellenérve a jelentésfelbontást magukba építő elméleti keretek legnagyobb része szempontjából egyáltalán nem perdöntő, a második pontban található megjegyzés éppen a negyedik ellenérvvel összefüggésben elméletileg húzza ki a talajt a komponenciális elemzés jogosultsága alól. A harmadik ellenérv ismét célt látszik téveszteni, vagy legalábbis sokkal gyengébb, mint a 2. és 4.: ugyanis majd minden változatában az elmélet számol ezzel a ténnyel. Végül a negyedik ellenérv megsemmisítőnek látszik: érdemes megfigyelni Lyons világos, „common sense" érvelési stílusát: „. . . igen kis valószínűséget tulajdonítanának annak az állításunknak, hogy azáltal, hogy ismerjük pl. az „emberi" szó jelentését, egyben az EMBERI [jelentéskomponens] jelentését is ismerjük. Mivel az „emberi" jelentéséről feltételezzük, hogy az EMBERI posztulált teoretikus entitás magyarázza (ti. az „emberi" tartalmazza az EMBERI-t, ill. az EMBERI kimeríti az „emberi" jelentését), a teoretikus entitást magát másképpen kell meghatároznunk, mint az 'emberi' által." (334—335)

A második kötet részben irányzatokat ismertet, részben problémaköröket dolgoz fel. A bemutatott irányzatok közül a fő hangsúly a generatív grammatikára, a lokalista valamint a beszédaktus-elméletre esik. Behatóbban tárgyalt problémakörök: a szóosztályok és a kategóriák; a lexikon és három fejezetben a modalitással összefüggő kérdések.

Lyons érvelésmódja mindvégig ugyanaz marad: eklektikus, az egyes elméleti keretek határait átlépő, időnként a lényegbe vágó, máskor leegyszerűsítő. A hivatkozások és az érvek igen gyakran nem illeszkednek szervesen a kontextushoz (pl. 612. lap, a firthi elmélet bírálata). A második kötet mégis jelentősen különbözik az elsőtől, mivel Lyons itt jórészt saját kutatásaira támaszkodik. E kutatások általában a létező irányzatokon és fogalmi kereteken túli szintézis létrehozására, terminológiai és módszertani összehangolásra irányulnak. Jó példa erre a 17.3. fejezet, ahol Lyons a modalitás és az időhasználat terminusainak összeegyeztetésére tesz kísérletet.

Nagyon nehéz átlátni, hogy ezek az összeegyeztetési kísérletek sikerültek-e vagy sem. A kauzalitásnak a lokalista elméletbe való beillesztése például trivialitásnak tűnik. Általánosságban: az a véleményem, hogy a második kötet, jóllehet izgalmasabb, kevésbé használható, mint az első.

Lyons Szemantikája arra a feltételezésre épül, hogy az egyes szemantikai modellek terminológiája és módszertani megoldásai között létrehozható, sőt fennáll valamiféle konszenzus. A feltételezést nem látom megalapozottnak.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Havas Ferenc

Kovács Ferenc: Szemantika

Budapest, 1976. A TIT Idegennyelv-oktatási Csoportjának kiadványa. 203 lap

Kovács Ferenc könyvének előszava szerint e munka legfőbb célja az amerikai deskriptív nyelvészet tudománytörténeti státusának újragondolása, mindenekelőtt az iskolára jellemző szemantikaellenesség és antimentalizmus lényegének mindenoldalú feltárása, főbb tételeinek elemző, a pozitívumokat is felmutató kifejtése — más szóval az amerikai deskriptív nyelvészet tudománytörténeti rehabilitása egy korábban széles körben (a szerző rokonszenves önkritikája szerint még saját maga által is) elfogadott elmarasztaló megítélés alól. A szerzőnek sikerül is az amerikai deskriptív nyelvészet tanításait új megvilágításba helyeznie, s így annak tudománytörténeti jelentőségét pontosabban láttatnia. Ez a könyv — még az ezt sok helyütt cáfolni látszó didaktikai apparátus ellenére is — valójában mindenekelőtt az elméleti nyelvészek szakmai közvéleménye számára írott értekezés, „fejlődésvázlat, az egyes irányzatok mögött meghúzódó elméleti indokok feltárásnak kísérlete", s amikor véleményt nyilvánítok róla, elsősorban ezt az igényt tartom szem előtt.

A szorosabban értékelhető mondanivaló kifejtése a könyv „Szemantika, nyelvtudomány" című 2. fejezetével kezdődik. A szerző itt a *szemantika*, valamint a *szemasziológia*, *szematológia*, *szemiotika* stb. terminus történetét ismerteti Bréaltól Bloomfieldig, s hasznos áttekintésének summázataként meggyőzően mutat rá: a terminológiai bonyodalom részben onnan származik, hogy „a jelentéstannal foglalkozó különböző teoretikusok felfedezték a jelentésnek, ennek a rendkívül bonyolult nyelvtudományi struktúrának egyik vagy másik aspektusát, ezt az aspektust meghatározónak vagy legalábbis a jelentés lényegét leginkább tükrözőnek tartották" (22). Így jutunk el a tulajdonképpeni témához, a „Szemantikaellenesség" (3. fejezet) kérdéséhez. Az amerikai nyelvtudomány fejlődésének közismerten volt egy szakasza, amelyik elhanyagolta a jelentés vizsgálatát, s a nyelvleírás teljességét a formális deskripció alapján látta elérhetőnek. E szemantikaellenes beállítottságot Kovács Ferenc idézetek sorával dokumentálja. E periódusnak meghatározó jelensége volt, hogy Bloomfield ebben a tekintetben is kezdeményező főműve, a *Language*, hosszú ideig az amerikai nyelvészet mértékadó és bizonyos értelemben „iskolaszervező" kézikönyvének számított. Ezt az antiszemantikus időszakot egy időben szokás volt egyértelműen elmarasztalni — mutat rá a szerző —, helytelen lenne azonban egy egyébként valóban egyoldalú nyelvszemlélettel egy nem kevésbé egyoldalú bírálatot szembeállítani. Tárgyilagos értékelés esetén kimutatható, hogy itt egy eredetileg pozitív indíttatás átmeneti eltúlzásával állunk szemben. Az amerikai deskriptivizmus e méltánylandó szándéka nem egyéb volt, mint hogy egzakt módszerek kimunkálásával, a tények tiszteletében, a vizsgált nyelvi anyag szigorú rendszerének szem előtt tartásával, egyszóval a materialista determinizmus, a materialista monizmus szellemében (Kovács Ferenc kiemelései, 30) kizárjanak a nyelvtudományból minden animista, fideista, idealista, teleológiai szemléleten alapuló magyarázatkísérletet. E nyelvszemlélet kialakításában nagy szerepe volt a természettudomány módszertani hatásának; a természettörvény fogalmának a XIX. századi történeti—összehasonlító nyelvészetben való térnyerése után ez jelentette tehát a nyelvtudomány és a természettudományos szemlélet második nagy találkozását.

A 4. fejezet a „Behaviorizmus, nyelvtudomány" címet viseli, s Watson és Weiss pszichológiai nézeteit ismerteti, utalva ennek döntő hatására Bloomfield nyelvelméletére. Helyszűke miatt hadd idézzem pusztán a fejezet konklúzióját: „Az antimenta-

lisztikus—antiszemantikus deskriptivista attitűd lényege — erénye és hibája — tehát: a nyelvész figyelmét elsősorban a »kézzel fogható nyelvi valóság« szabályos viselkedésére irányította, a sorrendiségben az első helyet a felszíni struktúra szabályosságai feltárásának szentelte . . . A hiba nem a sorrendiség megválasztásában keresendő, hanem abban a puszta tényben, hogy a deskriptivizmus kezdeti szakasza a felszíni szabályosságok tökéletes leírását a nyelvleírás teljességének tartotta." (39)

A mű egyik központi jelentőségű fejezete, „A bloomfieldiánus jelentéskoncepció" ismertetése. Kovács Ferenc megállapítása szerint először is azt kell világosan látnunk, hogy a behaviorista pszichológia elméleti talaján kialakított bloomfieldi szemantika nem mindenfajta jelentéselméletnek üzent hadat, hanem csak azoknak, amelyek elméleti alapvetésükben a materiális valóságtól teljesen függetlenül létező pszichikum posztulálásából indultak ki. „A »mechanikus« vagy a »misztikus« dilemmájából csak a misztikus húzhatja a rövidebbet" (51). A szerző azonban egyben arra is rámutat, hogy ez a szigorú antimentalizmus, a mentális faktorok teljes tagadása eleve kizárta a teljes értékű szemantikaelmélethez való eljutás lehetőségét. Bloomfield Weiss nyomán az inger—válasz korrelációjában definiálta a jelentést: az a szituáció, amelyben a beszélő a nyelvi formát használja, és az a válasz, amelyet az utóbbi a hallgatóban kivált. E jelentéskoncepció kialakulásában a behaviorizmuson túl a neopozitivizmus és a pragmatizmus hatása is szerepet játszott. Ily módon Bloomfield jelentésfelfogását lényegében azonosnak tekinthetjük „a jelentés = a jel használati szabálya" tétellel (melyet — s ezt én teszem hozzá — valóban tévesen szokás egyszerűen a posztbloomfieldiánus strukturalizmus újításának tartani). Ebből a jelentésértelmezésből következik, hogy minden jelhez csak egy jelentés tartozhat, s ez a nyelvi poliszémia és metaforizálódás tagadásához vezet: „Ha a nyelvi jel és az általa jelölt valóságrész . . . kölcsönös viszonyának áttételes kapcsolata helyett önkényesen megállapított szabályokat látunk csupán, ha nem ismerjük fel a nyelvi jelben a verbális gondolkodás, a fogalomalkotás fontos tényezőjét, akkor nem értjük meg a kommunikáció lényegét és ebben a jelentés, de a jel szerepét sem" (56). A jel és a valóság közvetlen kapcsolatára épülő ilyesfajta jelentésértelmezés belső ellentmondásait — tudniillik, hogy jelentéssel azok a nyelvi jelek is rendelkeznek, melyek nem egyszerűen valamilyen valóságszférát jelölnek — később maga Bloomfield is felismerte; és bár egyes követői (pl. Harris, Trager) mindvégig megmaradtak a szemantikaellenesség vonalán, mások viszont (pl. Hockett és különösen Nida) nyelvi különbségek érzékeltetése céljából egyre gyakrabban nyúltak szemantikai kritériumokhoz. „A bloomfieldi jelentéselméletnek az a legfőbb gyengéje . . . hogy nem definiálta egyértelműen a jelentést, hanem hol azonosította a valósággal, hol kritikátlanul elfogadta a russelli—wittgensteini jelentéskoncepciót (jelentés = használati szabály), hol eklektikusan átvett elemeket más jelentéskoncepciókból (a jelentés = különböző síkon elhelyezkedő viszonyok együttese)" (64).

A most következő három fejezet („A nyelvészeti szemantika rehabilitációja", „A strukturalista szemantika kialakulása" és „A szemantikai elemek rendszerszerűsége") a könyv legtanulságosabb része: a szemantikatörténet azon eseményeiről szól, amelyek időrendben és logikailag is a bloomfieldiánus „klasszikus" strukturalizmus és a generatív grammatika létrejötte közötti szakaszt jelentik. A szemantika „rehabilitációjában" a világháború utáni időszakban központi szerepet játszott a New York-i nyelvészek köre és az általuk alapított *Word* című folyóirat, amely szerzőinek körét és szellemiségét tekintve egyszersmind az európai strukturalista hagyomány és az amerikai deskriptivizmus összekapcsolódásának orgánumává vált. Helyszűke folytán arra kell kérnem a recenzió olvasóját, hogy addig is, míg kezébe veszi Kovács Ferenc művét, higgye el e sorok írójának, hogy Kovács Ferenc szerzők egy sorának bemutatása után a legnagyobb megalapozottsággal jut el e fejezetek lényegi összefoglalásához: „A ta-

gadhatatlanul meglévő korábbi szemantikaellenesség mellett volt tehát az amerikai nyelvtudománynak egy »filoszemantikus« ága is, amelyik az előzmények metafizikus merevségével szakítva ... megpróbálta egyengetni az utat a struktuális szemantika kibontakozása előtt, ezzel egyben csökkenteni kívánta azt a szakadékot, ami az európai és az amerikai nyelvtudomány között egy időszakban tagadhatatlanul megvolt. (105–6)

Áttérve „A generatív elv és módszer" témájára, jeleznem kell, hogy ebben a kérdéskörben a szerző nézőpontját és megítéléseit a megelőzőknél lényegesen halványabbnak tartom. Kovács Ferenc ugyanis a generatív grammatikát mintegy az előzőekben bemutatott strukturalista „anti-antimentalizmus" és „jelentésrehabilitáció" szerves folytatásaként mutatja be, holott a generatív grammatika a valóságban egy szinte tisztán szintaktikai jellegű problémakör kifejezetten szemantikától független és először minden explicit mentalizmustól mentes megoldási kísérleteként jött létre Chomsky 1957-es *Syntactic Structures*-ében. Amikor Katz és Fodor 1963-ban megteremti a generatív koncepció első jelentéstanát, ezt éppen a Chomsky-szintaxis k i e g é s z í t é s é n e k szánja. De még a behaviorista nyelvpszichológia bírálata, s ezen keresztül a mentalizmus újraélesztése sem elsősorban szemantikai kérdések körül indult meg. Ilyen körülmények között legalábbis elnagyoltnak tűnik az a mód, ahogyan Kovács Ferenc az amerikai deskriptivizmus korlátainak meghaladását lényegében átmenet nélkül a generatív grammatika 1964/65-ös koncepciójához, illetve ennek nyelvfilozófiájához kapcsolja. Úgy tűnik, szerzőnk elfogadja Katz „Mentalizmus a nyelvészetben" című 1964-es tanulmányának tételeit, melyek szerint a generatív grammatika elsősorban mentalizmusa révén haladta volna meg a deskriptivizmust. Ez a beállítás azonban eltorzítja mind a deskriptivizmus–generativizmus-fordulatot, mind a generatív grammatika belső történetét. E félreértés gyökereit (többszörös áttétellel) végső soron Kovács Ferenc jelentéskoncepciójában vélem felfedezni, s e kérdésre ezért később visszatérek.

Egy mindössze két bekezdésnyi *Syntactic Structures*-bemutatás, majd a Katz–Fodor-szemantika korrekt ismertetése után érkezünk meg az 1965-ös koncepcióhoz. Erről a következőket olvashatjuk: „Megítélésem szerint a leglényegesebb változás a szemantika helyét, szerepét illetően az, hogy a szintaktikai és szemantikai komponens nem választódik el egymástól, hanem a szemantikai komponens — a fonológiával együtt — a szintaktikai komponens szerves részének minősül. Ez egyértelmű és világos!" (126) Sajnos, nem az. A szemantikai komponens a fonológiaival együtt utólagos, interpretatív szerepet játszik ebben a koncepcióban, s az úgynevezett generatív szemantikai iskola később éppen azt vetette Chomsky szemére, hogy *nem* úgy ábrázolja szemantika és szintaxis viszonyát, ahogyan azt Kovács Ferenc láttatja velünk. Nyilván nem véletlen, hogy a szerző ezt a generatív szemantikai elméletet, mely pedig meglátásom szerint az egész generatív koncepción belül a legtovább jutott a jelentés kérdéseiben, néhány lappal később egyetlen kézlegyintéssel elintézi. Ugyanilyen megalapozatlannak tartom Fillmore esetgrammatikájának egymondatos lekicsinylését.

Kovács Ferenc végül is három pontban foglalja össze, mely momentumok alapján tartja a generatív nyelvelméletet a bloomfieldiánus grammatikáét meghaladó jelentőségűnek: 1) a magasabb nyelvi szintek (szintaxis és szemantika) központba állítása; 2) a mentalizmus fölénye a vulgáris materializmussal szemben; 3) az egyoldalú indukcióval szemben a dedukció hangsúlyozása. Az első ponttal valóban egyetérthetünk, de a másodikra később vissza kell térnünk. A harmadikkal kapcsolatban meg kell jegyeznem, hogy szerzőnk ugyanezt a jellegzetességet egy oldallal előbb (Zsilka János rendszerének szűkszavú említésekor) még a generativizmus negatívumának sejtette.

„A jelentés szerepe az európai nyelvtudományban" című utolsó fejezet kétségtelenül az egész könyv legtartalmasabb és leginvenciózusabb része, amely egyszersmind a leg-

világosabban képviseli Kovács Ferenc szemantikai álláspontjának erényeit — igaz, hogy hiányosságait is. A fejezet három alfejezete a „Jelentés, fogalom", „Fogalomváltozás—jelentésváltozás" problémáival foglalkozik, illetve röviden ismerteti „Az európai strukturális szemantika-elméletek"-et. Minthogy helyszűke folytán itt csak az első kettővel kívánok foglalkozni, a legutolsó rész gazdagságára csak a benne tárgyalt legfontosabb szerzők nevével utalhatok: Marti, Dittrich, Weisgerber, Laziczius, Martinkó, Vinogradov, Firth, Apreszján, Zsolkovszkij, Reichenbach, Quine, Kiefer, Dezső, Károly stb.

A jelentés és fogalom kérdéskörében Kovács Ferenc annak leszögezésével indítja mondanivalóját, hogy a marxista jelentésmagyarázatok kezdettől fogva aláhúzták a nyelvi jel jelentésének és az absztrakció végeredményének, a fogalomnak az egységét, kiemelve a jelentés általánosító jellegét. „Aszerint, hogy ezt a gondolati-nyelvi terméket [a szójelről van szó, H. F.] a gondolkodási vagy a nyelvi folyamatok oldaláról közelítjük meg ... mint fogalom, fogalmi tartalom vagy szójelentés jelenik meg" — idézi továbbá a szerző, helyeslőleg, Adam Schaff gondolatát (145—6).

Ugyancsak Schaff elemzéseire támaszkodva Kovács Ferenc arra a meglátásra jut, hogy a szó jelentésének kérdése csak a jelszituáció egészének összefüggésében oldható meg. A jelentés végül is a következő definíciót kapja (némileg összefogva idézem): A jelentés bonyolult struktúra, amely az alábbi viszonyok kölcsönös feltételezettségét mutatja: a) jel és jel között [R_1 (J, J) = szintaktikai jelentés], b) a jel és az objektív realitás között [R_2 (J, O) = denotatív vagy lexikológiai jelentés], c) a jel és a fogalom között [R_3 (J, F) = desszignatív jelentés], d) a jel és az emberi tevékenység között [R_4 (J, E) = pragmatikus jelentés], e) a jelhasználó emberek között [R_5 (E, E) — ami a viszonyhálózat alapvetően meghatározó eleme]. A jelentés = $R_1 + R_2 + R_3 + R_4 + R_5$. (154—5)

Ebben a két gondolatban (a jelentés = a jelviszonyok összessége, ill. jelentés és fogalom ugyanannak az ismeretelméleti kategóriának két megközelítése) látom együttesen megtestesülni Kovács Ferenc egész jelentéstani koncepciójának legfőbb erényeit és tévedéseit, melyek meghatározzák a könyvében korábban kifejtett állásfoglalásait is. Egyfelől olyan eredményekre jutott, melyeknk jelentőségét nem lehet nem elismerni: lényegében összegezte és meggyőző módon olvasói elé tárta a marxista j e l e l m é l e t alapvető tételeinek egy lehetséges változatát, méghozzá ismeretelméleti beágyazottságában. Másfelől viszont ezt tévesen a n y e l v i j e l e n t é s elméletéhez való hozzájárulásnak ítélte. Nézetem szerint szigorú értelemben vett nyelvi jelentésen voltaképpen csak az általa a) pontban említett ún. „szintaktikai jelentést" érthetjük, az összes többi komponens csak ezen keresztül, ennek közvetítésével létezik a nyelvben. De ez a nyelvi jelentés, tehát a jelek közötti viszony, távolról sem valami statikus „strukturális" egymásra vonatkozást jelent, sőt végül is nem is egyszerűen nyelvi „jelek" közötti viszonyt. A nyelvben a szavak, szerkezetek, grammatikai kategóriák, mondatformák stb. — mint az Zsilka Jánosnak az utóbbi másfél évtizedben megjelent műveiből egyre mélyebben belátható — az általánosulások és konkretizációk, az integrációk és új elemek kicsapódásai egymásba átmenő mozgásformáiban léteznek, s e b e l s ő mozgásformák összessége a n y e l v i jelentés. Azok a folyamatok, melyek a nyelvi elemeket a nyelven kívüli valóság és a gondolkodás kategóriáihoz fűzik, r á é p ü l n e k a nyelvi jelentésre. A logikai általános például a nála lényegesen gazdagabb és sokrétűbb nyelvi általánosítási folyamatok legelvontabb végterméke, nem pedig egyszerűen u g y a n a z a másik oldalról tekintve. Általában, minthogy egy különös tárgy különös természete még a legjobb szándékú dedukcióval sem deríthető fel, egy olyan kérdésre, hogy mi a nyelvi jelentés, csak a nyelvi anyag tüzetes elemzésével lehet válaszolni.

Kovács Ferenc, e belátások hiányában, s talán azért is, mert a ténylegesnél szorosabb elvi kapcsolatot lát az antiszemantizmus és az antimentalizmus között, végül is túlzott jelentőséget tulajdonít a jelentés fogalmi összetevőinek. Innen ered pl., hogy szerinte a *munkásosztály* szó esetében a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet jelentésváltozást idéz elő: „a szó régi hangalakja változatlan, de jelentése alapvetően megváltozott" (171). Ez a felfogás sajátos paradoxonhoz vezet: Kovács Ferenc a maga igazáról csak akkor győzhetne meg bennünket, ha nincs igaza. Nekünk ugyanis éppenséggel mindvégig azonos jelentésben kell felfognunk a *munkásosztály* szót, hogy megérthessük a szerző fejtegetéseit. (Mindez ugyanakkor természetesen nem zárja ki a denotált valóságszféra és — bár az adott esetben ebben sem vagyok biztos — a deszignált fogalom változásának realitását.) Ugyanebből ered az a számomra túlzottnak tűnő pozitív értékelés is, amellyel Kovács Ferenc a generatív grammatika jelentésfelfogását megközelíti. Hogy erre döntően jellemző a formális logikai elemzésmód, abban egyetértünk a szerzővel, a nyelvi jelentés lényegének megragadása szempontjából azonban a fentiek alapján ezt kénytelen vagyok éppenséggel e felfogás egyik tehertételének tartani.

Végül néhány szót a deskriptív strukturalizmus, illetve a generatív nyelvelmélet filozófiai megítéléséről. Kovács Ferenc a deskriptivizmus elméleti alapállását vulgáris materializmusnak tartja, minthogy „a fizikalista monizmus egyértelmű materializmus, az idealista monizmus és a fizikalizmus egymást kizáró tűz—víz fogalmak" (37). Valójában azonban Bloomfield „antianimista", „antifideista" ténytisztelete, eljárásainak a közvetlenül adott érzékelhető valóság tényeire való koncentrálása, az a tény, hogy a nyelvben csak az elemeket és azok lineáris elrendezését ismerte el, egyszóval mindaz, amit manapság taxonómiának szoktunk nevezni, az adott esetben ugyan speciálisan pragmatista és behaviorista alapon kifejtett, de vitathatatlan pozitivizmusról tanúskodik (miközben a fizikalizmus, ha Kovács Ferenc ezen azt érti, amit a filozófiában szoktak, egyértelműen a Bécsi Kör logikai pozitivizmusa egy meghatározott szakaszát jelenti). Mindenfajta materializmusnak elengedhetetlen tartozéka, hogy a jelenségek világa mögött a lényeget keresse, ezt az anyag törvényeiben találja meg, s egyáltalán a világ anyagi jellegéből induljon ki. Bloomfield azonban megreked a jelenségek szintjén; s a pozitivizmus hozzáállása szerint az itt említett követelményrendszer amúgy is értelmetlen metafizika.

De egyáltalán: növekedik-e a deskriptivizmus tudománytörténeti jelentősége pusztán azzal, hogy materializmusnak minősítjük? Amióta a klasszikus német idealizmus a dialektika kidolgozásával és a történelmi szükségszerűség felfedezésével oly látványosan felülmúlta az őt megelőző felvilágosodáskori mechanikus materializmus társadalomszemléletét, elvontan, konkrét elemzés nélkül, aligha állíthatnánk, hogy bármely materializmus, bármely körülmények között, biztosan közelebb áll a valóság megértéséhez, mint akár a legkidolgozottabb idealizmus. Kovács Ferenc ebbeli hallgatólagos álláspontjának gyengéi abból a belső ellentmondásból is kiderülnek, hogy a bloomfieldianizmust lényegében ugyanazon kritériumok alapján minősíti vulgáris materializmusnak, aminek tagadása utóbb az ő véleménye szerint is magasabbrendűvé avatta a generatív grammatikát (mechanicizmus, a közvetlen tények elemzésére korlátozódás, antimentalizmus, induktivizmus stb.). Ebből vagy az következnék, hogy a generatív grammatika nem-vulgáris, azazhogy dialektikus materializmus (amit még legbuzgóbb hívei is vonakodnának elfogadni), vagy az, hogy a deskriptivizmus materialista elmélet ugyan, de ez inkább gyengesége, mint erénye. Más szerzőkkel egyetemben a recenzens is úgy véli, hogy tudományelméleti—filozófiai—módszertani alapállását tekintve mindkét nyelvtudományos iskolát végső soron egyazon pozitivista megközelítésmód empirikus, illetve racionalista variánsának kell

tekintenünk; hozzátéve, hogy a generatív grammatika fölényét a deskriptivizmus felett nem a racionalizmusa biztosítja, hanem a nyelv természetébe való mélyebb belátásai. Hogy egy dialektikus és materialista nyelvszemlélet azután ezt is meghaladhatja, az más kérdés.

*

Nem szeretném, ha e bírálat olvasójára éppen legutóbbi megjegyzéseim tennék a legnagyobb hatást. Összefoglalásként inkább azt kívánom hangsúlyozni: Kovács Ferenc könyve tartalmas, megismerésre méltó alkotás: van belőle mit tanulni, van min elgondolkozni, s van benne mit vitatni is. Szerintem mind a három vonás a mű érdemei közé tartozik.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Budapest

Hőnyi Ede

J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése

Budapest, 1979. Akadémiai Kiadó. 207 lap

Nagy anyagot feldolgozó, összefoglaló jellegű, értékes munka ez a nyolc fejezetben és számos alfejezetben megírt könyv, amelyben a szerző a tulajdonnevek alaki szerkezetének és morfológiai rendszerének ismertetése után jut a jelentés problémaköréig, majd a különböző névfajtákat vizsgálja, megemlítve az átmeneti kategóriákat, végül a tulajdonnevekkel kapcsolatos nyelvhasználati kérdések tárgyalását követően, a tulajdonnevek emlékeztető és stilisztikai funkciójáról ír. A művet terjedelmes bibliográfia és a kötetben előforduló nevek és névelemek mutatója zárja.

Az első bekezdésben a következőket olvashatjuk: „Az eddig is gazdag eredménnyel büszkélkedő kutatási ágak, a névfejtés, névmagyarázás, a tulajdonnevek történelmi, településtörténeti, művelődéstörténeti tanulságai stb. vonatkozásában nem tudok újat mondani." — Ezek a sorok szemlátomást az egész munka során nyomasztották a szerzőt, mert szinte mindvégig tartózkodott a határozott véleményformálástól, sőt nemegyszer az állásfoglalástól is. (Érdekes módon a mű alapját jelentő t u l a j d o n n é v nek a szerzőtől származó egzakt megfogalmazását is csak a könyv végén található — egészen kitűnő, másfél oldal terjedelmű — összefoglalás elején olvashatjuk.)

A tulajdonnevek jelentéséről írott fejezet meggyőző erejű. Aligha vitatható, hogy a tulajdonnévnek is van jelentése, és hogy ez a jelentés a denotációval azonos. A kérdés azonban felmerül, hogy mi a tulajdonnév jelentésének szerepe és gyakorlati jelentősége. Erre nem kapunk kielégítő választ. Ugyanakkor ki kell emelnünk szerzőnknek azt az érdemét, hogy részletezi a tulajdonnév jelentésének összetevőit, rávilágít — többek között — a tulajdonnévi poliszémia, homonimia és szinonimia meglétére, továbbá az információtartalomra, és ezáltal továbbfejleszti az eddig ilyen vonatkozásban szegényes szakirodalmat.

A részletesen feldolgozott névfajták közül a „h e l y n e v e k"-ről írottakkal foglalkozom kissé részletesebben, egyrészt mert alighanem ez a legszínesebb, a legnagyobb és egyes elemeiben az összes többit is magába foglaló csoport, másrészt, mert ezek a nevek állnak legközelebb hozzám.

Elöljáróban megjegyzem, hogy a mű szempontjából hibásnak tartom azt a szerző magatartást, amely teljesen figyelmen kívül hagyta a földrajzi neveket hivatásszerűen alkalmazó és így óriási tényanyaggal rendelkező térképészek, földrajzosok és nem utolsó sorban a helyesírással foglalkozók ezirányú megállapításait, eredményeit.

Nem tűnik szerencsésnek a földrajzi név fogalmának a természeti földrajzi nevekre való szűkítése és a ma már elavultnak tekinthető helynév terminus használata. Sokkal meggyőzőbb érv az, hogy a földrajzi nevek (és megjelölések) jelentős része nem helyre, hanem egy-egy tárgyra, objektumra, esetleg intézményre vonatkozik, és ezért nem megfelelő a helynév összefoglaló gyűjtőnév, mint a szerzőnek az az aggálya, hogy a Földön kívüli objektumok nevei nem lehetnek földrajziak. A földrajzi nevek kategóriájában előforduló nevek ugyanis nem kizárólagosan és nem szükségszerűen csak a Föld felületén elhelyezkedő objektumok nevei.

Kár, hogy a többelemű földrajzi nevek előtagjaként gyakori mellléknevekről — a helyzetre, nagyságra, időre, formára utalókról — nem mint földrajzi jellegű jelzőkről, hanem csak mint „a földrajzi nevekhez járuló megkülönböztető jelzők"-ről olvashatunk.

A Magyar Értelmező Kéziszótár is jelzi, hogy a közigazgatás helyett ma az államigazgatás a hivatalos forma. Az egyébként kifogástalan tartalom bizonyító erejét sajnálatosan gyengíti ennek a régies közigazgatási nevek terminusnak a használata. (Ide sorolhatnék még néhány maiként leírt régi, ma már nem használatos földrajzi nevet: *Nagyalföld, Bratszki-tenger* stb.)

Célszerű lett volna a földrajzi megjelölések nagy csoportjával különösen a Határterületek alfejezetében sokkal alaposabban foglalkozni, mert a földrajzi megjelölések lehetnek tulajdonnevek is, meg a tulajdonnevekhez közel álló egyedi dolgot vagy általános fogalmat jelölő köznevek is, tehát megérdemelték volna az önálló terminust és a körültekintő vizsgálódást.

A műben történik utalás helyesírási összefüggésekre is, helyesebben a szerző néhol rámutat arra, hogy a vizsgált nyelvi tényt helyesírásunk is kifejezi. Az viszont már kevéssé érthető, hogy miért láthatunk — nyilvánvalóan nem sajtóhibaként — ilyen írásképeket: *Lajosbükk, Vöröskő; Csutora-temető, Házsongárdi-temető, Fertő-tó, Kőbánya-alsó, Érd-felső; Jézus Szíve templom;* stb. (Tulajdonképpen ide sorolhatnám az *Egyenlítő* nagy kezdőbetűs alakját is, ugyanis a jelenleg érvényben lévő akadémiai szabályzat a *Föld* egyenlítőjét is kis kezdőbetűvel íratja.) — Itt jegyzem meg, hogy a szerző is észleli: „Az utcanevekkel teljesen azonos típusúak a hídnevek." A helyesírási következtetést azonban már nem vonja le, mert *Malom utcát, Templom teret, Krisztina körutat,* de *Ferenc József-hidat, Szabadság-hidat, Erzsébet-hidat* ír. (Ez persze nem hiba, sőt az akadémiai helyesírási szabályzat szerint még helyes is, de a Helyesírási Bizottság jóváhagyásával készült, 1965-ben megjelent földrajzi névi szabályzat — éppen a fenti megállapítás következtében — már a kötőjel nélküli formát írja elő.)

A kötet következő három fejezete, amely a nyelvhasználati kérdésekkel és a tulajdonnév emlékeztető, majd stilisztikai funkciójával foglalkozik, nemcsak hasznos, hanem könnyed, világos fogalmazású olvasmány is. Néhány apró észrevétel azonban ehhez a részhez is kívánkozik.

A tulajdonnév lefordíthatóságának témaköréből hiányzik azoknak az elveknek ismertetése, amelyek a múltban játszottak szerepet és amelyek a jelenben érvényesülnek a földrajzi nevek esetében. A Magyarországon kívüli magyar és részben magyar nevek (exonimák) létrejötte és kezelése — érdekességük és nagy számuk miatt — részletes elemzést kívánt volna.

Úgy érzem, hogy a nevek stilisztikai értékének megítélése sokszor szubjektív. Nem tartom egy 1963-ban megjelent novella balatoni halászleányának *Hanna* nevét stílus-

talanságnak (Honthy Hanna emberöltőkön át tartó népszerűsége miatt), és néhány — különösen fiatalabb — kollégám megkérdezése alapján nem állítanám, hogy Noszty *Feri* a mai olvasó számára meghittebb regényhős, mint *Buttler* János. — Azt hiszem, az irodalmi címek esztétikájának megítélése is hasonló. A *Himnusz* vagy a *Szózat* műfajra utaló jellegtelen tömegcím, de e költemények kivételes ereje utólag a címeket is magasztossá tette.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy nagy és értékes anyagot tartalmaz ez a könyv. Az értékek feltétlen elismerése mellett azonban nem hallgathatjuk el, hogy nagy lehetőség maradt kihasználatlanul, mert a szakszerűen összegyűjtött témák, a hatalmas példaanyag és a feldolgozott előzmények alapján nem született szintézis. Talán túl sok volt a mondandó (és kevés a terjedelem). Ezt a művet elolvasva nem állíthatjuk, hogy szerzőnk a tulajdonnév funkciójával és jelentésével kapcsolatban minden kérdést tisztázott volna, vagy hogy korunk szintjén határozott állást is foglalt. Ez a könyv azonban megteremtette a lehetőségét a teljes áttekintésnek és az állásfoglalásnak. Eddigi munkássága alapján reméljük, hogy J. Soltész Katalin lesz az, aki ezt az önmaga által teremtett lehetőséget a jövőben még kihasználja.

Kartográfiai Vállalat,
Budapest

Hunyadi László

Н. Д. Арутюнова—А. А. Уфимцева, szerk.: Аспекты семантических исследований

Moszkva, 1980. Издательство «Наука». 355 lap

A jelen kötettel a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete folytatja a szemantika kérdéseinek szentelt sorozatát. (Korábban két kötetet jelentetett meg: *Языковая номинация (Общие вопросы)* és *Языковая номинация (Виды наименований)*, mindkettőt 1977-ben.) A szemantikai vizsgálódások kérdéseit szovjet és NDK nyelvészek közösen kutatták; az itt ismertetendő kötet a szovjet szerzők eredményeit mutatja be, főként a lexika területén.

A kötet öt, nagyjából azonos terjedelmű fejezetből áll. Az egyes fejezetek egy-egy szerző önálló munkái. A nyitó fejezetben A. A. Ufimceva a szó szemantikájának onomasziológiai és szemasziológiai szempontból legfontosabb kérdéseit vizsgálja. Gazdag történeti áttekintésben mutatja be a szó jelentésének lexikális és grammatikai jelentésre való bontását. A legújabb megközelítések között kiemeli a szó jel-jelentésének, a szavak lexikális-szemantikai variálásának leírását, a nomináció közvetlenre és közvetettre való felosztását, az onomasziológiai megközelítést, a névmások és más viszonylagos szemantikájú szók tanulmányozását. A szójelentés onomasziológiai elemzése során érinti a jel-jelentés komponenseit és fajtáit, a lexikális jelek típusait. Külön figyelmet fordít az igék szemantikai osztályozására, az igei nominációra. A szemasziológiai megközelítésben a szavak szemantikai-funkcionális jellegét, szemantikai struktúráját tárgyalja. Miközben a gazdag, jól elrendezett informatív anyag kellőképpen hangsúlyozza a jelentés többrétegűségét és a nyelvi funkció vizsgálatának szükségességét, jelentőségéhez képest kisebb teret szentel a logikai-szemantikai megközelítésnek. Eléggé vitat-

hatóan úgy véli, hogy alkalmazásukkal a vizsgálat tárgya már nem is annyira a nyelv, mint a gondolkodási és a pszichikai folyamat lenne.

A második fejezet Je. Sz. Kubrjakova munkája. Az összetett szó szemantikáját tárgyalva elemzi a szóképzéses jelentések specifikus sajátosságait, melyeket mind a lexikális, mind a grammatikai jelentéstől megkülönböztet. Kimutatja, hogy a szintaxis szintjén a képzett szó nem csupán tárgyakat, jelenségeket, tulajdonságokat stb., hanem akár egész szituációkat és eseményeket is jelöl, így egész kijelentéseket is helyettesíthet. E helyettesítő szerepét a névmásokéhoz hasonlítja: a) ha ez ige, akkor összetett állítmányt helyettesít, mindazon asszociációkra késztet, amelyek az adott állítmánnyal és szintagmával kapcsolatosak; b) ha ez főnév, az bizonyos tényeket jelölhet és az azokkal összefüggő asszociációkat; c) ha ez melléknév, az ugyancsak egy összetett állítmányt helyettesíthet. Ez a funkció lehetővé teszi, hogy a képzett szók ne csak a nominációban játsszanak szerepet, hanem utaljanak közvetlenül a motiváló szóra is. A fejezetben szívesen vettük volna a szintaktikai derivációs szabályok elveinek általánosabb leírását és hiányoltuk bizonyos fogalmak pontosítását. Ezek közé tartozik a „szituáció" és a „tény", hiszen általános értelemben nem helytálló az a kijelentés, hogy „egy szó . . . bizonyos szituációk helyettesítője lehet" (154), vagy hogy „egy képzett főnév bizonyos tényeket, eseményeket helyettesíthet" (155).

Az első fejezetet bizonyos mértékben kiegészítve a harmadik fejezet (N. D. Arutyunova munkája) azt a tézist alapozza meg, hogy a lexikális jelentés logikai-kommunikatív funkcióktól függ. Ezek konkrét megvalósulása a lexikális egységek referenciájának jellegével és a jelölendő tárgyak osztályának természetével függ össze. A szerző nem kívánja szigorúan osztályozni a lexikális jelentés fajtáit, inkább tipológiai megközelítést választ, amelynek segítségével néhány elsődleges típust mutat ki, olyanokat, amelyek „hibridálása" és transzpozíciója a szavak valódi jelentését hozza létre. A lexikális jelentés tipizálása (közvetlen—átvitt, nominatív—nem nominatív, szabad—kötött) mellett szól a jelentéstípusok pozicionális meghatározottságáról (szubjektum—predikátum, téma—réma, alany—állítmány) és az egyes pozicionális típusok átfedéseiről és különbözőségeiről. Két nagy lélegzetű alpont tárgyalja „a jelentés és a világ" és „a jelentés és az ember" párhuzamait. Az előbbiben kitér az identifikáló és a funkcionális jelentésre, hivatkozva, többek között, Quine és Kripke jelentésfelfogására. Az utóbbi alpont elsősorban olyan, nyelvileg releváns kérdéseket tárgyal, mint a tulajdonságot és az értékelést kifejező, valamint a relációs jelentés. Ez utóbbi tanulmányozása nem csupán a lexikológia számára fontos, hanem egyben tisztázza a szókapcsolatok és a mondat szintaxisának több kérdését is. A szerző a relációs komponens vizsgálatát mellékneveken, igéken és főneveken mutatja be.

A negyedik fejezet (szerzője V. N. Tyelija) a szemantikailag kötött lexikális jelentéssel foglalkozik. Elemzi a nem szabad szókapcsolatokat és leírja, milyen módon függnek össze az adott szókapcsolat kulcskomponensének denotátumával. A kötött jelentést mint a lexikális jelentés sajátos strukturális-szemantikai típusát írja le. Külön foglalkozik a főnevek, a melléknevek és a határozószók kötött jelentéseivel. A főnevekének predikatív funkciót tulajdonít, az utóbbiakénak pedig annak jelölését, hogy milyen érzelmi viszony van a beszéd szubjektuma és a jelölendő objektum között. Az ilyen finom distinkciók bemutatása a tanulmány legfőbb erénye.

Az utolsó, az előzőknél kisebb lélegzetű fejezetben T. V. Buligina grammatikai és szemantikai kategóriákat és ezek kapcsolatait elemzi. Arra a kérdésre válaszol, hogyan fejezi ki a grammatikai formák szemantikája a mondat általános értelmét. A szerző véleménye szerint a mondat szintaktikai komponenseinek grammatikai jelentéseit tanulmányozva olyan szemantikai „szuperkategóriákat" lehet feltárni, amelyek mind a főnevek, mind a predikátumok szintjén érvényesek.

Az arányosan megszerkesztett tanulmánykötet jó áttekintését nyújtja az (elsősorban lexikai) szemantika kutatásának, annak mind történetében, mind legújabb gyakorlatában. Ezért ajánlható az olvasók széles táborának figyelmébe.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Orosz Tanszék,
Debrecen

Hunyadi László

Б. А. Серебренников—А. А. Уфимцева, szerk.: Языковая номинация. Общие вопросы

Moszkva, 1977. Издательство «Наука». 358 lap.

A tanulmánygyűjtemény elsőnek jelent meg abban a sorozatban, amelyet a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Nyelvtudományi Intézete a szemantika problémáinak szentel. A nominációó fogalma látszólag egyszerű: a jelentéssel bíró nyelvi egységek létrehozását takarja. Ha e létrehozás lényegét kívánjuk azonban feltárni, egész sor probléma merül fel: a nyelv és a kommunikáció elválaszthatatlansága, a valóság nyelvi tükrözése, az egyén és a társadalom hatása magára a nyelvre. Ezt a három fő kérdést tárgyalja a monográfia első három fejezete, a további négy pedig az ezekkel összefüggő egyéb elméleti kérdésekre keres választ.

Az első fejezet szerzői (A. A. Ufimceva, E. Sz. Aznaurova, Je. Sz. Kubrjakova, V. N. Tyelija) a nomináció nyelvészeti lényegét és aspektusait vizsgálják. Megkülönböztetik a nyelv mint jelrendszer két létezési módját: egyrészt mint eszközök, virtuális jelek és kapcsolataik rendszerét, másrészt mint ezen rendszer konkrét realizációját. A nyelvet kettős referenciájában, paradigmatikájában és szintagmatikájában vizsgálják. Megkülönböztetik a nominatív és a predikatív nyelvi jeleket; a nyelv sajátos vonásaként emelik ki viszonyát az objektív valósághoz, azt, hogy a nyelv azt jelöli, egyszersmind tükrözi is. A szerzők a gondolkodás, a nyelv, a tárgyi világ és a társadalom egymásra való hatása miatt a nomináció tanulmányozásának három, gnoszeológiai, szemiotikai és nyelvészeti aspektusát vizsgálják.

A második fejezet (G. V. Kolsanszkij munkája) a nyelvi nomináció nyelvészeti-gnoszeológiai alapjait vizsgálja. Számos kérdés merül fel akkor, amikor arra keresünk választ, hogyan tükröződik a valóság a nyelvben. A nomináció folyamán ugyanis a valóság bizonyos mértékben átalakul: az anyagi tárgyak változnak, gyakran nem is határolhatók el pontosan, nem individualizálhatók. Ezért, ha egy tárgyat megnevezünk, egyúttal a valóság adott töredékét csak megközelítőleg írjuk le. Nyelvelméleti szempontból a nomináció olyan problémái lényegesek, mint a) a szó szemantikája, ami azáltal jön létre, hogy az absztrakt gondolkodás rögzíti a denotátum sajátosságait; b) a szó szemantikai szerkezete, amelyet úgy tárhatunk fel, hogy megvizsgáljuk, miként valósulnak meg a nyelvi egységek jelentései a kommunikációban; c) a szinonimia és a homonimia; d) a poliszémia, mint a szó-jelek absztrakt természetének problémája; e) a nyelvi egységek jelentésváltozása; f) a metaszemiózis: a jelentésváltozás törvényszerűen összefügg azzal, hogy megváltoznak a denotátumok analóg viszonyai; g) a szótartalom szignifikáns tulajdonságai, amelyek kategoriálisan rögzülnek; h) egy szó különböző jelentéseinek egymásra való hatása az adott nyelv lexikális rendszerén belül.

A harmadik fejezetben B. A. Szerebrennyikov a választással, mint a nomináció problémájával foglalkozik. Kifejti, hogy a nomináció tanulmányozása során fel kell tárni, mi játszik szerepet egyik vagy másik szó megjelenésében. A legfontosabbak: az emberi tapasztalat, ami mindig megelőzi a megnevezést, a nyelvészeti technika, ami egy megnevezés hangalakját hozza létre, az egyén kezdeményező szerepe (bármilyen újítást az egyén hoz létre), a társadalom szerepe (a megalkotott szó befogadásáról a társadalom dönt), az adott nyelv belső struktúrája, végül a nyelv, a gondolkodás és a környező valóság kölcsönös viszonya (az adott sajátosságok megválasztásában a különböző motiváltság is szerepet játszik). A továbbiakban a szerző a nomináció három fő típusát különbözteti meg. Vannak esetek, amikor egy újonnan megismert tárgynak úgy adunk megnevezést, hogy a szóban forgó tárgy tulajdonságai közül kiemeljük azt a — jellegzetesnek vélt — sajátosságot, amelynek már van a nyelvben megnevezése. A továbbiakban ez a megnevezés fog szolgálni az újonnan megismert tárgy egészének megnevezésére. Külön típust képvisel a hangutánzással, illetve a hangszimbolikával megalapozott nomináció. Értékes a szerző azon törekvése, hogy rendszerezze a nomináció motiváltságát: ez különösen az etimológiai kérdések tisztázásában lényeges. Meg kell vallani azonban, hogy a szavak létrejöttének „végső okát" egyik itt megismert típus sem tudja megnyugtatóan biztosítani.

A rövidebb lélegzetű negyedik fejezetben N. D. Arutyunova a nomináció, a referencia és a jelentés viszonyát elemzi. A nomináció megválasztásában szerepet játszó tényezők közül azt a kommunikatív funkciót emeli ki, amelyet a főnév tölt be a mondat szerkezetében. Megkülönbözteti a főnév azonosító és predikatív funkcióját, és az előbbit részletesen is elemzi. Az azonosító nomináció szerepe, hogy segítségével a címzett kiválaszthassa azt a tárgyat, amelyről a közlés szól. Vizsgálja az azonosító leírás és a predikátum közötti szemantikai kapcsolatot. Jellemzőnek tartja, hogy bár egy ilyen kapcsolat nem kötelező, számos esetben a mondat csak ennek ismeretében érthető.

Az ötödik fejezetben L. Sz. Kovtun az esztétikai és a logikai komponensek viszonyát vizsgálja a lexikális nomináción, különös tekintettel az irodalmi szövegekre.

A hatodik fejezet a nyelvészeti nominációk tipológiáját kínálja (V. G. Gak munkája) a főnevekre, ezen belül elsősorban a tulajdonnevekre korlátozódva. Tipológiájának fő szempontjai: a jelentés elemzése (a jelölendő tárgy jellemzése), az értelem elemzése (a megnevezés belső formájáé), a jelölendő terjedelmének (a nomináció tulajdonképpeni szemantikai oldalának) a feltárása. A nomináció típusait a következő szempontok alapján vizsgálja: a) hierarchiájuk, b) funkciójuk, c) a megnevezendő tárgy vizsgálata, d) a megnevezés struktúrája (külső formája), e) a megnevezés módja, közöttük a megnevezés belső formája, f) a beszéd alanya és a címzett feltárása társadalmi és informatív szempontok alapján, g) a nomináció viszonya más nominációkhoz a paradigmatika és h) a szintagmatika szintjén. A fejezet a feltett kérdések alapos és rendszerezett vizsgálatát nyújtja.

A kötetet záró, hetedik fejezet (Ju. Sz. Sztyepanov munkája) a nomináció, a szemantika és a szemiológia kapcsolatait tárgyalja a modern lexikológia szemszögéből. A vizsgált összefüggések gazdag elméleti-történeti áttekintését nyújtja.

A monográfia a nyelvi nomináció alapvető kérdéseit tárgyalja. A fejezetek tematikus megválasztása és elrendezése átgondolt szerkesztésre vall; a szerzők egyeztetett koncepciója egy viszonylag egységes alkotóműhely munkáját példázza. Kár, hogy egyes tanulmányok nem kellő belső tagoltsága nehezíti az olvasó tájékozódását.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Orosz Tanszék,
Debrecen

Hunyadi László

В. Н. Ярцева, szerk.: Принципы и методы семантических исследованний

Moszkva, 1976. Издательство «Наука». 378 lap.

A cikkgyűjtemény három részből áll. Az első kettő, mely a terjedelem mintegy négyötödét foglalja el, a nyelvi jelentés kutatásának általános-elméleti kérdéseivel, illetőleg a nyelvi jelentés fajtáival foglalkozik. Ezekhez szervesen kapcsolódik a harmadik rész, amely egyes konkrét vizsgálati módszereket mutat be. A tizenöt tanulmányból a legfontosabbakat emeljük ki.

V. G. Gak a nyelv szemantikai viszonyainak dialektikájához szól hozzá. Kifejti, hogy a nyelv szemantikai viszonyait mint a nomináció viszonyait belső ellentmondás jellemzi. Ezek egyrészt állandóak, azaz egy szó vagy morféma egy meghatározott tárgyat, tárgyak osztályát vagy bizonyos viszonytípust jelöl. Másrészt változnak : változik referenciális viszonyuk, sőt, időnként azt teljesen el is veszíthetik. Ebben a sajátosságban a külső világ törvényszerűségei tükröződnek. A szerző elsősorban a szintaktikai viszonyokban megfigyelhető dialektikus kapcsolatokat elemzi. Így szól az alany és a tárgy viszonyáról általában, majd meghatározza azokat az aspektusokat, amelyekben a) az alany, b) a tárgy dominál, majd a nyelvi kifejezési formákról, mint viszonylag stabil tényezőkről ír. E három tényező dialektikus mozgása eredményezi a szemantikai viszonyok (így a jelentés) változását.

N. D. Arutyunova a jelentés logikai elméleteinek gazdag áttekintését nyújtja. Ismerteti Locke, Berkeley jelentéselméletét, Mill névosztályozását és ennek hatását a tudomány további fejlődésére, Frege szintetizáló jelentőségű megállapításait elsősorban a *Sinn* és a *Bedeutung* fogalmak különválasztására és ennek fontosságát a szemantikai kutatások egészében. Említi Lewis, Church, Carnap, Russel, Wittgenstein és mások munkásságát, akik mind hozzájárultak ahhoz, hogy a szemantikai-logikai kutatások a mai, igen termékeny szintre érkeztek. Már a további fejlődést sugallja a szerző ama megállapítása, hogy a kommunikatív funkciót a lehető legszélesebb körben figyelembe kell venni : nem csupán a funkcionális szempontból mindig is megkülönböztetett propozíció és szó vonatkozásában, hanem akkor is, amikor az elemzés tárgya a grammatikailag közeli vagy egynemű elemek jelentése.

A. A. Leontyev a nyelvi jelentés pszicholingvisztikai vonatkozásait tárgyalja. Szerinte a jelentés pszicholingvisztikai-ontológiai aspektusa a humán tudományok egészének problémája, egyaránt köze van a nyelvhez és annak szociális és pszichológiai funkcióihoz. Éppen ezért figyelembe kell venni a beszélő és a hallgató kölcsönös viszonyának hatásait és ily módon egész szövegeket kell vizsgálni. A jelentés olyan objektív szemantikai jegyeit vagy komponenseit kell kimutatni, amelyek jóval többet nyújtanak az egyszerű szótári jelentésnél. Ezek a jegyek pszicholingvisztikailag relevánsak : operatív elemekként szerepelnek a szavaknak az emlékezetből való előhívásánál és a beszédben való azonosításuknál egyaránt. Ebben az értelemben a szó nem más, mint a beszédalkotás és beszédértés folyamatának pszicholingvisztikai egysége. Mint ilyen, a leírásánál az emóciókat is figyelembe kell venni.

A második részt O. N. Trubacsov tanulmánya nyitja, aki az etimológiai kutatások és a lexikális szemantika kapcsolatát tárgyalja. Bár bizonyos példákat is bemutat arra, milyen szerepet játszik a lexikális szemantika az etimológiai kutatásokban, elsősorban arra keres választ, mit tud nyújtani az etimológia a szemantikának. Az etimológia olyan fontos kérdéseit tárgyalja, mint az izomorfizmus, a variáció vagy a szinkretizmus.

A. V. Bondarko a kategoriális és nem kategoriális jelentést vizsgálja a grammatikában. Mindenekelőtt megkülönbözteti a grammatikai kategorialitást a grammatikai kategóriától. A kategorialitás a legkülönfélébb osztályokat és egységeket öleli át: a morfológiai formák osztályát, a szófaji osztályokat, szintaktikai szerkezetek osztályait stb. Kategorialitás jellemzi a lexiko-grammatikai osztályokat is (pl. élő/élettelen vagy elvont/konkrét főnevek stb.). Ezzel szemben a grammatikai kategória egy olyan, szűkebb értelmű terminus, ami egynemű grammatikai objektumok valamely konkrét osztályára vonatkozhat. A grammatikai kategória fogalma a morfológiai és a szintaktikai kategóriák legáltalánosabb invariáns jegyeit fogja át és egy olyan rendszert tételez fel, amelyben azonos jelentésű grammatikai értékek vannak egymással szembeállítva. A kategoriális jelentés Bondarko szerint egy kötelezően meglévő invariáns jelentés. Olyan grammatikai osztályok és egységek sajátja, amelyek egy zárt rendszeren belül egymással oppozícióban állnak (akár szófajilag, akár morfológiailag vagy szintaktikailag). A kategoriális jelentés főbb ismérvei: a) kötelező, b) invariáns, c) egy adott rendszerben releváns, d) formális grammatikai eszközök integrált zárt rendszerére támaszkodik. A fenti sajátosságokkal nem rendelkező minden egyéb jelentés nem kategoriális. Így például, ha egy felszólító alakú igével valamilyen időt is kifejezünk, akkor ez, mivel csak másodlagos, azaz a morfológiai rendszerbe nem beépült, formálisan semmilyen időoppozícióba nem állítható, következésképpen az adott igealaknak az adott időjelentés csak nem kategoriális jelentése lehet. Számos olyan bonyolult időreláció van, amelyet a nyelv ugyancsak lexikális eszközökkel (pl. időhatározószókkal) fejez ki, nem pedig igei morfémával. Így, bár az adott jelentések nyelvileg kifejezhetők, ezek csak nem kategoriális jelentések lehetnek.

I. R. Galperin azokat az elveket ismerteti, amelyek segítségével szemantikai elemzésnek vethetjük alá a stilisztikailag kitüntetett szövegeket. Irodalmi szövegek ilyen vizsgálatánál öt eljárást különböztet meg. 1) Meg kell határozni egy adott szöveg funkcionális stílusát, stílusának altípusait, valamint műfaját. Ezt taxonomikus eljárásnak nevezi. 2) Az informatívnak nevezett eljárás során dekódoljuk magát a közlést, azaz a legáltalánosabb vonásokban feltárjuk a szöveg tartalmát. 3) A szemantikai megközelítés során már közelebbről vizsgáljuk a szöveget, úgy vizsgálva az egyes szavak és mondatok jelentését, hogy feltárhassuk belső potenciális sajátosságaikat mind a mikro-, mind a makrokontextusban. 4) A tulajdonképpeni stilisztikai elemzés során kimutatható, milyen különbségek figyelhetők meg a neutrális és a stilisztikai eszközök között. 5) A funkcionális eljárás célja, hogy meghatározzuk a stilisztikailag kitüntetett szövegrészek szerepét és helyét magában a szövegben. Végül 6) a szintetizáló elemzés meghatározza az alkotó egyéni eszközeit és azokat dekódolja. A szerző, bár ezen eljárások számát bővíthetőnek tartja, az említetteket elengedhetetlennek tekinti ahhoz, hogy egy (irodalmi) szöveg mélyebb értelmét feltárhassuk. Míg ezeknek az eljárásoknak az ismertetése fontos eredménynek tekinthető, szívesen megismerkedtünk volna azokkal a szempontokkal is, amelyek alapján eldönthető, milyen szöveg számít stilisztikailag közömbösnek vagy kitüntetettnek. Ez elengedhetetlen ahhoz, hogy az első, taxonomikus eljárást megkezdhessük.

A nyelvi jelentés egyes fajtáit elemzi további három tanulmány. Je. Sz. Kubrjakova és Z. A. Haritoncsik azt vizsgálja, hogyan írhatjuk le egy szuffixált szó jelentését. V. G. Varina a lexikális szemantika és a nyelvi egységek belső formájának kapcsolatával foglalkozik, V. N. Tyelija pedig a frazeológiai szókapcsolatokról ír. Mindhárom tanulmány hasznosan kiegészíti a második rész elvi megállapításait.

A tanulmánygyűjtemény harmadik része három konkrét vizsgálati módszert mutat be. Ju. Sz. Martyemjanov ismerteti, milyen helyet foglal el a szemantika a generatív grammatikában. Összefoglalja az elért eredményeket és számos problémát vet fel.

Chomsky *Syntactic Structures*-ére támaszkodva áttekinti a generatív grammatika kezdeteinek alapvető megállapításait, majd Chomsky, Katz, Fodor, Weinreich, Dougherty, Jackendoff munkáin keresztül ezen elmélet továbbfejlesztését tekinti át, különös tekintettel a szemantika „megjelenésére". Külön kitér a szintaktikailag jól formált, de szemantikailag helytelen mondatok problematikájára, valamint az idiómák jelentésének meghatározására. Végül bemutatja azt a teoretikus utat, amelyet a nyelvészet az interpretatív szemantikától a generatív szemantika megteremtéséig megtett. Külön kitér a mondat felszíni felépítését befolyásoló szemantikai tényezőkre, az aktuális mondattagolás szintaktikai és szemantikai kérdéseire. Bár mindaz, amit a szerző itt elemez, többé-kevésbé már részévé vált nyelvészeti gondolkodásunknak és gyakorlatunknak, magyarázó jellege miatt igen hasznosnak bizonyulhat mind az ezen kérdésekben jártas, mind a kezdő kutatóknak. Talán csak egyet sajnálhatunk, azt, hogy — alkalmasint a terjedelmi korlátozások miatt is — nem ismerkedhettünk meg Martyemjanov saját, igen izgalmas generatív szemantikai elméletével.

Je. V. Guliga és Je. I. Sendelsz a nyelv jelentéssel bíró egységeinek komponenciális analízisét ismerteti. Ez szükségesnek tartja a szemantikai struktúra szémákra való bontását mind lexikális, mind morfológiai és szintaktikai szinten. A szémákat a szerző hierarchikus rendbe állítja és a különböző szinteket külön-külön írja le, minthogy a szemantikai struktúrák szintenként különbözőek. Mindezek mellett a szémák többségének univerzális jelleget tulajdonít, függetlenül a konkrét nyelvi realizációk eltérő voltától. A szémák univerzalitása és megvalósulásaik eltérései miatt a szerző szükségesnek tartja az egyes nyelvek összevető vizsgálatát.

A tanulmánygyűjteményt A. Ja. Sajkevics dolgozata zárja, aki a statisztikai módszereket kiterjeszti a szemantika területére.

A gyűjtemény, amely az említetteken kívül még A. A. Ufimceva és O. N. Szeliverstova történeti-áttekintő írásait tartalmazza, hasznos és tanulságos olvasmány mind a kezdő, mind az aktív kutatók számára. Összefoglaló jellege különösen azokban a tanulmányokban tűnik ki, amelyek a szemantikai kutatások elveivel foglalkoznak. Ezek a részek mintegy kézikönyvként is forgathatók. Az egyes konkrét módszerek bemutatása pedig azáltal, hogy számos probléma felvetésére is vállalkozik, azt érzékelteti, hogy az olvasó része egy mozgalmas, a tudomány fejlődését megtermékenyítő folyamatnak.

Kossuth Lajos Tudományegyetem,
Orosz Tanszék,
Debrecen

Kálmán László

Balogh István: A társadalmi információ

Budapest, 1979. Gondolat. 342 lap

Balogh István munkája úttörő kezdeményezés : Zsilka János munkásságától eltekintve talán az egyetlen olyan Magyarországon készült tanulmány, amely a „kibernetikai-információelméleti—matematikai—statisztikai" módszereket nyíltan elvetve, „társadalomtudományi" eszközökkel igyekszik megközelíteni a jelek, az információ és a kommunikáció problematikáját.

A „kibernetikai-információelméleti" és a „társadalomtudományi" módszerek szembeállítása eleve indokolatlan (hacsak nem az „egzakt" és a „nem egzakt" különbségét

értjük rajta, bár az rossz fényt vetne az utóbbira). Balogh István azonban úgy tesz, mintha e különbség valós lenne : könyvének rétegei nyilvánvalóan ennek az oppozíciónak a mentén helyezkednek el.

Az első réteg az úgynevezett társadalomtudományi megközelítés tudománytörténetéhez kapcsolódik. Ezeket a problémákat Hegel, a marxizmus klasszikusai, Lukács György stb. megfogalmazásában kapjuk Balogh Istvántól, s ez megtévesztő, mivel azt sugallja, hogy e kérdéseket a modern nyugati filozófia és az „egzakt" megközelítés általában megválaszolatlanul hagyja. Pedig a kibernetikai-információelméleti megközelítés ezekhez a vitákhoz vagy ezekhez a tanokhoz szükségképpen kapcsolódik, sőt arra is akad bőven példa, hogy e vitákban érdemi mondanivalója van.

A második réteg a 20. századi polgári filozófiához, valamint a nyelvészet és a szemiotika modern irányzataihoz kapcsolódik. Ám a szerző ígéretét [„az eddigi jelelméleteket úgyszólván kivétel nélkül alapos kritika tárgyává kell tenni" (10)] nem az elvárásainknak megfelelő szinten váltja be.

Végül a harmadik réteg a szerző saját gondolatait tartalmazza. Az első két rétegtől formailag is elkülönül, többé-kevésbé lazán inkább az elsőhöz kötődik.

Az első réteggel, de más tudományterületekkel (pl. biológia, antropológia) is kapcsolatos szerteágazó kérdéskomplexumokra a recenzens nem térhet ki, feladata csupán annyi, hogy a szerző általános hozzáállását felméri, és megjegyzéseket fűz a szűkebb területével (nyelvészet és szemiotika) kapcsolatos megállapításokhoz.

Elsősorban a harmadik réteg szálán kell végigfutnunk, amely (az első réteghez tartozó bevezető rész után) a könyv második részében indul. Ez az alapfogalmak és alapösszefüggések bevezetéséből áll, s ezeket ismertetnünk kell, mert Balogh fogalomhasználata erősen eltér az általánostól. Először is a j e l e n t é s : „a jeltestbe foglalt tartalom . . . ; a tevékenység megdermedt, kikristályosodott eredménye . . . " (56).

E fogalom megértéséhez tudnunk kell, hogy Balogh szerint a jelösszefüggést (jel és jelölt viszonyát) az élő szervezet (az állaté is !) „hozza létre" (55), s hogy az nem más, mint egy „jeltestnek" mint formának és a (már előzőleg adott) jelentésnek az összekapcsolása.

Így maga a jelösszefüggés valójában viszonyulás, az élő szervezet viszonyulása egy külső dologhoz (Baloghnál : jeltest) ; olyan viszonyulás, amelynek lényege ennek a dolognak a jelentéssel való összekapcsolása, asszociálása. A jelentés — mint már utaltunk rá — Balogh szerint a szervezet számára már előzőleg adva van, annak révén, hogy a szervezet tevékenységének absztrakt mozzanata „önállósul", s alkalmassá válik arra, hogy „szilárd és különálló formát" (54) adjon neki a szervezet (vagyis létrehozza a jelösszefüggést).

Balogh szerint az állatvilágban az absztrakt mozzanat elkülönülését akkor tapasztaljuk, amikor a szervezet a tevékenységet a tevékenység tárgya nélkül végzi : a szerző lényegében csak egy példáját említi ennek a jelenségnek : „Az éhező vagy szomjazó élő szervezet pl. tárgya nélkül ismétli azokat a tevékenységi formákat, amelyek a f a j r a j e l l e m z ő tevékenységi módjai az élelem vagy a víz megszerzésének" (48).

A második fejezet a jelformákat tárgyalja. Az első fejezetben Balogh István jelelméletének alapjait találtuk meg ; itt a voltaképpeni jeltipológia következik. Balogh tipológiája hierarchikus és (az evolúció szerint) időrendi. A j e l f o r m á k : „azok a fokozatok, amelyeket az élő természet a jelek kialakításában létrehozott" (79).

A jelformákat Balogh István négy nagy csoportra osztja : véletlen, kifejezett, közvetett és általános jelformákat említ. A v é l e t l e n j e l f o r m a („index") egy esete a k i f e j e z e t t j e l f o r m a („szimptóma"), amely abban különbözik az előzőtől, hogy hordozója nem közvetítő tárgy, hanem a faj egy másik egyede (a hagyományos terminológiától való eltéréseket egyébként nem látjuk indokoltnak). A véletlen jelfor-

ma kialakulására nézve „véletlen": megjelenésének egyetlen feltétele, hogy a közvetítő tárgy és a szervezet által elfogyasztandó tárgyak (amelyek felé közvetít) kapcsolata „időben tartós és térben rögzített legyen" (108), s hogy mely tárgy válik ilyen közvetítő tárggyá, az esetleges.

Az eszközhasználat megjelenésével Balogh István szerint a tevékenység absztrakt mozzanatának önállósulására, független formában való megjelenítésére minőségileg új lehetőség adódik a munkaeszközben és a munka tárgyában. Azt a jelösszefüggést nevezi szimbólumnak, amelynek alapja, hogy „a munkaeszközöket vagy munkatárgyakat kiemelik magában a munkatevékenységben kialakult funkciójukból, és a jel külső, tárgyi formájává változtatják" (167).

Már általános jelformának nevezi Balogh István az „átmeneti és összetett" jelformákat: a jelzést [Balogh definíciója szerint a szimptómából alakul ki, „a folyamat szándékolttá válása" (179) révén] és az ikont [„sajátos szimbólum, amelynek formája . . . őrzi a konkrét tevékenység eredményének formáját . . . az eredeti konkrét tevékenység eredményéhez képest idegen anyagban" (183)].

Végül a tulajdonképpeni jel (értsd: a verbális nyelvi jel) Balogh szerint nem „önkényesebb", mint az eddigiek: „hogy melyek a különböző jelentések, amelyeket külön jelalakkal kell a közösség tagjainak megjelölniük, egyáltalán nem önkényes jellegű, hanem jórészt jeleken kívüli tényezők" határozzák meg (193); csakhogy éppen ez a nyelvi jelek önkényességének hagyományos értelmezése!

E második rész első fejezete szorosan kapcsolódik az első rész fejtegetéseihez (a tagadás tagadásának elvéről és annak különböző értelmezéseiről). Balogh a maga részéről a tagadás tagadásának elvét csak úgy látja igazolva, ha a közvetlenségnek és a közvetítettségnek ontológiai státust biztosítunk (34). Ez az egyik oka annak, hogy Balogh István a tevékenység absztrakt mozzanatáról mint ontológiailag elkülönülhető mozzanatról beszélhet. Nézetének másik forrását abban a felfogásában lelhetjük fel, miszerint „a közvetített úgy határozódik meg tartalomként, mint fejlődéstörténetének eredménye" (34); a tevékenység absztrakt oldala mint „az aktuálisban megszűnő, ezzel mint konkrét jelennel ellentétes múlt van jelen, vagyis mint a konkrét oldal kialakulásának és létrejöttének fejlődéstörténete" (46).

E két kijelentés alapján lehet azt, amikor „az élőlény tevékenységének tárgya nélkül mozgósítja a fajnak és az egyednek a fejlődése során kialakult adottságait, egészen általános formában megismételve" (52), az absztrakt mozzanat önálló megjelenésének nevezni.

Mármost elképzelhető, hogy a valóságban kritikus helyzet az, amikor az élőlény úgy kényszerül szokásos tevékenységét végezni, hogy a szokásos tárgy nincs jelen; elképzelhető, hogy az ilyen helyzeteknek nagy szerepe van abban, hogy a szervezet tevékenységi köre kiszélesedik (s ha nem, akkor az élőlény elpusztul), a tevékenység tárgya megváltozik, s bizonyos — mindaddig jelentéktelen — tárgyak „jelentőséget" nyernek a szervezet számára. Lehet tehát, hogy az ilyen szituációk nagy jelentőségűek az egyed és a faj fejlődése szempontjából, és az is lehet, hogy a feltételesreflex-vizsgálatok interpretációjánál hasznos a „jelentőségre" szert tett tárgyakat egy jelviszony részének, indexnek tekinteni. Az azonban semmiképp sem látszik indokoltnak, hogy az index „tartalmát" (ha egyáltalán beszélhetünk ilyenről) a tevékenység absztrakt mozzanatában keressük, különösen, mivel az már más valaminek a tartalma.

Mint ismertetésünkből kiderült, Balogh István jelösszefüggés-felfogása és jelentésfelfogása együttesen feltételezik, hogy az élőlény számára a saját tevékenységének absztrakt mozzanatához való viszonyulás már az index megjelenése előtt adva van. Erre semmi bizonyíték nincs, és merőben valószínűtlennek látszik. Még kevésbé lehet okunk a tárgyától elválasztott tevékenységet az absztrakt mozzanat önálló megjelené-

sének tekinteni (ez a felfogás nincs összhangban Marx absztrakt munka : : konkrét munka megkülönböztetésével sem, amelyre Balogh hivatkozik, mivel az episztemológiai jellegű). A tevékenység absztrakt mozzanata mint a jel „tartalma", amennyiben az alacsonyabb rendű élőlények „jelhasználatáról" van szó, végképp elveszti tehát hitelét, s egyúttal kiderül, hogy azok az alapvető összefüggések, amelyeken Balogh elmélete nyugszik, ellentmondásosak, és minden filozófiai-természettudományos alapot nélkülöznek.

És mi a helyzet Balogh István jeltipológiájával? A jelhasználat és az evolúció összekapcsolása Balogh könyvében olyan szerencsétlen módon történik meg, hogy a jelhasználat fejlődésének folyamatosságát biztosítandó már a legkezdetlegesebb formák esetében (index) feltételeznie kell azoknak a tényezőknek a meglétét, amelyeknek létrejöttét a túl egyszerű evolúciós séma (a megváltozott környezethez való alkalmazkodás) segítségével nem sikerül kielégítően megmagyarázni. Ennek következménye az is, hogy — mint láttuk — a verbális nyelv specifikumát Balogh sem genetikailag, sem tipológiailag nem képes megragadni, s a többi „jelforma" határvonalai sem világosak. A minőségi ugrás elismerése (és az állati jelhasználat tagadása) sokban megkönnyítené tehát magának az evolúciónak a mélyebb megértését is.

Kérdéses továbbá, hogyan zárhatja ki Balogh István a kommunikáció fogalmát a jelelmélet alapfogalmai közül, ha egyszer az egyetlen igazán „kommunikáció nélküli" jelforma, az index saját elméleti keretében nem is lenne jelformának tekinthető. Az pedig Balogh számára is világos, hogy reflexió nélküli (a saját tevékenységhez való viszonyulás nélküli) jelhasználatról nem beszélhetünk.

Mi tehát a következménye annak, hogy a tárgyától elválasztott tevékenység nem bizonyul elegendőnek az élőlények reflexiós képességének elismeréséhez? Nem az-e, hogy a Balogh István által definiált jelösszefüggés csak a kommunikáló és reflektáló, azaz az emberi szervezet számára létezhet?

Ezt megfontolva különösnek tűnik, hogy Balogh az „alapos kritika tárgyává teendő" elméletek jó részét amiatt hibáztatja, hogy jelhasználaton bevallottan kizárólag emberi jelhasználatot értenek. Ez a terminológiai vagy verbális kritika tipikus példája: helytelenül valakinek a mienkétől eltérő terminológiáját kifogásoljuk, vagy úgy bíráljuk, hogy nem vesszük figyelembe az ő terminológiája és a sajátunk közötti eltéréseket. A tárgyi tévedéseken kívül (amelyekről itt nem szólunk) ez a két eljárás jellemzi Balogh könyvének e második rétegét.

Balogh István jeltipológiájáról még annyit, hogy a hierarchikus szemlélet önmagában nem magyarázza meg semminek sem a kialakulását, kivált, ha a kiindulópont megkérdőjelezhető. A „feloszthatóság-csoportosíthatóság problémája" (83) akkor még mindig valóságosabb, s ráadásul — Balogh véleményével ellentétben — minden ismert jeltipológia hierarchikus jellegű.

A könyv harmadik része két fő motívumra épül: a kommunikáció másodlagosságának elvére és az információ kvantitatív megközelítésének elvetésére.

Az első motívumról már szóltunk. Nagyon vitatható Balogh nézete, miszerint „a kezdetleges, éppen csak kialakuló nyelv a közlés szempontjából igen előnytelen" (228), ezért „a jelentés problémájának megoldhatatlanságához" (232) vezet, ha „a nyelvet csupán a közlés szükségletei szempontjából vizsgáljuk" (233). E kijelentés hordereje egyrészt attól függ, tudunk-e más, hasonlóan fontos szempontot nyújtani, másrészt attól, mit értünk a jelentés problémáján. Balogh István egyik kérdésre sem ad megnyugtató választ.

A második motívum a harmadik rész voltaképpeni újdonsága. Sajnos az információval kapcsolatban sem jutunk új szempontokhoz, nem kapunk az információ minőségi oldalát felölelő operatív meghatározást. Az információelméletek kritikája tehát kizáró-

lag negatív, és messzemenően a verbális kritika eszközeit használja. Az információ Balogh meghatározása szerint „rendezett jelcsoport" (254), de e meghatározás esetleges előnyeiről a szerző nem igyekszik meggyőzni olvasóját. Ehelyett (a fenti definíció nevében) küzd az információ matematikai-statisztikai elméletei ellen: „az így kidolgozott definíciók valójában már nem az információ definíciói" (273), ami épp olyan semmitmondó bírálatnak, mint amilyen a „rendezett jelcsoport" definíciónak.

Végül Balogh felhívja a figyelmünket az információelméletek egy valóban kényes pontjára: „amennyiben a kommunikációs folyamat csak olyan elvonatkoztatásokat követően formalizálható és tanulmányozható tiszta formájában, amelyek az információ tartalmi-jelentésbeli oldalát kiküszöbölik, annyiban feltétlenül hibásnak minősíthető az az álláspont, amely a jelek általános tulajdonságait valamiféle kommunikációs szituációból szándékozik levezetni" (271).

Az idézet első felének igazságát azonban sem a szerzőnek, sem másnak nem sikerült még bebizonyítania, bár sokan hangoztatták. A második fele sajátosan baloghi nézet. Tarthatatlanságát kár is lenne bizonygatnunk: Balogh István könyve maga igazolja, hogy a jeltudomány a kommunikáció fogalmának és az információelméletnek a kizárásával önmagát fosztaná meg egyik lényeges összetevőjétől, a maga útját tenné járhatatlanná.

Filmtudományi Intézet,
Budapest

Kenesei István

John R. Searle: Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts

Cambridge, 1979. XIV + 187 lap

John Searle, a Kaliforniai Egyetem Berkeleyben oktató filozófiaprofesszora a nyelvészek érdeklődését 1969-ben publikált *Beszédaktusok* c. könyvével keltette fel.[1] A késői Wittgenstein és Austin nyelvfilozófiai gondolatait az egyik lehetséges irányban kibontakoztató beszédaktus-elmélet lényegében funkcióközpontú, szemben a nyelvészeti hagyomány struktúraközpontú megközelítéseivel — s ez a hagyomány, legalábbis a szinkrónia vizsgálatában, Saussure-től Chomskyig húzódik. A funkció előtérbe kerülésével a nyelvi kommunikáció egységeit: a beszédaktusokat kell feltérképezni, melyek az emberi cselekvések egy jól körülhatárolható csoportját alkotják. Amikor a szavakat s a velük alkotott mondatokat kimondjuk, persze nemcsak a kimondás, a megnyilatkozás aktusát hajtjuk végre, hanem a referálás és a predikálás propozícionális aktusát, s ezekkel együtt különféle illokúciós aktusokat is: állítunk, kérdezünk, kérünk, ígérünk stb. És „mivel minden értelmes mondatot a jelentése alapján egy sajátos beszédaktus (vagy beszédaktus-csoport) végrehajtására lehet használni, s mivel minden lehetséges beszédaktust elvben egy vagy több mondatban pontosan meg lehet fogalmazni [. . .], a mondatok jelentésének a tanulmányozása és a beszédaktusok tanulmányozása nem két különálló stúdium, hanem egyetlen vizsgálódás két különböző szempontból."[2]

[1] John R. Searle: *Speech Acts* (Cambridge, 1969).
[2] *Speech Acts*, 18.

Searle 1975 és 1979 között tartott előadásai, illetve publikált cikkei egy részét gyűjtötte az itt ismertetett *Kifejezés és jelentés* című kötetbe. Mégis a könyv jóval egységesebb benyomást kelt, mint sok egyvégtében megírt monográfia. Az okot az írások mögött meghúzódó beszédaktus-elmélet letisztult, egyértelmű és meggyőző gondolatrendszerében találjuk ; a *Kifejezés és jelentés* nem más, mint variációk egy témára: kiterjesztése és kidolgozása a *Beszédaktusok* alapproblémáinak. E recenzió igencsak szűkre szabott terjedelmi korlátai között azt nem tudjuk bizonyítani, hogy Searle koncepciója miért és mennyire fontos a jelentéstan számára, de talán fel tudjuk villantani néhány részletét, melyet remélhetőleg az olvasó is vonzónak talál.

A gyűjtemény időrendben első s az elmélet kiterjesztésének is fontos vonatkozásait tartalmazó tanulmánya a közvetett beszédaktusokról szól. Lényegében azt célozza felderíteni, hogy miképpen lehet egyetlen nyilatkozattal két beszédaktust végrehajtani : a szó szerinti értelmű „közvetlen" és a nem szó szerinti értelmű „közvetett" aktust. Amikor például ezt mondom a villamoson mellettem álló utasnak : „Uram, ön a lábamon áll", akkor nemcsak a közvetett beszédaktust hajtom végre, azaz megkérem, vegye le a lábát az enyémről, hanem a közvetlen beszédaktust is, vagyis tájékoztatom őt arról, hogy a lábamon áll. Ha ugyanis nyilatkozatom nem volna egyszerre tájékoztatás is, akkor például fel kellene tételeznem, hogy utastársam tudta, hogy a lábamon áll. Ebben az esetben persze a fenti nyilatkozat nem lehetne célravezető ; éppen azért nem, mert a közvetlen beszédaktus, a tájékoztatás célját téveszténé, félresikerülne. Searle hangsúlyozza, hogy nem kétértelműségről van szó : az idézett példamondat nem ingadozik a közvetlen és a közvetett beszédaktus szerinti értelmezés között, hanem egyszerre jelenti mindkettőt. A szabályok között, amelyek a szó szerinti mondatjelentést a nyilatkozat teljes jelentésével összekötik, van egy érdekes paradoxon is. A szó szoros értelmében a közvetett beszédaktusokat nem tekinthetjük idiómáknak, rögzült kifejezéseknek, hiszen például más nyelvekben könnyűszerrel adhatunk rájuk szó szerinti fordításokat — szemben az ilyesféle valódi idiómákkal : „magas lóról beszél". Másrészt azért van bennük valami az idiómákból, ugyanis szinonim fordulatokkal sokszor nem válthatók fel. Ahelyett például, hogy „Ide tudja adni a sót?" nem mondhatjuk, hogy „Képes ön arra, hogy ideadja a sót?", ha arra szeretnénk kérni az illetőt, hogy adja ide a sót.

A kötet egy másik fontos tanulmánya „Az illokúciós aktusok osztályozása" címet viseli. Maga a csoportosítás gondolata nem új, a szempontok meghatározása, amelyek alapján az osztályozást végrehajtja, viszont valóban új. A *Beszédaktusok*ban Searle részletesen foglalkozott az illokúciós aktusok feltételeivel. Most az ott megadott definíciókból általánosít az egyes aktuscsoportok közös tulajdonságaira. Például az ún. lényegi feltételekben fellelhető közös vonások az egyes csoportok egymástól eltérő illokúciós célját szabják meg. A parancs pl. lényegi feltétele szerint kísérlet arra, hogy a hallgatót rávegyük valaminek az elvégzésére. De a kérés, a megbízás, a felszólítás is mind hasonló lényegi feltételhez vannak kötve. Ezek tehát egymással sokkal szorosabb kapcsolatban állnak, mint az ígérettel (felajánlással, eskütétellel stb.), amely lényegi feltétele az, hogy kötelezzük magunkat valaminek az elvégzésére. Az őszinteségi feltételek közös vonásai alapján az aktusok a kifejezett lelkiállapotok tekintetében különböznek egymástól. Aki parancsot ad, az kívánságot fejez ki, az ígéretet tevő szándékot, az állítás kifejtője pedig valamilyen hiedelmet. Rendkívül érdekes és teljes egészében új szempont a szavak és a világ közötti megfelelés irányának különbségeire való utalás. Az állítások esetében a szót „illesztjük" a világ állapotához. Hiába állítanám, hogy esik az eső, ha nem esik. Attól, hogy azt mondom, esik, még nem fog esni. A kérések, utasítások vagy az ígéretek, eskütételek esetén az irány fordított : a világ állapota szavaimból

következik. Az az esemény, hogy arra kérek valakit, jöjjön hozzám feleségül, egészen más, mint az, hogy arra kérem, töltse velem az éjszakát. Figyeljük meg, hogy ez az a disztinkció, amit Austin a performatív/konstatív megkülönböztetésben látott, majd később elvetett, bár tovább kísértette.

E három alapvető vonatkozáson kívül Searle még jó néhány, jobbára már a főbb csoportokon belüli finomabb különbségtevést szolgáló szempontot is felhasznál, pl. az illokúciós erő „hatásfokát", a beszélő és a hallgató státuskülönbségét stb. Végül is öt nagyobb illokúciósaktus-osztályt vesz föl: az állításokat, az utasításokat (pl. a kérés, felhívás is), az elkötelezéseket (pl. ígérés, esküvés), a kinyilvánításokat (pl. gratulálás, megköszönés) és a deklarációkat (pl. kinevezés, ítélethozatal).

Az ismertetett két tanulmányban Searle lényegében a *Beszédaktusok* kijelölte határok között mozgott, ezeken belül munkált tovább olyan gondolatokat, melyek már korábban is foglalkoztatták. A *Kifejezés és jelentés*ben azonban vannak egészen új irányokba mutató elképzelések is. „A szó szerinti jelentés" című írás például egyenesen szétrobbantja a hagyományos igazságfeltételes jelentéselmélet kereteit azzal, hogy rámutat, lehetetlen a mondatok jelentését kontextustól teljesen függetlennek venni. Minden mondat, még az olyanok is, amelyek nem tartalmaznak indexikus kifejezéseket (pl. *én, itt, tegnap*), jókora háttérfeltevés-halmaztól függően jelenti azt, amit jelent. Az „A macska a szőnyegen van" világos és egyértelmű mondatnak tartható, azaz jelentése egy és ugyanaz, egészen addig, amíg nem képzeljük el, hogy a macska és a szőnyeg valahol a világűrben a súlytalanság állapotában lebeg. Lévén, hogy így a „fent" és „lent" értelmét veszti, a mondat szó szerinti jelentését sem tudjuk egyértelműen alkalmazni. Szükséges, hogy olyan kiegészítő feltevéseket vegyünk fel — esetleg akár az igazságfeltételek közé — mint: „ha gravitációs mezőben vannak". De még ha ezt megengedjük is, más esetekben be kell látnunk, hogy a háttérfeltevéseket nem lehet bevonni az igazságfeltételek közé. Képzeljük el, hogy egy szerkezetet készítünk, amely egy ülőkét mozgat különböző tárgyak között. A szerkezet kipróbálására egy elkábított macskát kötözök az ülőkébe, majd a barátom egy másik helyiségből, ahonnan nem láthatja, mi történik, elindítja, és időnként leállítja a masinát, aztán megkérdezi, hogy hol van a macska. Ha az adott esetben a macska az alatta lévő szőnyeggel érintkezik és azt válaszolom, hogy „A macska a szőnyegen van", akkor a mondatot szó szerint értettem s ugyanígy a barátom is. Ha viszont a macskának a kísérletezésünket nem ismerő gazdája szól be hozzánk s tudakolja, hol a macskája, az előbbi válasz legalábbis félrevezető volna, ha nem egyenesen hazug. A mondat szó szerinti jelentésének fogalma tehát csakis a háttérfeltevések valamely halmazához viszonyítva alkalmazható. A háttérfeltevések módosulásával megváltoznak a mondat igazságfeltételei. Következésképpen a mondatnak nincsenek egyszer s mindenkorra adott, megváltozhatatlan igazságfeltételei: a háttérfeltevések nélkül a mondat igazságfeltételeit meg sem lehet adni. A különböző háttérfeltevés-halmazokhoz viszonyítva pedig olykor egy, máskor más igazságfeltétel-halmazt határoz meg egy adott mondat.

Izgalmas témával foglalkozik a talán legkevésbé lezárt tanulmány is, „A metafora". Az itt felhasznált magyarázó disztinkció is a mondatjelentés és a nyilatkozatjelentés lehetséges eltéréseire támaszkodik, vagyis a metaforikus jelentés a közvetett beszédaktusokhoz hasonló problémákat rejt magában: milyen szabályok teszik lehetővé, hogy ha valamit mondok, akkor mást vagy mást is értek rajta? (Az előbbi a metafora, az utóbbi a közvetett beszédaktus jellegzetes esete.) A metaforánál maradva: amikor azt mondom, hogy „Károly egy gorilla", akkor nem azt értem ezen, hogy Károly valóban a legnagyobb emberszabású majmok egyik példánya, hanem valami olyasmit, hogy „Károly buta, durva és gusztustalan". A metaforák működését a hallgató oldaláról megközelítve Searle stratégiák és értelmezési elvek összefüggésében vázolja fel a lehet-

séges megoldásokat. Példánk esetében nyilvánvaló, hogy a mondat szó szerinti jelentésében nem alkalmazható, tehát a mondatjelentéstől különböző nyilatkozatjelentés után kell néznünk. Meg kell keresni azt a jellemző tulajdonsághalmazt, amellyel a gorillák rendelkezhetnek, majd ki kell választani, ezek közül, mi illik rá Károlyra. Ezeket a stratégiákat segítik az értelmezési elvek, melyek közül a példára vonatkozó azt mondja ki, hogy nem szükséges, hogy a gorillák valóban buták, durvák és gusztustalanok legyenek, elég, ha csupán széles körben ezt hiszik róluk, bár a beszélő és a hallgató tudja, hogy ez nem igaz. A stratégia mindig ugyanaz, az értelmezési elvek viszont esetenként változnak, és rendkívül bonyolultak is lehetnek.

Searle ebben a könyvében jelentősebb teljesítményt mutat fel, mint az előzőben. Egy elmélet általános tervét ugyanis könnyebb kidolgozni, mint azt részleteiben kimunkálni úgy, hogy az olvasót nemhogy nem éri csalódás — hiszen mennyi elméletet láthattunk részleteiben később ellaposodni —, hanem lelkesedéssel ismeri fel az egyre újabb és érdekesebb problémákban és azok megoldásaiban az átfogó koncepció megvalósulását, alkalmazásaiban egyre jobban meggyőződve magyarázó erejéről.

József Attila Tudományegyetem,
Angol Tanszék,
Szeged

Kiefer Ferenc

Ruth M. Kempson: Presupposition and the Delimitation of Semantics

Cambridge, 1975. (Cambridge Studies in Linguistics 15). 247 lap

A 70-es évek gazdag szemantikai terméséből is kiemelkedik Ruth Kempson könyve. A szerző nemcsak az akkor központi szemantikai kérdésnek tekintett preszuppozíciós vitához szól hozzá ritka eredetiséggel, hanem kísérletet tesz arra is, hogy a szemantikát a pragmatikától elválassza és ezzel is egy igen korszerű kérdésnek a tisztázásához járul hozzá.

A szerző először is azokat a szemantikai alapfogalmakat tisztázza, amelyeket alapvetőnek tekint munkája szempontjából. A szemantika szintaktikai szerkezetükkel megadott mondatokat interpretál és ez az interpretáció lényegében a Katz—Fodor-féle szemantikaelméletből ismert projekciós szabályok segítségével történik. A lexikai elemek felbonthatók szemantikai jegyekre, a szerző azonban Katzcal szemben a Bierwisch-féle elképzelést tartja helyesnek. A kettő közt lényegében az a különbség, hogy Katz bináris jegyekkel dolgozik, Bierwisch pedig a szemantikai jegyeket a kijelentéskalkulus mintájára építi fel. Magát a jelentést a szerző így definiálja: Valamely nyelvi jel jelentése azoknak a szükséges és elégséges feltételeknek az összessége, amelyek biztosítják azt, hogy a szóban forgó nyelvi jelnek vonatkozása legyen. Vagy másképp megfogalmazva: mondat esetén azoknak a feltételeknek az összessége, amelyek teljesülése kell ahhoz, hogy a mondatban kifejezett állítás igaz lehessen. Például a *Péter agglegény* mondatnál az, hogy legyen valaki, akit Péternek hívnak, és ez a valaki felnőtt hímnemű nőtlen emberi lény legyen.

A pragmatika a nyelvi jelek használatának leírásával foglalkozik, azaz a pragmatikaelmélet olyan elmélet, amely megmagyarázza, hogy a beszélő hogyan használja a nyelvet kommunikációs céljainak elérésére. A könyv pragmatikával foglalkozó részében a szerző részletesen foglalkozik Paul Grice pragmatikaelméletével.

Kempson szerint a szemantikai jelentés — szemben a pragmatikai jelentéssel — igazságfeltételek formájában adható meg.

A szemantikai és pragmatikai jelentés közti különbséget a szerző a preszuppozíciós problematikán keresztül mutatja be. A preszuppozíciók (előfeltevések) a jelentésnek olyan aspektusai, amelyek nem tartoznak az explicit állításhoz, ugyanakkor viszont nyelvi elemeken keresztül valósulnak meg. Az előfeltevések több fajtáját szokták megkülönböztetni. Történetileg az első előfeltevés-típus az ún. egzisztenciális előfeltevés, amely határozott főnévi csoportoknak lehet a tulajdonsága. Például *Az alma leesett a fáról* általában feltételezi egy határozott alma és egy határozott fa létezését. Az előfeltevések egy másik ismert típusa az ún. faktív előfeltevés: bizonyos főmondati állítmányok után a *hogy*-os mellékmondat által kifejezett állítást ténynek fogadjuk el. Például a *Péter tudta, hogy Anna megjött* mondat faktív előfeltevése, hogy *Anna megjött*. Mármost az előfeltevések a logikusoknak és a nyelvészeknek egyaránt gondot okoznak. Ha ugyanis a logikában elfogadjuk az előfeltevések létezését, akkor a hagyományos kétértékű („igaz" és „hamis") logika helyett egy háromértékű logikai rendszerre van szükségünk, ti. külön értéket kell adni a kijelentésnek, amikor valamelyik előfeltevése nem teljesül. A nyelvész (és egyébként a logikus számára is) problémát okozott, hogy nem lehetett az előfeltevések megállapítására egyértelmű és minden esetben működő kritériumot találni. Többen a tagadás kritériumát javasolták. Valóban úgy tűnik, hogy *Az alma nem esett le a fáról* mondatnak az állító mondatéval azonosak az egzisztenciális előfeltevései és a *Péter nem tudta, hogy Anna megjött* mondatnak éppúgy faktív előfeltevése az *Anna megjött* kijelentés, mint állító párjáé. A tagadás tehát, így szól az érv, nem érinti az előfeltevéseket. Igen ám, de a tagadás kritériuma nem alkalmazható mindig. Tudott dolog, hogy a beszélő vélekedését, mondanivalójával szembeni beállítottságát kifejező elemek jelenléte a mondatban nem teszi lehetővé a tagadást. Például *Az alma valószínűleg leesett a fáról* mondat már nem tagadható, bár van tagadó párja: *Az alma valószínűleg nem esett le a fáról*. Ilyenkor tehát nyilván a modális elem nélküli mondatot kell venni az előfeltevések megállapításánál. De a kérdő, felszólító, óhajtó mondatok sem tagadhatók, minden mondattípus számára tehát más és más megoldást kell találnunk. Ehhez járul még az a körülmény, hogy a világosnak tekintett esetekben is többen bizonytalannak érezték a tagadás hatását. Kempson is úgy véli, hogy az *Edward didn't regret that Margaret had failed because he knew it wasn't true* jó mondat, márpedig ebben a mondatban az előfeltevést explicite tagadjuk (68). Ugyancsak jó a következő mondat is: *Sue did not realize that Edward had been unfaithful to Margaret: you must have been mistaken — I know Edward has never been unfaithful.* És ebben a mondatban is tagadjuk a faktív előfeltevést. Ilyen problémák miatt érthető, hogy többen, így Kempson is, a szemantikai előfeltevés-fogalom ellen és egy pragmatikai előfeltevés-fogalom mellett foglaltak állást. Egy pragmatikai előfeltevés-fogalomnak nincs köze az igazságfeltételekhez, megtartható a kétértékű logika, nincs szükség a tagadás kritériumára, és magát a definíciót is a szemantikaiénál valamivel „lazábban" lehet megadni. Gyakran pedig — így érvel Kempson is — a vélt szemantikai előfeltevések egyáltalán nem előfeltevések, hanem inkább pragmatikai implikációk.

Sok esetben, és ez többek között Kempson érdeme is, sikerült a pontosabb elemzésnek kimutatnia, hogy több vélt előfeltevés-típus valóban nem az vagy legalábbis nem szemantikai előfeltevés. Így például többen úgy vélték, hogy a szemantikai jegyek közül nem mindegyik tartozik az állított jelentéshez: van olyan szemantikai jegy is, amely előfeltevésként fogalmazódik meg. A *Péter nem agglegény* mondat ezek szerint feltételezné, hogy Péter hímnemű felnőtt lény és csak azt állítaná, hogy Péter nem nőtlen. Ebben a példamondatban valóban kézenfekvőnek látszik ez az értelmezés. De mi van például az *Ez a személy nem agglegény* mondattal? A szóban forgó személyről biz-

san nem preszupponáljuk, hogy hímnemű felnőtt lény, hiszen ez a személy lehet gyermek, nő, férjes vagy nem férjes nő stb. (63). Az, hogy mit „preszupponálunk", függ attól, hogy mit tudunk az alany által jelölt dologról, személyről. Itt tehát nem lehet szó szemantikai előfeltevésről. Kempson ugyanígy és joggal, nem tekinti szemantikai előfeltevésnek a *vádol* és *bírál (accuse, criticise)* fillmore-i elemzésében szereplő előfeltevéseket (64—65). Vagy vegyünk egy szintaktikai szerkezethez kapcsolódó vélt szemantikai előfeltevés-típust! Keenan amellett érvelt, hogy a *John, who saw Bill, burst out laughing* mondatnak szemantikai előfeltevése a *John saw Bill* kijelentés. Más szóval, a nem korlátozó vonatkozó mellékmondat mindig szemantikai előfeltevés lenne. A probléma persze már akkor fellép, ha ilyen esetekben a tagadás kritériumát próbáljuk meg alkalmazni. Ha ez a kritérium nem segít, honnan tudjuk, hogy szemantikai előfeltevésről van szó? (76—77)

Ahhoz, hogy Kempson a vélt szemantikai előfeltevéstípusokat, mindenekelőtt a határozott főnévi szerkezetekhez kapcsolódó egzisztenciális előfeltevéseket és a faktív előfeltevéseket pragmatikailag meg tudja magyarázni, szüksége van a Grice-féle pragmatikaelmélet egyes tételeinek pontosítására. Kempson könyvének talán legérdekesebb részei azok, amelyekben a Grice-féle jelentés-fogalmat és a Grice-féle társalgási maximákat tárgyalja. Mindkét esetben szerzőnk Grice-nél lényegesen továbbjut, mindenekelőtt azonban a társalgási maximák pontosabb megfogalmazása terén ér el komoly eredményeket. Ezek után az egzisztenciális előfeltevés pragmatikai magyarázatára kerít sort. A magyarázat lényegében a pragmatikai jelentés fogalmán és az egyik grice-i maximán alapszik (173—185). A faktív előfeltevést szintén meg lehet magyarázni, így érvel Kempson, pragmatikai eszközökkel. Elegendő, ha észrevesszük a faktív mondatok és a határozott főnévi szerkezetek közötti rokonságot, a magyarázat azután már ugyanazokon az elveken alapulhat, mint a határozott főnévi szerkezetekhez kapcsolódó egzisztenciális előfeltevések esetén (185—188). Habár Kempson nem vizsgálja meg részletesen a többi előfeltevés-típust, a következtetés világos: az előfeltevések nem tartoznak a szemantikába, hanem pragmatikai eszközökkel magyarázandók.

Kempson könyvével kapcsolatban több alapvető kifogásom van, ezekre azonban helyszűke miatt csak igen röviden tudok kitérni.

(a) A szemantika és pragmatika kempsoni megkülönböztetése eléggé problematikus, hiszen ha a szemantikához csak az tartozik, ami igazságfeltételek segítségével megfogalmazható, akkor nemcsak az összes nem valóságábrázoló nyelvi elemet kellene a pragmatika körébe utalnunk, hanem például az *és, pedig, de, azonban* stb. mellérendelő kötőszók közti különbséget is, hiszen logikai szempontból csak az *és* létezik. Azután kizárólag pragmatikai jelenség lenne a *még, mégis, még . . . is* közti különbség is. És a sort még folytathatnánk. A szemantikát nem kell mindenáron a megszokott logikai szemantikára leszűkíteni.

(b) A szemantika mégiscsak „nyelvibb", mint a pragmatika és ezért nagyobb a magyarázó ereje. Éppen ezért inkább a szemantikát kellene gazdagítani, mint a pragmatikát.

(c) A szemantikai jegyekre való kizárólagos hagyatkozás túlságosan leegyszerűsíti a szemantikát, igen sok esetben pedig egyáltalán nem vezet eredményre. Annak ellenére, hogy Kempson apparátusa gazdagabb a Katz—Fodoréknál, mégis szemantikai elképzelése bizonyos fokig visszatérést jelent a hatvanas évek elejéhez.

(d) Utaltam már rá, hogy Kempson sok esetben helyesen mutat rá arra, hogy egy vélt szemantikai előfeltevés valójában nem az. Mégis, azt hiszem, a szemantikai előfeltevésekkel kapcsolatban helytelen következtetésre jut. Mégpedig a következő okok miatt:

Először is, Kempson nem tesz különbséget a tagadás és a visszautasítás között. Visszautasítani mindent lehet, így a beszélő előfeltevéseit is. Nekem, mint hallgatónak, nem kell osztoznom a beszélő előfeltevéseiben. A *Péter tudja, hogy Anna megjött* faktív előfeltevését így utasíthatjuk vissza: *Péter nem tudhatja, hogy Anna megjött, mivel Anna még nem jött meg.* Ez azonban nem tagadása az előző mondatnak, hanem a faktív előfeltevés visszautasítása. Ebből pedig nem lehet következtetni arra, hogy nincs faktív előfeltevés.

Másodszor: Kempson az angol nyelvre alapozza megfigyeléseit és nem veszi észre, hogy egyes esetekben a faktív predikátum kétértelmű is lehet. Így a *regret* a magyarban jelenthet *sajnál*-t és *sajnálkozik*-ot; ezek közül csak az előbbi faktív, a második nem az. Ha tehát angolban az utóbbi értelemben használjuk a *regret* igét, akkor természetesen az sem faktív. Ez magyarázhatja meg azt, hogy az előbb már idézett mondat: *Edward didn't regret that* . . . nem rossz.

Harmadszor: az általános következtetés levonásához Kempsonnak részletesebben kellett volna megvizsgálnia a többi szemantikai előfeltevés-típust is.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Maleczki Márta

J. A. G. Groenendijk—T. M. V. Janssen—M. B. J. Stokhof, szerk.: Formal Methods in the Study of Language I—II.

Amsterdam, 1981. Mathematisch Centrum (Mathematical Centre Tracts 135—136). V + 599 lap

1. A két kötet az 1980 márciusában tartott harmadik amszterdami kollokvium anyagát tartalmazza.[1] Az amszterdami kollokviumokat két évenként tartják, és céljuk az, hogy a nyelv formális tanulmányozásával foglalkozó, de különböző szakterületeken (nyelvészet, matematika, filozófia stb.) dolgozó szakemberek kicserélhessék véleményüket, megismerhessék egymás eredményeit. A rendkívül változatos tematikájú és a „nagy nevek" felvonultatásával reprezentatívnak is tekinthető gyűjteményből szükségképpen csak néhány cikkel tudok részletesen foglalkozni. Címszerűen azonban minden cikket meg fogok említeni és néhány általános megjegyzéssel, vagy legalább a csoportosítás révén igyekszem megkönnyíteni az olvasónak a tájékozódást.

A cikkek túlnyomó többsége szintaxissal és szemantikával foglalkozik, méghozzá rendszerint mindkettővel egyszerre. Ez önként adódik abból, hogy általában az ún. M o n t a g u e - g r a m m a t i k a (a továbbiakban MG) elméleti keretébe illeszkednek, illetve azt módosítják.[2] Az MG célkitűzése ugyanis az, hogy a mesterséges logikai

[1] Az első két kollokvium anyaga a következő két kötetben jelent meg: Groenendijk, J.—Stokhof, M., szerk.: *Amsterdam Papers in Formal Grammar I—II* (Amsterdam, 1976 és 1978).

[2] A gyűjtemény csaknem valamennyi szerzője hivatkozik Richard Montague alábbi tanulmányaira: „The proper treatment of quantification in ordinary English", „Universal grammar", „English as a formal language". Mindhárom megtalálható Thomason R., szerk.: *Formal Philosophy: Selected Papers of Richard Montague* (New Haven, 1974)-ben.

nyelvek interpretációjához hasonlóan explicit szemantikával lássa el a természetes nyelvek fragmentumait is. Ehhez pedig megfelelő, minél egyszerűbben interpretálható szintaxisra van szükség. A szintaxis felépítését tehát szemantikai szempontok is döntően meghatározzák. Mivel így szorosan összefügg szintaxis és szemantika, az MG-re épülő tanulmányok esetében csak ritkán különülnek el a szintaktikai és szemantikai vizsgálódások. Természetesen a tanulmányozott jelenségek lehetnek inkább szintaktikai vagy inkább szemantikai jellegűek; vagy egy nyelvi jelenség vizsgálatának szempontjai is eltolódhatnak egyik vagy másik irányba. Így végül is beszélhetünk szintaxissal vagy szemantikával, vagy éppen mindkettővel foglalkozó cikkekről, de az esetek többségében csak a fentiek értelmében.

2. A gyűjtemény grammatikaelméleti cikkei azt jelzik, hogy az elsősorban szintaktikai irányultságú generatív grammatika és az elsősorban szemantikai irányultságú Montague-grammatika közeledik egymáshoz: az egyik modellben feltehető kérdések egyre inkább feltehetővé válnak a másikban is, s így termékeny kihívást jelentenek egymás számára. Így például a generatív modell utóbbi éveinek egyik legnagyobb vívmánya az volt, hogy megkísérelték a mozgatószabályok és a tág értelemben vett névmásértelmezés egységes elveken alapuló leírását.[3] Részint erre a kihívásra válaszol Gerald Gazdar és Ivan Sag („Passzívum és reflexívum a frázisstruktúra nyelvtanban"), Lauri Karttunen („Távoli függőség a frázisstruktúra nyelvtanban"), Barbara Partee és Emmon Bach („Kvantifikáció, névmások és VP-anafora"), Theo Janssen („Kompozicionális szemantika és a vonatkozó mellékmondatok megformálása a Montague-grammatikában"), Jan Landsbergen („A Montague-grammatika átdolgozása az elemzés követelményeinek megfelelően") cikke; Henk Verkuyl („Számnevek és kvantorok az $\overline{X}$-szintaxisban és szemantikai interpretációjuk") pedig a generatív grammatika bázis-komponenséhez kapcsolódik és azt fejleszti tovább. Ezzel a cikkcsoporttal terjedemi korlátok miatt részletesen nem foglalkozom; a két modell kölcsönhatásának eredményeit a közeli években nyilván érdemes lesz külön is alaposabb elemzés tárgyává tenni.

Nagy elméleti és gyakorlati jelentőségű technikai problémával foglalkozik Joyce Friedman tanulmánya („Logikai formulák kifejezése a természetes nyelvekben"). E probléma bemutatásához ismernünk kell R. Montague „The proper treatment of quantification in ordinary English" (a továbbiakban: PTQ) című cikkében kifejtett eljárását a természetes nyelvek szemantikai interpretálására vonatkozólag. Ennek lényege az, hogy a természetes nyelvi töredéket nem közvetlenül interpretálja, hanem először „lefordítja" egy egyértelmű logikai nyelvre, az ún. intenzionális logika nyelvére (a továbbiakban: IL). Így az IL-hez tartozó szemantikai interpretáció egyúttal a megfelelő természetes nyelvi töredék interpretációja is. Friedman azt vizsgálja, hogy megfordítható-e ez a fordítási eljárás, azaz kaphatunk-e, és ha igen, hogyan kaphatunk logikai formulákból természetes nyelvi mondatokat. Részletes elemzési eljárások, tételek és e tételek matematikai bizonyítása során arra az eredményre jut, hogy elvben lehetséges ez az inverz eljárás. Ennek az elméleti bizonyítássorozatnak nagy gyakorlati jelentősége van: szemantikailag teljesen korrekt automatikus fordítást tesz lehetővé különböző természetes nyelvek töredékei között. Cikke végén Friedman egy ilyen, már létező alkalmazást meg is említ: Godden a fent ismertetett kutatás alapján készít thai nyelvről angolra fordító programot.

[3] Vö. Chomsky, N.: *Lectures on Government and Binding* (Dordrecht, 1981).

3. Számos cikkben egyforma jelentősége van szintaxisnak és szemantikának; vagy azért, mert a probléma felvetése során elkerülhetetlen mindkettővel foglalkozni, vagy azért, mert éppen a szintaxis és a szemantika kapcsolatára irányulnak a kutatások. Így Renate Bartsch cikke („A nominalizációk szemantikája és szintaxisa") az angol gerundiumok szemantikai funkcióiból indul ki, de a különböző aspektusoknak megfelelő grammatikai különbségeket is bemutatja. Jeroen Groenendijk és Martin Stokhof tanulmánya („A beágyazott kérdések szemantikája"), Edward Keenan („A szemantika egy Boole-féle megközelítése"), Hans Kamp („Igazság-elmélet és szemantikai reprezentáció"), Ewan Klein („A melléknévi, főnévi és határozói összehasonlító szerkezetek interpretációja") is ide sorolható.

Szabolcsi Anna cikke („A topik-fókusz tagolás szemantikája") címe szerint ugyan szemantikával foglalkozik, valójában azonban szemantikai vizsgálódásai szintaktikai elemzésekre épülnek. Tanulmánya számunkra különösen érdekes azért, mert magyar nyelvi anyagra épül, és hazai kutatásokat fejleszt tovább. A topik-fókusz tagolásról tisztán grammatikai módszerekkel számol be: É. Kiss Katalin eredményeire támaszkodva írja le a magyar szórend és intonáció MG-féle szintaxisát. Kiindulópontja — mint e kötetek számos más szerzőjének is — a PTQ szabályrendszere; ezt azonban úgy terjeszti ki egy magyar nyelvi fragmentum számára, hogy a szabályrendszer megfelelő szórend szerint generálja a topik, fókusz, illetve neutrális pozícióban lévő kifejezéseket. A szintaktikai szabályok mellé egyúttal megadja az IL-be fordítás szabályait is. A cikk további részében a megadott szabályrendszert szemantikai megfontolások alapján finomítja, foglalkozik továbbá a kimerítő felsorolás, a fókuszbeli kvalitatív kontraszt, a kérdés—válasz párok és a fókuszban, illetve azon kívül szereplő kvantorok hatóköri viselkedésének problémáival.

4. A két kötet több szerzőjénél is megjelenik egy kifejezetten szemantikai jellegű probléma: a szemantikai modell struktúrájának módosítása. Az MG a lehetséges denotációkat ugyanis halmazelméleti terminusokban adja meg, ezt azonban — különböző okokból kifolyólag — nem mindenki tartja megfelelőnek. A tudományfilozófus Johan van Benthem („Miért és micsoda a szemantika?") is túl bonyolultnak tartja a halmazelméleti apparátust, és inkább javasolja a halmazelmélet általánosításainak alkalmazását. Ugyanez a probléma konkrét nyelvi jelenségek vizsgálata során is felmerül.

Renate Bartsch már említett cikkében az angol gerundiumok vizsgálata során fejleszti ki az ún. régió-elméletet („region theory"). Ő halmaz helyett az ún. régiót tekinti alapfogalomnak, a halmazelméletben alapvetőnek tartott „eleme" relációt pedig a „rész—egész" relációval helyettesíti. A régió még abban is különbözik a halmaztól, hogy tér- és időkomponensből van felépítve. Ennek az elméletnek a segítségével Bartsch egzaktan képes interpretálni az események zárt, illetve nyitott aspektusait (azaz, hogy a dolgok állása lezárt-e, megvan-e az eredmény, vagy hogy az események még folyamatban vannak-e). E két aspektus szemantikai elkülönítésére már csak azért is szükség van, mert más szintaktikai eszközökkel fejezi ki az angol az egyiket, mint a másikat.

Harry Bunt („A melléknevek közti megszámlálható/megszámlálhatatlan különbségtétel miértjéről és mikéntjéről") számára, bár egészen más nyelvészeti probléma kapcsán, szintén nem megfelelő a halmazelméleti interpretáció. Ő a halmazelméletet az ún. „ensemble"-elmélettel helyettesíti („ensemble theory"). Ez megegyezik a régió-elmélettel abban, hogy itt is a rész—egész reláció az alapvető, azonban itt ez az egyetlen eltérés a halmazelmélettől (tehát nincs meg a régió-elméletben szereplő tér—idő komponensre való bontás). Az „ensemble"-elmélet axiómarendszere így egy plusz axióma

felvételével halmazelméletté alakítható. Bunt szerint a rész—egész reláció alapvetővé tétele módot nyújt arra, hogy pontosan le tudjuk írni a megszámlálható, ill. megszámlálhatatlan főnevek közötti szemantikai különbséget, ez pedig a referálás módjában van: a megszámlálható főnév egy entitásra mint objektumok diszkrét osztályára referál, a megszámlálhatatlan főnév referenciája azonban egy rész—egész szerkezetű entitás, amelynek nincsenek kitüntetett „minimális részei".

Ugyanezt a problémát egészen más szemszögből vizsgálja Alice ter Meulen („Intenzionális logika az anyagnevek számára"). Az ő kiindulópontja a szintaxis: szintaktikai megfontolások alapján elkülöníti az ún. nominális és predikatív megszámlálhatatlan főneveket (az elsőre példa *A víz folyadék*, a másodikra *Vízzel mostam meg a gyümölcsöt* mondatok *víz*, illetve *vízzel* szava); majd ezt a megkülönböztetést két szemantikai érvvel is alátámasztja. Az intenzionális típuslogika elég gazdag modellstruktúrát szolgáltat a megszámlálhatatlan elemek kezeléséhez, tehát a halmazelméleti apparátust szükségtelen mással helyettesíteni; a kétfajta főnevek referálásának eltérő módját elismeri ugyan, de a kérdést egyszerűen jelentésposztulátum bevezetésével oldja meg.

A szintaxis fokozottabb figyelembe vétele miatt ter Meulen tanulmányának eredményei a nyelvész számára helytállóbbnak tűnnek, mint Buntéi, bár a jelentésposztulátumos megoldás nem túl elegáns. Lehetséges, hogy a kétféle megközelítés valamilyen szintézise a probléma szebb megoldását eredményezné.

5. Groenendijk és Stokhof már említett írásán kívül még két cikk foglalkozik a k é r d é s e k problematikájával. Érdekes logikai rendszert dolgozott ki Jaap Hoepelman („A kérdésekről"). A kérdéseket mondattípusokként kezeli, azaz igazságértékeket rendel hozzájuk. A klasszikus kétértékű logika azonban nem elég a kérdések logikai interpretálásához, ezért kibővíti ezt egy négyértékű logikai rendszerré úgy, hogy a klasszikus kétértékű logikai rendszert önmagával megszorozza. Azaz minden mondathoz k é t igazságértéket rendel. Így meg tudja különböztetni formálisan is az állító és tagadó kérdéseket: az állító kérdések igazságértéke 01, a tagadó kérdéseké 10 (a 0 jelöli a hamis, az 1 az igaz értéket). Ennek a rendszernek a segítségével pontos képet alkothatunk pl. az „igen", „de (igen)", „nem" válaszok szerepéről: az „igen" válasz állító kérdésekre adott pozitív válasz, a „de (igen)" csak tagadó kérdésekre felelhet (mindkettő igazságértéke 11); a „nem" viszont kétértelmű: állító és tagadó mondatok igazságértékét egyaránt megváltoztathatja, mégpedig mindegyikét 00-ra.

A kérdések interpretációjának ez a megoldása igen szellemes, és némi rokonságot mutat Östen Dahl fejtegetéseivel („A megegyezéses játék"). Ez a cikk beszédaktus-elemzésekkel foglalkozik, mégpedig úgy, hogy játékszituációkként fogja fel és elemzi a különféle beszédaktusokat. Egy nyelvi játékszituáció és egy beszédaktus-helyzet ugyanis megegyezik abban, hogy mindegyik tartalmaz egy javaslatot, amelyet egy vagy több résztvevő tesz, és a csoport, amelyhez a javaslatot intézték, vagy elfogadja, vagy elveti ezt. Ha a javaslatot elfogadják, akkor egyfajta m e g e g y e z é s jön létre a csoport tagjai közt. Minden szituációban van tehát egy Javaslattevő. Akik döntenek, hogy elfogadják a javaslatot vagy sem, azok az ún. Döntéshozók, és végül lehetséges egy harmadik csoport is, akik valamiféle felelősséget vállalnak az elhangzottakért: ezek a Felelősségvállalók. Ezeknek a fogalmaknak a segítségével elemzi Dahl a különféle beszédaktusokat. Pl. az í g é r e t esetében a Javaslattevő egyúttal Felelősségvállaló is. Tehát ha pl. a feleség azt mondja férjének: *A vacsora ötkor kész lesz*, akkor vállalja ezért a felelősséget, és a férj ezért elvárhatja, hogy a vacsora valóban kész legyen ötre. A p a r a n c s esetében viszont a Javaslattevő nem Felelősségvállaló, viszont Döntéshozó. Stb.

A k é r d é s és á l l í t á s közti különbség megragadásához további finomításokra

van szükség : a javaslat tartalmát két, logikailag független részre bontja Dahl : a gondolat felvetésére, ill. jóváhagyására. Az állításban mindkettő benne van, míg a kérdésben csak a gondolat felvetése szerepel. Ez valóban hasonló Hoepelman elgondolásához, mivel a két részre bontást tekinthetjük úgy, mint két igazságérték hozzárendelését egy mondathoz ; míg az, hogy a kérdésben csak a gondolat felvetése szerepel, úgy fejezhető ki Hoepelman rendszerében, hogy a kérdésekhez tartozó igazságértékek egyike mindig 0.

6. Érdemes röviden megemlíteni két, szintén szemantikai tárgyú cikket. Remko Scha („Disztributív, kollektív és kumulatív kvantifikáció") bevezeti az ún. kumulatív kvantifikáció fogalmát, amely lehetővé teszi, hogy az *Öt cég hat komputert vásárolt*-típusú mondatoknak a természetes nyelvben oly gyakori 'Összesen öt cég összesen hat komputert vásárolt' értelmet tulajdoníthassuk. Frank Veltman („Adatszemantika") annak fényében elemzi a feltételes és a modális állításokat, hogy ezeknek az „értékét" az információnövekedés miként befolyásolja, s ennek alapján az ún. lehetséges világok topológiai szerkezetére nézve tesz érdekes javaslatokat.

Két tanulmányról nem esett eddig szó ; mindkettő pragmatikával foglalkozik. Az egyik Peter van Emde Boas, Jeroen Groenendijk és Martin Stokhof tanulmánya („A Conway-paradoxon : megoldása episztemikus keretben"). A cikkben a szerzők olyan elmélet kidolgozására törekszenek, amely különféle pragmatikai jelenségekkel foglalkozik. Ezt az elméletet a legelőször Conway által bemutatott paradoxon elemzésén keresztül mutatják be. Roland R. Hausser tanulmánya („A pragmatika helye a modellelméletben") nem kisebb feladatra vállalkozik, mint hogy modell-elméleti keretben szisztematikusan elkülönítse egymástól a szintaxist, szemantikát, lexikont, kontextust és pragmatikát. Ezáltal egymással való kapcsolatukat is behatóbban lehet megvizsgálni.

7. Ha mintegy összegzésként felsoroljuk nagyjából mindazokat a problémákat, amelyeket a 22 cikkben tanulmányoztak a szerzők, meggyőződhetünk róla, hogy igen széles a sokak által merevnek tartott formális kutatások hatásköre : szó volt nominalizációról, megszámlálható/megszámlálhatatlan különbségtételről, összehasonlító szerkezetekről, függő kérdésekről, vonatkozó mondatokról, passzívumról, reflexív igékről, kérdőmondatokról, mondatelemzésről általánosságban, névmásokról, kvantifikációról, számnevekről, szórendi és intonációs problémákról, beszédaktus-elméletről, automatikus fordítási lehetőségekről. Némelyikről több cikkben is olvashattunk. Mindez azt bizonyítja, hogy az MG kerete rugalmas, életképes, újabb és újabb kutatásokra inspiráló. Benthem szavait idézve : „Alfred Tarski achieved Total Enlightenment for extensional logic, Saul Kripke for intensional logic, and, to complete the trinity of church fathers, Richard Montague opened a crack in the wall for natural language" (29). Ezt a rést jelentősen tágította a III. amszterdami konferencián bemutatott tudományos anyag.

József Attila Tudományegyetem,
Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék,
Szeged

Masát András

Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába

Budapest, 1977. Gondolat, 216 lap

Hazai és külföldi szerzők szemiotikai tanulmányainak és tanulmánygyűjteményeinek kiadása az utóbbi időben kétséget kizárólag bizonyítja, hogy a szemiotika Magyarországon immár többé-kevésbé elfogadott diszciplína. A magyar kutatók elsősorban az etnográfia, az irodalom- és nyelvtudomány, film- és építészetszemiotika, újabban természetszerűleg a kommunikáció- és információelmélet területéről kiindulva hasznosítják e tudományág legfőbb eredményeit, ill. járulnak hozzá a szemiotika további fejlődéséhez. Közülük jelentős és úttörő szerepet vállalt és vállal a *Bevezetés a szemiotikába* c. könyv szerzője, a folklorista Voigt Vilmos. Az alábbiakban nem térünk ki a magyar szemiotika fejlődésére és az eddigi eredmények értékelésére, ez ugyanis részben már megtörtént,[1] részben pedig Voigt maga is felvázolja a legfontosabb tendenciákat. Ehelyütt csupán arra szorítkozhatunk, hogy a könyv bemutatása kapcsán megjegyzést fűzzünk néhány felvetett problémához.

Voigt könyve, mint ahogy a cím is jelzi, bevezető, mégpedig igen színvonalas, körültekintő bevezető a szemiotika alapfogalmaiba, kialakulásának történetébe, legfontosabb területeibe és azok központi problémáiba. Kitűzött céljának megfelelően általános áttekintést ad, ugyanakkor az egyes felmerülő kérdésekre, problémákra, megoldási lehetőségekre is kitér. Könyvének legjellemzőbb jegye véleményünk szerint az, hogy — folklorista indíttatása ellenére vagy éppen annak segítségével — nem egyes tudományágak felől közelíti és emeli ki a megoldásra váró problémákat, hanem egy ún. t á r s a d a l m i s z e m i o t i k a jogosultságát és fontosságát mutatja meg, megbízható tudománytörténeti áttekintéssel és kritikus hozzáállással. Ezáltal egy olyan átfogóan ismertető kézikönyvet ad kezünkbe, amely még ma is kor- és időszerű, noha az egyes részterületek fejlődése bizonyos problémákat esetleg már másképp vet fel. (Ha tekintetbe vesszük, hogy a könyv kézirata már 1972-ben készen volt, az aktualitás külön hangsúlyt kaphat.)

Voigt nem véletlenül hangsúlyozza könyvének társadalmi irányultságát: a szemiotikát még manapság is éppen abból az elméleti kiindulásból éri a legfőbb támadás, mely szerint — némiképp leegyszerűsítve — a szemiotika a másodlagos jelrendszerek összefüggéseit kutatva nem veszi tekintetbe ezek társadalmi rendszerekként való működését. Ez a megítélés — úgy érezzük — még a korábbi strukturalista-formális eljárások függvénye. A kritikának a strukturalizmussal szembeni jogosultságára nem térhetünk ki, csupán utalunk arra a szemléletbeli különbségre, mely a korábbi deskriptív, merev, fonetikai és szintaktikai jelenségekre irányuló strukturalista kutatások és az újabb, a szemantikai és pragmatikai aspektusokat előtérbe helyező és együttesen vizsgáló elképzelések, dinamikus szemiotikai modellek között áll fenn. [Ez a másfajta megközelítés, melyet elsősorban a nyelvtudományból kiindulva próbálunk szemléltetni, nyilvánvalóan az egyes tudományágak fejlődése (l. a generatív grammatika későbbi fázisa, szimbolikus logikák, nyelvfilozófiák stb.) révén vált lehetségessé.] Voigt, amikor meg-

[1] L. Hoppál Mihály, Semiotic research in Hungary: *Acta Ethnographica* 22. 204—216 (1973); valamint külföldi szerzők magyarul megjelent tanulmányait is számbavevő áttekintés: Csúri — Masát, Jelelméleti tanulmányok — magyar nyelven: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* (14. 174—189); a legátfogóbb bibliográfiát adja Orosz Magdolna, A magyar szemiotikai kutatások bibliográfiája: *Kultúra és szemiotika.* (Gráfik—Voigt, szerk., Budapest, 1981) 445—470.

győzően bizonyítja a jelek rendszerszerűségének tudományos kutatásában a társadalomelméleti megalapozottság elengedhetetlen voltát, a szemiotika további fejlődését is előrevetíti. Az elmúlt esztendőkben ugyanis a szemantikai és pragmatikai kutatások párhuzamos fejlődése éppen a jelek társadalmi-történelmi, szociokulturális összefüggésben való létezését, meghatározottságát húzta alá; ezt igazolták — a verbális jeleknél maradva — a beszédaktus-elmélet, a szociolingvisztika, de az információ- és kommunikációelmélet újabb eredményei is.

Az alábbiakban a könyv bizonyos megállapításait úgy gondoljuk tovább, hogy — az alapirányultságnak megfelelően — különösen a pragmatikai aspektusokat tartjuk szem előtt. Voigt könyve lezáró fejezetében megjegyzi, hogy „a jelentés fogalmában a használat vált döntő fontosságúvá. Amíg a hagyományos jelentéselmélet szerint a jelentés tartalom kifejezése, a mai nézetek szerint a jelentés funkció, a használat függvényszerű kifejezése, amely a közvetlen körülményektől függően változik" (188). Hogy ez menynyire így van, arról az utóbbi időben előtérbe kerülő kérdések tanúskodnak, amelyek a befogadó funkciójából, szerepéből kiindulva vizsgálják a jelező, ill. kommunikációs folyamatokat. Voigt is idézi pl. Ecót, aki a *Nyitott mű* c. magyarul is megjelent[2] könyvének címadó tanulmányában éppen azt hangsúlyozza, hogy a befogadás, a dekódolás, az interpretáció mozzanata a jelentés szerves része és kiemeli, hogy a produktív kiegészítés a mindenkori kulturális és ideológiai kódok függvénye, s ennek megfelelően változik. További kérdés az, hogy mikor és hogyan jön létre a jelhasználat, ill. a kommunikációs aktus a befogadó szemszögéből? Tudjuk, hogy minden eseményhez a kontextustól, a társadalmi szituációtól függően lehet jelértéket rendelni, de pl. mi a természetes és a szimbolikus események megkülönböztetésének stratégiája? Ebből a szempontból érdekes megközelítést vázol fel Worth és Gross.[3] A kommunikatív performancia általuk képviselt elmélete a befogadó különböző szintű szimbolikus stratégiáit írja le, azt, hogy hogyan alakul ki a kompetencia a társadalmi értelemben vett feladó ún. szimbolikus, tehát kommunikatív célzatú szándékának értékelésére és értelmezésére. A jelenségek értékelésénél különbséget tesznek az egzisztenciális és szimbolikus jelentés között. Míg az első esetben a stratégia — a jelenségek tudomásulvételével — attribúciós jellegű, addig a szimbolikus jelentésnél implikatív szándékot tételezünk fel — mondják —, és a stratégia kommunikációs következtetés lesz. Az ún. tagolási és értelmezési aktusok együttes, társadalmi szituációkban történő figyelembevételének elméleti fontosságáról talán fölösleges is szólni, gondoljunk csak a különböző művészeti jelenségeknél felmerülő értelmezési stratégiákra. A fenti megállapításokkal az irodalomtudományban előtérbe kerülő recepcióesztétika számos megállapítása, fogalma (elvárási horizont, recepciós stratégiák, társadalmi magyarázhatóság stb.) állítható párhuzamba; s amikor Worth és Gross a r e n d (minta, sorozat) felismerését teszik meg a szimbolikus értelmezés döntő kritériumának, gyakorlatilag az Arisztotelész óta hangoztatott rendezettség esztétikai kategóriáját a befogadás aktusában fogalmazzák újra. Ez a szemlélet — az irodalomtudománynál maradva — az ősrégi tartalom—forma dichotómia feloldását célzó megoldások elméleti megközelítésében is segíthet. Az irodalmi műben ugyanis — véleményünk szerint — értelmezési stratégiaként nem egy „poetikai" vagy „ideológiai" vagy „szociális" kódot kell feltételeznünk, hanem egy olyan átfogó, a szociokulturális kontextustól függő, változó kódot, mely mindhármat (a poetikai, ideológiai, szociológiai kódot) magába foglalja, ill. egyesíti. Ennek megfelelően a feladat a mindenkori speciális irodalmi kommunikációs formák, lehetőségek, feltételek leírása.

[2] Eco, U.: *A nyitott mű* (Budapest, 1976).
[3] Worth, S.—Gross, L., Szimbolikus stratégiák: *Kommunikáció.* (Horányi Özséb, szerk., Budapest, 1977) 37—49.

A fentiekkel egyúttal a társadalmi szemiotikának illetékességi körét is szemléltettük, amelyet Voigt az ún. kulturális jelek tanulmányozásában jelöl meg. Ő ugyanis a jelek négy csoportját különbözteti meg: a) elemi jelek (spontán vagy természetes jelek), b) elemi jelekként felhasznált nem-jelek (szignálok), c) elsődleges jelrendszerek (kommunikációs jelek), d) másodlagos jelrendszerek (kulturális jelek). Az így megkülönböztetett jelek más és más tudomány felől közelítve tanulmányozhatók. A negyedik szinten illetékes a társadalmi szemiotika — mondja Voigt, és hogy itt mennyire szükség van az előző szinteken említett diszciplínák beépítésére, azt könyvének vonatkozásai és tudományos színvonala támasztja alá.

A *Bevezetés a szemiotikába* egy olyan tudományág átfogó ismertetése, mely Magyarországon most van kibontakozóban; rendszerező áttekintése éppen ezért aktuális és rendkívül fontos feladat. A könyv azonban nemcsak ezért dicsérhető: a társadalmi szemiotika előtérbe helyezésével olyan aspektusokra hívja fel a figyelmet, melyek új irányt jelölnek a magyar szemiotikai kutatásban.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Germanisztika és Romanisztika Tanszék,
Budapest

Máté Jakab

Paul Miclău: Semiotica lingvistică

Timişoara, 1977. Editura Facla. 310 lap

1. A gyakorlati, a tényfeltáró kutatásokkal párhuzamosan — főként a második világháborút követő évtizedekben — a román nyelvtudományban egy kitűnő iskolázottságú nyelvészgárda irányításával jelen van az összegezés, az elméleti szintézisek iránti igény is; a nyelvtudomány-történet, a nyelvelmélet, az általános nyelvészet elvi és módszertani kérdései iránti érdeklődés csakúgy, mint az új iránti fogékonyság (a Prágai Nyelvészkör, a koppenhágai glosszematika vagy a genfi iskola tanításainak a befogadása) előkelő helyet biztosít a román nyelvtudománynak a közép-kelet-európai országok tudományos életében; ezt az elméleti munkák és szintézisek egész sora fémjelzi, különösen az utóbbi két—két és fél évtizedben.[1]

[1] A teljesség legcsekélyebb igénye nélkül — ízelítőként — néhány fontosabb cím az utóbbi évek terméséből: *Probleme de lingvistică generală* (Bukarest, 1959—); Graur, Alexandru: *Studii de lingvistică generală* (Bukarest, 1960) — erről l. Bakos Ferenc tanulmányát az ÁNyT 1. kötetében; A. Graur—S. Stati—L. Wald, szerk.: *Tratat de lingvistică generală* (Bukarest, 1971); Graur, A.—Wald, L.: Scurtă istorie a lingvisticii. Bukarest, 1977) — erről l. Máté Jakab ismertetését az ÁNyT 14. kötetében; Wald, Lucia: *Progresul în limbă* (Bukarest, 1969), uő: Sisteme de comunicare umană (Bukarest, 1973); Slama-Cazacu, Tatiana,: *Introducere în psiholingvistică* (Bukarest, 1968); Wald, Henri: *Realitatea şi limbaj* (Bukarest, 1968), uő: *Homo significans* (Bukarest, 1970); Marcus, Solomon: *Lingvistica matematică — modele matematice în lingvistică* (Bukarest, 1963, 1966); Marcus, S.: *Poetica matematică* (Bukarest, 1970) — l. Máté Jakab válogatását S. Marcus tevékenységéből: *A nyelvi szépség matematikája* (Bp., 1977); Marcus, S.—Nicolau, Ed.—Stati, S.: *Introducere în lingvistică matematică* (Bukarest, 1966); Stati, Sorin: *Interferenţe lingvistice* (Bukarest, 1971); Vasiliu, Em.: *Elemente de teorie semantică a limbilor naturale* (Bukarest, 1970), uő: *Preliminării logice la semantica frazei* (Bukarest, 1978); Rosetti, A.—Golopenţia—Eretescu, Sanda, szerk.: *Current Trends in Romanian Linguistics* (Bukarest, 1978).

2. Paul Miclău, a Bukaresti Tudományegyetem Francia Tanszékének professzora, a romániai újlatin és általános nyelvészet hazája határain kívül is elismert szakértője és művelője, több kötettel és az igényes tanulmányok hosszú sorával gazdagította és gazdagítja a romanisztikát és az általános nyelvészetet. Általános nyelvészeti és romanisztikai műveltségét az európai nyelvtudomány öt olyan kiválósága mellett csiszolhatta, mint amilyen André Martinet vagy Bernard Pottier, Xavier Mignot, avagy doktori (kandidátusi) értekezésének tudományos irányítója, Louis Michel. Doktori (kandidátusi) értekezését 1968-ban védte meg a montpellier-i egyetemen, mely 1970-ben Párizsban jelent meg *Le signe linguistique* címen. A jelenlegi kiadás — a *Semiotica lingvistică* — doktori értekezésének voltaképpen az ötödik változata; ezt a kötetet a szerző jó két évtizedes ilyen irányú tudományos tevékenysége összegezésének és eredményének is tekinthetjük.

3. A szakirodalomban a „nyelvészeti szemiotika" elnevezés elég ritkán fordul elő, noha a fogalom mögött reális nyelvi/nyelvészeti tartalom rejlik, és voltaképpen a Saussure-féle belső nyelvészetre (linguistique interne) utal, természetesen azzal a többlettel, amivel a szemléletmód és a módszertan tekintetében a szemiotika és az elméleti nyelvtudomány ezt az elmúlt hatvan év alatt gazdagította és bővítette. De vajon ma, a XX. század nyolcvanas éveinek elején időszerű-e a nyelvi jel monografikus feldolgozására vállalkozni, s ha valaki mégis merte vállalni az ezzel járó buktatókat, vajon mi újat tud mondani a nyelvi jel természetéről és mibenlétéről?

P. Miclău könyve ékes bizonyítéka annak, hogy ma is lehet újat mondani a nyelvi jel természetéről, s esetleg a régit, az ismertet is lehet újszerűen és az eddigieknél pontosabban értelmezni.

A szerző két nagy részre tagolva, 11 fejezetben fejti ki elgondolásait a nyelvi jel természetéről és mibenlétéről. Az első rész (Jel és jelezés) első fejezetében (A szemiotika időszerűsége, 15—29) a korszerű szemiotikai elméletekről és a román szemiotika előfutárairól, jelenlegi fejlődési tendenciáiról ír; a második fejezet (A jel a nyelv szerkezetében, 30—59) a jel egy-, illetve kétarcúságát, a jel és a jelezés viszonyát mutatja be; a szerző ugyancsak ebben a fejezetben foglalkozik a szóval mint nyelvi jellel, a szó szemantikai tartalmával s mindezekkel párhuzamosan elemzi a lexéma és morféma fogalmát is, utalva a monémára mint jelre, a nyelv szemiotikai rétegződésére és a jelre mint funkcióra. A harmadik fejezet (A jelentések osztályai, 60—86) a referenciát, a megjelenítést, a denotáció különböző szintjeit és az ezekhez kapcsolódó kategoriális jelentéseket foglalja magában. A negyedik fejezet (A jelezés folyamatai, 87—111) az üzenettovábbítás és a jelezés kérdéseivel ismerteti meg az olvasót, majd ezt követően — az ötödik fejezetben (A nyelv szemiotikai rendszere, 112—126) — a szubsztanciáról, az invariánsról, a formáról, valamint a nyelv szerkezeti felépítéséről és a szövegről, a társalgási nyelvről olvashatunk. Az első részt a szerző a francia változatból teljesen hiányzó — hatodik — fejezettel zárja (A szemiotikai struktúrák univerzuma, 127—162); ez a strukturális antropológia, a pszichoanalízis, a poétika és a tömegtájékoztató eszközök szemiotikájának a színes világába kalauzolja el az olvasót, egyben a különböző struktúrák és jelek filozófiai kérdéseit is fölvillantja.

A második részben a szerző a nyelvi jel motiváltságával összefüggő kérdéskör árnyalt elemzését tárja az olvasó elé. Így a hetedik fejezetben (Az „önkényesség", 164—176) a nyelvi jel önkényességének a különböző értelmezéseit nyelvtudománytörténeti távlatban vizsgálja és megvilágítja a szükségszerű, a véletlen és a motiváltság szerepét is a jelölt és a jelölő közötti viszonyban; a nyolcadik fejezetet az abszolút motiváltság kérdésének szenteli (Indulatszók és hangutánzószók, 177—186). A kilencedik fejezetben a köznyelvet és a költői nyelvet vizsgálva, a szemantikai motiváltság eseteit tárja az

olvasó elé (187—209). A tizedik fejezetben a társalgási nyelv területén veszi szemügyre a motiváltság kérdését, ezt a monémák felől közelíti meg, megállapításait gazdag francia és román példaanyaggal illusztrálja (210—227). A tizenegyedik — s egyben az utolsó — fejezetben a szerző a motiváltság és a gyakoriság viszonyát vizsgálja, s elemzi a motiváltság elhalványulásának, majd végleges megszűnésének okait és folyamatait (228—276).

4. Már csak terjedelmi okokból sem vállalkozhatom a könyv gazdag és színes anyagának részletezőbb elemzésére, hiszen bárki, általános nyelvészeti tájékozottsága és szakmai jártassága révén — koncepciójától függően — terjedelmes tanulmányban méltathatná Miclău megállapításait, vagy esetleg vitába is szállhatna velük. Éppen ezért megjegyzéseimet és esetleges ötleteimet elvi és módszertani kérdésekre leszűkítve próbálom elmondani.

A tudományoknak korszakunkban észlelhető nagyfokú differenciálódása és integrálódása nem kérdőjelezheti meg sem a részletek (a „mélyfúrás"), sem pedig a részletekből „összeálló" nagyobb egységek közötti összefüggések vizsgálatának a jogosultságát. Úgy vélem, Miclăut anyagának rendszerezése és megállapításainak kifejtése közben ez az alapelv vezette. A nyelvi jel természetével és mibenlétével összefüggő — mondhatnánk — elemi fogalmak szakszerű ismertetése és elemzése után fordul a bonyolultabb kérdések vizsgálata felé. Paul Miclău felfogásában a szinkrónia sohasem azonosul a statikus jelleggel, a nyelvi jelet mozgásában — úgymond —, „dinamikusságában" mutatja be és láttatja az olvasóval is. S ez ma már aligha történhet másként. Legnagyobb érdeme az, hogy a nyelvtudomány autonómiájának vagy pontosabban: viszonylagos önállóságának alapelvét figyelembe véve, egy pillanatra sem téveszti szem elől azokat a döntő változásokat, amelyeket a szemiotikai és interdiszciplináris kutatások térhódítása idézett elő az ötvenes évek utáni egyetemes nyelvtudomány szemléletében és módszertanában.

Minthogy a szerző nagyon is tudatában van a nyelv, s ezen belül a nyelvi jel bonyolult jellegével, azzal a cáfolhatatlan ténnyel, hogy a nyelv vizsgálata ma már nem csupán a nyelvtudomány egyedüli és kizárólagos előjoga (talán sohasem volt az!) — fejtegetéseiben a szálakat nyomon követi a nyelvtudomány szűkebb határain kívül is, s ily módon vizsgálódásainak hátteréül kirajzolódik egy nagyon színes és gazdag társadalomtudományi vagy inkább egy határtudományi körkép, az objektív valóságnak az a szelete, amelyben a szóban forgó jelenség életét éli. 1981-ben talán banálisnak tűnik egy ilyen szemléletmód következetes érvényesítését a szerző javára írni, de ne feledkezzünk meg az évszámokról: 1965-ben már készen állt az előttünk fekvő könyv első — román — változata, amelyet 1967-ben követett egy francia, 1977-ben pedig a jelenlegi kiadás román nyelven.

A szemiotikai kutatások nagy hulláma csak a hatvanas évek legvégén kezdődött (a *Semiotica* című folyóirat megjelenése, a tartui iskola kutatásai, G. Mounin, J. Sz. Sztepanov, U. Eco és mások munkái). Voltaképpen tehát a hatvanas évek elején, midőn Paul Miclău feltételezhetően hozzálátott könyve megírásához, sem a szemiotikai, sem a határtudományi kutatások még távolról sem érték el azt a szintet, amit napjainkban képviselnek. Viszont az is igaz, hogy Romániában viszonylag korán, már a hatvanas évek közepétől kezdve nagy lendülettel megindulnak a határtudományi kutatások (Mircea Maliţa, Solomon Marcus, Henri Wald, Sorin Stati stb.), s ezek közvetve vagy közvetlenül — bizonyára hatottak a bukaresti szerző komplex szemléletmódjának a kialakítására.

Miclău hangsúlyozottan óvakodik a matematikai módszerek fölösleges és túlzott használatától, de különösen a negyvenes évek után a nyelvészeti gondolkodásmódban

egyre inkább teret hódító matematikai szemléletmód nem idegen a bukaresti kutatótól, sőt egyik erőssége. Ennek egyik szép példáját láthatjuk — többek között — a lexémáról és a morfémáról szóló fejtegetéseiben (42—45). Vendryestől eltérően, például, aki szerint a morféma a legkisebb grammatikai jel vagy akik a morfémát általában a legkisebb — jelentéssel bíró — jellel azonosítják, Miclău arra a következtetésre jut, hogy a morféma a morfológiai jelöltek megkülönböztető jegyeinek és a megfelelő jelölőktől kifejezett általános lexikai jelöltnek az egysége (összessége): a morféma, voltaképpen morfológiai jel.

Ez az elemzés egyrészt a strukturális szemléletmódból is jól ismert eljáráson alapszik (megkülönböztető jegyek, szemémák, szémák, neutralizáció stb.), másrészt viszont érintkezik azzal a Trubeckojhoz visszanyúló elgondolással, amelynek matematikailag tökéletesített, pontosabbá tett változata a bukaresti Solomon Marcus nevéhez fűződik. Az érintkezés természetesen áttételes, de a szerző egzaktságra törekvő gondolkodásmódja kétségtelen. Fejtegetéseiben az elemzett jelenségek — a régóta ismert jelenségek (nem csak a morféma!) — új értelmezését adja, részeire, alkotó elemeire bontva, a szinkróniában mintegy elénk tárja a jelenség „genezisét". Ez munkájának egyik igen lényeges erőssége.

De ha már a nagy összefüggéseket kereső, komplex szemléletmódjánál tartunk, Miclău ugyanilyen szakértelemmel bánik a kibernetika és az információelmélet fogalmaival is, különösen, midőn az üzenet (message) szerkezetét vizsgálja; erről szóló fejtegetései új távlatokat nyitnak és újabb összefüggéseket tárnak fel a kérdés vizsgálatában.

Nos, Paul Miclăunak fejtegetései során, akarva-akaratlanul szembe kellett néznie a matematika és a nyelvtudomány „egymásratalálásával", a társadalomtudományok nem kis mértékű matematizálódásával, a nyelvtudománynak egyfajta „vezértudománnyá" („science-pilot") válásával, különösen a strukturalizmus előnyomulása idején, és nyomon kellett követnie azokat a szálakat, amelyek a nyelvtudomány határain kívülre vezetnek. Ennek egyik ékes tanúbizonysága könyvének talán legszínesebb és legérdekesebb fejezete: A szemiotikai struktúrák univerzuma című rész (127—162). Művének, ennek a majdnem hatvan oldalt kitevő, rendkívül érdekes fejezetének csak a helyét kérdőjelezném meg; távlatokat nyitó kitekintésként, zárófejezetként a könyv végére kívánkozna. A szerző teljes joggal szól arról, hogy a strukturális (nyelvészeti) módszer a maga egzaktságával a humán tudományok egyetemes módszerévé vált, s mint ilyennek az alkalmazása igen termékenynek bizonyult a strukturális antropológia, a pszichoanalízis, a poétika és a tömegtájékoztató eszközök szemiotikai szempontú kutatásának a területén.

Ez a fejezet nem csupán a szerző szintetizáló készségéről, gazdag szakirodalmi ismereteiről és tájékozottságáról tanúskodik, hanem azt is bizonyítja, hogy szerteágazó, gazdag ismereteit miként hasznosítja önálló kutatásaiban. A poétika, a műfordítás vagy a tömegtájékoztató eszközök színes világának a vizsgálata, csakúgy, mint a jelek és a szemiotikai struktúrák filozófiai kérdéseinek tömör, de világos elemzése amellett szól, hogy Miclău továbbviszi és továbbgondolja, szélesíti ennek az „univerzumnak" a szakirodalomban a hetvenes évek elejére kirajzolódó képét; román és francia anyag alapján — a gazdag szakirodalmi megállapításokkal egyetértve vagy azokkal vitába szállva — mutatja be a „szemiotikai struktúrák" (főként a poétika, a műfordítás és a tömegtájékoztató eszközök) vizsgálatának a strukturális módszer és a szemiotikai szemléletmód nyújtotta lehetőségeit. Megállapításai olykor-olykor hiányérzetet keltenek az olvasóban, bár a tömör és világos fogalmazás mögött legtöbbször ott érezzük a tovább, az előrelépés irányát is. Fejtegetéseiben érinti a költői alakzatok kérdéseit is; nem lett volna érdektelen részletesebben utalni például arra is, hogy a különböző stílus-

irányzatokban miként és miért kerül előtérbe, esetleg miért válik uralkodóvá ez vagy az a stílusalakzat (metafora, metonímia, szinekdoché stb.). Miclăunak erre bőven futotta volna az erejéből.

A tömörség, a logikus okfejtés nagy erénye a szerzőnek ; néha azonban az „elhallgatás" művészetével is él. Ez szinte az egész munkájára is érvényes. A figyelmes olvasóban, aki valamennyire is jártas az elemzett jelenség szakirodalmában, az a benyomás alakul ki, hogy Miclău a nyelvi jel természetéről és mibenlétéről többet tud, mint amennyit elmond róla. De ezt csak egy olyan kutató teheti meg, aki tökéletesen uralja anyagát.

Végül szólni kell néhány szót e könyv diakron vetületéről. Miclău anélkül, hogy a leíró szempontot egy pillanatra is fölcserélné a történetivel, vagy a kettő közötti határt próbálná elmosni, következetesen a szinkron szemléletmód talaján mozog. Ezt viszont úgy teszi, hogy a szinkróniában érezteti a mozgást, a dinamikát. A könyv zárófejezetében (Motiváltság és gyakoriság, 228—276), főként a nyelvi jel motiváltsága elhalványulásáról szóló részben, a történeti változások szinkron vetületét, rendszerét mutatja be remekbe szabott elemzéssel. Itt nem csupán a romanistát és az általános nyelvészt ismerjük meg közelebbről, hanem bemutatkozik a kitűnő nyelvtörténész is. Árnyalt elemzése klasszikus példája annak, miként termékenyíti meg — a józan kompromisszum jegyében — a leíró szemléletmód a történeti változások rendszerbe foglalását,és fordítva, e változások miként illeszkednek be a nyelv egy adott szinkron rendszerébe.

Miclăunak a monográfiája, amely a román nyelvtudományban a legelső ilyen jellegű, nagyfokú tudományos igényességgel megírt munka, joggal tarthat igényt a nyelvtudomány-történész érdeklődésére is. A könyv végén megadott, majdnem 400 tételes bibliográfiából és a fejtegetései során még ezt is túllépő, feldolgozott irodalomból, szinte kirajzolódik a nyelvtudomány és a határtudományok utóbbi négy—öt évtizedes története is. Ezért a könyv előnyére szolgált volna (és esetleg újabb kiadás esetén szolgálna is !), ha a szerző a gazdag anyagban való tájékozódás érdekében, egy tárgy- és névmutatóval is megkönnyítette volna az olvasó dolgát.

5. A szerző gazdag anyagismerete és a szinte áttekinthetetlen szakirodalomban való jártassága, az anyag fölényes és elegáns kezelése csak elismerést válthat ki az olvasóból. Miclău analizál és szintetizál — mesteri módon, de soha nem vész el a részletekben, pedig vállalkozása tele van buktatókkal, csábításokkal a részletekbe való elmerülésre. Metaforikusan szólva : a gazdag anyag kínálta színpompás panoráma sohasem takarja el a részleteket, de ez utóbbiak sem fedik el az előbbi elől a tekintetet. A monográfia mindenképpen nagy nyeresége nemcsak a román, hanem az egyetemes nyelvtudománynak is. Nagyon jó volna, ha ezt a könyvet magyar nyelven is olvashatnánk, csak nyernénk vele.

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem,
Nyelvi Intézet,
Budapest

Mikó Pálné

Gerd Wotjak: Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung

Berlin, 1977. Akademie-Verlag. 344 lap

1. Az ÁNYT-ben, azaz a nyelvtudomány magyarországi művelésének egyik rendszeres fórumául szolgáló sorozatban könyvismertetésre vállalkozni, ebben, ismereteim szerint, általában nem a recenzens a kezdeményező. Ami a recenzens személyét illeti,ott egyfelől egy-egy szakterület legilletékesebb hazai nyelvészeitől várható el az az összehasonlító mérlegelés, amellyel e szakemberek mintegy saját koncepciójukon átszűrve nyújtják az őket „munkaeszközként" is foglalkoztató kötet sommázatát. Másfelől azonban abban is van ráció, ha nem legsajátabb vizsgálódási témájukhoz tartozó munkát olvasunk/olvastatunk el olyanokkal, akik ezáltal talán objektívebben, ill. a maguk kutatásai befolyásolta másfajta szubjektív álláspontból törekedhetnek arra, hogy a nyelvtudomány nagy egysége(i) alá rendezzék az olvasottakat.

Előfordul ilyenkor, hogy számos részletkutatásnak az éppen nem legkimerítőbb ismerete következtében kerülnek egyazon kategóriába a nyelvészeti kutatás nyitottságát valló, tehát nem beszűkülő érdeklődési körű szakemberek az „egyéb" tematikáktól különben elzárkózó kollégáikkal. A kezébe kerülő kiadványhoz ez utóbbi recenzenstípus tehát azzal az érdeklődéssel és tudásvággyal közelítsen, amelynek felébresztését az olvasóban logikus ösztönöznie, megtisztelő feladatként, szolgálatként. Egyben „csak úgy jó kedvében is, Vitéz próbára indul", szívesen ellenőrizve önmagát, valamint tájékozottsága kibővítésének ily módon adódó lehetőségét. Esetünkben ez a második változat jelentkezik.

2. Végezzük el kiindulásként a bemutatás kötelező feladatát. Először 1971-ben jelent meg az NDK-ban e — címében a jelentés szerkezetének vizsgálatát megjelölő — munka, amelynek anyagát szerzője 1966/67-ben zárta le. A jelen második, kibővített kiadás változatlanul meghagyta az eredeti, mintegy 200 oldalnyi alapszöveget; utóbb ellátta azonban egy 20 lapnyi tömör tanulmánnyal, amely az azóta kialakult véleményekről szól, ehhez csatolta a szükséges bibliográfiai kiegészítéseket. Imponáló a több mint 1200 címet tartalmazó, benne jó néhány magyar szerzőt feltüntető irodalomjegyzék (Antal, Fónagy, Kiefer, O. Nagy s az egyik jegyzetben Telegdi). A gazdag jegyzetanyag (50 lap) zavaróan egyenetlen, minthogy hol bibliográfiai utalásokat, hol pedig a szöveghez kapcsolódó észrevételeket tartalmaz, ezeket jobb lett volna kettéválasztania. Nem hiányzik a munkából a megfelelő tipográfiájú tárgy- és névmutató, s a tartalomjegyzék, valamint a két előszó sem.

Az alábbiakban megkísérlem nyomon követni Wotjak mondanivalóját, amely a jelentés struktúrájának vizsgálatát tűzi ki céljául. A strukturális szemantika tárgyát elemezve tér rá az adott jelviszonyok meghatározására, a szemantikai szerkezetek leírására. Módszertani kérdésekkel is foglalkozik, nevezetesen a fonológiai vs. szemantikai kutatások lehetséges izomorfizmusában vél hasznos párhuzamokra lelni. Fő elvei közt ott találjuk nézeteit a nyelv társadalmi meghatározottságáról és a nyelvészetnek a társtudományokkal érintkező voltáról.

A szerző valójában a német olvasó számára kíván tájékoztatást adni az újabb szemantikai kiadványok szerinte elemző ismertetésével (ehhez azonban hasznos lett volna a lényeges angol és francia nyelvű idézetek német fordítását is megadnia). Főleg Katz — Fodor, Weinreich, Nida, Bolinger, Apreszjan, Hjelmslev, Pottier, Greimas írásaival foglalkozik, s emellett sort kerít a jelesebb NDK-beli szerzők (Bierwisch, Helbig, Neubert stb.) dolgozataira is.

Vezérmotívumként vonul végig a könyvön, hogy a jelentéselméletben még nagyon sok a tisztáznivaló, a még fel nem tárt terület, a ki nem munkált részlet, a nem kellően ellenőrzött hipotézis; magának a nyelvi jelnek és a jelentésnek sem sikerült általánosan elfogadott meghatározását megadni. Az ilyen megjegyzésekkel lépten-nyomon találkozunk. Nem csak a szkepszis, avagy az óvatoskodás szól belőle. Sokkal inkább az a szándéka a szerzőnek, hogy a szerinte csupán kezdeti eredmények kapcsán minél energikusabban ösztönözzön a további elméleti kutatásra, az újabb konkrét nyelvi anyagok feldolgozására.

Wotjak a nyelvi jelentés kérdéseinek a filozófia, az ismeretelmélet, a logika, a pszichológia, a szociológia, a szemiotika felől történő megközelítésében keresi a magyarázatot arra, hogy milyen szerteágazó főirányzatok követhetők nyomon az idevonatkozó szakirodalomban. Ezt nem egyértelmű elmarasztalással rögzíti, inkább azzal a feladattal kapcsolja össze, hogy az eddigieknél mélyebben s alaposabban kell behatolni az adott társterületekre, mint ahogyan ezt eddig a nyelvészet szempontjai igényelték.

Amikor komplex szemléletre, szintézisre törekszik, be kívánja mutatni a szemantikai vizsgálatok eddigi koncepcióit. Ezek részletezésétől recenziónk e helyütt több okból kényszerül eltekinteni. Elsősorban azért, mivel a Wotjak felsorolta szerzők munkáiról számos alapos, egyenként megjelentetett ismertetés áll rendelkezésünkre (Katz—Fodorról Kieferé, Greimasról és Pottier-ről Bakosé, Apreszjanról Kovácsé, hogy csak a Ferenceket említsem, így illusztrálva — nem minden él nélkül — a lehetséges, de lényegtelen csoportosítás-féleségeket). Továbbá: a szakterület művelői számára az újat amúgy is az eredeti művek nyújtották, a gazdagító továbbgondolkodás lehetőségét pedig a róluk készített egyes publikációk. Legfőképpen pedig: méltatlannak érezzük az utóbbi évtizedek legjelentősebb szemantikai kutatásainak egy olyanfajta tömörítését adni, amely immár a második szűrőként iktatódnék egy-egy eredeti tanulmány s annak a Wotjak által megközelített összefoglalója utánra. Félő, hogy ez esetleg az eredeti művek félreértelmezését, árnyalt megfigyelések elkallódását eredményezhetné.

Wotjak munkájának indokoltságát abban kell látni, hogy tájékoztatásra vállalkozott. Lássuk tehát a kivitelezést, a szerzőnk adta megfogalmazást.

Azokkal a tanulmányokkal foglalkozik, amelyek a jelentés szerkezetének alkotóelemeit s azoknak egymáshoz való viszonyát tárgyalják. Az általa mikrolingvisztikainak nevezett irányzattal száll szembe az ún. makrolingvisztikai vizsgálat javára. A szemantikai mikrostruktúrákat szemantikai alkotóelemeknek bizonyos forrásokhoz kapcsolódó halmazaként fogja fel; a szémát a tartalmi leírás legkisebb megkülönböztető egységeként, ill. kognitív elemek speciális nyalábjaként tartja számon; a szemémában (ez nála az emberi tudatban végbemenő valóságtükrözés alapja) univerzális jellegű absztrakciós elemegyüttest lát; a grammatikai kategóriákat kifejező formaelemek jelentésfunkciója ezekhez kapcsolódik. Mint egyéni vagy individuum fölötti tényezők a nyelven kívülinek ezek a nyelvileg releváns részei.

Szerzőnket közelebbről is érdekli a jelentéselemekből összerakható jelentés/a jelentéselemekre bontható jelentés vizsgálata. E részegységek kompatibilitásában észleli a kommunikáció zavartalan folyamatának biztosítékait. Egy-egy jelentésnek az ilyen „törzstényezőkre bontása" számos részletmegfigyelésre ad alkalmat, egyben a jelentések rendszerének is pontosabb leírásához vezethet. Az újabb vizsgálatok a szemantikai metanyelv segítségével egy magasabb, absztrakciós-szimbolizációs szinten folynak; a kutatás célja most már az, hogy az egyes jelentéselemek megkülönböztető jegyeit tüntesse fel, ill. ezeket hierarchikus összefüggésbe állítsa. Fillmore-hoz kapcsolódva szerzőnk úgy vélekedik, hogy a szemantika és a szintaxis viszonyában a generatív szemantika a szintaxisban is a szemantikai szempontok fejlődését mutatja.

A jelentés hierarchikus szerkezetének feltárásában Wotjak véleménye szerint több módszer komplex felhasználása adna jó ellenőrzési lehetőséget. Az egyes kutatók azonos és/vagy különböző módszerekkel egymástól függetlenül juthatnak azonos nyelvleírási eredményekhez.

A szerző úgy véli, hogy az 1968 utáni szemantikaelmélet fejlődési irányainak bemutatásához egy új monográfiára lenne szükség. A szemantikai mikrostruktúrák leírásának azt a célt kell elérnie, hogy az osztályokat alkotó, ill. megkülönböztető szémák kidolgozása a jelentések kimerítő/teljes leírását adhassa. Itt a valencia szempontjából megkülönböztetendők a releváns és az irreleváns tényezők: erősen kétséges azonban, hogy a kettő között hol a határ; eléggé gyakori a nem lényeges elemek előtérbe kerülése. Kiemeli, hogy a diakrón kutatás elkezdődött már; hogy a jelentésváltozás dinamikus folyamatának magyarázatára a szémák segítségével kell sort keríteni; hogy fokozódik az alapvető fontosságú kontrasztív szemantikai tanulmányok lehetősége.

A nyelvi-rendszerbeli (langue) jelentés mellett figyelembe veendők az egyéni fogalmak, a közlésösszefüggések egymáshoz kapcsolódásai. Egy-egy adott nyelvi közösség általános ismeretei a denotátumhálózatról az egyéni beszélőnél nem azonosak, ill. változhatnak. Bizonyos normák elleni vétségek a stilisztika illetékességi körébe tartoznak, ezek egy részét hadd tekintse sajátjának az ún. szituációtudomány.

3. Így Wotjak. A fentiekben összeállított vázlatunk egyben a szerző témakezelését és tárgyalásmódját is érzékeltetni próbálta. Természetesen nem adja — nem is adhatja — a kötet teljes kivonatát. Inkább azokat a gondolatokat törekedett némi leegyszerűsítéssel nyomon követni, amelyek a szerző adta rövid összefoglalóból nem derültek ki. Ott ugyanis a szemantika határtudomány jellegéről szóló nézetére utal, valamint a jelentésvizsgálatoknak jelenlegi, nem minden részletében egyértelmű állapotára. (Ezek részben tisztázottnak tekinthetők, részben még csak hipotézisszerű megoldási kísérletek.)

Gerd Wotjak úgy nyúlt a modern jelentésvizsgálat általa talán nem érzékelt bozótjába, hogy a lehetséges, de munkaigényes gondos tereprendezést nem sikerült előkészítenie, még kevésbé megvalósítania. Vajon miben látja szerzőnk annak a korlátait, hogy tudományos tagoltságban legyen feltárható világunk többszörösen összetett egésze: a világ bonyolultságában? a jelentéshálózatok tisztázatlanságában? a kutató lehetőségeinek korlátaiban? Ezt nem sikerült kiderítenem. Valószínűleg egy olyan rend(szer) kimunkálását szeretné megvalósulva látni, amely a jelentéselemek sajátosságainak, jellemző alkotó tényezőinek és egymáshoz kapcsolódásuk törvényszerűségeinek bemutatásában pl. a Mengyelejev-féle periódusos rendszer technikáját követné, de ugyanígy eszünkbe juthatna Linné vagy akárki más a nagy, egzakt rendszerezők közül. Szerzőnk e törekvése pedáns rendet igényel. Igen ám, de mit tegyünk akkor, ha a rendezni kívánt elemek egyszerre több halmazba is tartoznak és többféle metszet lehetséges? Ezekről talán ne is vegyünk tudomást?

Sokfelé tartoznak s csak viszonylag ritkán tagolhatók egyöntetű kategóriákba és sávokba a bennünket körülvevő létezők. Ott van az egyik baj a jelentésleírások egyetemességével, hogy a részek jelentése még-még, csak-csak megragadható ugyan, sőt valamely rendet is teremthetünk közöttük, de a csoportosítás kritériumai — és: a kritériumok csoportosításai — óhatatlanul önkényesnek tűnhetnek. A nyelvi jelentés univerzáléit, leírásának egyetemességét a jelentéskomponensek így aligha biztosítják. Van helye a matematikában a számok törzstényezőkre bontásának, amikor a legnagyobb közös osztóra, a legkisebb közös többszörösre van szükségünk. Éppen így: indokolt a jelentésben is megkeresni az összetevőiket — jelentésmolekulákat, jelentésatomokat s azokon belüli tényezőket —, amikor pl. az egyes félreérthető poliszémiák tisztázása a

feladatunk, s úgy véljük, hogy e feladatot csakis ezzel az eljárással végezhetjük el megfelelően. Megvan annak a létjogosultsága is, hogy a nyelvi rendszer valamely új szempontú, más tudományágakban bevált módszerű megközelítésére vállalkozzunk, ha a nyelvről s annak működéséről ezzel újat, többet, pontosabbat mondhatunk el.

Szóban forgó kötetünket szerzője kritikai-informatív fogantatásúnak vallja ugyan, de annak bizony nehezen fogadható el. Amikor a jelentésvizsgálat különféle útjait venné sorra, igencsak hiányoznak azok az érvei, amelyek az egyiknek helyes voltát, a másiknak meg kudarcra ítélt kimenetelét bizonyítanák. Wotjak a rendelkezésére álló óriási szakirodalom, egyes alapvető művek magvas bírálatát vagy meggyőző dicsérését nem vállalta.

Maradna akkor, kritika helyett, az ismertető funkció. Itt meg az a bökkenő, hogy a szerző használta nyelvezet olyannyira nehézkes, sőt gyakran oly ijesztően bonyolult, hogy a joggal várt világos tájékoztatásnak jóformán leküzdhetetlen akadályává válik. Félreértés ne essék : a valóban összetett és szerteágazó problematikának nem valamiféle elnagyolt leegyszerűsítését igényli a nyelvészolvasó. Azonban az alig követhető terminológiaáradat, az erőltetett táblázatok, főleg pedig a zsúfolt, többszörösen egymásbaékelt mondatpiramisok a mondanivaló kihámozásának irgalmatlan keservével terhelnek és nem segítenek eligazodni az amúgy is bonyolult, sőt még feleslegesen tovább is bonyolított kérdésekben. A nyelvi jelentést tárgyaló kötettől egyébként nem csak az e témakörben publikált dolgozatok mentén haladó értelmes tárgyalást kérhetnők számon.

A nyelvi „nyersanyag" legyen a földje még annak a nyelvész-Antheusnak is, aki hipotézisekből, spekulatív reflexiókból kíván kiindulni, azaz nem okvetlenül és nem mindig a konkrét nyelvi példából vezeti le elméleti fejtegetéseit, hanem amazzal ellenőrzi ez utóbbiakat. Szerzőnk azonban döbbenetesen kevés nyelvi anyaggal szolgál. Elvétve idéz csak egy-egy nyelvi példát, illusztrációt ; önálló összeállításként mindössze 12 német ige másfél oldalnyi mikrostrukturális bemutatását adja. Ha a kevés példával dolgozó nyelvészszaktekintélyek a példaképei s ezek nyomán kíván haladni, akkor e munkájában bizony aligha gondolta végig, hogyan kell megvalósítania az elmélet és gyakorlat szerinte is hangoztatott elengedhetetlen egységét.

A nyelvi példák kapcsán még egy — immár utolsó — megjegyzésünk kívánkozik ide. Elnézést kérve kell utalnunk arra a közhelyre, hogy a nyelvészetnek a nyelvet kell vizsgálnia. Azt a nyelvet, amely a mindennapi kommunikáció folyamatában eszköze a társadalomban működő egyénnek. Épp ezért tűnik bizarrnak, ha a pszichiátria, a logika, a szövegelemzés stb. sajátos területeiről (és : területeire) települ át a modern nyelvtudomány példatára. Itt is mintegy mentegetődzésképpen kell megjegyeznem, hogy ha ugyanis az „a bagoly egy pék lánya volt", „a semmi ágán ül szívem" s az egyéb jelentésbeli anomáliákat a költői alkotás műhelytitkaiként vesszük szemügyre, rendjén van az. Úgy tűnik azonban, hogy kezd visszaszorulni az a furcsa nézet, hogy a természetes, konkrét közlésformák gazdagságából meríteni nem elég rangos dolog, hogy ennek nincs meg a kellő presztízsértéke. Kissé mintha idejét múlta volna az, hogy — mintegy a kötelező tiszteletkört leróva — jelentette meg a magára csak egy kicsit is adó nyelvészeti dolgozat a „színtelen, zöld gondolatok dühödten alszanak", a „Franciaország jelenlegi kopasz királya", a „a párzás idején nőstény nélkül maradt fiatal hímfóka" [ezt a *'bachelor'*-t (Katz—Fodor !) Wotjak háromszor is részletezi . . .] példákat.

Önmagában még ezen sem akadnánk fel, ha ezeket a jobbára csak valamilyen előzetes koncepció vagy hipotézis támogatására kiagyalt, esetleg más tudományágból kölcsönvett példákat legalább elegendő mértékben ellensúlyoznák más, élő, természetes nyelvi anyagok. Kár, nagy kár, hogy Wotjak könyvében ez elmaradt. Még itt, a jelentésvizsgálat tágas műhelyében is ugyanebben a zsákutcában botorkál kötetünk szerző-

je: joggal róhatná fel neki bárki, hogy a pihent agyú nyelvészen kívül ugyan kinek jelent tényleges feladatot „a kutya nyávog" s ehhez hasonló nyelvi (nyelvi? !) példák jelentésbeli anomáliájának taglalgatása. Talán nem tévedünk, ha kimondjuk: ehelyett a valódi nyelvi tények elemzésére van szükség, legyen azok korpusza akár az élőszóbeli kommunikáció, akár az írott szöveg, akár az értelmező szótár szócikkei. Az irreális nyelvi példatár(ak) ellen végre szót emelni — erre is ürügyet adott hát e recenzió. Pontosabban: Wotjak kötete.

Összefoglalva: nehéz eldönteni, hogy valójában kiknek készült a szerző írása. Talán főleg azok fognak tőle a legkevésbé idegenkedni, akik már megszokták az általunk kifogásolt sajátos értekező stílushagyományt, mivel nekik könnyebb ebből a kötetből tájékozódni. A jelentéstan szakembereinek a mű már kevesebb újat ad. Mégis, a kötet nem lesz haszontalan más kutatók számára sem, ha a jelentéstan néhány szakembere a bonyolult stílus szövevényéből megpróbálja kihámozni Wotjak főbb gondolatait és egyéni koncepcióját, másrészt — valóban e munkától is indíttatva — minél előbb hozzálát a nyelvi jelentés k o n k r é t e l e m z é s é h e z, és ezzel együtt, néhány tartósnak ígérkező világos alaptétel feltárásához.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Idegennyelvi Lektorátus,
Budapest

Nádasdy Ádám

James D. McCawley: Grammar and Meaning. Papers on Syntactic and Semantic Topics

New York, 1976 (javított kiadás). Academic Press (Taishukan Studies in Modern Linguistics). X + 388 lap

A transzformációs-generatív iskola második nemzedékének egyik vezéralakja J. D. McCawley, a chicagói egyetemen a nyelvészet professzora. Az M. I. T-n Chomsky és Halle tanítványa volt, majd G. Lakoff, J. R. Ross, E. Bach és mások szakmai társaságában kidolgozta a „generatív szemantika" néven ismert nyelvészeti irányzatot: e munkafolyamatot követhetjük nyomon a jelen kötetben. A gyűjtemény tartalmazza McCawleynak lényegében minden, 1971 végéig készült munkáját a szintaxis és a szemantika köréből (a kötet először 1973-ban, Tokióban jelent meg). Minthogy már a legelső írások is Chomsky 1965-ös Standard Model-jének ismeretéből indulnak ki, egy rövid, de fontos periódus: az *Aspects* megjelenése utáni félévtized termékei e tanulmányok.

Ha „kötetet" mondtunk és nem „könyvet", az itt nem véletlen: a gyűjtemény rendkívül vegyes, tartalmaz alapvető fontosságú, méltán híres műveket, mint a negyvenoldalas „The Role of Semantics in a Grammar" (mely már 1968-ban megjelent Bach és Harms *Universals in Linguistic Theory* c. kötetében, s ezért részletesebb elemzésétől itt eltekintek), és kuriózumszerű, legfeljebb ötletességükben érdekes apróságokat, mint a másféloldalas „On the Applicability of Vice-Versa". A fontos írásokból mindazonáltal kialakul — már csak a gyakori ismétlődések és átfedődések miatt is — az az elmélet, melynek segítségével a szerző Chomskyt a fejéről a talpára kívánja állítani. McCawley elutasítja a mondat grammatikalitásának olyan fogalmát, mely a mondat jelentésétől, kontextusától, használatától független volna. A nyelvtaníró dolga megfogalmazni ama szabályokat, melyek rögzítik: milyen eszközöket enged meg valamely

nyelv a különböző lehetséges jelentések kifejezésére, beleértve mindazokat a (nyelvi vagy nyelven kívüli) kontextuális megszorításokat, amik ezekre az eszközökre vonatkoznak.

A Grammar and Meaning írásainak nagy része e megközelítés mellett érvel. McCawley a szintaxis és a szemantika teljes egységét hirdeti, nagyvonalú (olykor vakmerő) általánosításokat tesz a grammatikai és a logikai struktúra viszonyáról (lásd pl. „A Program for Logic"), ill. grammatika és lexika viszonyáról (lásd pl. a Current Trends-recenzió Weinreichről szóló részeit). Elveti a különbséget „transzformáció" és „szemantikai interpretációs szabály" között. Elmélete szerint a szintaktikai és szemantikai reprezentációk formális természetükre nézve ugyanolyanok: címkézett ágrajzok. A szabályoknak (ha tetszik, transzformációknak) egyetlen rendszere van: az, amelyik a szemantikai reprezentációkat a felszíni szerkezetekhez kapcsolja, közbülső állomásokon keresztül. McCawley leszögezi: „amikor olyan nyelvtan-koncepciót követek, melyben nincs választóvonal szintaxis és szemantika között, fő indokom az, hogy minden olyan jelentős vonatkozásban, ahol az Aspects-féle feltételezett mélyszerkezetek különböztek a szemantikai szerkezetektől, az előbbiek bizonyultak hibásnak" (286).

A kötet 22 cikket tartalmaz, megírásuk sorrendjében, közülük 3 itt jelenik meg először, a többi folyóiratokban, tanulmánykötetekben látott napvilágot. Az eredeti (számozott) lábjegyzeteken kívül utólagos (betűs) lábjegyzetekkel is találkozunk a cikkek végén: ezeket a szerző a szerkesztéskor készítette, s bennük kommentálja, kijavítja, olykor visszavonja a cikkekben írottakat. A recenzens örül is, mert McCawley fürge problémalátása és rokonszenves önirónia az ő figyelmét is felhívja egy-két gyengeségre — meg zavarban is van, mert a szerző gyakran az ő kenyerét veszi el! A kötet végén egységesített bibliográfiát és négyféle Indexet találunk: szerzők, tárgyak, szabályok (!), és szavak indexét.

Az első írás, a „Mennyiségi és minőségi összehasonlítás az angolban" ilyen mondatokat elemez, mint *John is more stupid than Harry* és *John is more stupid than ignorant*, s bemutatja, hogy teljesen más mélyszerkezetekből és más transzformációk által lesznek. Fontos — írja —, hogy a származtatás során az összetevő-szerkezetek érvényességét ellenőrizzük (pl. pronominalizációval), azaz meggyőződjünk, hogy a konstituensek valóban azok-e. Legérdekesebb megállapítása, és ez a magyarra is áll, hogy a *Jakab kisebb törpe, mint Samu*, ill. *Jakab törpe, aki kisebb, mint Samu* mondatok mélyszerkezete különbözik, mert az előbbiben nem a *kis* melléknév, hanem a *kis törpe* csoport középfoka áll.

„A jelentés és a nyelvek leírása" — McCawley utólagos megjegyzése szerint — a világon az első cikk volt arról, hogy a transzformációs grammatikában eltörlendő a szintaxis és a szemantika közötti különbség (1967-ben Japánban jelent meg). A terjedelmes cikk az *Aspects* bírálata. Rámutat, hogy minden mélyszerkezet alatt van egy még mélyebb mélyszerkezet — márpedig akkor baj van ezzel a mélyszerkezet-koncepcióval! A szintaktikai és szemantikai reprezentációk — írja — egyaránt rendezett ágrajzok, melyeknek nem-terminális csomói szintaktikai kategória-szimbólumokkal vannak címkézve. Minden nyelvben egy egységes transzformáció-rendszer fordítja át a mondatok szemantikai reprezentációit felszíni alakjukra. E transzformációk közé tartoznak a „lexikai" transzformációk is (vagyis azok, melyek az ágrajz valamely részét egyetlen lexikai egységgel helyettesítik). Végül levonja az elkerülhetetlen konklúziót: a szintaxis mint a nyelvészet külön ága egyszerűen nem létezik!

Több cikkben foglalkozik a mondatkapcsolás és mellérendelés logikai, szemantikai, és (legalábbis a felszínen) szintaktikai következményeivel, pl. az angol *respectively, vice versa, so does* ... és más, meglehetősen „mélyen" működő kötőelemek leírhatóságával.

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
301
Magyar Nyelvtudományi Könyvtár

A „The Annotated Respective"-ben a *respective(ly)* kifejezéssel alkotott mondatokat elemez, s e példán keresztül mutat rá: tarthatatlan a „szemantikai" és a „transzformációs" komponens közötti különbség, vagy más szavakkal: a kettő közül az egyiket ki kell dobni — ugyanúgy, ahogy Halle rámutatott híres orosz zöngésségi-asszimilációs példájában *(The Sound Pattern of Russian*, 1959) a „fonémikus" és „allofonikus" szintek elméleti szétválasztásának tarthatatlanságára. Hogy melyiket dobjuk ki, az már csak névválasztás kérdése, hiszen a kettő egy: lesz egy szemantikai komponensünk, mely transzformációkból áll. A lényeg az, hogy nincs nyelvileg-nyelvészetileg jelentős szint (azaz pl. a mélyszerkezeteké) a szemantikai és a felszíni szerkezet között — mondja McCawley. Megjegyezzük, hogy így az egész nyelvleírás terhét voltaképpen a szemantikai reprezentáció helyes megformálása hordozza. E rövid cikkében (és egyebütt) érdekes adalékokat kapunk ehhez, de a teljességre törekvő rendszerajánlattal adós marad a szerző.

A „Honnan származnak a főnévi csoportok?" már 1970-ben megjelent Jacobs és Rosenbaum *Readings in English Transformational Grammar*-jében. Itt McCawley nem arra koncentrál, hogy van-e mélyszerkezet, hanem hogy milyen kihatásai lennének egy olyan feltevéssornak, mely ugyan nincs összhangban a klasszikus mélyszerkezet létével, de amely megengedné, hogy valamely gyengébb értelemben mélyszerkezet létezzék. Egy nyelvtan a következő részekből áll: 1.) Bázisszabályok rendszeréből, melyek meghatározzák, hogy milyen szemantikai szerkezetek lehetségesek az adott nyelvben; 2.) Transzformációk rendszere, melyek a szemantikai szerkezeteket lépésről lépésre az őket kifejező felszíni szerkezetekké alakítják. Ez a generatív szemantika alapgondolata. A bázisszabály-rendszer hasonlít Chomsky „base component"-jéhez, de nem mélyszerkezeteket generál (hiszen a szemantikai szerkezetek végső egységei nem lexikai egységek). Nyitva marad a kérdés: vajon minden lexikális betöltés ugyanabban a (későbbi) stádiumban történik-e a származtatás során?

Ugyanezt járja körül a „Lexikális betöltés egy mélyszerkezet nélküli transzformációs nyelvtanban" c. cikk, de végkövetkeztetést nem von le. Mindenesetre a lexikális betöltés (insertion) sem a deriváció legelején, sem pedig — ezt bizonyítja a cikk fő része — a legvégén nem történhet. Marad két lehetőség: bárhol történhet; ill. a szintaktikai ciklus és a posztciklikus szabályok között.

„Az angol mint VSO nyelv"-ben amellett érvel, hogy ajánlatosabb az angol mondatok mélyszerkezetében az igét az első helyre tenni, mint a második helyre — jóllehet ez utóbbi sorrend szerepel minden eddigi transzformációs szakirodalomban, az egy Fillmore kivételével. A V-kezdetű sorrend lehetővé tenné, hogy sokkal szigorúbb megszorításokkal korlátozzuk a „lehetséges transzformációk" osztályát. A cikk általánosságban is megkockáztatja az állítást: két alapvető mély-szórendi típus van, éspedig a V-kezdetű (ahol az ige az első) és a V-végű (ahol az ige az utolsó).

A „Program a logika számára" 1969-ben íródott, a logika és a természetes nyelvek kapcsolatát vizsgáló konferenciára. Szemlélete hasonlít „Az angol mint VSO nyelv" c. íráséhoz. Hogyan lehet a logikát behozni a grammatikába? Ha együttesen alkalmaznánk — írja — a logika és a nyelvészet szempontjait, a szemantikai szerkezet lehetőségeit roppantul leszűkítenénk. Ez pedig igencsak kívánatos volna, mert McCawley egész elméletének gyenge pontja — legalábbis Chomskyéhoz képest — az alapjául szolgáló szemantikai szerkezet korlátozatlansága, szabályoz(hat?)atlansága. A cikk egyébként a kvantifikáció problémáját tárgyalja: szerinte a mennyiségjelzők kívül vannak azon a mondaton, melyben a felszínen megjelennek, s van egy transzformáció (quantifier-lowering), mely végül az egyik főnévi csoporthoz csatolja a mennyiségjelzőt.

A kötet három recenziót is tartalmaz: az első egy ismeretterjesztő művet elemez, hangja éles, színes, gunyoros — úgy tűnik, okkal. Ennél sokkal jelentősebb az a közel

40 oldalas kritika, melyet a *Current Trends in Linguistics* 3. kötetéről *(Theoretical Foundations,* ed. Sebeok, 1966) tett közzé a *Language* 1968-as évfolyamában. A recenzeált művek tkp. 1964-ben hangzottak el egy nyári egyetemen. McCawley különösen behatóan foglalkozik Chomsky, Greenberg, Hockett és U. Weinreich írásaival, s ez utóbbiban a saját elméletének előfutárát látja. A harmadik recenzió Jespersen *Analytic Syntax*-jének elemzése.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a kötet a poszt-Chomskyánus nyelvészeti irodalom néhány legjelentősebb szövegét tartalmazza. Csak sajnálhatjuk, hogy nem lett e cikkekből egységes könyv, mint a *Syntactic Structures* vagy az *Aspects,* vagy akár olyanfajta nagytanulmány, mint a „The Case for Case", mely kerek és egyértelmű állásfoglalást tartalmazna az alaptézis valamennyi implikációját és mellékhatását illetően. Ehelyett az alaptézis számos alternatív kifejtését kapjuk, mindig újabb ellenpélda apropójából (s ezek mindig kiválóak). McCawley gerillaháborút visel, nem tábornok, aki nyílt ütközetre vonultatná fel hadait. Fő érdeme a hallatlan ötletgazdagság : a példamondatokban, a kivételekben, mindenben, ami nyelvi. A „generatív szemantika" alapkövetelménye meggyőző : a nyelvtan báziskomponense valóban inkább a jól formált szemantikai reprezentációkat generálja, mint hogy „csak úgy" mélyszerkezeteket generáljon, melyekhez aztán „hozzárendelünk" jelentéseket ; az előbbi van közelebb intuíciónkhoz, a kommunikációhoz s a feltehető pszicho-fiziológiai realitáshoz. De a nyelvészetihez is közelebb van-e ? Lehet-e (a teljesség igényével !) ily módon leírni egy nyelvet ? A gesztus jó : a transzformációs grammatikát a fejéről a talpára állítottuk ; csakhogy Chomsky így megfordítva is Chomsky maradt.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Angol Tanszék,
Budapest

Orosz Magdolna

Horányi Özséb—Szépe György, szerk.: A jel tudománya

Budapest, 1975. Gondolat Kiadó. 578 lap

A szemiotika, bár igen messzire nyúló hagyományai vannak, mai formájában viszonylag fiatal tudományág. Napjainkban világszerte és Magyarországon is igen nagy iránta az érdeklődés, ennek ékes bizonyítéka a különböző nemzeti szemiotikai társaságok létrejötte (a kötet válogatása és megjelenése óta megalakult a nyugatnémet, az osztrák, az amerikai, a kanadai szemiotikai társaság). E társaságok konferenciákat rendeznek, szemiotikai tárgyú műveket jelentetnek meg, sőt, az 1974-es milánói kongresszus után a Nemzetközi Szemiotikai Szövetség 1979-ben Bécsben megtartotta második kongresszusát is. Magyarországon az MTA Szemiotikai Munkabizottsága is aktívan működik : bizonyíték erre, hogy az 1974-es tihanyi konferencia után 1976-ban és 1979-ben Budapesten rendezett nemzetközi konferenciát, valamint jó néhány kiadványa is napvilágot látott azóta — példázza ezt a „Jeltudományi dokumentumok" c. sorozat, valamint az, hogy a Szemiotikai Munkabizottság által kiadott „Szemiotikai Tanulmányok — Semiotic Studies" sorozatában már 73 füzet jelent meg.

A jel tudománya c. válogatást tehát e megnövekedett érdeklődés hívta életre azzal a céllal, hogy a szemiotika iránt érdeklődők számára bizonyos történeti áttekintést adjon, valamint segítséget nyújtson az alapfogalmak tisztázásában. Ez utóbbit megköny-

nyíti a szerkesztők által írt rövid bevezető tanulmány, amelyben Horányi Özséb és Szépe György úgy igyekszik a laikusabb olvasó számára is meghatározni a szemiotikát, hogy elhatárolja a rokon diszciplínáktól, a filozófiától, a logikától, az esztétikától, a nyelvészettől, a nyelvfilozófiától, az információelmélettől, a pszichológiától, a kommunikációelmélettől, egyben a strukturalizmustól is. Ez az elhatárolás azonban nem merev elválasztás, mert a szerkesztők egyúttal rámutatnak arra is, ami a felsorolt tudományágak és a szemiotika tárgyában közös, és kiemelik azt is, mi az, amit — fogalmi apparátusában és módszertanában — a szemiotika e diszciplínáktól kaphat. A szemiotika tehát — és ez igen fontos jellemzője — alapvetően interdiszciplináris jellegű: ez nyilvánvaló is, ha figyelembe vesszük, hogy a jel általános tudományaként vizsgálati körébe tartozik az emberi kultúra minden jele és jelrendszere. Ebből fakad az a sajátos vonása, hogy társadalomtudomány, de módszertanilag „... objektív vizsgálatra, kvantitatív módszerekre törekszik, és — főként az információelmélet összefüggéseinek felhasználásával — azt is megkísérli, hogy a természettudományos egzaktságot képviselje." (9) Hozzátehetnénk még, hogy az információelméleten túl a modern logika és matematika módszerei és fogalmai is nagyon fontosak számára.

A kötet anyaga öt nagy fejezetre tagolódik, s az általánostól a konkrétabb problémák felé haladva bemutatja a szemiotika általános kérdésfeltevéseit, majd az egyes jelrendszerek vizsgálatát.

Az első két fejezet a szemiotika közvetlen előzményeit mutatja be. Nem szerepelhetnek a kötetben a „közvetett" előzmények, a filozófiatörténet olyan jelentős alakjai, mint Platón, Arisztotelész, a Sztoa filozófusai, a középkori logikusok, vagy az újabb korból pl. Locke, Leibniz, a Port-Royal logikája és grammatikája — bár nem kétséges, hogy műveikből érdemes lenne kiadni egy kifejezetten szemiotikatörténeti jellegű válogatást.

Az első fejezet a „Pragmatista-behaviorista ösvényeken" címet viseli. Peirce, Morris, Ogden és Richards egy-egy szemelvényével a modern szemiotika amerikai hagyományait, ill. megalapozását szemlélteti. Peirce-től a jelek felosztásának rendszerét, ezt a mai szemiotikai kutatásokban is gyakran felhasznált, sokat vitatott, de alapvető fontosságú tanulmányt közli. A Morris-szemelvény pedig a szemiotika immár mondhatni „klasszikussá" vált morris-i rendszerét, a szintaxisra, szemantikára, pragmatikára, valamint a (tiszta szintaxist, tiszta szemantikát és tiszta pragmatikát felölelő) tiszta szemiotikára, ill. leíró (az egyes jelrendszerekre alkalmazott) szemiotikára való tagolást ismerteti meg az olvasóval. Szerepel itt Morris jelelméleti „szótára" is, amely elsősorban a morris-i gondolatrendszerben és szóhasználatban segít eligazodni. Az Ogden és Richards művéből *(A jelentés jelentése)* vett részlet pedig a jelentéssel kapcsolatos szerteágazó kérdéseket tárgyalja.

A második fejezet „Az európai hagyomány útjain" címmel a modern szemiotika közvetlen európai megalapozóit mutatja be. Ez a vonulat inkább az általános nyelvészethez kapcsolódik. Ez határozza meg a válogatásból kimaradt Saussure nézeteit (ő ugyan szerves része az európai szemiotikai gondolkodásnak, de a *Cours de linguistique générale* már korábban megjelent magyarul), de ez vonatkozik az itt szereplő szemelvényekre is. A nyelv és általában a jelrendszerek lényegét kutatja E. Cassirer — a fő kérdés számára az, hogy a nyelv lényege analogikus, mimetikus voltában van-e. Gazdag példaanyaggal bizonyítja be, hogy a nyelv (és minden jelrendszer) fejlődése során eljut „... a »jelölés« konkrét funkciójától a »jelentés« általános és általános érvényű funkciójához ...", ezáltal „... a mimetikus és analogikus kifejezés átadja a helyet a tisztán szimbolikusnak; ..." (134). A Fregétől itt szereplő tanulmányrészlet az értelem és jelentés máig ható megkülönböztetését tárgyalja. Ezt a kérdéskört elemzi Carnap is (nála a fregei jelentésnek az extenzió, az értelemnek pedig az intenzió fogalma felel

meg), de olyan új problémák is megjelennek nála, mint pl. a szemantika és a pragmatika különválasztása. Ugyanakkor a carnapi írás mintegy az első fejezet írásaira reflektálva a behaviorisztikus módszert is bírálja. Szemiotika és pszichológia találkozását dokumentálja a *Wallon*tól származó tanulmány, amelyben a saussure-i rendszer alapján a jeleknek az emberi pszichében betöltött fontos szerepét vizsgálja.

A harmadik fejezet („A jel tudományának mai körvonalai") több témakört ölel föl. A Hjelmslevtől és Greimas-tól származó szemelvények a jelentés kérdését tárgyalják, de már kevésbé filozófiai szinten, hanem konkrét szemiotikai problémák megoldásának előrevitele érdekében. Prieto, Bense, Mounin a szemiotika kommunikációelméleti, információelméleti irányzatát képviselik, hangsúlyozván a nyelvnek kommunikációs rendszer jellegét. A szemiotika különböző koncepcióit vitatja meg Eco, rámutatva, hogy „a szemiológiai kutatás jelenlegi fokán lehetetlen meghatározni a kutatás területeit, bezárva őket a szemiotikák és metaszemiotikák végleges hierarchiájának börtönébe . . . " (328). Wells pedig amellett érvel, hogy a szemiotika „kommunikációs" vagy „jelentéses" felfogása összeegyeztethető egymással. Klaus a szemiotika marxista megalapozásában jelentős eredményeket ért el, igen fontos pl. a pragmatika kifejlesztésével kapcsolatos munkássága. A „Szemiotika és ismeretelmélet" c. szemelvényben felvázolja a szemiotika keretét, és tárgyal olyan fontos problémákat is, mint pl. a jel képmás funkciója, amely kérdésnek nagy jelentősége van a marxista visszatükröződési elmélet számára is.

A negyedik fejezet a „Szemiotikai horizont" címet viseli, s a szemiotika néhány olyan alkalmazási területére mutat rá (korántsem a teljesség igényével), ahol a jelenségek elemzésében és értelmezésében szemiotikai fogalmak és módszerek felhasználhatók. Ivanov a szemiotika helyét igyekszik meghatározni a tudományok között: „A szemiotika — új tudomány, amelynek tárgya a társadalomban használatos jelrendszerek" (349), és megállapítja, hogy „a . . . szemiotikailag felvetett probléma, a maximálisan formális nyelvek . . . és az olyan bonyolult jelrendszerek, mint a természetes nyelv, valamint a művészetben alkalmazott esztétikai jelrendszerek stb. közötti különbségek és hasonlóságok feltárásához vezet." (349) M. Mead tanulmánya a kommunikációs folyamat egészének bonyolultságát taglalja. Civjan az etikett nyelvét tanulmányozza, amely azért érdekes, „mert eredményeképpen ismereteket szerezhetünk egyszerű szemiotikai rendszerek felépítéséről" (373). Zółkiewski célja megfejteni a kultúra „mögöttes kódjait", Reznyikov pedig a tudomány szemiotikájának problémáját tárgyalja.

Az utolsó fejezet („Művészet és szemiotika") azt mutatja be, hogyan alkalmazhatók néhány művészeti ág elemzésében szemiotikai módszerek. Uszpenszkij általános művészetszemiotikai kérdéseket vet föl, az irodalomelmélet néhány különböző problémakörét *Todorov*, Morawski és S. J. Schmidt tanulmánya boncolgatja, a vizuális művészetek, valamint az építészet szemiotikáját is képviselik tanulmányok (Schapiro, Morin, ill. Krampen munkája).

A kötet szerkesztői igen körültekintő munkát végeztek a válogatás elkészítésekor, kitűzött célját a könyv eléri: az olvasó áttekintést kap egyes szemiotikai alapfogalmakról, ill. a szemiotika rendszeréről (itt megismerhet eltérő álláspontokat is), felmérheti a szemiotika fejlődésének utóbbi korszakát, és példák sora illusztrálja a szemiotika széles körű alkalmazhatóságát is. Az olvasó orientációját igen jól szolgálják az egyes tanulmányok elé illesztett rövid megjegyzések, amelyek egyrészt a szerzőket mutatják be, másrészt pedig tágabb összefüggéseikbe helyezik az adott tanulmányokban érintett kérdéseket, és kapcsolatot is teremtenek más, velük összefüggő szemelvényekkel.

A válogatás szükségképpen nem lehet teljes — kimaradtak természetesen olyan jelentős tudósok, akiknek önálló kötetük jelent meg magyarul (így Saussure, Jakobson, Lotman, Barthes). Ily módon a korábban, valamint a könyv megjelenése óta eltelt

időben megjelent egyéb, a szemiotika szempontjából is fontos művek (pl. Propp: *A mese morfológiája* (Budapest, 1975); Bahtyin: *A szó esztétikája* (Budapest, 1976); Lotman: *Filmszemiotika és filmesztétika* (Budapest, 1977); Ingarden: *Az irodalmi műalkotás* (Budapest, 1977); Frege: *Logika, szemantika, matematika* (Budapest, 1980) stb.) együttesen teljesebbé teszik az érdeklődők és szakemberek elé táruló körképet.

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem,
Nyelvi Intézet,
Budapest

Osmanné Sági Judit

А. Р. Лурия: Основные проблемы нейролингвистики

Moszkva, 1975. Издательсвто «Наука». 253 lap

A *Neurolingvisztika alapvető problémái* c. mű Lurija utolsó, még életében megjelent könyve, amely előző afázia-tanulmányaihoz[1] viszonyítva igen eltérő, s talán nem is mindig konzekvens szemléletű. Korábbi tanulmányaiban, ha röviden és természetesen erősen leegyszerűsítve akarjuk összefoglalni, elsősorban a pavlovi fiziológiai iskolát, valamint az általános és fejlődéslélektannak az adott időszakban legmodernebb elveit használta fel az afázia jelenségének és típusainak vizsgálatára. Csak távlati célként tűzte ki az ez úton nyert ismeretek beépítését a beszédnek és a nyelvnek egy általánosabb szemléletébe. Ebben az utolsó művében Lurija megkísérelte a beszédképzés és kisebb mértékben, a beszédmegértés ép folyamatai jellemzőinek is a feltárását, mind a pszichológia, mind a strukturális nyelvészet moszkvai iskolája, sőt a generatív nyelvészet felhasználásával. Kiindulási alapul művében a neurolingvisztika szolgál. Mint ismeretes, a generatív nyelvészet nagy hatással volt egy egész tudományágra, a pszicholingvisztikára, amely a beszédfolyamatok feltárása céljából a pszichológiai és nyelvészeti módszereket egyaránt felhasználja. Ezeknek az irányzatoknak döntő jelentőségük volt a beszédkárosodást vizsgáló neurolingvisztika létrejöttében, abban, hogy az agy és a viselkedés kapcsolatát tanulmányozó neuropszichológiából szinte önálló tudományterületté fejlődött az afázia kutatása. A neurolingvisztika történetében Lurija utolsó műve az egyik első kísérlet egy komplexebb elméletalkotásra, amelyben túllépte a parciálisabb, konkrétabb kérdések vizsgálatának kereteit. Külön érdekessége e műnek, hogy amíg R. Jakobson[2] épp Lurija afázia-tipológiáját használta fel tanulmányában, Lurija e könyvében, szinte válaszként, a R. Jakobson által használt paradigmatikus és szintagmatikus szint megkülönböztetését beépítette az újabb, a korábbiaktól eltérő, több vonatkozásában is különböző afázia-tipológiájába.

A könyv 3 részből áll. Az első rész a beszédfolyamatok neuropszichológiai elemzését tartalmazza, külön fejezetben tárgyalva a generatív nyelvészet és a strukturális nyelvészet azon fogalmait, amelyek Lurija véleménye szerint relevánsak a beszéd pszichológiai mechanizmusainak megértéséhez. Külön fejezet vizsgálja a pszichológiai tényezőket, s végül e rész utolsó fejezete tartalmazza az afázia alapvető jellemzőinek összefoglalását.

[1] Elsősorban Lurija két következő művére támaszkodunk ismertetésünkben: Лурия, А. Р.: *Травматическая афазия* (Moszkva, 1947) és *Высшие корковые функции человека* (Moszkva, 1969).

[2] R. Jakobson, Az afázia nyelvi tipológiája: *Hang—jel—vers* (Budapest, 1965) 186—208.

Ebben az első részben a hangsúly leginkább arra a problémakörre helyeződik, amely a würtzburgi-iskola óta a pszichológia egyik alapproblémája: hogy mi a gondolat, és hogyan lesz a gondolatból beszédközlemény. Lurija e kérdésben elsősorban Vigotszkij nézeteire, valamint a „tevékenység-pszichológia" moszkvai iskolájának kutatásaira támaszkodott. Megkülönböztette a szó értelme és jelentése közötti különbséget és a gondolat s a beszéd között egy átmeneti szakasz létét tételezte fel, amelyet már Vigotszkij[3] belső beszédnek nevezett. A belső beszéd nem hangtalan beszéd, egész felépítésében különbözik attól, elsősorban predikatív szerkezetével. Morfológiailag megrövidültség és grammatikai amorfizmus jellemzi. A belső beszéd révén megy át az értelem a jelentésbe, ily módon formálódik a gondolat szöveggé. Lurija szerint a belső beszéd révén alakul a mély struktúra felszíni struktúrává, és a mély struktúra jelenti a gondolat és a beszédközlemény közötti átmeneti láncszemet. Ez az átmenet több szakaszból áll. Az első, a szemantikai értelmezés (семантическая запись) szintje, amely alatt Lurija a következőket értette: e szint „az egyes értelmi egységeket tartalmazza a jelentések elemi egységeinek formájában (a szémákat), ez a szimultán sémák rendszere, amely szemantikus gráfok segítségével ábrázolható. A szemantikus gráf, lehetséges, hogy annak az értelmi sémának szolgál modelljéül, amelyet a kiinduló gondolat tartalmaz"[4] (21). A következő szintet Lurija a függőségi fák formájában ábrázolható mély szintaktikai struktúrák szintjével azonosította, amely fák csomópontjaiban nem a szémák, hanem a mély lexikai egységek szimbólumai találhatók. A továbbiakban a mély struktúrák átalakulnak felszíni struktúrákká egy szukcesszív morfológiai, fonológiai és fonetikai folyamat során.

A könyv második, legterjedelmesebb részében — ez a beszédközlemény kialakulásának neuropszichológiai elemzésével foglalkozik —, bár nyelvészeti és pszichológiai szempontból egyaránt megkérdőjelezhető, e séma használata igen érdekes eredményekre vezet. Vizsgálati módszerei lényegében megegyeznek a tradicionális afáziavizsgáló módszerekkel, csak az eredmények elemzési rendszerében jelentkezik tisztábban a nyelvészeti és pszichológiai szemlélet kombinálására való törekvés. E rész tartalmazza annak leírását, hogyan károsodnak a beszédkódolás szintagmatikus és paradigmatikus szintjei. Mindez beépül egy átfogóbb neuropszichológiai elemzésbe, amely először azt vizsgálja, hogy miként károsodik a beszéd, ha az agynak olyan struktúrái sérültek, amelyek nem rendelkeznek a beszédképzésben nyelvi szempontból elsődleges jelentőséggel, de amelyek felelősek a beszédaktus létrejöttéhez nélkülözhetetlen motivációért, és gondolatért, valamint magának a beszédnek mint pszichikus tevékenységnek programozásáért. Ezek károsodását Lurija nem sorolta az afázia jelenségkörébe, mivel nemcsak a beszédtevékenységben jelentkeznek, hanem a pszichés folyamatok tekintetében is általános érvényűek. Valódinak tekintette viszont az általa dinamikusnak nevezett afáziát, amelyet a tradicionális terminológia transzkortikális motorosnak nevez. Ennek első pszichológiai elemzése Lurija nevéhez fűződik.[4] Már e korábbi művében is úgy vélte, hogy a dinamikus afázia a belső beszéd károsodása (ezt bizonyítja az ép utánmondás, közvetlen, vagyis mélyebb elemzést nem igénylő beszédmegértés, az a tény, hogy ép grammatikai rendszer mellett az aktív beszéd minden formája rendkívül szegényes, bár a betegnek nincsenek sem szótalálási, sem artikulációs nehézségei, gondolatait nem képes összefüggő formában közölni). Ezt az elképzelést egészítette ki azzal, hogy lényegében a szemantikus értelmezésből a mély szintaktikai struktúrákba való átmenet károsodik, mivel ennek eszköze a belső beszéd. Szétesik a mondat lineáris

[3] Vigotszkij, L. Sz.: *Gondolkodás és beszéd* (Budapest, 1967).

[4] Лурия А. Р., О нарушении динамики мышления: *Мозг человека и психические процессы* (Moszkva, 1963) 245—295.

struktúrája is, különösen szegényes e betegeknél a kötőszavak használata. Lurija a dinamikus afázia elemzésekor a kötőszavakat mint a beszéd szintagmatikus szerveződésének építő elemeit vizsgálta, amelyek a gondolatnak összefüggő szöveggé formálásához nélkülözhetetlenek.

A következő fejezet a „távirati stílussal", a beszédközlemény predikatív szerkezetének károsodásával foglalkozik, amelyet már a felszíni szintaktikai struktúrák károsodásának tart. Itt viszont meg kell jegyeznünk, hiányérzetünk támad. A motivációtól a beszédközleményig vivő beszédképzés meneteként Lurija által megadott felépítmény tiszta, logikus szerkezetű. A korábbi fejezetben szintről szintre leírta, hogy e folyamat egyes szakaszainak károsodása hogyan jelentkezik a különböző típusú afáziáknál. Úgy érezzük, figyelmen kívül maradt az a probléma, hogy ép szemantikai értelmezés és belső beszéd mellett tiszta formában is előfordul-e a mély szintaktikai struktúrák károsodása.

A távirati stílus a beszéd grammatikai szerveződésének zavara, amely szintén a szintagmatikus szerveződés károsodásai közé tartozik. A beszéd megőrzi nominatív funkcióját, de izolált elemekre bomlik, szinte csak főneveket tartalmaz. A gondolati séma megőrzött, de a betegek nem képesek mondattá szervezni. Megőrzött viszont, legalábbis a szintagmatikushoz viszonyítva, a beszéd paradigmatikus felépítése. Korábbi műveiben Lurija az általa efferens motorosnak (tradicionálisan Broca-féle afáziának) nevezett típust egyetlen tényezőre, a szukcesszív szintézisnek elsősorban perszeverációk formájában jelentkező zavarára vezette vissza. Az agrammatizmusokat és a távirati stílust is az efferens motoros afázia enyhébb formában jelentkező tüneténck tartotta. E könyvében az efferens motoros afáziát már egy komplex, több tényező által létrehozott beszédképzési zavaraként írta le, s állásfoglalása nem egyértelmű a „távirati stílusnak" nevezett károsodás és az utóbbi között.

A további fejezetekben Lurija a paradigmatikus szerveződés zavarait elemezte. Ide sorolta az afferens motoros afáziát: ez szintén a tradicionálisan vezetéses afáziának nevezettnek felel meg. Lurija szerint ehhez az afáziaformához a paradigmatikus rendszer fonémikus zavara vezet.

A paradigmatikus rendszer zavarai mutathatók ki szerinte azoknál a betegeknél is, akiknél elsősorban a beszédmegértés károsodott, de nem ép a beszédkódolás sem. Így a lexikai szint szétesése mutatható ki a szenzoros és az akusztikomnesztikus afáziánál. A szemantikus szint zavara jelentkezik a szemantikus (nominális) afáziánál. Ennek két típusa létezik — ezeket a típusokat korábban önálló afáziaformáknak tartotta. Az amnesztikus afáziánál a szavak szemantikus kapcsolatrendszere esik szét, ezért nem találja a beteg az egyes szavakat. A szemantikus afáziának a másik típusa az, amelyet Lurija már korábban is mint szemantikusat írt le: ez úgynevezett viszonykommunikációs struktúrák károsodása, a bonyolult logikai-grammatikai viszonyok szétesése, amelyeknek szintén a beszéd szemantikája szempontjából van jelentőségük. Ily módon Lurija az afáziás betegeknél tradicionálisan „agrammatizmusként" értékelt hibákat a nyelv kétféle szerveződési szintje szerint szétválasztotta. Meg kell jegyeznünk, hogy a kétféle grammatikai hibatípus megkülönböztetése, saját tapasztalataink szerint, jól használható diagnosztikai eszköz az afázia típusának, illetve az agyi károsodás helyének megállapításához a magyar anyanyelvű betegeknél is.

A könyv III. része a beszédmegértés neuropszichológiai elemzését tartalmazza. Ez a rész, a II. részhez viszonyítva kidolgozatlanabb és kevesebb új elemet tartalmaz.

A beszédmegértésben 3 szintet különböztet meg. A lexikait, azaz meg kell érteni az egyes szavak értelmét. Azonban ez csak az egész beszédközlemény megértése útján lehetséges, hiszen az egyes szavak jelentésének megértéséhez nélkülözhetetlen a kontextus. Meg kell érteni a szintaktikai struktúrákat, azaz fel kell újból építeni a felszíni szintaktikaiaknak megfelelő mély szintaktikai szerkezeteket, s végül meg kell érteni

az egész szöveg értelmét. Lurija hangsúlyozta, hogy a beszéd dekódolását nem szabad úgy tekinteni, mint egy fordított sorrendű kódolási folyamatot, még ha az értelemtől a szövegig vivő út szakaszai azonosnak is tűnnek. E szakaszoknak a további elemzése azonban e részben már nem a nyelvi felépítmény szerint található meg, hanem továbbra is felhasználva a nyelvészeti elemzést, az egyes anatómiai struktúrák károsodásakor fellépő szindrómák szerint.

A könyv nyelvezete, mint Lurijánál mindig, tiszta, világos. Gazdag esettanulmányanyag egészíti ki elemzéseit, a felhasznált nyelvészeti sémákat pedig ábrák illusztrálják.

Bár nyelvészeti fogalmaknak pszichológiai realitásként kezelése vitatható, a könyv igen gondolatébresztő lehet mind a pszichológusok, mind a nyelvészek számára.

A Magyar Tudományos Akadémia
Pszichológiai Intézete,
Budapest

Pálfy Miklós

А. М. Бородина—В. Г. Гак: К типологии и методике историко-семантических исследований. (На материале лексики французского языка)

Leningrád, 1979. Издательство «Наука». 232 lap

A szerzők a francia történeti lexikológia és szemantika terén végzett sokéves kutatómunkájuk eredményeit közlik ebben a könyvben, amelynek anyaga azonban több, mint az eredmények ismertetése: jelentős szintézis, amelyben feltárul — a francia filológia története során először — a történeti szemantikai kutatásoknak a tipológiája, a különböző módszerek egymáshoz való viszonya is.

A bevezető rész azt a gondolatot fejti ki, hogy a nyelv szemantikai fejlődésének „egysége" nem más, mint maga a jelviszony (a „nominációs" viszony). Ezt a W—S—D formula fejezi ki, amelyben W a jelölő: szó, szókapcsolat, vagy akár mondat, sőt grammatikai természetű morféma; S a jelölt, szignifikátum, az ember tudati tevékenységének eredménye; D pedig a nyelven kívüli valóság, a denotátum. A szó és a denotátum (jeltárgy) közötti kapcsolat a szignifikátumon keresztül valósul meg. A jeltárgyat kiválasztott tulajdonságai alapján a beszélő olyan fogalom alá vonja, amelynek a számára a nyelvben létezik megfelelő jelölő.

A valóság adott szegmentumát az emberi tudat többféleképpen is tagolhatja, s ebben rejlik a szavak jelentésváltozásának egyik legfontosabb oka.

A nyelven kívüli szféra elemeit a szerzők három csoportra osztják: 1) az ember tevékenységével össze nem függő fizikai világra, a természetre; 2) az emberi tevékenységgel összefüggő anyagi jelenségekre, mint élelem, ruházkodás, munkaeszközök stb.; 3) az ember szellemi, lelki életével összefüggő jelenségekre (fogalmak, érzelmek stb.). A lexikai struktúra változásának másik oka a denotátumok változása. Az első csoport elemei változnak a legkevésbé, ezért az ezeknek megfelelő lexikai struktúrák is kevésbé változékonyak a többinél.

A jelviszonyok változásában két tényezőnek: az ember szubjektív szempontokat is érvényesítő rendszerező tevékenységének, valamint az objektív világ változásainak a kölcsönhatásai játsszák az alapvető szerepet. A megegyezéseket (a változatlanságot) 1-es, az eltéréseket, a változást 2-es indexszámmal jelölve a jelviszonyok átalakulásának nyolc típusa létezik:

1) $W_1S_1D_1$	3) $W_1S_2D_1$	5) $W_1S_2D_2$	7) $W_2S_2D_1$
2) $W_2S_1D_1$	4) $W_1S_1D_2$	6) $W_2S_1D_2$	8) $W_2S_2D_2$

Ezeknek latin és francia példákkal illusztrált felsorolását a francia történeti szemantikai kutatások forrásainak értékelő bemutatása követi a bevezető részben.

A szakirodalom elemzése ugyan azt mutatja, hogy a történeti szemantikai kutatási irányzatok és felfogások igen eltérőek, ezek mégis jellemezhetők néhány általános vonással. A könyv I. fejezete a történeti szemantikai kutatások tipológiáját írja le a francia nyelv szókészletére és jelentéstanára vonatkozó történeti kutatások elemzése révén.

A történeti lexikológiával foglalkozó művek annak alapján jellemezhetők, hogy mi a kutatási céljuk, mi a vizsgálatuk tárgya; a fentiek közül melyik típushoz tartoznak a vizsgált jelenségek, s végül, hogy milyen módszerrel közelítik meg az egyes szerzők ezeket a jelenségeket.

A cél lehet közvetlenül nyelvészeti — ebben az esetben a többi tudomány (pl. irodalomtudomány, történelem, régészet) adatai a nyelvi kérdéseknek a tisztázásához járulhatnak hozzá. Lehetséges azonban, hogy a vizsgálat célja nem (vagy nem elsősorban) nyelvészeti jellegű: ebben az esetben a nyelvészet eredményei járulnak hozzá valamely másik tudományág kérdéseinek a tisztázásához.

A kutatás tárgyai lehetnek különböző nyelvi állapotok vagy különböző nyelvi tények. Állapoton a nyelv történetének egy periódusát vagy vízszintes tagozódásának valamelyik területét (pl. tájnyelvek) kell érteni. A tények elemzése hármas oppozíció szerint oszlik meg: a) egy adott szó vagy lexikai mező diakrón vizsgálata; b) különálló szavak vagy jelentéstani folyamatok és c) szavak vagy lexikai mezők közötti strukturális összefüggések vizsgálata.

Ami a jelviszonyt illeti, a kutatás irányulhat csak a jel és a jeltárgy kapcsolatára (onomasziológia), és vizsgálhatja a denotátumot és a szignifikátumot együtt (szemasziológia).

A módszerek lehetnek strukturális, pszichológiai, logikai-szemantikai s végül történeti-kulturális módszerek.

Mindezeket a mozzanatokat nem lehet élesen elhatárolni egymástól. Szintetizáló áttekintésük azonban azonkívül, hogy eszmei hátteret, elméleti igazolást ad a komplex lexikai-szemantikai vizsgálatok számára — és ez Borogyina és Gak könyvének nagy érdeme — konkrétan is hozzájárul ezeknek a kutatásoknak az eredményes folytatásához.

Ez a szemantikai mezőkkel kapcsolatos fejtegetéseikben látszik a legnyilvánvalóbban. Először talán L. Hjelmslev vizsgálta meg behatóbban (Essais linguistiques. Pour une sémantique structurale, 1957) azt a jelenséget, hogy a különböző nyelvekben az egymásnak megfeleltetett szavak jelentéstartományai nem mindig esnek egybe. Nos, Borogyina és Gak meggyőzően bizonyítja, hogy ha a lexémák és szemémák nem diszkrét mezőt alkotnak, lehetetlen egy szó jelentéseinek vizsgálata anélkül, hogy a vizsgálatba ne vonnánk be még azokat a szavakat is, amelyek jelentései részben azonosak az előző szó jelentéseinek valamelyikével.

A történeti szemantikai kutatások tipológiájának leírása közben is foglalkoztatják a szerzőket a jelentésváltozások. Tanulságos az a válasz, amit ebben a fejezetben kapunk erre a kérdésre: a szerzők az említett osztályozási szempontoknak a figyelembevételével tekintik át a különböző francia történeti szemantikai műveket, s végül (olyan szerzők műveinek kritikai ismertetése után, mint V. Vossler, J. Marouzeau, R. Hallig és W. Wartburg, G. Matoré, E. Coseriu, B. Pottier, G. Straka, K. Baldinger, A. Rey, J. Dubois — hogy csak az ismertebbeket említsük) arra az álláspontra jutnak, hogy

a szavak jelentésváltozása során az egyik legfontosabb tényező a szónak a beszédben való funkcionálása. Ugyanis minden egyes beszédfolyamatban, beszédhelyzetben újrateremtődik a jelölő és a jelölt közötti viszony, s ennek folyamán olyan apró eltolódások léphetnek fel, amelyek idővel lényeges jelentésváltozást eredményeznek. Így a nyelv fejlődésében talán a legfontosabb szerepet maga a beszélő szubjektum játssza.

A szemantikában, akárcsak a fonetikában, a változások okai talán könnyebben tárhatók fel, mint a morfológiában vagy a szintaxisban. Míg azonban a fonetikai változások oka elsősorban a hang minősége és helyzete a szóban, s csak ritkán játszanak közre nyelven kívüli tényezők, ez utóbbiak szerepe jóval nagyobb a szemantikai változások során. Fölmerül a kérdés, hogy ha a szemantikai változások okai olyannyira különfélék, akkor ezek között az okok között létezik-e valamilyen összefüggés, az oksági viszonyok között fennáll-e valamilyen hierarchia, fontossági rend?

A szerzők erre a kérdésre úgy keresik a választ, hogy a jelviszony egészét állítják strukturális összefüggésekbe, s egyben a beszélő szubjektummal való kapcsolatában is szemlélik:

$$\begin{array}{ccccc} & & W_1 & & \\ & & | & & \\ H & - & W & - & S \\ & & | & & \\ & & D & & \end{array}$$

Ebben a formulában W a kérdéses lexikai egységet, W_1 a vele azonos mikroszisztémába tartozó lexikai egységeket jelenti, S a szignifikátum, D a denotátum, H pedig a beszélő szubjektum jele.

A $W-W_1$ síkon a szemantikai változásoknak strukturális okai vannak, a $W-H$ síkon pszichológiai tényezők játszanak szerepet, a $W-S$ összefüggésben a logikai, $W-D$ esetében pedig a szociokulturális interpretáció kínálkozik elsősorban.

Minthogy a jelviszony változása a $W-S-D$ triásznak bármely elemében megkezdődhet, a könyv második, harmadik és negyedik fejezetében ezeket a szinteket, az ezeken végbemenő változásokat tekintik át a szerzők.

A második fejezet a nomináció külső formáinak különböző típusait taglalja (szó, képzett alakok, szóösszetételek), különös figyelmet szentelve az affixációnak és az infixumoknak. Ebben a fejezetben a szerzők azokra az esetekre összpontosítják figyelmüket, amelyekben fonetikai változások jelentésváltozáshoz vezetnek, s megállapítják, hogy ilyenkor a változások nyelven kívüli tényezőktől függnek. Ez mindenekelőtt az ún. tudós képzésű szavaknak („mots savants") az esetében van így.

A „tudós szavak" és köznyelvi párjaik szembeállítása elsősorban nyelvtörténeti téma. A mai francia nyelvben a latin—görög képzésű szavak többnyire nem kölcsönzések, hanem olyan modellek alapján keletkeznek, olyan szóképzési paradigmákba illeszkednek bele, amelyek a francia szókészlet rendszerének szerves részei.

Különösen érdekes, ahogyan a szerzők az affixációt (s ezzel együtt az infixációt is) kezelik: J. Dubois-nak azt a megállapítását használják fel, hogy ezeknek a képző elemeknek saját szemantikai mezőik vannak, s ebből kiindulva bizonyítják, hogy ezek a szemantikai mezők kölcsönhatásba kerülve a tőmorfémáéval többé-kevésbé feltűnő jelentésváltozást eredményezhetnek.

A harmadik fejezet tematikája fogalmi szférában mozog, s a fogalmak terjedelmi változásait, s a lexiko-szemantikai csoportok ezzel kapcsolatos tagolását vizsgálja a természet és a társadalom világához tartozó egy-egy fogalmi mező elemzésével. Az elemzések képet adnak arról, hogy a szerzők milyen nagy fontosságot tulajdonítanak annak a szerepnek, amelyet az objektív valóság játszhat a jelentésváltozások során.

Így pl. a színek elnevezéseit (a latintól a mai franciáig) elemezve megállapítják, hogy a nyelv története folyamán a legegységesebb elnevezése a zöld színnek volt, s az árnyalatok verbális megkülönböztetése a fizikai színelemző eszközök megjelenéséhez kötődik. A zöld és a vörös szín jelölése a francia nyelv története során végig világosan elkülönül a többiétől, s ennek az oka a zöld színnek a természetben való gyakoriságával, a vörösnek pedig elsősorban pszichológiai hatásával magyarázható. Mindez valószínűen hangzik, mégis ezt a fejtegetést olvasva felmerül az emberben a kérdés, hogy a vörös szín pszichológiai hatását valójában mennyire lehet objektív okokkal magyarázni, s hogy a zöld színhez kapcsolódó szemantikai sajátosságok a hasonló földrajzi körülmények között élő népek nyelvében is hasonlóak-e.

A [harc] szemantikai mezőt elemezve azt írják a szerzők, hogy az ófrancia nyelv 17 szinonimájával szemben a mai francia csak tízet ismer (a ROBERT francia értelmező szótár tanúsága szerint), s a szemantikai mező „szűkülése" bizonyára összefügg a hadi technika és a harcvezetés fejlődésével (pl. egyéni teljesítmény háttérbe szorulása, kollektív jelleg erősödése). Sajnos, tárgyi pontatlanságok miatt épp az objektív valóságra való hivatkozások támasztanak ismét kételyt az olvasóban: ui. csak a PETIT ROBERT értelmező szótár 18 szót ad meg a [combat] címszó alatt. Megjegyzendő, hogy ezek a francia terminológia szerint nem mind szinonímák, hanem nagyobbrészt analógiák, éppen azért, mert fogalmilag tartoznak egybe — ugyanez érvényes azonban a szerzők által idézett 10 szóra is.

Végül, a negyedik fejezetben összegződik a szerzőknek az a véleménye, hogy a szavak világát sohasem ismerhetjük meg teljesen, ha vizsgálatainkat kizárólag a strukturális összefüggésekre irányítjuk, s megfeledkezünk a használatukat befolyásoló társadalmi, kulturális tényezőkről.

Az olvasóban az a benyomás alakulhat ki, hogy ez a könyv a strukturális módszerekkel szemben fellépő ellenhatások eredményeként született. Mégis, a könyv felépítése, érvei, példái nyilvánvalóvá teszik, hogy ennél többről van szó: olyan komplex szemléletet tükröz a könyv, amelyben minden megközelítési módnak megvan a maga helye, s amelyben a különböző eljárások, módszerek egymás kiegészítéseként jelennek meg.

József Attila Tudományegyetem,
Francia Tanszék,
Szeged

Páll Erna

Ю. Д. Апресян: Лексическая семантика. Синонимические средства языка

Moszkva, 1974. Издательство «Наука». 367 lap

A Magyarországon is ismert[1] szerző szemantikai kutatásai a Zsolkovszkij és Melcsuk által kidolgozott „Értelem ↔ Szöveg" modell[2] koncepcióját követik.

[1] Apreszjan, J. D.: *A modern strukturális nyelvészet elmélete és módszerei* (Budapest, 1971).

[2] Többek között magyarul is hozzáférhető: Apreszjan, J. D.—Zsolkovszkij, A. K.—Melcsuk, I. A., A szókapcsolatok sokoldalú vizsgálatáról: *A nyelvtudomány ma. Szemelvények korunk nyelvészetéből* (Szépe György szerk., Budapest 1973). L. még: Papp Ferenc, Jelentés, közlés, szemiotika a szovjet nyelvtudományban: *Nyelv és kommunikáció* II. (Szecskő Tamás és Szépe György szerk., Budapest 1969).

E modell, amely a beszélőnek azt a képességét imitálja, hogy egy ugyanazon gondolati tartalmat különböző nyelvi formákban tud megjeleníteni, a hallgatónak pedig azt a képességét, hogy a különböző kifejezési formák azonos gondolati tartalmát fel tudja ismerni, a szinonimia fogalmát jelentősen kitágította. Harris, ill. Chomsky transzformációs grammatikájától eltérően vizsgálati körébe vont olyan párhuzamos kifejezési formákat, amelyek különböző önálló jelentésű lexémákat tartalmaznak, s nem feltétlenül azonos bennük a lexémák közötti szintaktikai viszony sem. Így szinonim kifejezéseknek minősültek pl. olyan — azonos nyelven kívüli szituációt jelölő — nyilatkozatok, amelyekben egymással szóképzési viszonyban álló szavak szerepelnek (vö.: *X állandóan ebben a könyvtárban olvas — X ennek a könyvtárnak állandó olvasója)*, vagy az ún. konverziós párok (vö.: *X eladta Y-nak A-t — Y megvette X-től A-t)*, valamint számos más nyilatkozatpár, ill. -sor, amely különböző — de a modell lexikai függvényeivel megadható megfelelésben álló — szavakra épül (vö.: *Akkor X vezette a gépkocsit — Akkor X ült a volánnál; A matrózt a tengerbe temették — A matróznak a tenger lett a sírja)* stb.

Az „Értelem ⇔ Szöveg" modell megalkotói e különböző kifejezési formák szemantikailag invariáns jelentésének kimutatására (analízis), ill. a szemantikailag invariáns jelentés különböző kifejezési formáinak létrehozására (szintézis) különleges eszköztárt és módszert dolgoztak ki. Ezen belül a jelentések adekvát rögzítését célzó mesterséges szemantikai nyelvet (a leírás metanyelvét), valamint azokat a formalizált átfogalmazási (átalakítási) szabályokat, amelyekkel ideális esetben a szemantikai nyelven fixált potenciális nyilatkozat minden lehetséges természetes nyelvi kifejezésével megfeleltethető.

J. D. Apreszjan monográfiája e tágan értelmezett l e x i k a i - s z i n t a k t i k a i s z i n o n i m i a kérdéseivel foglalkozik.[3] A szerző ismerteti benne az általa továbbfejlesztett, a természetes nyelvi szavak lexikai jelentésének értelmezésére alkalmas szemantikai metanyelvet, s e metanyelv felhasználásával részletesen bemutatja a természetes nyelv szinonim eszközeit, feltárja a szinonimia eddig nem vizsgált eseteit és közli a mélyszerkezeti lexikai-szintaktikai átalakítások újabb szabályait. Vizsgálatának eredményeit végső soron egy olyan új típusú szótár előmunkálatának szánja, amely objektíven, egyértelműen és gazdaságosan rögzíti a szójelentéseket, s így része lehet a nyelvleírás szemantikai komponensének.

A monográfia hét fejezetből áll.

Minden tárgyalt témát igen gazdag, szovjet és külföldi szakirodalmat feldolgozó kérdéstörténeti áttekintés vezet be, amelynek során a szerző napjaink jelentéselméleti kutatásaiban — minden felfogásbeli és főleg terminológiai különbözőségük ellenére is — a közös vonásokat emeli ki.

A tárgyalásmódja általában induktív. A feldolgozott óriási tényanyag nem egyes — pusztán a szemléltetést célzó — példákból áll, hanem egész jelenségcsoportokat ölel fel. Ezek sokrétű, finom elemzése vezet el az általánosított elméleti következtetésekhez.

A könyv első fejezete (1—55) a szemantikai kutatások forrásait, történeti fejlődését, főbb irányzatait és eredményeit ismerteti, különös tekintettel az „Értelem ⇔ Szöveg" modellre.

A második fejezet (56—163) az értelmezés metanyelvét, a szemantikai nyelvet jellemzi, és bemutatja, hogy ennek mi a szerepe az analízis, ill. a szintézis eljárásaiban.

[3] Előző könyvében a szerző — lényegében még Harris transzformációs grammatikájának elveit alkalmazva — a felszíni szintaktikai szinonimia kérdéseit vizsgálja. Vö.: Апресян, Ю. Д.: *Экспериментальное исследование семантики русского глагола* (Москва, 1967).

Részletesen elemzi összetevőit (szóállományát és szintaxisát), és rámutat arra, hogy a szemantikai metanyelv egységeit (az elemi jelentések jelenleg még orosz természet es nyelvi kifejezőit) a fonetikai transzkripcióhoz hasonlóan a kutatás egy későbbi stádiumában a nemzetközi szemantikai transzkripció jelei válthatnák fel. Meghatározza az értelmezéssel szembeni követelményeket, bemutatja az értelmezés menetét és példáit. Az utóbbiakat érzékeltetendő, hadd idézzünk csak egy-két magyarul is visszaadható illusztrációt.

Az értelmezés empirikus eljárásai között a szerző a negatív nyelvi anyag vizsgálatát is megemlíti. A *достать* 'elővesz' orosz ige értelmezésekor pl. figyelmet érdemelnek az olyan mondatok, mint *Он достал руку из кармана* 'Elővette kezét a zsebéből' vagy *Он достал рукав из воды* 'Elővette inge ujját a vízből', amelyek vagy hibásak, vagy olyan szélsőséges szituációt jelölnek, amelyben az objektum *(kéz, ingujj)* elkülönült attól az egésztől, amelynek része. E megállapítás támpont lehet az adott ige értelmezéséhez: 'X kiveszi A-t B-ből, A nem kapcsolt része vmely tárgynak...'.

Az egymáshoz közeli jelentésű szavak specifikumát tárják fel az olyan értelmezések, mint: *A távolodik B-től* 'A a helyét változtatja, és a távolság A és B között növekszik', ill. *A lemarad B mögött* 'A és B azonos irányban változtatják helyüket, és a távolság A és B között növekszik'; vagy: *A kemény* 'A olyan, amit mechanikai erővel nehéz deformálni', ill. *A szilárd* 'A olyan, amit mechanikai erővel nehéz szétrombolni'.

Ezt követően a szintézis szempontjából fontos szemantikai valencia, ill. szintaktikai vonzat, valamint az utóbbit korlátozó kapcsolódási megkötések fogalmának tisztázására kerül sor. A szerző közli a szemantikai aktánsoknak (a szó által jelölt szituáció résztvevőinek) általa kibővített, 25 tagú listáját, kiemeli, hogy a különböző nyelvek megfelelő szavainak szemantikai valenciája lényegesen kisebb eltérést mutat, mint felszíni kifejezőié, így az aktánsok vizsgálata az egybevető kutatások jó alapjául szolgálhat.

Tények sorával bizonyítja, hogy a természetes nyelvekben a szavak aktánsainak száma gyakran meghaladja a 2—3-at, s azt, hogy egy szónak akár több azonos szerepű aktánsa is lehet. (Vö. az a) *társalog, verekszik, csókolózik*, ill. a b) *elválaszt, összehasonlít* típusú igéket, amelyek mellett két párhuzamos szubjektum, ill. két szimmetrikus objektum szerepel: *A professzor társalog a diákokkal* ↔ *A diákok és a professzor társalognak; A kutató egybeveti az orosz igeragozást a magyarral* ↔ *A kutató egybeveti az orosz és a magyar igeragozást.*

Részletesen kitér arra, hogy a szemantikai aktánsok és felszíni kifejezőik között egy nyelven belül sincs egy : egy megfelelés; újszerűen mutatja be az aktánsok különböző lexematizálódási formáihoz kötődő jelentésdifferenciációt, az aktánsok kifejeződésének nemcsak kötelező vagy fakultatív, hanem ajánlatos vagy nem ajánlatos eseteit is.

A harmadik—hatodik fejezet a jelentéstartó átalakításokban szereplő természetes nyelvi szótípusok monografikus leírását tartalmazza. Ezen belül a harmadik fejezet (164—215) a szóképzéssel és a poliszémiával, a negyedik (216—255) a lexikai szinonimákkal, az ötödik (256—283) a lexikai konverzivákkal, a hatodik (284—315) pedig a lexikai antonimákkal foglalkozik.

A vizsgálat egyik érdekes eredménye az, hogy a tárgyalt átalakításokban a tulajdonképpeni lexikai szinonimáknak jóval szerényebb szerep jut, mint az e szempontból kevésbé tanulmányozott többi nyelvi eszköznek, pl. az azonos tőből képzett szavaknak vagy a poliszém szavak különböző jelentéseinek.

Ez utóbbiak tárgyalásakor a szerző meggyőzően bizonyítja funkcionális rokonságukat: gyakran ugyanolyan szemantikai viszonyt fedezhetünk fel az alapszó és a származéka között, mint a poliszém szó egyes jelentései között. (Így pl. az *örökölhöz* képest

az *örökség* éppúgy a szituáció objektumát jelöli, mint az *átutalás 2.* — Vö. *Végre megérkezett az átutalás ~ Ma kezdték meg az átutalást.)*

A funkcióazonosság alapján kerülnek a vizsgálat körébe az ún. szuppletív származékok is. Ezeken a szerző — a formaképzési szuppletizmus fogalmának mintájára —, bár más a tövük, mint az alapszavuk — azon származékokat érti, ahol ugyanolyan szemantikai viszonnyal van dolgunk, mint más alapszók és származékaik között a hagyományosan értelmezett szóképzés esetében. Ha pl. a *tanár* a *tanít* szubjektumát, a *tanuló* pedig objektumát nevezi meg, az *orvos* hasonlóképpen a *gyógyít* szubjektumának, a *páciens* pedig objektumának kifejezője. (Az ilyen összefüggéseket a szerző formalizáltan, a modell lexikai paramétereinek segítségével rögzíti, vö.: S_{obj} *(iszik)* = *ital*, S_{obj} *(költ)* = *pénz*; S_{instr} *(ás)* = *ásó*, S_{instr} *(varr)* = *tű* stb.)

A feldolgozás lényeges tapasztalata az is, hogy az értelmezés szemantikai nyelve a hagyományosnál objektívebb kritériumokat ad olyan fogalmak meghatározásához, mint a monoszémia, a poliszémia, a homonimia, ill. a szinonimia.

Így pl. monoszémnek tekinthető az a szó, amelynek különböző használatait egy értelmezéssel lehet leírni; poliszémnek az, amelynek különböző használatait csak különböző értelmezésekkel lehet leírni, de az értelmezésekben közös komponens(ek) van(nak); homonimnak azok a szavak, amelyeknek értelmezésében egyáltalán nincs közös komponens, vagy ez a komponens triviális. Ugyanezzel a módszerrel mutatható ki két szó teljes vagy részleges szinonimiája — az első esetben értelmezésük minden eleme egyezik, a másodikban az értelmezések közös elemeinek száma nem kevesebb, mint az eltérőké.

A hetedik (316—344), összegző jellegű fejezetben a szerző részletesen tárgyalja az eddig vizsgált nyelvi eszközök szerepét a jelentéstartó átalakításokban; friss példaanyaggal illusztrálva felidézi az „Értelem ⇔ Szöveg" modellben közölt 12 formalizált lexikai átalakítási szabályt, majd — saját kutatásainak eredményeképpen — 17 újabbal egészíti ki őket.

Az új szabályok olyan kifejezési formák szinonimiáját mutatják ki, amelyek értelmezésének elemei között más-más módon oszlik el a szemantikai információ. Ilyenek pl.: *A gyermek járni kezd — A gyermek első lépéseit teszi; A kislány sír — A kislány szeméből folynak a könnyek; A munkások aszfaltozzák a járdát — A munkások aszfalttal borítják a járdát* stb.

Ahhoz, hogy a hasonló átalakításokat formális szabályokba lehessen foglalni, tovább kellett finomítani a leírás nyelvét, egyebek között újabb lexikai paraméterekkel bővíteni a meglévő apparátust, s felfedni a közöttük lévő összefüggéseket. A szerző ezt a munkát végezte el.

Apreszjan könyve mindenekelőtt az elméleti szemantikai kutatások eredményeit gazdagítja, de ugyanakkor igen értékes, jól felhasználható anyagot ad az automatikus szövegszintézis feladatainak megoldásához, sőt a gyakorlati idegennyelvi oktatáshoz is.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Orosz Tanszék,
Budapest

Pléh Csaba

Jean-François Le Ny: Le sémantique psychologique

Párizs, 1979. Presses Universitaires de France (Le Psychologue 73. kötet). 257 lap

Le Ny, az Université de Paris VIII (Vincennes) kísérleti pszichológia professzora s az ugyanott működő humán tanulási laboratórium vezetője igen időszerű témát választott, amikor megkísérli összefoglalni azokat az empirikus kutatási területeket és szemléleti újdonságokat, melyeket a modern szemantika betörése eredményezett a nyelvpszichológiában és a megismerési folyamatok kutatásában. A könyv követi annak a sorozatnak a hagyományait, amelynek része: a szerző nem törekszik különösebb eredetiségre, ehelyett egy részterületet megbízhatóan összefoglaló „minikézikönyv" létrehozását kísérli meg. A francia kísérleti pszichológiában, a mai empirikus kutatások nagy amerikai koncentrációja miatt, az ilyen vállalkozásoknak jelentős ismeretközvetítő szerepük van. Le Ny munkája azonban ennél átfogóbb keretekben is hézagpótló értékű. A puszta ismeretközvetítést egyébként is elvégezte már egy általa szerkesztett és jórészt tanítványai által írt ismertető jellegű tanulmánykötet.[1] Bár a nagyszámú empirikus munkán túl a nemzetközi szakirodalomban jócskán találhatók programnyilatkozatok is a „pszichoszemantikáról",[2] rendszeres összefoglaló munka tudomásom szerint az ismertetett művön kívül még nem született. Le Ny dicséretre méltó vállalkozása éppen ezért alkalmas nemcsak az új kutatási irány bemutatására, hanem neuralgikus pontjainak érzékeltetésére is.

Hogy kerül a csizma az asztalra? Hogyan jöhet létre újra, ha nem is szövetség, de szoros kapcsolat szemantika és pszichológia között, miközben úgy érezhettük, hogy a pszichologizmus bírálata a szemantikában, illetve a jelentés leegyszerűsítő behaviorista értelmezései örökre elzárták a kapcsolatkeresés lehetőségeit. Könyve Bevezetésében és egész szemléletében Le Ny azt az engedékeny közfelfogást képviseli, amelyben ma a legtöbb e területen dolgozó pszichológus egyetért: a pszichológia nem rendelkezik kész magyarázatokkal a szemantika feltárta összefüggésekre, nem pszichológiai redukcionizmust hirdet. Azt keresi, hogy van-e ezeknek az összefüggéseknek valamilyen pszichológiai megfelelőjük; a kutatás a formalizáltabb területek felőli fogalom- és modellátvételt részesíti előnyben.[3] Ez a hozzáállás tulajdonképpen a szemantikában ismétli meg — összes problémájával együtt — azt a kifinomult mentalizmust, amelyet

[1] Le Ny, J.-F., szerk.: *Langages* Vol. 40.: *Problèmes de sémantique psychologique* (Párizs, 1975).

[2] Ezek közül néhány korai példát említenék csak: Olson, D. R., Language and thought; Aspects of a cognitive theory of semantics: *Psychological Review* 77. 257—273. (1970) a sikeres referálás kontextuális meghatározóinak elemzésében látja a pszichoszemantika fő feladatát, míg Perfetti, C. A., Psychosemantics: Some cognitive aspects of structural meaning: *Psychological Bulletin* 78. 241—259. (1972) a lexikai jegyek pszichológiájára és a generatív szemantika pszichológiai ígéreteire összpontosít; végül Steinberg, D. D., Semantics from a psychological viewpoint: *Language Sciences* No. 37. 1—9. (1975) a lexikai jegyek hierarchiáját és a preszuppozíciókat akarja az empirikus pszichológiai kutatás tárgyává tenni.

[3] Hasonló felfogásra vö. Smith, E. E.—Rips, L. J.—Shoben, E. J., Semantic memory and psychological semantics: *The Psychology of Learning and Motivation* Vol. 8. (Bower, G. H., szerk.: New York, 1974. Academic Press) 1—45.

a generatív szemlélet hatására a nyelvpszichológia először a mondattan pszichológiai realitását kutatva alkalmazott.

A pszichológusok javarészt a modern logikai szemantikából merítik az empirikus kutatásban, illetve a lelki jelenségek modellálásában használt szemantikai fogalmakat. Ezért a szemléleti kulcskérdés itt logika és pszichológia viszonya. Le Ny részleges átfedést tételez fel: szerinte a pszichológiailag értelmezett szemantikai aktivitásoknak csak egy része, az explicit szabályokat követő alosztályuk logikai jellegű. Ezek pontosan a logikai leírásnak megfelelően is szerveződhetnek, nem merítik ki azonban a „pszichoszemantika" teljességét. Le Ny nem akarja vagy nem meri végiggondolni a szemantikai pszichologizmussal kapcsolatos viták tanulságait. Különösen szemet szúr, hogy a koncepciójában kitüntetett szerepet játszó tulajdonképpeni logikai aktivitások eredetéről szólva csak üres általánosságokban mozog (pl. a logikai szerveződés a gondolkodás társadalmi ellenőrzésének valamiféle másodlagos következménye lenne). Éppen egy francia szerzőtől kapunk olyan leírásokat logika, pszichológia és szemantika kapcsolatáról, mintha a logika cselekvéses eredetét hirdető Piaget, illetve a logikát társadalmi kategóriákból levezető francia szociológiai iskola nem is létezett volna.

Le Ny külön fejezetben mutatja be, miért van szükség szemantikai leírásra a megismerési folyamatok általános modellálásában. A könyvnek ez a része a modern kognitív pszichológia tényanyagában kevéssé járatos nyelvészek számára is igen informatív. A szerző egyetlen kérdéskört, a nyelvi anyagok tanulásának és megjegyzésének kísérleti kutatását körbejárva mutatja meg, hogy a jelentésnek már a hagyományosan alkalmazott értelmetlen anyagok (pl. szótagok) tanulásában is jelentős szerepe van (a személy ugyanis mindig jelentéssel bíró elemekhez hasonlítja, vagy asszociálja az anyagot tanulás közben). A modern emlékezeti vizsgálatok pedig számos olyan látszólag triviális tényt helyeztek a pszichológusok érdeklődésének gyújtópontjába, melyek expliciten megkövetelik a felhasznált ingeranyagok és a felidézés szemantikai jellemzését. Ilyen látszólag egyszerű tények például, hogy a nyelvi anyag jelentésére jóval tovább emlékezünk, mint formai jegyeire, hogy a megőrzés ugyanakkor szelektív (bizonyos „fontos" mozzanatokra jobban emlékezünk), de egyben konstruktív is (olyan dolgokra is emlékezni vélünk, melyek nem is szerepeltek az anyagban). A pszichológusoknak ahhoz, hogy túllépjenek a közhelyeken, ezeknek az emlékezeti tényeknek a vizsgálatában szükségük volt a szemantikai reprezentáció valamilyen jellemzésére (hogy össze tudják vetni a személynek adott és a visszakapott anyagot), sőt a kiegészítések miatt a következtetések elméletére is.

A fentiekből kiindulva Le Ny három fő kérdés köré csoportosítja a szemantikai fogalmak pszichológiai átvételét s az ezen alapuló kísérleti munkákat: a propozicionális reprezentáció, a lexikai elemzés és a szemantikai szerveződés kérdése köré. A felépítés igen didaktikus, hiszen az emlékezetpszichológiai előkészítés után valóban a propozicionális elemzésen keresztül legcélszerűbb bevezetni a szemantikai fogalmakat. A szerző itt lépcsőzetesen építkezve mutatja be s tágítja fokozatosan ki az alapfogalmakat (predikátum, argumentum, állítmányfüggvény, változók). Az alapos bemutatásra nagy szükség van, hiszen a tájékozatlan olvasó a későbbiekben, a lexikai elemzés kapcsán is végigvonuló modellt kap itt. A kifejtésnek azonban van egy döntő hiányossága: Le Ny időközben megfeledkezik az oly gondosan felépített kísérleti pszichológiai motivációról. Semmiféle visszacsatolást nem kapunk arról, hogy miért éppen az ilyen típusú elemzés írja le sokak szerint helyesen a nyelvi anyag emlékezeti reprezentációját, milyen többletet ad a propozíciókra bontás. Pedig sok kísérlet kifejezetten ezt próbálja meg közvetlenül igazolni: hogy egy szöveg teljes, kibontott szerkezetében többször előforduló propozíciókra vagy argumentumokra jobban emlékezünk,

hogy az olvasási idő a propozíciók számának függvénye, hogy az argumentumok ismétlődése jól magyarázhatja a felidézés szelektivitását stb.[4]

A lexikai elemzés egy némileg modernizált saussure-iánus felfogásból indul ki. A nyelvi jel jelölő és jelölt egysége; a jelölő azonban, amely tudati entitás, pszichológiailag nem pusztán akusztikus kép, mint Saussure-nél, hanem mozgásprogramok és egyéb, pl. vizuális-észlelési képek is beletartoznak. A jelölők viszonylag önálló pszichológiai szerveződését Le Ny szerint olyan jelenségek mutatják, mint a beszédtervezés habozásai, az elszólások vagy a híres „nyelvem hegyén van" jelenség. Sajnos a „mentális szótár" szerveződése szempontjából valóban döntő jelenségeket illetően a szerző a valódi kísérleti anyagot csupán felületesen érinti.

A jelölt viszont az a tudatban rögzült stabil „dolog", mely egy adott helyzetben lehetővé teszi a jelentésadás (signification) aktusát. A jelölt társadalmi értelemben invariáns, mégsem azonos a fogalommal, nem pusztán logikai, számos érzelmi elem kapcsolódik hozzá. Le Ny szemérmes konceptualizmusa mutatkozik itt meg, amely a jelentést nem azonosítja ugyan a fogalommal, de mindkettőt egyaránt a „fejbe" helyezi: az egyiket jól körvonalazottnak, a másikat elmosódottabbnak tartja.

A lexikai elemzésben Le Ny egyértelműen a komponenciális elemzés híve. A lexikológiai elemzés gyakorlatával, a parafrázissal, a fordítás problémáival érvel amellett, hogy a jelölt felbontása pszichológiailag is indokolt, ugyanakkor a komponenciális elemzés motiválásakor egyáltalán nem tér ki olyan pszichológiai kísérletekre vagy például afáziás adatokra, melyek a pszichológus számára evidensebbé tennék, hogy az eljárás nem puszta „hókusz-pókusz". Laza fogalmi elhatárolásokkal többször is él a szerző. A dekompozíció pszichológiai egységeiként két fogalmat vezet be, ezek a szemantikai szerveződés elemzésénél is döntő szerepet fognak játszani. Egy adott egyénnél a jelölt több, az emlékezetben tárolt egységre bontható; ezeket nevezi Le Ny mèmeeknek. Magyarul — a fonéma analógiájára, akárcsak a francia esetben — ezt memorémának nevezhetnénk. Ezek a különböző személyeknél denotatívan is eltérhetnek egymástól, míg a széma azt jelöli, ami az egyes jelentésmozzanatokban társadalmilag közös. Az elhatárolás kritériumai bizonytalanok, s az így előálló *ad hoc* megoldásoknak pszichológiailag is ugyanazokkal a problémákkal kell szembenézniük, mint Locke óta minden szubjektivista szemantikának.

A komponenciális elemzés részletes kifejtése során azután a szerző összekapcsolja ezt a propozícionális reprezentációval. A kört fokozatosan tágítva a főneveknél, a melléknéveknél, majd a mozgás- és a kauzatív igéknél mutatja meg a dekompozíció lehetőségeit, továbbá, hogy annak eredményei átírhatók kijelentésformátumba. Ennek az áttekintésnek a szokásos nyelvészeti bemutatáshoz képest van némi pszichológiai többlete. Ezek javarészt a melléknevek kezelésével függnek össze. A szerző a pszichológus olvasók számára is újdonságként megmutatja, hogy a klasszikus mesterséges fogalomalkotási kísérletek menete is jellemezhető a dekompozíció elveit követve propozícionális leírással. Másrészt ebből kiindulva elég gazdag kísérleti pszichológiai anyaggal mutatja be, hogy hogyan hajlunk a valóságos természetüket tekintve nem bináris attribútumoknál is a binarizációra (pl. hosszúság), s hogy hogyan jelenik meg a jelöltség hatása pszichológiai kísérletekben is (pl. emlékezeti helyzetekben a jelölt melléknevet gyakrabban alakítjuk át tagadott nem jelöltté, mint fordítva, az inherens tagadást tartalmazó predikátumok igazságértékének eldöntése lassabb stb.). Az igék dekompozíciójáról szólva jóval kevesebb újdonságot kapunk, a szerző szűkszavúan szól itt, s a könyv más helyein

[4] Az eredmények összefoglalására lásd Kintsch, W., Comprehension and memory of text: *Linguistic Functions in Cognitive Theory* Vol. 6.: *Handbook of Learning and Cognitive Processes.* (Estes, W. K., szerk., Hillsdale, 1978.) 57—87.

is, azokról a pszichológiai törekvésekről, amelyek a propozícionális elemzést kiegészítik az esetnyelvtanból merített gondolatokkal (pl. Kintsch már említett munkája). Le Ny az igék esetnyelvtani jellemzését, illetve a vonzatok hozzájuk rendelését alkalminak, bizonytalannak tartja. Kritikája közben azonban megfeledkezik két dologról: az esetnyelvtan megoldásainak nem kognitív, hanem kifejezetten nyelvi — egyenesen mondattani — okai vannak. Mikor annak pszichológiai alkalmazását bíráljuk, még semmit sem mondtunk magáról az eredeti fillmore-i elképzelésről. Másrészt Le Ny teljesen eltekint attól, hogy az esetnyelvtani kereteket használva éppen a szemantikai és lexikai szerveződés vizsgálatában próbáltak támpontokra szert tenni a pszichológusok: a szavak közti asszociatív kapcsolatokat nem puszta minősítetlen kapcsolatként, hanem „címkézett" viszonyként jellemezték, s így próbálták visszaadni azt is, hogy az igék esetkeretei s az esetekhez kapcsolódó „inherens jegyek" (pl. hogy a *tör* ige élő ágenst s nem élő instrumentumot kíván) hogyan segíthetik a megértést.

A szemantikai, illetve a lexikai szerveződés pszichológiai kutatását két szinten, két külön fejezetben elemzi a szerző (a szavak mint a szerveződés egységei, ill. a szemantikai dekompozíció). Ez az elválasztás szigorú nyelvészeti értelemben is problematikus, de a kísérleti nyelvpszichológia, az emlékezetkutatás és az informatika logikáját sem követi. A kutatók megkísérelték lehetőleg pontos, működő modellekben leképezni az ember fejében lévő tartós ismerettárt, a szemantikai emlékezetet. Formájukban ezek a modellek eredetileg minél nagyobb gazdaságosságra törekedtek, arra, hogy egy-egy információt csak egyszer képviseljenek a mentális ismerettárban, illetve szótárban. (A nyelvi és nem nyelvi ismeretek közti különbségtétel e modelleknek nem a legkidolgozottabb oldala.) Ez a gazdaságos reprezentáció címkézett vagy címkézetlen asszociatív hálókból áll, ahol a dolgokat (főneveket) alá-fölérendelési kapcsolatok kötik össze, hozzájuk pedig lehetséges, illetve szükségszerű tulajdonságaik (predikátumaik) kapcsolódnak, méghozzá úgy, hogy pl. a madarakra generikusan jellemző tulajdonságok csak a madár főfogalomhoz kapcsolódnak közvetlenül, az egyes madarakhoz nem. Mint Le Ny is ismerteti, a kísérletek rámutattak arra, hogy az emberi ismerettár nem mindig a számítógéphez hasonló gazdaságos elveket követ, a gyorsaság is fontos szerepet játszik benne: egyes információk többször, az alesetekhez kapcsolódva is tárolódhatnak; az egy főfogalom alá tartozó fogalmaknak a főfogalommal való kapcsolódásának szorossága eltérő lehet. Ezek a kísérletek eredményeit sokszor *ad hoc* magyarázó modellek azonban — s ezért indokolatlan pszichológiailag az említett elválasztás — már átvezetnek azokhoz az elképzelésekhez, melyeket Le Ny a dekomponálással nyert jelentésösszetevők hierarchiájával kapcsolatban tárgyal.[5]

A jelöltet alkotó egyes szemémák pszichológiailag nem egyforma jelentőségűek, mondja a szerző, hanem jellegzetes alá-fölérendelési, illetve „kiugrósági" hierarchiát alkotnak. A hierarchia részben szigorúan logikai jellegű, a jelentések közötti intenzionális viszonyokon alapul, de más tényezők is szerepet játszhatnak. Le Ny sok más szerzővel vitatkozva azt hangsúlyozza, hogy egyrészt a definíciós és egyéb jelentésösszetevők között, s ennek megfelelően a lexikai és enciklopédikus ismeretek között nem lehet éles határt húzni. Egy külön fejezetben („A szemantikai flexibilitás") arról is szól, hogy parole tényezők a szokásos hierarchiát fel is rúghatják.

[5] Magyarul az ismerettár elméletéről és a rájuk vonatkozó kísérletekről rövid összefoglalót ad Pléh Csaba, Szemantikai emlékezet, ismeret, hiedelem: *Hiedelemrendszer és társadalmi tudat* 2. kötet. (Frank Tibor—Hoppál Mihály, szerk., Budapest, 1980. MRT TK) 105—113., valamint Bruck Gábor, A mentális szótár szerveződése és szerepe a verbális anyagok megértésében és emlékezeti megőrzésében: *Dialógus és interakció.* (Radics Katalin—László János, szerk., Budapest, 1980. MRT TK) 83—101.

Le Ny elképzeléseit e téren is következetlenség jellemzi. Egyrészt nem veszi észre azt a könnyen belátható dolgot, hogy a jegyek közti hierarchiával és a már említett hálókkal dolgozó modellek között igen szoros a kapcsolat, formálisan voltaképpen egyenértékűek. Hiszen az, amit a Katz—Fodor-féle szemantika redundancia szabályokkal jellemez, megfelel a háló modellek alá-fölérendeléseinek, a „distinguisher" pedig az ismerettár modellekben az egyes dolgokhoz specifikusan rendelt tulajdonságoknak. Ennek a formális egyenértékűségnek a belátása a pszichológus számára azért fontos, mert a kétféle modell ugyanakkor eltérő folyamatokat sugall. Hasonló elméleti átgondolatlanság jellemzi azt is, ahogy a szerző a pszichológiában elsősorban az Eleanor Rosch által képviselt prototípus szemantikát[6] kezeli. Le Ny egyszerűen mint a definíciós és nem definíciós jegyeken alapuló elhatárolás egy új kísérletéről beszél erről, pedig az elmélet, amikor szakít az arisztoteliánus szigorú fogalmi vagy jegyhierarchiával — amint azt a nyelvészeti mellett pl. gyermeknyelvi alkalmazásai is világosan mutatják —, egy új szemantikai szemlélet csíráit hordozza magában, s tulajdonképpen a wittgensteini „családi hasonlóság" gondolatát emeli be a pszicholingvisztikába is. Nem túl mély sem az elméleti, sem az empirikus kitekintés egy, a nyelvészek számára talán kevésbé, a pszichológusok számára viszont döntő jelentőségű kérdésben: mi a nyelvi és a mentális képi reprezentáció viszonya. Le Ny kiindulásként bevezetett fogalmai itt eleve mindent megoldanak: mentális kép és fogalom különbsége például abból áll, hogy a képet alkotó memorémák (emlékezeti mozzanatok) több szemléletes elemet tartalmaznak, mint a fogalmakat alkotók: ez enyhén szólva súrolja a tautológia határát. Ezen az alapon a szerző amellett áll ki, hogy a nyelvi és képi reprezentációk között nincsen éles ellentét, hiszen mindkettő egységeit memorémák alkotják. Sajnos azonban meg sem említi, hogy milyen szoros párhuzam található saját álláspontja s a között az amerikai pszichológiában éles polémiák közepette, de mégis sokak által hirdetett elképzelés között, hogy a képek is a Le Ny által olyannyira előtérbe helyezett propozícionális reprezentációra redukálhatóak.

Hogyan értékeljük összefoglalóan Le Ny úttörő szándékú könyvét? Anyagának jó részét — mintegy kétharmadát — a nyelvész számára ismert szemantikai fogalmak kifejtése foglalja el. Az ezek pszichológiai alkalmazására fennmaradó terjedelem meglehetősen szűk marad, így a könyv a kísérleti módszerek és anyagok pszichológusok és nyelvészek számára egyaránt fontos bemutatásával adós marad. A leírások túl általánosak, több jelentős terület pedig gyakorlatilag teljesen kimarad a munkából. Különösen hiányolható azoknak az osztályoztatási, definiáltatási eljárásoknak és matematikai módszereknek a bemutatása, amelyeket a pszichológusok lexikai és szemantikai szerkezetek feltárására alkalmaznak. Ezek a nyelvész olvasó számára is megmutathatnák, hogy itt a pszichológia milyen módszertani többletet tud nyújtani.[7]

A könyv számos nyelvészeti eredetű vagy a nyelvészeti szemantikában nagy szerepet játszó fogalmat furcsán s félrevezetően kezel. A téma—réma tagolást s az ehhez kapcsolódó pszichológiai elképzeléseket (pl. Chafe felfogását) és kísérleteket, mint a nyelvi információ emlékezeti integrációjának eszközét többször is tárgyalja. Furcsa módon azonban az ezt érintő megfontolásokat mint a propozícionális jelentésreprezentáció bizonyítékait értelmezi, pedig itt éppen a propozícionálistól eltérő, azt keresztező nyelvi tényezőkről és azok reprezentációjáról van szó. Ehhez kapcsolódva azután igen lakoni-

[6] Rosch, E., Human categorization: *Advances ind Crosscultural Psychology.* (Warren, N., Szerk., London, 1977) 272—295.

[7] Ezek ismertetésére vö.: Miller, G. A., Empirikus módszerek a szemantikai kutatásban: *Pszicholingvisztika és kommunikációkutatás.* (Pléh Csaba, szerk., Budapest, 1977. MRT TK) 133—158.

kusan bánik el a preszuppozíciók elméletével; a felmerülő logikai problémákat elnagyolva hirdeti azt, hogy az egész preszuppozíciós kérdéskört lefedi a téma—réma tagolás.[8]

Nem véletlen ezek alapján, hogy a pragmatika egész kérdésköre kimarad a könyvből. Pedig miközben az egyének és helyzetek közti variabilitást hirdeti, vagy a megértés hajlékonyságáról szól, Le Ny voltaképpen pragmatikával foglalkozik. Nehéz ma elképzelni olyan fejtegetést a megértés hajlékonyságáról, melyből hiányzik Austinnak, Searle-nek és Grice-nak még a neve is, vagy a szociális meghatározottságnak olyan vissza-visszatérő hangsúlyozását, melyből hiányzanak a mai szociolingvisztika elméletei és tényei. Le Nynél mindez sajnálatosan kimaradt. További elvi nehézségeket teremt a könyvben, hogy a szemantikai fejlődés, a gyermeknyelv szemantikája és a hozzá kapcsolódó számos részprobléma (szintaktikai, szemantikai vagy pragmatikai alapú-e a nyelvi fejlődés egésze, milyen a kapcsolat a gondolkodás és speciális lexikai szférák, pl. az idői kifejezések fejlődése között) szintén teljesen hiányzik a könyvből. Emiatt azután a kifejtett mentális szerveződések, a szerző minden dinamikus szándéka ellenére, pszichológiailag mint genezis nélküli, zárt struktúrák jelennek meg.

Átfogó gyengéje még a könyvnek, hogy a szemantikával kapcsolatos filozófiai kérdéseket túl könnyedén kezeli (pl. a referencia egész kérdéskörét tudatosan kihagyja, a határozott leírás és a tulajdonnevek problémáját naivan elpszichologizálja).

A könyv legfőbb tanulságát éppen hiányosságai hordozzák. A szemantika pszichológiai vonatkozásairól nemigen lehet olyan összefoglalót írni, mely csak a nyelvészet, a logika és a szigorúan vett kísérleti pszichológia kérdéseire tér ki. Ilyen integráció megkísérlésekor nem kerülhető ki sem a hagyományos szemantikai pszichologizmussal kapcsolatos filozófiai vitákban való világos állásfoglalás, azok tanulságainak beépítése, sem a pragmatikai, szociolingvisztikai és gyermeknyelvi kutatások által felhalmozott anyag.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Általános Pszichológiai Tanszék,
Budapest

Siptár Péter

Janet Dean Fodor: Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar

New York, 1977. Thomas Y. Crowell Company (The Language and Thought Series). 225 lap

Ez a könyv, ahogy szerzője az előszóban hangsúlyozza, tankönyv. Nem akarja a célbavett tudományterületet alapjaiban megrengetni; ez azonban nem jelenti azt, hogy nincsen benne semmi új. A szembenálló irányzatok egyikének sem szegődik feltétlen hívévé; ám ebből semmiképp sem következik, hogy szerzőjének nincs véleménye, vagy ha van is, véka alá rejti. Talán a két legfontosabb tulajdonsága: megbízha-

[8] Itt magyar vonatkozás is van: Le Ny főként Kiefer Ferenc: *Essais de sémantigue générale* (Tours, 1974) c. munkájából kiindulva fejti ki az előfeltevések elméletének bírálatát.

tósága és szerénysége (ezek persze nagyrészt össze is függnek). Hány olyan „bevezetést" olvashattunk már a nyelvészet különböző területeibe, amelyeknek legfőbb célja az volt, hogy szerzőjét az eddigi nyelvtudomány-történet csúcsának tüntesse fel, és a legkülönfélébb irányzatokat a saját elméletéhez vezető rögös út egy-egy állomásaként ábrázolja! J. D. Fodor nem ezt teszi. Tiszteli mindazoknak a véleményét, akikről ír; kritikával szemléli őket, de egyenlő mércével mér. Könyve nem az egyik vagy másik szemantikaelméleti irányzat kiáltványa: mindvégig nem derül ki, ő maga a Katz-féle interpretatív szemantika, a Lakoff—McCawley-féle generatív szemantika vagy a Chomsky—Jackendoff-féle kiterjesztett sztenderd elmélet elkötelezettje-e.[1]

Janet Dean Fodor könyve hat fejezetre oszlik; terjedelmes bibliográfia (215—222) és rövid, de jól szerkesztett index (223—225) egészíti ki. Első fejezete (Szemantika és generatív grammatika, 1—8) tömör áttekintést ad a szemantika helyéről a generatív grammatikán belül, történeti és elvi vonatkozásban egyaránt. Ezt követőleg egy lépést „hátralép", és felteszi a kérdést: a szemantika a jelentés tanulmányozása, de mi a jelentés? (Szemantikaelméletek, 9—61.) Amilyen egyszerűnek tűnik ez a kérdés, olyan nehéz rá válaszolni. Legalábbis, ha a választ úgy képzeljük el, mint egy olyasfajta egyszerű kijelentést, mint „A jelentés ez és ez". Bizonyos értelemben azt mondhatjuk, hogy a szemantika tanulmányozásának nem a feltétele, hanem a végcélja a jelentés fogalmának meghatározása. Ha ez így van, a kérdésre a helyes válasz nem más, mint egy teljesen kidolgozott, felettébb elvont és meglehetősen bonyolult felépítésű jelentéselmélet (amit utólag persze belesűríthetünk egy egymondatos definícióba, de ez soha nem teheti feleslegessé, legfeljebb helyettesítheti a teljes elméletet). Ettől azonban még eléggé messze vagyunk. Fodor sem tehet mást, mint hogy felsorolja: mi n e m a jelentés és miért nem. Így sorrakerül a referencia, az eszmék és a viselkedés mint a három legegyszerűbb — és legkönnyebben cáfolható — jelentésdefiníció („Egy kifejezés jelentése az, amire a kifejezés vonatkozik; az az eszme, amivel a beszélő, illetve a hallgató tudatában összekapcsolódik; azok az ingerek, amelyek kimondását előidézik, és/vagy azok a viselkedésbeli válaszok, amelyeket kivált"); továbbá a jelentés összefüggése a használattal (ezen belül az igazolhatósággal és a beszédaktusokkal), az igazsággal (az igazságértékekkel és az igazságfeltételekkel), a szükségszerűséggel, az analitikussággal, a modális és az intenzionális logikákkal, a magasabb performatív predikátumokkal és egyebekkel. A végkövetkeztetés, mint fentebb már jeleztük, a következő: jelenlegi tudásunk szerint a jelentés nem vezethető vissza semmilyen más, egyszerűbb vagy könnyebben kezelhető fogalomra; a jelentés — jelentés, és mint ilyet kell leírnunk, jellemeznünk és általános nyelvleírásainkba beillesztenünk.

A filozofikus fejtegetésektől visszatérve a szorosabban vett nyelvészet kézzelfoghatóbb gondjaihoz, a harmadik fejezetben (Szemantikaelméletek a nyelvészetben, 63—106) a szerző rendre bemutatja a generatív nyelvészet fontosabb szemantikai irányzatait: Katz sztenderd i n t e r p r e t a t í v s z e m a n t i k a i elméletét, a g e n e r a t í v s z e m a n t i k a Ross, Lakoff, Bach, McCawley és mások nevéhez fűződő változatait, a k i t e r j e s z t e t t s z t e n d e r d e l m é l e t (Chomsky, Jackendoff) szemantikai vonatkozásait, valamint a Fillmore-féle e s e t g r a m m a t i k á t és

[1] A szerző egyéb műveiben a Chomsky—Jackendoff-vonalhoz közelálló keretben dolgozik, ez azonban — igen helyesen — nem befolyásolja az ismertetett könyv pártatlanságát. Itt említjük meg a könyv még egy nagy előnyét: stílusa mindvégig élvezetes, könnyen emészthető, szinte lebilincselő; egyenesen kedvet csinál a nyelvészetben járatlan olvasónak a szemantikaelméletben való további elmélyedéshez. (Igaz, ezzel nem áll egyedül: a generatív nyelvészeti írásokról, elsősorban az angol nyelvűekről, ez többé-kevésbé általánosan elmondható.)

Gruber prelexikális ábrázolásait.[2] Ez a fejezet talán a legtankönyvszerűbb, egyben a leginkább tudománytörténeti jellegű; kezdők és laikusok számára a leghasznosabb (bár fölmerül a kérdés, hogy van-e olyan olvasó, aki a szintaxis dolgaiban legalább annyira kiismeri magát, amennyit Fodor feltételez, ugyanakkor a szemantikai kérdésekben többé-kevésbé járatlan). A fejezet utolsó szakaszában (96—106) egy sarkalatos módszertani probléma vetődik fel, amelynek helyes felfogásán a könyv egész hátralevő részének mondandója múlik.

Kissé leegyszerűsítve a dolgot, ez a probléma így foglalható össze: hogyan dönthető el, hogy két nyelvészeti elmélet mikor különbözik egymástól empirikus következményeit tekintve, és mikor tesznek különböző megfogalmazású, de végeredményben azonos megállapításokat tárgyukról, mely utóbbi esetben egymásnak — ahogy mondani szokás — csupán jelölései változatai? Két formális logikai rendszert például, amelyek egyikében a predikátumot argumentumai elé *(Pab)*, másikában argumentumai közé *(aPb)* írják, nyilvánvalóan egymás jelölési változatának kell tekintenünk. Mivel a megfelelő formulák egymásra egyértelműen és gépiesen lefordíthatók, és a logikai rendszerek nem törekszenek „pszichológiai realitásra", nem kérdezhetjük meg, melyikük helyes és melyikük helytelen. Ha azonban ez a két rendszer a nyelvi kompetencia elméleteként merül fel, szinte biztosra vehető, hogy összeegyeztethetetlen állításokat testesítenek meg, s legalább egyikük szükségképpen hamis lesz. McCawley például úgy véli, hogy az angol mondatok mögöttes szerkezeteiben az ige nem alanya után következik, mint a felszíni szerkezetekben, hanem a (tag)mondat élén áll.[3] Érvei tipikus nyelvészeti érvek. Azon a megfigyelésen alapulnak, hogy számos transzformációs szabály egyszerűbben fogalmazható meg, ha az igék a mögöttes szerkezetekben a (tag)mondatok élén állnak. Az, hogy az effajta érvek perdöntők lehetnek-e, nagy kérdés. Nem magától értetődő, hogy minden egyszerűsítést, amit a nyelvész el tud érni, valóban kihasznál-e a nyelv beszélője is.[4] Abban egyetérthetünk, hogy ahol két elmélet pontosan azonos empirikus következményekkel jár, jelölési változatoknak tekinthetők, s ennélfogva csupán eleganciájuk, áttekinthetőségük stb. alapján ítélhetők meg. Csakhogy: hacsak

[2] Vö. Katz, Jerrold J.: *Semantic theory* (New York, 1972); Ross, John R., Auxiliaries as main verbs: *Studies in philosophical linguistics.* (Todd, William, szerk., Evanston, Illinois, 1969); Lakoff, George, On generative semantics: *Semantics: an interdisciplinary reader in philosophy, linguistics and psychology.* (Steinberg, Danny — Jakobovits, Leon, szerk., New York, 1971) 232—296; Bach, Emmon, Nouns and noun phrases: *Universals in linguistic theory.* (Bach, Emmon—Harms, Robert T., szerk., New York, 1968) 91—122; McCawley, James D., The role of semantics in a grammar: *Universals in linguistic theory.* (Bach, Emmon—Harms, Robert T., szerk., New York, 1968) 125—169; Chomsky, Noam: *Studies on semantics in generative grammar* (The Hague, 1972); Jackendoff, Ray: *Semantic interpretation in generative grammar* (Cambridge, Mass., 1972); Fillmore, Charles J., The case for case: *Universals in linguistic theory.* (Bach, Emmon—Harms, Robert T., szerk., New York, 1968) 1—88, Gruber, J. S.: *Studies in lexical relations* (Cambridge, Mass., 1965).

[3] McCawley, James D., English as a VSO language: *Language* 46. 286—299 (1970). Amennyiben egy nyelvtanban a mondatoknak tulajdonított ábrázolások mentális ábrázolásokról tett hipotéziseknek tekintendők, ez a nyelvtan feltehetőleg tartalmilag is különbözik attól a hagyományosabb elmélettől, amely szerint az alanyi kifejezések az angol nyelv esetében a levezetés valamennyi állomásán megelőzik az igéket. Más szóval: a kompetenciát nehéz úgy elképzelni, hogy a szóbanforgó kérdés (az első vagy a második helyen áll az ige?) ne legyen értelmes. (Kivéve persze, ha a helyes válasz az, hogy a mélyszerkezeti összetevők egyáltalán nincsenek sorba rendezve. Ekkor mindkét elmélet helytelennek bizonyulna, de továbbra is különbözők maradnának.)

[4] Bár, amint Fodor ironikusan megjegyzi (105), ha a nyelvtanokban megragadott nyelvészeti általánosítások nem vezethetők vissza a nyelvhasználók pszichológiájára, talány, hogy minek köszönhetik létezésüket.

nem egy-egy mondat jelentését vagy nyelvtani helyességét illető nézeteltérésről van szó, gyakran nem tudjuk eldönteni, mely elméletek járnak azonos elméleti következményekkel. Ez különösen a szintaxis és a szemantika viszonyára érvényes. A nyelvi leírások bizonyos pontokon viszonylag közvetlen empirikus megfigyelésekhez rögzíthetők. A szókombinációk, amelyeket az emberek kimondanak, megfigyelhetők. Ezen megnyilatkozások jelentése is megvizsgálható a maga módján. De a kettőt összekötő levezetésekre csak következtetni tudunk, mégpedig rendszerint hosszú következtetési láncolattal, amelynek lépései közvetlenül nem ellenőrizhetők. Nem meglepő ilyenformán, hogy a nyelvészetben a legfőbb véleménykülönbségek a levezetések közbülső szakaszára: a szintaxis és a szemantika találkozási pontjára vonatkoznak.

A negyedik és ötödik fejezetben (A szintaktikai és szemantikai szerkezetek közötti leképezés, 107—142; Szemantikai ábrázolások, 143—198) kerül sor a harmadik fejezetben körvonalazott elméletek összevetésére a bennük posztulált levezetéstípusok és a mondatokhoz függesztett szemantikai ábrázolások vonatkozásában. A generatív szemantika és a sztenderd elmélet közötti legszembetűnőbb különbség a levezetés irányában mutatkozik:

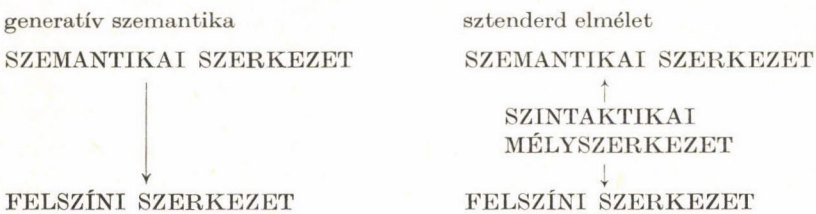

Azonban, mint Fodor hangsúlyozza, bármennyire szembetűnő ez a különbség, távolról sem a legfontosabb. Egyrészt sok tekintetben leegyszerűsített ez a kép (nem vesz tudomást a generatív szemantika *globális szabályairól*, illetve a sztenderd elméletnek a *levezetett* — pl. ciklusvégi — szerkezetek szemantikai értelmezésére szolgáló megfelelő módszereiről, nem is beszélve a kiterjesztett sztenderd elmélet újabb változatainak azon kijelentéséről, miszerint a szemantikai értelmezésnek *kizárólag* a felszíni szerkezetre kell támaszkodnia), másrészt az egyéb összefüggések rendszeréből kiszakítva meglehetősen semmitmondó is.

Van azonban ezzel kapcsolatban egy közvetlenebbül értékelhető mozzanat a három szóbanforgó elmélet (tehát a sztenderd elmélet, a kiterjesztett sztenderd elmélet és a generatív szemantika) közötti különbségek terén: a mélyszerkezet szükségességének (másképp fogalmazva: a mélyszerkezet és a szemantikai ábrázolás egybeesésének) kérdése. Az interpretatív szemantikai komponenssel operáló elméleteknek fel *kell* tételezniük egy ilyen szintet, hiszen ezeknél a levezetés iránya egy ponton „megfordul"; a generatív szemantika esetében egy közbülső szint feltételezése nem szükségszerű (bár lehetséges). Hely hiányában sajnos nem követhetjük nyomon Fodor izgalmas okfejtését, amelyből kiderül, hogy mélyszerkezeti szintre, mégpedig a szemantikai ábrázolástól eltérő (annál „sekélyebb") mélyszerkezeti szintre feltehetőleg szükség van — idáig az érvelés aláásni látszik a generatív szemantika álláspontját —, hacsak nem vezetünk be olyan szűrőket a levezetés későbbi fokán, amelyek kiszűrik a szemantikai ábrázolásokból (mélyszerkezet híján) generált elfogadhatatlan szerkezeteket.

A disputa állása tehát továbbra is döntetlen (az is marad). Egyik elmélet sem zárható ki teljesen; minden érvre található ellenérv (ezeket Fodor előzékenyen mellékeli a megfelelő érvekhez). Még olyankor is, amikor valamit véglegesen elvet (például a Katz-féle elmélet többdimenziós, kumulatív levezetéssel létrehozott „szemantikailag értel-

mezett mögöttes frázisjelölőit"), rámutat, hogy az elmélet annak hiányában sem dől meg, sőt jobban működik, mint azt megelőzően.

Az ötödik fejezet első része (143—164) a jelentések elemi összetevőkre való felbontásával, illetve jelentésposztulátumok révén történő megragadásával, valamint a szótár szerkezetére vonatkozó különféle elképzelésekkel és a mondatjelentések szerkezetének lehetséges ábrázolásaival foglalkozik. Ezután Fodor tüzetesen összeveti Katz elméletét a generatív szemantika álláspontjával, majd pedig bemutatja Jackendoff idevonatkozó elméletét. Elgondolkoztató ellenvetéseket tesz valamennyi szerző valamennyi szóbahozott állításával szemben ; ám mindvégig tartózkodik attól, hogy bármelyik elméletet eleve a többinél tökéletesebbnek állítsa be. A kérdések megfogalmazásában és az ellenvetések kiötlésében számottevő érzékenységet árul el; elhamarkodott „végleges" válaszokat azonban nem akar adni — jól teszi. Többet ér egy jól feltett kérdés száz helytelen válasznál.

Ilyen jól feltett (de végeredményben megválaszolatlan) kérdés az is, amellyel az ötödik fejezet zárul : Szükség van-e szemantikai ábrázolásokra? (193—198.) Egy Jackendoff-féle nyelvtanban egy-egy mondathoz szemantikai ábrázolások egy halmaza kapcsolódik (szemben a hagyományosabb elképzelésekkel), amelyek mindegyike egy-egy részét határozza meg a mondat jelentésének. Másfelől, egy mondat következményeinek (analytic entailment) mindegyike meghatározza a mondat jelentésének egy-egy részét. Esetleg — ez már Fodor ötlete — a kétféle rész-jelentés fogalmát azonosítani lehetne. Ekkor a nyelvtan szemantikai értelmező szabályai következményeket generáló inferenciaszabályok, nem pedig szemantikai ábrázolásokat generáló levezetési szabályok lennének.[5] Fodor részletesen megvizsgálja, hogy elképzelése hogyan működne egy részletkérdés, a szemantikai anomália kezelésében. A kérdést, hogy szükség van-e szemantikai ábrázolásra, végül is nem dönti el, de maga a lehetőség is izgalmas, s annyi egyértelműen bebizonyosodik, hogy egy szemantikai ábrázolásokat nélkülöző szemantikaelmélet nem eleve önellentmondás.

A záró fejezet (Jelenlegi irányok, 199—214) néhány legújabban felmerült fejleményt ismertet : többek között a Chomsky nevéhez fűződő nyomelméletet, a Ross által felvetett pépes (squishy) és a Lakoff-féle elmosódott (fuzzy) jelenségek kezelését, a szemantikai/logikai és a pragmatikai előfeltevések különbségeire irányuló kutatásokat, a Montague-nyelvtannak és más logikai megközelítéseknek a generatív elmélet(ek) keretébe való beépíthetőségének kérdését és a szójelentések „természetes osztályok" tipikus, illetve marginális elemeire való hivatkozással történő megragadásának problémáját.

Erre az utolsó fejezetre különösen igaz, amit az egész kötetről elmondhatunk : tanulmányozása semmiképpen nem pótolhatja a kurrens irodalom folyamatos nyomonkövetését, legfeljebb iránytűként szolgálhat az abban való eligazodáshoz. Ezt — mármint a folyamatos továbbolvasást — ajánlja olvasóinak a könyv szerzője, s ennél jobbat a

[5] A szokásos elképzelés, melyben máskülönben igen eltérő elvekre épülő elméletek egyaránt osztoznak, a következő : fel *kell* tételeznünk egy szemantikai ábrázolási szintet, amelynek két tulajdonsága van : (i) a nyelv minden mondatának megfelel ezen a szinten egy ábrázolás, amelyet a nyelvtani levezetés köt össze a mondat szintaktikai és azon keresztül a fonológiai és fonetikai ábrázolásával ; (ii) a szemantikai ábrázolásokon működő inferenciaszabályok meghatározzák a mondat következményeinek (entailment) — valószínűleg végtelen — halmazát. Fodor ötletének az a lényege, hogy a szemantikai ábrázolások szintje felszámolható, s a mondat szintaktikai levezetésének egy vagy több szintjéhez (a mély, a felszíni, a ciklusvégi stb. frázisjelölőkhöz) egyenesen kapcsolódó inferenciaszabályok által generált következmények közvetlenül jellemezhetik a mondat jelentését.

recenzens sem tud javasolni. Olvassuk tehát tovább az újabb és újabb szemantikaelméleti írásokat — de legalább olyan színvonalon (és mélységben) gondolkodjunk el állításaikról, mint Janet Dean Fodor teszi ebben a kitűnő könyvében.

Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem,
Nyelvi Intézet,
Budapest

Szabolcsi Anna

F. Guenthner—S. J. Schmidt, szerk.: Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages

Dordrecht, 1979. D. Reidel Publishing Company (Synthese Language Library). viii + 378 lap

A kötet cikkei egy 1976-os konferencia anyagából valók, amelynek célja az volt, hogy „egyfelől felmérje a szemantikában alkalmazott formális módszerek fejlődését és szembesítse egymással néhány probléma különféle megközelítéseit, másfelől megmutassa a nyelvi jelenségek szemantikai és pragmatikai magyarázatainak összekapcsolási módját" (vii). A cikkek három csoportra oszlanak: a kvantifikációval és pronominalizációval, az időkifejezésekkel és a szemantika—pragmatika viszonnyal foglalkozókra. Valamennyi logikai, többségük modellelméleti beállítottságú.

A tudományág helyzetének megfelelően a cikkek erőssége a szemantika; pragmatika-fogalmuk elég körülhatárolatlan vagy legalábbis töredékes. A szűkebb logikai értelemben a névmások és az igeidők természetesen szinte definíciószerűen a pragmatika hatáskörébe tartoznak, hiszen a deixissel kapcsolatosak; nyelvészeti szempontból azonban ezeket célszerűbbnek tűnik a szemantika (az ún. „indexical semantics") körébe utalni. Egy tágabb pragmatika-fogalomnak nyilván fel kellene ölelnie egy sor beszédaktus-jelenséget is, de — bár az ilyen irányú kutatások virágzanak — a forgalomban lévő modellek többsége vagy nem teszi explicitté a szintaxissal és szemantikával való kapcsolatokat (s így inkább egy új paradigmát állít fel, mintsem a meglévőt terjesztené ki egy további elvonatkoztatási szinttel), vagy pedig oly mértékben töredékes, hogy a pragmatika határai és alapfogalmai végül is tisztázatlanok maradnak. Ebben a tekintetben ez a kötet sem jelent lényeges előbbrelépést. Jellemző, hogy még Kamp is (az egyetlen szerző, aki a szemantika és pragmatika viszonyát elméleti síkon tárgyalja) negatíve definiálja a pragmatika birodalmát. Tény azonban, hogy számos cikk érdekes pragmatikai kérdésekre irányítja rá az olvasó figyelmét. Ilyen például R. Smabyé („Nem-egyértelmű koreferencia és kvantorhasználat"), aki az általa alkotott informáló szemantika keretében azt vizsgálja, hogy a névmások értelmezése miként függ a nyelvi kontextuson kívül a relevanciára vonatkozó megfontolásoktól is.

A kötet nagy érdeme, hogy a szerzők többsége magyarázattal is, függelékben megadott szabályrendszerekkel is megvilágítja az alkalmazott módszert, s így a kívülálló számára is hozzáférhetővé teszi. Példamutató ebben a tekintetben Hintikka és Carlson („Feltételes mondatok, generikus kvantorok és az aljátékok más alkalmazásai") és R. Cooper („Változó-kötés és vonatkozó mellékmondatok") cikke. Az előbbi szerzőpár műve kitűnő bevezetést nyújt a játékelméleti szemantikába, s azt a gondolatot, hogy a mondat formális interpretációjának tükröznie kell a megértés lehetséges

folyamatát, egyszersmind más logikai rendszerekben nehezen kezelhetőnek bizonyult mondatok értelmezésével illusztrálják. Cooper szisztematikusan sorra veszi és hatástalanítja azokat az ellenérveket, amelyek azzal a Rodman által tett megállapítással szemben merülhetnek fel, hogy a kvantorok hatókörviszonyai engedelmeskednek az ún. komplex NP megszorításnak,[1] és eközben érdekes javaslatokat tesz a deixis kezelésére a Montague-grammatikában.

Kétségtelen, hogy a mind tartalmában, mind utóéletét tekintve legérdekesebb cikk T. Reinharté („Szemantikai szabályok szintaktikai tartományai"): érdemesnek látszik mindkét szempontból foglalkozni vele. Reinhart azt a minden lehetséges — szigorú értelemben — grammatikai viszonyra vonatkozó hipotézist állítja fel, hogy „A mondatszintű értelmezési szabályok csak akkor hozhatnak kapcsolatba két csomópontot, ha az egyik a másiknak a tartományában helyezkedik el" (109); egy *A* csomópont tartományát pedig azok a csomópontok alkotják, amelyeket az *A*-t dominálló első elágazó csomópont dominál. Konkrétabban: „Ha egy szabály az *A* csomópontot valamilyen tekintetben prominensebbnek értelmezi *B*-nél, akkor *B*-nek *A* tartományában kell lennie" (110). Prominensebbnek értelmezi például a koreferencia-szabály az antecedenst a névmásnál és a hatókör-szabály a nagyobb hatókörű kvantort a kisebb hatókörűnél. Azt állítja tehát a szerző, hogy a mondatszerkezet hierarchiája önmagában egyértelműen megadja a mondatra alkalmazható értelmezési szabályok szükséges feltételeit. Ha ez az állítás tarthatónak bizonyul, az kétségkívül minőségi előrelépést jelent a grammatika szintaktikai és szemantikai komponensének viszonyára nézve.

Az első kérdés persze az, hogy a fenti állításokat már adott mondatszerkezetekre vonatkozó empirikus hipotézisnek kell-e tekintenünk, vagy pedig grammatikák szerkesztésére vonatkozó elvi követelménynek. Reinhart maga empirikus hipotézisnek tekinti őket, s azt állítja, hogy a mondatok felszíni szerkezetére vonatkoznak — s ezzel mindjárt veszélyes területre lép. Igaz, hogy az általa felsorakoztatott példák többsége rendkívül meggyőzően hat. Igaz azonban az is, hogy egy-egy bonyolultabb mondat felszíni szerkezete nem magától értetődően ilyen vagy olyan: az ember csak akkor hajlamos elfogadni egy szerkezetet felszíni szerkezetnek, ha az egy jól definiált és átfogó grammatika termékének bizonyul. Reinhart nem ad meg ilyen grammatikát; sőt, az általa adottnak vett — és hipotézise szempontjából kardinális fontosságú — szerkezeteknek némelyike egyenesen ellentmond az egykorú vagy későbbi kutatások eredményeinek. (Ilyen például az a feltevése, hogy az előrevitt („preposed") összetevők mindig az alannyal egy szinten csatlakoznak a Mondat csomóponthoz.)

Azt hihetnénk tehát, hogy e módszertani gyengeség véglegesen diszkvalifikálta ezt az ígéretes hipotézist. Nem így történt. Reinhart hipotézise — bár eredeti formájában szinte minden ízében cáfolták — mint módszertani elv a generatív grammatika utóbbi éveinek egyik legtermékenyebb gondolatának bizonyult: az Emonds-féle szerkezetmegőrzési elvvel együtt[2] lényegében ez képezi a jelenlegi kutatások magvát. Chomsky kormányzás-kötés elméletében[3] — ha erősen megváltozott felszíni szerkezet és tartomány fogalommal is — voltaképpen Reinhart elve érvényesül az egész grammatikában.

E. Keenan („Negatív koreferencia: a kvantifikáció általánosítása a természetes nyelvekre") logikai és tipológiai érveket sorakoztat fel amellett, hogy a koreferenciát és kvantifikációt referencia-korlátozó operátorokkal kell kezelni.

[1] Rodman, R., Scope phenomena, „movement transformations", and relative clauses: *Montague Grammar*. (Partee, B., szerk., New York, 1976) 165—176.
[2] Emonds, J.: *A Transformational Approach to English Syntax* (New York, 1976).
[3] Chomsky, N.: *Lectures on Government and Binding* (Dordrecht, 1981).

Logikai érve az, hogy a szándékolt koreferencia-viszonyok teljesülése a mondatnak preszuppozíciója; tipológiai érve pedig az, hogy számos nyelv (pl. a mohave) kötelezően más morfológiai eszközöket alkalmaz, ha két harmadik személyű névmás referenciája különböző. Emellett összeveti saját ún. természetes logikáját a standard logikákkal, rámutatva, hogy az ő formulái sokkal pontosabban megfelelnek a nyelvi szerkezeteknek. Sajnálatos azonban, hogy elméletét éppen a Montague-grammatika apparátusával nem szembesíti (amely grammatika a lambda-kalkulus segítségével éppen ezt a pontos megfelelést valósítja meg). Így ugyanis nem találunk érveket amellett, hogy ama végtelen számú, logikailag ekvivalens formula közül, amelyek egy mondat jelentését kifejezik, miért éppen egyiknek vagy másiknak kell szerkezeti párhuzamban állnia a természetes nyelvi szintaxissal.

Kihagyva az időkifejezésekkel foglalkozó cikkeket, térjünk át a szemantika és pragmatika viszonyát érintőkre.

H. Kamp („Szemantika versus pragmatika") a v á l a s z t ó e n g e d é l y-mondatok egy paradox tulajdonságából indul ki. Habár intuitíve (1) és (2) következik (3)-ból, a deontikus logikák éppen az ellenkező irányú következtetést engedik meg: (1) *Vehetsz egy almát*, (2) *Vehetsz egy körtét*, (3) *Vehetsz egy almát vagy (vehetsz) egy körtét*. (A deontikus logika szerint (3) hallatán meg sem mozdulhatunk, hiszen nem tudhatjuk, almára vagy körtére van-e engedélyünk.) A paradoxon feloldásának lehetséges módjait vizsgálva Kamp azzal a módszertani kérdéssel kerül szembe, hogy vajon meg kell-e követelnünk, hogy a szemantika e l k ü l ö n ü l j ö n a pragmatikától. Ez a kérdés azért merül fel, mert úgy tűnik, hogy (3) „nagyvonalúbb" értelmezésének előállításához vagy a mondat performatív használatának hatásaiból kell levezetnünk az igazságfeltételeit, vagy pedig meg kell engednünk, hogy a rekurzív szemantikai szabályok és a társalgási (együttműködési) maximák kölcsönhatásba lépjenek. Kamp arra a következtetésre jut, hogy végül is nincs okunk a szemantika és pragmatika szigorú izolálására. Bár fejtegetései rendkívül tanulságosak, maga a következtetés nem tűnik kívánatosnak: ha a szemantika és pragmatika két különböző absztrakciós szint, akkor elkülönítésük nem lehet technikai kérdés. Ezért megkísérlek egy elképzelhető alternatívát felvázolni a kiinduló probléma megoldására.

Eltekintve a deontikus logika átalakításának lehetőségétől, azt mondhatjuk, hogy szemantikai szempontból (3) igazságának valóban elégséges feltétele az, hogy (1) vagy (2) igaz legyen. Az a tény, hogy h a abban a világban, amelyről beszélünk, (1) vagy (2) igazságát éppen egy (3)-féle mondat kimondása garantálja, a k k o r mind (1), mind (2) igaz benne, tény marad akkor is, ha (3)-nak nem logikai következménye. Azt pedig, hogy ezen körülmények között mind (1), mind (2) igaz lesz, alább — Fauconnier cikkének ismertetése után — kifejtendő megfontolások fogják indokolni. Más szóval, célszerűnek tartanám (3)-nak mint elvont mondatnak az igazságfeltételeit megkülönböztetni azoktól a hatásoktól, amelyeket (3) megnyilatkozásként való használata okozhat — amely utóbbiak között pragmatikai következtetések is szerepelnek.

G. Fauconnier („Implikáció-megfordítás a természetes nyelvben") rámutat, hogy bizonyos környezetek megfordítják az implikációkat általában (azaz, ha $P \Rightarrow Q$, akkor $UQV \Rightarrow UPV$) és így a polaritásokat és a pragmatikus skálákat speciálisan. A következő példában: (4) $P \Rightarrow Q$: *Max meg tudja oldani a legnehezebb kérdést* $\Rightarrow$ *Max megtudja oldani bármelyik kérdést*, (5) $UQV \Rightarrow UPV$: *Max nem tudja megoldani a legkönnyebb kérdést* → *Max nem tudja megoldani semelyik kérdést*, ez a környezet a tagadás; kimutatható azonban, hogy ugyanilyen környezetet alkotnak a *ha*-tagmondatok, a tagadó mátrixmondatok, a hasonlító szerkezetek, a kérdések stb. is, ami már sokkal kevésbé magától értetődő. Ez a megfigyelés módot ad Fauconnier-nak arra, hogy a logika két jólismert szabályát, a kvantortagadást: (6) $U \exists x R(x)\ V \Rightarrow \forall x\ U\ R(x)\ V$ és

a De Morgan szabályt: (7) *U P vagy Q V* ⇒ *U P V és U Q V*, tetszőleges implikáció-megfordító *U . . . V* környezetre általánosítsa.

Fauconnier cikke felveti azt az ötletet, hogy egy lazább társalgási-pragmatikai értelemben az engedély-kontextusokat is implikációmegfordító kontextusoknak tartsuk. Ha például apa és fia tudatában van annak, hogy egy váza eltörése vagy a függöny leszakítása feldühíti az anyát, akkor a *Feldühítheted anyádat* engedély megadása valószínűleg e gaztettek bármelyikének végrehajtására feljogosítja a fiút. Ha így van, akkor (7)-ből következik a (3) mondat Kamp-féle olvasata, továbbá, (6) azt is megjósolja, hogy egy olyan nem-specifikus engedély, mint (1), bármelyik alma elvételére feljogosít. Mivel az implikáció-megfordítás ötletének alkalmazása kapcsolatot teremt deontikusan meg nem jósolt jelenségek és a mondat tényleges szemantikai szerkezete között, célszerű lenne besorolni a társalgási elvek közé. Ugyanakkor az a tény, hogy ezek a következtetések nem normaértékűek (a deontikus logikába való beépítésük „a cél szentesíti az eszközt" kodifikálása volna), hanem meglehetősen társalgás-specifikusak, azt is sugallja, hogy az engedélyezés e tulajdonságai nem érintik a szemantikát; akkor sem, ha az engedély-mondatok viselkedése nélkülük nem érthető meg.

Hausser és Zaefferer („Kérdések és válaszok egy kontextus-függő Montague-grammatikában") a kérdő mondatok egy elegáns és átfogó kezelését vázolja fel. Eszerint a kérdések — szintaktikailag és szemantikailag — a rájuk adható elliptikus válaszokon értelmezett és a megfelelő teljes (redundáns) válaszok értékét felvevő függvények. Ennek megfelelően az elliptikus válaszok maguk is igazságérték-denotáló kifejezések, amelyek tartalmaznak egy kontextus-változót annak jelölésére, hogy mely kérdéshez viszonyítva kell igazságértéket rendelni hozzájuk. Például a (8) *Mit lát Mária?* kérdés logikai formája

(8') $\lambda\mathcal{P}_1 m^*(\hat{}lát'\ (\hat{}\lambda P\mathcal{P}_1\{\hat{}\lambda x[\neg ember'\ (x) \wedge P\{x\}]\}))$,

az elliptikus válaszé, mint pl. (9) *Egy halat.* pedig

(9') $\Gamma(\hat{}\lambda P \exists x\,[hal'\ (x) \wedge P\{x\}])$

Itt $\mathcal{P}_1$ a kérdőszónak megfelelő változó és Γ egy kontextus-változó. Γ helyébe (8')-t írva a (10) *Mária lát egy halat.* mondat logikai formáját kapjuk a lambda-konverzió után, s így (9) igazságértéke (10)-ével lesz azonos. Természetesen, az eldöntendő kérdések is kezelhetők így: ilyenkor az *Igen.* és a *Nem.* számít elliptikus válasznak. Meg kell jegyeznünk, hogy bár ez a megoldás lényegileg helyes, nem ad számot arról a tényről, hogy az elliptikus válasz mindig fókuszértékű: a (8)-nak megfelelő redundáns válasz valójában nem (10), hanem (11) *Mária egy halat lát.* Hausser és Zaefferer javaslatának ilyen értelmű módosítása azonban a kérdések és válaszok viszonyának fenntartása mellett is könnyen elvégezhető.[4]

A kötetnek itt külön nem tárgyalt cikkei a következők: „Hely- és időhatározók" (M. Cresswell), „Időszemák, időlogika és az angol igeidők elemzése" (F. Guenthner), „A kronologikus időlogika egy rendszere" (L. Åqvist), „Szerkezet és funkció a világszerkezet szöveg-szerkezet elmélet grammatikai komponensében" (J. Petőfi) és „Az igazság-predikátumok bevezetése az elsőrendű nyelvekbe" (W. Kindt).

[4] Szabolcsi A., The semantics of topic-focus articulation: *Formal Methods in the Study of Language.* (Groenendijk, J.—Janssen, Th.—Stokhof, M., szerk., Amsterdam, 1981) 513—541.

Úgy tűnik, hogy a kötet — a szemantika és pragmatika viszonyának t e o r e t i k u s vizsgálatát kivéve — eléri célját. Az olvasó csak azt sajnálhatja, hogy bár a cikkek éppen egy különböző megközelítéseket szembesítő konferencia termékei, más hasonló gyűjteményekkel ellentétben a vita anyagából itt nem közöltek szemelvényeket.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Szathmári István

Imre Samu, Szathmári István, Szűts László, szerk.: Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai

Budapest, 1974. Akadémiai Kiadó (Nyelvtudományi Értekezések 83. sz.). 688 lap

1. Egy évtizede, 1972. augusztus 22 és 25 között hangzottak el Szegeden a magyar nyelvészek második nemzetközi kongresszusának előadásai, és rá két évvel napvilágot látott a *Jelentéstan és stilisztika* címen kis híján hétszáz lapos tanulmánygyűjtemény. Tíz év nem nagy idő egy tudomány történetében, mégis elegendő ahhoz, hogy immár mérlegre tegyük — mai szemmel! — az egyes előadások módszerét, megállapításait stb., illetőleg az előadások összességét a két diszciplína tükrében, továbbá hogy megítéljük a kötet eddigi hatását. Mindezt két körülmény még inkább lehetővé teszi. Egyrészt hogy az elmúlt évtizedet nyelvtudományunkban bizonyos „megnyugvás", kiegyensúlyozottság jellemezte (erről l. később is). Másrészt hogy ez a kötet valóban hatott és hat: az egyetemen közkézen forog, de gyakran találkozunk a rá való hivatkozással a szakirodalomban is.

Az előadottak miatt ezúttal lemondok a „szabályos" ismertetésről — ezt már korábban többen és több folyóiratban megtették —, helyette a továbbiakban a következő kérdéseket érintem röviden: a) az utóbbi évtizedek nyelvtudománya és benne a jelentéstan, valamint a stilisztika helyzete; — b) a két diszciplína kiválasztása és a kongresszus általános jellemzése; — c) a plenáris ülésen elmondott két összefoglaló előadás fő megállapításai — mai ítéletünk szerint — megállják-e helyüket?; — d) az elhangzott előadások igazolták-e őket?; — e) a felvázolt helyzetképhez viszonyítva miben hoztak újat az előadások?; — f) egyéb következtetések.

Igyekszem lehetőleg tárgyilagos lenni, bár ezt megnehezíti, hogy a rendező bizottság munkájában magam is részt vettem; a stilisztikai összefoglaló előadást én tartottam; és a kötet egyik szerkesztője voltam.

2. Az utóbbi évtizedekben lényegeset változott a nyelvszemlélet; eltolódtak a nyelvészet korábbi súlypontjai, elsősorban a szinkrón jellegű diszciplínák javára; előretört az interdiszciplinaritás és az egzaktságra való törekvés; se szeri, se száma az új — strukturalista, generatív stb., továbbá szemantikai, matematikai, szemiotikai, szövegtani stb. — módszereknek; részben vagy egészben új stúdiumok születtek, olyanok, amelyek a nyelvészetnek egyúttal a más tudományágakkal való kapcsolatát is jelzik: információelmélet, kommunikációelmélet, szemiotika, pragmatika, szövegtan, matematikai nyelvészet, pszicholingvisztika, szociolingvisztika, nyelvtipológia, inter-

lingvisztika, kontrasztív vagy konfrontatív nyelvészet stb. Mindez természetesen bizonyos zűrzavart is eredményez mind a korábbi, mind a születő tudományágakban [vö. G. Mounin: *Clefs pour la linguistique* (Paris, 1971) 16—20]. És ehhez még hozzá kell tenni, hogy az új „strukturalista" néven összefoglalt irányok, módszerek hozzánk különböző okok folytán nagyon megkésve: a hatvanas évek elején jutottak el, monopolisztikus törekvéseiket azonban — különösen kezdetben — annál jobban megtartva [vö. Hankiss Elemér bevezetőjét: *Strukturalizmus* (Európa Kiadó. Bp., é. n.) I, 20—21]. És csak 1972-ben állapíthattam meg, hogy a tisztulás folyamata megindult: immár nem két ellenséges tábor — csak az új irányzatok jogosságát vallóké és az azokat (gyakran megismerés nélkül) elvetőké — áll egymással szemben, hanem elkövetkezett a valamennyi kutatási módszert, szemléletmódot elismerő, valamennyi kutatási eredményt figyelembe vevő nyugodt, elmélyült munka korszaka.

Egyébként a nyelvtudományon, pontosabban a magyar nyelvtudományon belül is sajátos helyet foglal el éppen a jelentéstan és a stilisztika. A j e l e n t é s t a n, amely önálló diszciplínaként csak a múlt században jelentkezett, a legutóbbi időkig „mostoha gyereke" volt a nyelvtudománynak, sőt a húszas évektől valójában kiszorult a nyelvtudományból. Egyesek azért száműzték — mint Károly Sándor rámutat[1] — „. . . mert felismervén, hogy a jelentés funkciófogalom, a jelentés tárgyalását nem tartották lehetségesnek az alak nélkül".[2] Mások, mindenekelőtt Bloomfield és az amerikai leíró nyelvészeti iskola meg azért iktatták ki a szemantikát,[3] mert — bár nagyon is számoltak a jelentéssel — elsősorban lélektani jellege miatt nem tartották saját módszereikkel, egzakt módon meghatározhatónak. Körülbelül a hatvanas évek második felétől került ismét a jelentéssel, a jelentéstannal (most inkább szemantikának mondják magyarul is) való foglalkozás az érdeklődés középpontjába. Mégpedig eddig soha nem tapasztalt mértékben: a szinte számba sem vehető (részben vagy egészben) új nyelvelmélet, iskola és egyes képviselőik megannyi új szemantikai elképzeléssel és rendszerezéssel álltak elő.

A s t i l i s z t i k a — a jelentéstannal szemben — nagyon régi, történetében az ókorig, Arisztotelészig visszanyúló diszciplína, de kétségtelen, hogy új reneszánszát éli. A Ballyra és tanítványaira visszavezethető funkcionális stilisztika kiteljesedésével, továbbá az utóbbi évtizedekben jelentkező elméletek, irányzatok hatására — különösen (a kommunikáción belül) a stílus létrejöttének és befolyásolásának, továbbá a „kész" stílus, mindenekelőtt a szépirodalmi nyelv „mondanivalójának" a feltárásával — ugyanis elvi alapjaiban, módszereiben, hatékonyságában szinte újjá alakult. De a legkülönbözőbb irányokból jött sokféle hatás miatt nem kevés körülötte a bizonytalanság. Többen egyenesen felteszik a kérdést: milyen sors vár a stilisztikára? Beolvad a szövegtanba (esetleg más diszciplínába)? Éppen ő maga kebelez be más stúdiumokat? Megmarad-e külön állva, de a korábbinál még interdiszciplinárisabb jelleget ölt? Nem tudhatjuk (én az utóbbi megvalósulásában bízom!).

3. A rendező bizottság jól választott, amikor a jelentéstant és a stilisztikát jelölte ki a kongresszus témaköréül. Ez a két egymáshoz közel álló diszciplína kihat az egész nyelvtudományra, sőt bevon más tudományokat is; felvet igen jelentős elméleti és gyakorlati (nyelvhasználati) kérdéseket; közelről érinti a különböző szintű oktatást; a velük kapcsolatban jelenleg felvetődő számos probléma ellenére mindkettő nagy jövő

[1] *Általános és magyar jelentéstan* (Budapest, 1970) 13.
[2] L. Weisgerber: *Die Bedeutungslehre — ein Irrweg der Sprachwissenschaft?*: Germ. Rom. Monatschrift XV. 161—183.
[3] = negatív jelentéstan, vö. Károly Sándor: *Nytud Ért.* 83. sz. 20.

előtt áll; problematikájuk megtárgyalásába könnyen és eredményesen kapcsolódhattak be az esetleg más úton járó külföldi kutatók stb.

A szegedi kongresszus valóban „a magyar nyelvészek nemzetközi" találkozója volt. A mintegy kétszáz hazai szakember mellett hatvan (tizenhat országból érkezett) külföldi kutató vett részt rajta, vagyis a külföldiek száma az 1966-os kongresszushoz képest megkétszereződött, ami kétségtelenül nyelvtudományunk tekintélyének, megbecsülésének a növekedését mutatja. Örvendetes továbbá éppen a jövőre nézve, hogy a kongresszuson — az előadók között is — megfelelő arányban volt képviselve a fiatalság.

Százhúsz előadás hangzott el, és ennek csaknem a fele a stilisztika köréből merítette témáját, ami azt mutatja, hogy ez a két világháború között teljesen visszaszorult, fontos tudományág — éppen az új irányzatok, módszerek hatására is — magára talált, és elfoglalta méltó helyét tudományos életünkben. Azt is érdemes külön megjegyezni, hogy az előadások egynegyedét külföldiek tartották. Mindamellett nem hagyhatjuk említés nélkül azt, hogy a százhúsz előadás nem egyforma színvonalú: vannak köztük kiemelkedőek, vannak jó, illetőleg átlagos szintűek, és akadnak — ha viszonylag nem nagy számban is — alacsonyabb színvonalú, nem sokat mondó dolgozatok.

4. Lássuk a plenáris ülésen elmondott két összefoglaló előadás fő tételeit.

Károly Sándor úgy tekintette át az 1945 utáni negyedszázad magyar jelentéstani szakirodalmát, hogy értékelte a szemantika egyes részterületein megjelent új eredményekre törekvő írásokat (természetesen mindig az „egész" felől és a ma szemszögéből), és közben állást foglalt e diszciplína valamennyi fontos és időszerű kérdésében. A jelentéstan helyét illetően problematikusnak látja a mai „grammatika-szemantika" felosztást is (a korábbi „szójelentéstan és szóalaktan, valamint egységes mondattan" tagolást természetesen elveti). Véleménye szerint „a szemantika domíniuma nem korlátozható a szójelentésre, s az egyre pontosabbá váló mondattani és szótani kutatások a két terület egymásra utalt szemantikai vizsgálatát kívánják" (13). A továbbiakban a jelentéstan és a stilisztika elválaszthatatlan kapcsolatát hangsúlyozza. Úgy látja, hogy a jelentés filozófiai kérdéseivel való foglalkozás egyre inkább a filozófusok feladatává válik. Rámutat, mi volt az oka annak, hogy megfogyatkozott a jelentéstani munkák száma (a szó hangalakjának vagy morfémaállományának a leírása vagy történeti vizsgálata megfoghatóbb, mint a jelentés, továbbá hangtani-hangtörténeti kutatásainknak szép hagyománya van), de azt is jelzi, hogy „a szavaknak a jelentésvizsgálatában a szótörténeti és etimológiai kutatások révén sohasem volt hiány" (15). Felsorolja, milyen alapkategóriák tanulmányozására került sor (a poliszémia, homonimia stb.), illetőleg milyen eredmények születtek a történeti jelentéstan, benne a jelentésváltozások területén. Helyesen mutat rá, hogy Antal László idevágó munkássága, amelyben Bloomfield és Harris ún. negatív jelentéstanát képviseli, mozgosító hatást váltott ki. A formális jelentéselmélet, a jelentés vizsgálata a jel természetével összefüggően, a szemantikai vizsgálat kiszélesítése a szemiotika, a lélektan stb. felé, mind mind gazdagította nyelvtudományunkat. Végül röviden jellemezte *Általános és magyar jelentéstan* című munkáját.

Magam szintén rámutattam a stilisztikának — éppen a modern irányzatok hatására is bekövetkezett — sok irányú gazdagodására, komplexszé válására és az ebből is adódó bizonytalanságra, már-már zűrzavarra, továbbá megállapítottam, hogy kialakulóban van egy mind a hagyományos, mind a modern törekvések eredményeit értékesítő stilisztikai koncepció. Felvázoltam a magyar stilisztikának az 1954-től tartó útját, röviden értékelve a kézikönyveket, a tanulmánykötetek és nagyobb részlettanulmányokat, az idevágó dolgozatokat és a költők-írók stílusát elemző munkákat. Fontosnak,

sőt értékmérőnek jeleztem, hogy a stilisztikai szemlélet, a stilisztikai jelenségekre való utalás stb. a korábbinál jóval nagyobb mértékben jellemző lett a stilisztikával érintkező diszciplínákra (pl. a leíró nyelvtanra, a nyelvművelésre, az írói-költői szótárakra stb.). A „hogyan tovább?" kérdésére válaszolva alkalmas alapnak a funkcionális stilisztikát jelöltem meg, amely a nyelvi és nyelven kívüli (extralingvisztikus) elemek és jelenségek stiláris funkcióit (hírérték, többlet) véve figyelembe, a stílust az ezek között való célszerű válogatás és elrendezés eredményének tekinti, és amely képes hasznosítani más (köztük modern) stílusfelfogások és irányzatok eredményeit, módszereit is. Végül hangsúlyozom, hogy csak egyféle stilisztika van (nincs külön irodalmi és nyelvi, nyelvészeti): a legjárhatóbb út a funkcionális stilisztika alapján álló komplex elemzésmód, amelyhez azonban valamennyi régebbi és újabb módszerből és eljárásból felhasználjuk mindazt, ami közelebb visz a művek teljesebb megértéséhez, illetőleg a megértetéséhez. Folytatni kell másfajta kísérleteket is, annál is inkább, mivel szerintem egy verset — mivel az nem matematikai képlet — többféleképpen, többféle módszerrel is meg lehet közelíteni. Végül felsorolom a közvetlen feladatokat (39).

5. Az egyes előadók a plenáris ülésen elhangzottakat nem ismerték. Ennélfogva értékmérő lehet, hogy az előadások — akár kimondva, akár szemléletként érvényesítve — vajon a két összefoglalással azonos jelentéstani és stilisztikai nézeteket tükröznek-e. Magam ilyen szempontból tekintettem át ismét a kötetet: azt tapasztaltam, hogy a kiemelt megállapításokat illetően nincs lényegi különbség a két áttekintés és a többi előadás között.

Nyilvánvalóan egy recenzió keretében nincs mód ez utóbbi teljes bemutatására, csupán arra szorítkozhatom, hogy ezt néhány példával bizonyítom, továbbá utalok azokra a dolgozatokra, amelyek valamelyes eltérést mégis mutatnak.

A Károly Sándor által említett elvi jellegű megállapításokat különösen jól — közvetlenül is — dokumentálja a Balázs János, Elekfi László, Fülei-Szántó Endre, H. Molnár Ilona, O. Nagy Gábor és Szépe György előadása.

Hasonlóképpen — gyakran expressis verbis — alátámasztották az általam kiemelt gondolatokat a következő előadók: Bánhidi Zoltán, Benkő László, Horányi Özséb, Katona Imre, Zsilka Tibor.

A jelentéstan területén bizonyos fokig eltérő képet mutat Hadrovics László érdekes jelentéstani tervezete *(Egy gyakorlati magyar jelentéstan terve:* 175—83). Látszólag visszatér a szójelentéstanhoz, de csak látszólag: mert a szavakat szófajok szerinti mozgásukban, azaz jelentésfejlődésüket és a nyelvhasználatban betöltött szerepüket elemezve óhajtja bemutatni.

A stilisztikát illetően a Péter Mihály és Tamás Attila dolgozatát emelem ki. Péter Mihály Stilisztikai alapfogalmak tisztázásához című előadásában (458—463) modern szemlélet alapján igazolja a funkcionális stilisztika helyességét — és a tekintetben újat is hoz, hogy számba veszi „a nyelv funkcionális varianciájának a dimenzióit" (461) —, de a szépirodalom nyelvét kiemeli a funkcionális nyelvi stílusok közül (462—463), s így ki nem mondva is azt sugallja, hogy két stilisztika van.

A szemantikához és a stilisztikához is tartozik Tamás Attila tanulmánya („A szemantikai érték és a nyelvi műalkotás «jelentése» közti különbségekről. A jelentés problematikájáról — a műelemzés felől közelítve" (608—613). A szerző — a műelemzés felől indulva — azt hangsúlyozza, hogy a nyelvnek a csírái nem a szavak, hanem a mondatfunkciót betöltő nyelvi egységek, továbbá, hogy a denotatív jelentés, az ítélet, az információ, a kijelentés mellett az eddiginél sokkal nagyobb mértékben kell figyelembe vennünk az egyes nyelvi jelenségeknek az érzelemkifejező és — különösen — a ható, felhívó (konatív) szerepét.

6. Nagyon nehéz, szinte lehetetlen megállapítani a tudományokban, hogy mi az egészen vagy részben új. Mégis ki kívánok emelni egy néhány olyan jelentéstani és stilisztikai tanulmányt, amely véleményem szerint vagy elméleti síkon, vagy a kutató- és stíluselemző módszert tekintve valami újat, valami átvehetőt, követhetőt hozott. A felsorolásban és igen rövid jellemzésben a kötet rendjét, vagyis az ábécérendet követem.

A) Jelentéstan: Ágoston Mihály dolgozatában (51—54) a *(ház) mögötti, (kék) szemű* stb. típusú, ún. függőszók szemantikai, morfológiai és szintaktikai viselkedését vizsgálja modern eszközökkel, és ennek alapján helyezi el őket külön kategóriába.

Balázs János tanulmányában (65—69) a francia jelentéstani iskola tételeit megbírálva és a prágai fonológiai iskola eredményeire támaszkodva új módon osztályozza és jellemzi a szójelentés elemi alkotórészeit, a szémákat.

Békési Imre már ekkor a nálunk mostanában körvonalazódó szövegtan megalapozásához járult hozzá. A szövegegységek közös elemeinek a kapcsolásban betöltött szerepét elemzi (82—86).

Fülei-Szántó Endre előadásában (148—155) a generatív grammatika módszerével állítja fel a modalitás logikai és szemantikai modelljét.

Kecskés András az új igényeket követve vázolja fel (246—254) a verselmélet tudományközi kapcsolatait és belső tagozódását, valamint a versalaktan és versjelentéstan hírérték-típusait.

Lotz János a rá jellemző fölényes tudással és eredetiséggel mutatja be a magyar nyelv grammatikai kategóriáit. A grammatikai kategória nála: „a szófajokkal kapcsolatos kötelező információ" (344, 1. 344—347).

Thomas A. Sebeok dolgozatában (518—523) bevezeti az olvasót a szemiotika problematikájába, miközben jellemzi a jelaspektusok rendszerét: „körüljárja" a szignált, a szimptomát, az ikont, az indexet, a szimbólumot és a nevet.

Hadrovics László jelentéstani tervezetéről már fentebb szóltam.

B) Stilisztika: Deme László Szövegszerkezeti alapformák és stílusértékű változataik című tanulmányában (114—118) nemcsak a szöveg szerkezeti alapformáját „írja le", hanem továbbépíti a stilisztikát a szöveg irányában, igazolva a funkcionalitás és a (válogatásra alkalmas) variánsok fontosságát.

Kanyó Zoltán vizsgálódásában (237—241) szintén túlmegy a grammatikai jelenségeken: a generatív, illetőleg transzformációs nyelvészet, valamint a szemiotika segítségével az ún. paragrammatikai, azaz stilisztikai, retorikai, poétikai, illetőleg irodalomelméleti szabályszerűségeket igyekszik megállapítani — a funkcionális szemlélet létjogosultságát erősítve.

Kiss Endre érdekes dolgozatában („A gondolatjel és a vers dimenziói. A gondolatjel József Attila költészetében", 299—308) azt mutatja be sokrétűen, hogy a komplexitás, sokdimenziósság nemcsak a szószerkezet szintjén, azaz vízszintesen, hanem a többnyire gondolatjellel összekapcsolt sorok között, a szintaxis szintjén, azaz függőlegesen is vizsgálható (308).

Nagy Ferenc tovább bővíti a mondanivaló adekvát kifejezésére a lehetőségeket, rámutatva arra, hogy meghatározott feltételek között a mennyiségnek is lehet stílusértéke (312—314).

Szabó Zoltán a szövegstilisztika kiépítéséhez járult hozzá előadásával (570—573).

Török Gábor Az igefüggvények stilisztikájához címen (630—634) tanulságosan elemzi, hogy „mi az igefüggvény csonkaságának a költeményben betöltött stilisztikai, művészi funkciója" (631).

Vajda András („Grammatikai viszonyok esztétikai funkciója újabb költészetünkben", 635—640) elméletileg és elemzésekkel igyekszik igazolni, hogy az utóbbi évtizedek verseiben „a grammatikai viszonyok «fölforgatása» nem a dekadencia jele, hanem

annak az eszköze, hogy a költészet egyre áthatóbbá, grammatikai terminussal élve egyre tranzitívabbá váljék" (640).

7. Fűznék még néhány megjegyzést a tárgyalt kötethez. Örvendetes, hogy — e munka a bizonyíték rá — a kommunikáció a kutatás középpontjába került, a kommunikációelmélet eredményei mindenütt jelen vannak. Szinte általánosnak mondható továbbá a nyelvi-stilisztikai funkciók vizsgálatának az igénye. Utat tört magának — már ekkor! — a szövegtan és a szövegszemlélet (hét előadás par excellence szövegtani kérdésekkel foglalkozik). Emelkedett az oktatással kapcsolatos dolgozatok száma (magam tizenegyet soroltam ide). Nagy mértékben bővült a stíluselemző módszerek köre (erről húsz előadás szólt). De mind a jelentéstan, mind a stilisztika alkalmat ad arra is, hogy más diszciplínákhoz tartozó jelenségeket vizsgáljon a jelentés vagy a stílus szemszögéből. Ilyen értelemben számításaim szerint leíró nyelvtani előadás elhangzott 15, nyelvtörténeti 9, névtudományi 5, dialektológiai 5, lexikográfiai 2, szemiotikai 4, verstani 2, kontrasztív nyelvészeti 2 és végül nyelvtudománytörténeti 3.

8. Az elmondottakat összegezve megállapíthatjuk, hogy a *Jelentéstan és stilisztika* című kötet reális keresztmetszetet nyújt a hetvenes évek elejének magyar nyelvtudományáról: tükrözi az újat akarást, a kísérleteket, az eredményeket és egyes területeken e lemaradást, összességében mégis nyelvtudományunk kiszélesedését. A kötet megjelenése óta eltelt tíz év ezt vitte tovább.

Eötvös Loránd Tudományegyetem,
Mai Magyar Nyelvi Tanszék,
Budapest

Villó Ildikó

Zsilka János: Jelentés-integráció

Budapest, 1978. Akadémiai Kiadó. 421 lap

1. A *Jelentés-integráció* a korábban megjelent *A jelentés szerkezeté*-nek közvetlen folytatása, olyannyira, hogy nehéz is az utóbb megjelent kötetet önmagában tárgyalni; fő tételei már előbb megfogalmazódtak, ez a könyv valójában a már felderített összefüggések kiszélesítése. A jelentés (mondat-, illetve igejelentés) eddig feltárt mozgási mechanizmusait elemzi, részletesebben kifejtve, nagyobb nyelvi anyagon illusztrálva azt a tételt, hogy egy adott ige jelentése nem önmagában, hanem más igék jelentéseihez képest, azokkal kölcsönhatásban jön létre és érthető meg, vagyis, hogy egy adott igejelentés több mondattartalom, és a mondatokban megjelenő igejelentések integrációjának eredménye.

2. Zsilka rendszere nagyszabású, a nyelvi működés lényegi mechanizmusaira irányuló elmélet; emellett, jóllehet kidolgozott filozófiai-logikai bázisa van, feltűnően nagy szerep jut benne az intuíciónak is.

A *Jelentés-integráció* alapvető tétele, hogy a „nyelvi tartalmak (közelebbről: mondattartalmak) kitágulása [. . .] mindenekelőtt adverbiális kiegészülések mentén történik" (17). A mondattartalmak kitágulása annyit jelent, hogy a mondat a közvetlen — elsősorban manuális cselekvést kifejező — szintről elszakadva, eltávolodva tágabb, elvontabb valóságösszefüggések ábrázolására válik alkalmassá, méghozzá a tulajdonképpeniből levezethető metaforikus jelentésű ige révén.

Zsilka föltevése szerint tehát az adverbium az (és itt igazából nem egy szintaktikai pozícióról, „vonzatról" van szó, hanem többféle jelentéstartalmú és különféle szintaktikai formákban megjelenő határozói elemről), amely az ige szintaktikai hatékonyságát növeli, mintegy közvetít az elemi/tulajdonképpeni és a metaforikus jelentés között.

2.1. Az adverbiumnak a metaforizálódásban betöltött szerepe szerint, illetve az ige (igei kapcsolat) és a határozói elem viszonya alapján az integrációnak négy típusát különíti el, majd az így képződött jelentések újabb, egymással való integrálódását, az integrációk halmozódását vizsgálja.

A recenzens munkáját nagyban meghatározza, hogy a tipizálás ellenére is, szinte egyedenként kellene számba vennie az igéket, ahogy a tipizálás keretei között maga a szerző is teszi. Tulajdonképpen mondategyedeket elemez a centrumukban álló igék jelentésváltozásán keresztül.

2.2. Az első, A típus valójában még nem tartozik az integrációk körébe, csupán illusztrációként szolgál annak a feltevésnek az igazolására, hogy a határozóval való bővülés kiszélesíti az ige lexikai vonzatkörét. Itt egy ige + főnév kapcsolat egészül ki egy határozói elemmel, és ebből vezetődik le a határozói elemet magába foglaló — Zsilka által deadverbiálisnak nevezett — ige. Pl. ([*Sózza + a levest*] + *rosszul*) → *elrontja a levest*. Ez az *elront* ige most már a 'rosszul' adverbiális elem magába zárásával alkalmassá válik arra, hogy a *sóz*-hoz képest tágabb körből vegye maga mellé főnévi bővítményeit.

Az e típusban bemutatott levezetések több szempontból vitathatóak. Nem arról van szó ugyanis, hogy a levezetés során kötött szintaktikai formákat feleltet meg más kötött szintaktikai formáknak, hanem arról, hogy egy igét (mondatot) határozóval bővít, és ezt az ige (mondat) + határozó kapcsolatot felelteti meg egy deadverbiális igét tartalmazó mondatnak. Az is előfordul, hogy a levezetés kiinduló sora tautologikusan bővül az adverbiummal, pl. *ráereszti a kutyát valakire*, ahol az ige implikálja a 'szabadon' mozzanatot, nem pedig külsődlegesen járul hozzá, hogy a *rászabadít* ige levezetődjék belőle.

2.3. A B típussal már a valódi integrációkhoz érkezünk el. Ide olyan igéket sorol (*tart, dönt, vet, véd* stb.), amelyeknek elemi/tulajdonképpeni jelentése magába zár valamilyen határozói mozzanatot, amilyen a *tart* esetében például a ‚gátul, akadályul' adverbium; ebből vezetődik le az elvontabb jelentésfokozatot képviselő *meggátol* ige vagy igei mozzanat, amely az integráció egyik alkotóeleme lesz, méghozzá úgy, hogy a *tart* elemi jelentésével oppozícióban álló tartalmakkal: *kiesik, elröpül* stb. integrálódva alakítja ki az ige metaforikus jelentését. Az integrációban nem csupán megmutatkozik egy adott jelentés szerkezete, hanem az integrációk egyszersmind le is írják, definiálják a jelentést. Zsilka mondattartalmakat, mondatjelentéseket vet össze egymással, amelyeknek opponens vagy szinonimikus jelentéstartalma épül össze a vizsgált mondategyed jelentésében. Jó volna azonban tudnunk, hogy milyen mondatokat alkot egy-egy ige elemi/tulajdonképpeni jelentésében (ennek példáit a szerző csak helyenként adja meg), mert így nehéz belátni, hogy miért metaforikus például a *tartja a sárkányt* mondat. Nem igazán meggyőző, hogy a *tart* ige (noha különböző metaforikus jelentésrétegeiben új meg új elemeket integrál) minden leszármazott esetben magába foglalja a *meggátol* mozzanatot.

2.4. Az integráció harmadik típusa olyan igéket tartalmaz, amelyeknél az elemi igejelentésből (illetőleg az elemi jelentésekkel alkotott, határozókkal bővített szintaktikai sorokból) kivonható általános jelentés körül alakul ki a metaforikus jelentés, és az álta-

lános mozzanat tertium comparationisként működik a két mondat között. Ilyen igék: *elsimít, elken, leforráz* stb. Az *elsimít* alapjául szolgáló *gyalul, ken* + *simára* sorokból vonódik el ez esetben a *nélkülöz* általános jegy, a *leforráz* szintaktikai előzményeiből az *elvörösödik;* ezek körül alakul ki analógiásan az *elsimítja azügyet* vagy a *leforráz* (= megszégyenít) *valakit.* Ezek a mozzanatok intuitív belátásból erednek, amellyel a recenzens saját intuícióját szegezheti szembe. Az *elsimítja az ügyet* valójában 'megszüntet' jelentésű, tehát nem analogikus az *elsimítja/lesimítja a fát* manuális cselekvésre vonatkozó mondattal (ha *elsimítja a konfliktust,* akkor a konfliktus tulajdonképpen megszűnik). A *leforráz* esetében is meggyőzőbb volna a szándékos konkrét cselekvést jelölő *leforrázza a csirkét, a teát* stb. mondatokból kiindulni.

Itt merül fel — bár korábban is kísértett már — az a probléma, hogy ezekben az esetekben (tehát amikor a jelentést alkotóelemeire bontjuk) egyéni intuíciónkat működtetjük-e, következésképpen az egyes konkrét elemek az alapelv fenntartása mellett egyénileg másokkal és másokkal helyettesíthetők, vagy pedig kollektív intuícióról van-e szó, amely minden beszélőben ugyanazokat a kapcsolatokat tételezi fel.

2.5. Végezetül a D típus olyan igéket tartalmaz, amelyeknek inherens jegye a határozó (ilyenek: *ugrál, ül, villan* stb.), és amelyekben az adverbium közvetít a mondatjelentések között. A *szög ül a falban* metaforikus jelentés kialakulása úgy történik, hogy a tulajdonképpeni *ül* inherens 'mozdulatlanul' eleme integrálódik a *szög be van verve a falba* mondattal, és ebből az integrációból áll elő az *ül* mint metaforikus.

3. Kétségkívül nagy jelentőségű fölismerés, hogy a jelentésszintek között kettős irányú (konkrét—általános és általános—konkrét, tehát egyszerre induktív és deduktív) mozgás van, amely a jelentés alkotóelemeinek mozgásában valósul meg.

Kérdés azonban, hogy nem kellene-e tekintettel lenni arra a tényre is, hogy az ige voltaképpen viszonyjelentést hordoz, főnévi bővítményeket vonatkoztat egymásra. Problematikus továbbá, illetve a szerző nem fejti ki eléggé világosan, hogy a jelentésintegráció igék jelentéstörténete-e, vagy pedig olyan, a megértés alapjául szolgáló mentális folyamat, amely szinkron síkon zajlik le, amikor is a beszélő egy-egy mondat megértéséhez „elvégzi" az integrációt; vagy esetleg az a megértési művelet, a jelentésfejlődés reprodukciója.

4. A továbbiakban az integrációk vertikális tagolódását tárgyalja a szerző. Az eddig vizsgált integrációk most már egy elvont jelentés tágabb jelentésterébe épülnek be, annak rendelődnek alá. A *tart* a *meggátol*-on keresztül a *kényszerít*-nek, az *elsimít* a *nélkülöz*-ön keresztül a *válik*-nak. Itt megint felbukkan a probléma, hogy az elvont/fölérendelt jelentés konkrét realizációi-e a vizsgált igék, vagy pedig bővítményeikre vonatkoztatva magukba foglalják az elvontabb tartalmat mint viszonyjelentést.

5. Zsilka nagy érdeme abban áll, hogy a generatív szemantikával ellentétben a jelentést nem az elméletileg megalkotott jelentésjegyekkel, szemantikai jelölőkkel írja le, hanem a jelentést magát olyan struktúrának fogja fel, amelyet alkotóelemeinek belső mozgása konstituál, és így új szemantikai összefüggésrendszert tár fel.

Rendszere, amely sokat adhat a gondolkodási mechanizmusok vizsgálatához, problematikus pontjai ellenére mélységében is, átfogó szemléletével is nagy figyelmet érdemlő vitapartnere a generatív szintakszisnak és szemantikának.

A Magyar Tudományos Akadémia
Nyelvtudományi Intézete,
Budapest

Tartalomjegyzék

Szerkesztői bevezetés ..... 5—7
Bakos Ferenc: Egy fejezet a magyar *fő-* előtagos összetett főnevek újlatin, germán és szláv megfelelőinek szemantikai-tipológiai vizsgálatából. Az intézménynevek ..... 9—32
Sz. Bakró-Nagy Marianne: Egy történeti-szemantikai elemzés vázlata ... 33—63
Bańczerowski Janusz: Néhány megjegyzés a nyelvi közlés elemzéséhez .... 65—86
Bánréti Zoltán: A páros *akár*-t tartalmazó mondatok szemantikájáról és szintaxisáról ..... 87—113
Juhász József: A frazeológia jelentéstanához ..... 115—130
Kiefer Ferenc: A *-hat/-het* képző jelentéstanához. Az episztemikus *-hat/-het* 131—153
É. Kiss Katalin: Az anaforikus névmások értelmezéséről ..... 155—187
Molnár Ilona: Egzisztencia-viszonyok a *hogy* kötőszós összetett mondatban 189—207
Ruzsiczky Éva: A fölcserélhetőség szempontja a szinonimia értelmezésében 209—228
Szabolcsi Anna: Puszta főnév a fókuszban, avagy az elsőrendű predikátumkalkulus csapdája ..... 229—250

Szemle

SMIL Journal of Linguistic Calculus *(Albert Sándor—Pálfy Miklós)* ..... 251—255
Antal László: A jelentés világa *(Bakos Ferenc)* ..... 255—258
J. Lyons: Semantics *(Benkő Balázs)* ..... 258—260
Kovács Ferenc: Szemantika *(Havas Ferenc)* ..... 261—266
J. Soltész Katalin: A tulajdonnév funkciója és jelentése *(Hőnyi Ede)* .... 266—268
Аспекты семантических исследований *(Hunyadi László)* ..... 268—270
Языковая номинация. Общие вопросы *(Hunyadi László)* ..... 270—271
Принципы и методы семантических исследований *(Hunyadi László)* ..... 272—274
Balogh István: A társadalmi információ *(Kálmán László)* ..... 274—278
J. R. Searle: Expression and Meaning *(Kenesei István)* ..... 278—281
R. M. Kempson: Presupposition and the Delimitation of Semantics *(Kiefer Ferenc)* ..... 281—284
Formal Methods in the Study of Language I-II. *(Maleczki Márta)* ..... 284—288
Voigt Vilmos: Bevezetés a szemiotikába *(Masát András)* ..... 289—291
P. Micläu: Semiotica lingvistică *(Máté Jakab)* ..... 291—295
G. Wotjak: Untersuchungen zur Struktur der Bedeutung *(Mikó Pálné)* 296—300
J. D. McCawley: Grammar and Meaning *(Nádasdy Ádám)* ..... 300—303
A jel tudománya *(Orosz Magdolna)* ..... 303—306
А. Р. Лурия: Основные проблемы нейролингвистики *(Osmanné Sági Judit)* 306—309
А. М. Бородина—В. Г. Гак: К типологии и методике историко-семантических исследований *(Pálfy Miklós)* ..... 309—312
Ю. Д. Апресян: Лексическая семантика. Синонимические средства языка *(Páll Erna)* ..... 312—315

J.-F. Le Ny: La sémantique psychologique *(Pléh Csaba)* ..... 316—321
J. D. Fodor: Semantics: Theories of Meaning in Generative Grammar *(Siptár Péter)* ..... 321—326
Formal Semantics and Pragmatics for Natural Languages *(Szabolcsi Anna)* 326—330
Jelentéstan és stilisztika. A magyar nyelvészek II. nemzetközi kongresszusának előadásai *(Szathmári István)* ..... 330—335
Zsilka János: Jelentés-integráció *(Villó Ildikó)* ..... 335—337

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
A szerkesztésért felelős: Kürthy András — Műszaki szerkesztő: Kozma Anikó
Terjedelem: 30,38 (A/5) ív — AK 2128 k 8588
HU ISSN 0569—1338
85.12452 Akadémiai Kiadó és Nyomda — Felelős vezető: Hazai György

Ára: 61,— Ft

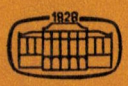

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST